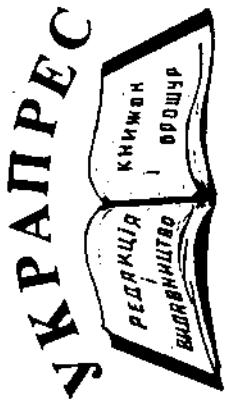

МИХАЙЛО СТУПКА

**НАД
ТИХИМ
СЕРЕТОМ**

СПОГАДИ Й ОПОВІДАННЯ

1983

"UKRAPRESS"

Дата поштової печатки

Dr. Ivan Oveshko

P.O. Box 811, Greeley, Colorado 80632 — U.S.A. • 303 - 352-2409

Вельмишанові Панове!

Проду прийняти тут одне з останніх видань в-ва "Украпрес" як рецензійний примірник для української преси або показовий примірник для книгарень:

Михайло Ступка. НАД ТИХИМ СЕРЕТОМ. Спогади й оповідання.

Ціна - 22 ам.дол. з пересилкою. Книгарням З0% скидки.

Прохання до редакцій згадати про це видання в пресі, а до книгарень - замовляти на продаж. Адреса автора, накладом якого їй вийшла книжка:

M. STUPKA
28-21 37th St.
ASTORIA, N.Y. 11103
U.S.A.

З привітом!

Іван Овешко

MICHAEL STUPKA

*ALONG THE QUIET
SERET RIVER*

MEMOIRS AND SHORT STORIES

In Ukrainian

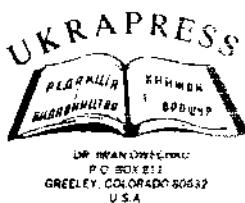
Printed in the United States of America

Astoria — 1983 — New York

МИХАЙЛО СТУПКА

**НАД
ТИХИМ
СЕРЕТОМ**

СПОГАДИ Й ОПОВІДАННЯ

**— 1 9 8 3 —
Асторія · Нью-Йорк**

**Матеріали Якова Косовського до цього видання упорядкував
Михайло Ступка**

Чимало води проплило в Сереті попри моє рідне село від тієї пори, як малим хлопчиною я бігав по всіх місцях у селі, питуючи себе: «А що тут колись давно-давно було?»

«На старім цвінтарі», у лісі, де хрести позападалися в землю, де кущі й мох прикрили минувшину села, прислуховувався я шумові дерев і в дитячій уяві виростало давно минуле, що пройшло у моїй рідній оселі:

Чернець старенький над потоком серед дикого ліса, оселя перша... дики, кровожадні татари...

Виринали образи за образами...

Я досі, як бачу: старенька хатина під лісом, високий явір біля воріт. І сонце вечірнє цілує востаннє із-за ліса малі віконця. А потім у тихій, затишній хатині веретено в руках матері — довгупредовгу нитку снує, а з ниткою снується переказ, мов казка, про те, як татари село руйнували, як нарід у багнах ховався, про те, як таємний дзвін на «Замчиську» під водою дзвонив і чимраз під воду западався, як гайдуки панські селян на панщину виганяли та спину селянську нагаями катували. Як нічна царівна зі Серету русалки викликала у вільшину та при місяці їм хороводи вести казала... Чим довша нитка, тим більше легенди було... А потім прийшла хуртовина... Війна... І знов не стало села... І руки, що нитку снували, спочили у гробі, а легенда збереглась...

Як повіс із «Бозку» на село вітер, здається, у шумі його чути, як бряжчить зброя в руках лицарів у шоломах, дружинників княжих, що із Волині до замку на Бозку простують...

Видно, здається, як загін козацький продирається лісом, щоб ясир, який татари із села забрали, від хижаків відобрести... Коли прийшла хуртовина, то нові рицарі на чатах стояли й з болем серця йшли, покидали рідну оселю. Щоб не забулося бодай те, що очі бачили, щоб не затратилася пам'ять про тих, що за свою і чужу справу голови клали... щоб внуки вітру не питали: «Що тут колись було?» — складаю на папері ці скромні рядки.

— Яків Косовський

З огляду на регіонально-документальний характер цих спогадів, редакція подекуди затримує кольоритність мови оригіналу

ЧАСТИНА ПЕРША

— Яків Косовський — МОНОГРАФІЯ СЕЛА ЧЕРНИХОВА

ПОЛОЖЕННЯ — МЕЖІ СЕЛА — ТОПОГРАФІЧНІ НАЗВИ ПЕРША ОСЕЛЯ — ЦЕРКВА — НАПАДИ ТАТАРІВ Й МАНАСТИР

На північний захід від Тернополя, у віддалі 21 км. лежить на правому березі річки Серет село Чернихів.

Даремно шукав би літом подорожній здалека за краєвидом села. Чернихів потопає у зелені садів та окремих дерев. Тільки церква біліє своїми банями з-поміж старезних лип, що ростуть вже друге століття.

Гарна долина над Серетом зі закрутами ріки, сінокосами й пасовиськами та густий ліс — надають околиці села казковий вигляд. Село досить розтягнене. Тягнеться при дорозі вздовж 4 км. По верхнім боці розложилася більша частина села, по нижнім — церква і вже доволі пізніше побудовані господарства. Цілий простір села виносить 1,230 гектарів. Границать з Черниховим села: Глядки, Воробіївка, Середенці, Висипивці, Кокудківці, Плесківці й Городище. Східня сторона села межує з рікою.

Частини села люди називають: «За річкою», «На горах» або «Бакайвка» й «Плютинці». Остання частина до війни записана була «Плютинці ад Чернихів». Дороги або вулиці села: головна дорога, що тягнеться вдовж села за річку аж до Худиків, до кладок, в Ровиська, Панська вулиця, «До ксьондза», Томцева вулиця, На Залісся, Мурovanка до Янковець, Через Серет, Вивіз, Яликова вулиця, Данькова, Янкова, Хомикова, Караккова й Давидова.

НАЗВИ ПІЛЬ

Муравщина, Залісся, Довгі гони, Зариштоком, Ядамщина, Підгайками, Підберезина, Дуткова долина, Запоповиця, Вилах, Сабашівка, Заставки, За ланом, За цвінтarem, За фігурою, Серливиця, Горобіївська долина, Додатки, В Лісках.

НАЗВИ СІНОЖАТЕЙ І ПАСОВИСЬК

Глибока долина, Коло греблі, Громадське болото, Грабарки, За річкою, Капустяники, Замчисько, Тиранів кут, Левків кут, Попів кут, Вулиця, Пастівники, Дожатки малі й великі, Затичене, В березі, Тилишівка, Заставки.

ЧАСТИНИ ЛІСА

Коло границі, Петрикова долина, Загороди, Ліс до Залісся, Клин, Гайки, Рів-вовківні, Вуглярка, Корчики, Сад, Круглий ланок.

НАЗВИ МІСЦЬ НА РІЦІ СЕРЕТ

Злодійня, Кошара, На Марусі, Яма, Коло кладок, Назарікове коліно, На ромуші, Кузьміха й На кутах.

НАЙНИЖЧІ МІСЦЕВОСТІ В СЕЛІ ТА ЯРИ

На озері, Безодня, Каракова долина, Глибока долина, Круглиця, Яр в Ровиськах, Ціхоцький рів та потік, що пливє від сторони села Плесківці, званий Річкою.

Найвище місце є коло св. «Яна» і Лиса Гора.

У давній давнині долина над Серетом, де нині розмістилась нижня частина села, Серет розливав свої води на цілій долині, що поросла шуварами, осокою і межувала з густим лісом. Ліс поріс по цілій височині, де нині верхня частина села. Серед багнів та мочарів виринали, мов острови, три височини, які тепер підносяться вище від долини. Звуться вони: Лялікова вулиця, Город на Замчиську і вулиця Хмільовських.

З ліса, званого в тім місці «Клин», випливало джерело, і невеликий потік спливав з ліса до ріки. Тепер джерело висохло, а рів, яким плив потік, є до нині. Зветься рів «Ціхоцького» тому, що над ним мешкав колись господар з таким називиськом.

З часом, коли з'явилася оселя, люди обробляли землю, викорчовуючи ліс, а дощі забирали м'який урожайній ґрунт і замулювали долину над рікою так, що можна було тут будуватися. Коли перед війною на сіножатах над рікою копано «грабарки» (рови для висушування сіножатей), викопано під верствою намули 1 м. глибоко грубезний зрізаний пень тополі із корінням. Перед війною за селом коло греблі була над рікою

глибока яма — «бездоння», яку майже на очах вже по війні замулило, і тепер там пасеться худоба. При копанні криниць добувають під верствою 3-4 м. землі — очерет і осоку.

Коли постала перша оселя, годі точно визначити. Перед війною на городі на «Замчиську» лежав великий камінь на межі. Під тим каменем викопані три скляні посудини — урни (подібні до церковних лямп, тільки багато більші), що в них у поганських часах закопувано спалені тіла небіжчиків. Це дає здогад, що оселя була ще в поганських часах.

Народній переказ каже, що першу оселю заложив у лісі якийсь захожий чоловік на ім'я Бакай. Ще до нині цілий кут села під лісом називається «Бакайв сад», або «Бакайова загорода», а мешканців, які тут живуть, «Бакайовими», не зважаючи на їх правдиві прізвища.

Цей Бакай осівся в лісі нижче «Клина» і тут заложив загороду. Після народного переказу, сюди заходили люди із Волині та оселявалися біля Бакая, і згодом постала тут у лісі перша невелика оселя. По вигляді лица та по назвиськах видно, що предки жителів Чернихова були чисті українці-слов'яни, бо, приміром, у сусідньому селі Плесківцях та Городищі зустрічається багато людей з монгольським обличчям та назвиськами — Турчин або Татарин...

До першої оселі, як каже стара хроніка села, зайшов із Великої України чернець і поселився недалеко оселі в печері над джерелом в «Клині». Тепер недалеко того місця стоїть фігура св. Івана. Чернець приніс із собою образ Божої Матері, яка потім мала вславитися чудесами. Той образ поновлюваний був у церкві аж до Світової війни. Крім того образа був у церкві другий образ Божої Матері, що його приніс з Почаєва біля 1761 рокуprotoархимандрит Іgnatij Bіlinskij. В селі переховується тепер відбитка першого образа та відбитка тодішнього малюнка, як єпископ Скородинський із численним священством — віддає честь образові Божої Матері в 1790 році.

Перші жителі оселі, заохочені ченцем, побудували в лісі першу невеличку церкву, де чернець примістив образ Божої Матері. Одного разу під час того, як в церкві відправлялося богослужіння, напав татарський загін на оселю і спалив її дотла, враз із церквою. Людей татари поубивали або забрали в ясир, лише дехто скрився в лісі та в багнах над Серетом. Старенького ченця пораненого виволікли на двір і, думаючи, що він помер від ран, лишили його на пожариці. Та він встиг зняти образ Божої Матері ще перед пожаром і, ніким не помічений, доволікся до своєї печери, де помер від ран. При його смерті були селяни, які

схоронилися в лісі перед нападом татарів.

По зруйнуванні оселі селяни, що залишилися, відбудували оселю, але вже близче ріки, де в багнах і очеретах могли скорше зхоронитися. Найбільшим схоронищем перед нападами було багно, яке тепер є коло дороги і зветься «Круглиця». Було це неприступне місце серед трясовини, до якого стежку знали тільки деякі селяни.

Після першого нападу татарів люди були обережніші. Запасалися зброяю і висилали чати на поля, звані тепер «Залісся». Тут із краю ліса побачили, що ціле поле під Глядецьким лісом вкрили татари, мов муравлі. Відтоді понині називаються ці поля «Муравщиною», звідки був відкритий вид аж до підгір'я, знаного тепер як «Глубіцькі товтри». Звідси найскорше могли дістатися ватаги татарів.

Одного разу дали знати звідуни, що в сторону оселі наближаються татари. Селяни, думаючи, що їх небагато, підійшли озброєні лісом під «Залісся». Але, побачивши таку орду, повернулись назад і схоронилися в багнах над Серетом.

Коли настало на якийсь час спокійне життя на оселі, прибуло в ці сторони більше ченців, і на місці старої церкви вони заклали монастир, який існував ще наприкінці 16 століття... Старі люди показують нині місце в лісі, де під кущами, мохом та землею зберігся фундамент із давнього монастиря. Довкола цього місця стоять надгробники — хрести кам'яні, які чимраз більше западаються в землю. На однім із хрестів можна відчитати напис: «Отець Якимов, умерший в 1519 р.», а на другім: «Ієромонах Григорій Ляшкович, ум. 1578 р.»

Місце це називають селяни «Старий цвинтар». Тут хоронили людей ще за часів холери. До війни ходили сюди селяни зі священиком та з процесією. Від ченців, які тут перебували, оселя дістала назву Чернихів.

МІСТО БОЗОК

На північ від села Городище тягнуться горбуваті чернихівські поля, звані «Бозок». Після народного переказу, гробівців та старих знахідок, які там виорюються — чи викопуються, тут мало стояти місто Бозок. Проти Бозку за ставом і греблею лежить село Городище. На горбі в тім селі, де нині є фільварок, стояв оборонний замок того міста — городок, від якого пішла назва села Городище, що мав добру охорону, бо з одної сторони обливала це місце ріка Серет зі своїми багнами, а з другої — річка Лопушанка. До замку через ріку, де нині є гребля, вів з міста

звідний міст. Через Бозок вів найкоротший шлях з Волині до Галича. Ще нині вказують люди на давню дорогу, що йшла на Бозок. Місце, де переходила дорога вбірд на ріці, звється «Сервилиця».

Переказ каже, що місто було обведене муром, а мур був такий широкий, що можна було по нім чотирма кіньми іхати. В уривку старої хроніки села є така згадка про Бозок: «Старий літописець (?) описує таку подію: коли по смерті князя Романа 1205 р. галицькі бутні бояри не хтіли признати влади Романової вдови, що княжила в імені малолітніх дітей Данила і Василька, тоді княгиня вдалася до угорського короля за допомогою. Угорський король Андрій (Беля?) зловив буйного князя-самочинця Володислава Кормалича і наказав відставити на Угри. Тоді приятелі Володислава пішли просити князя Мстислава, що княжив на Волині, щоб він зайняв галицький престіл. Мстислав прийшов з Волині до Бозку, а Поткович (?) утік з Бозку.

Перед війною й дотепер викопують та виорюють різні старі предмети. Багато тут гробівців з кістяками. По цілім полі є великі кам'яні плити, що їх походження годі означити, бо в околиці села нема камінолому із таким каменем. Викопується давня цегла, ковальська жужелиця, а скляні прикраси, звані людьми «круцьками», порозкидувані скрізь по полях.

Перед війною виорювали селяни стару зброю, посудину та різні предмети, як кушнірські голки, які вказують на промисел села. Цими знахідками перед війною ніхто не цікавився, й вони пропадали намарно, не відані куди слід.

По війні селянин Степан Прокопович, копаючи на своїм полі яму для бараболі, викопав старе попелище. У верстві попелу знайшов горщик — вазу із двома ухами. Горщик був низький, але широкий і мав зверху прикраси. У горщiku були кісточки з птиці й два ножики. Коли виставив горщик на сонце, щоб його просушити, він розсипався йому в руках на кусні. Другим разом викопав татарське стремено та заушницю (мішанина золота з міддю). Ножики, стремено, заушницю і кілька прикрас (круцьків) передано до музею у Львові, де наш археолог, проф. д-р ПаSTERNak устійнив їх походження з-перед 600 літ.

Другий селянин Семен Глинський, забираючи величезну камінну плиту, яка заваджала на полі, добув під плитою кусень тканини, перешитої золотом. Тканина розсипалася, тільки вишигтий золотом хрестик тримався купи.

Старі люди вказують на місця, де є входи до підземельних льохів. Один такий вихід є в сторону ріки. Тим виходом втікали напевне мешканці міста перед небезпекою в багна над рікою. На

другім місці є дві заглибини, а посередині — горбок. Коли при оранні переходят коні через той горбок, чути, як дуднить під ногами.

Коли знищено місто — невідомо. Народній переказ каже, що місто зруйнували татари.

Поле Бозок є повне пам'яток, і на кожній ниві можна щось добути. Добре було б, щоб хтось із наших археологів зацікавився цим місцем, яке в нашій історії майже ніде не згадується. Пошукування дали б велику користь для археології і розкрили б таємницю пропавшого міста.

ОБОРОННИЙ ЗАМОК В СЕЛІ. СЕЛО — ВЛАСНІСТЬ КНЯГИНІ ОСТРОЗЬКОЇ І КНЯЗЯ ТАРНОВСЬКОГО. ЧАСИ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ. ПАНЩИНА

Про те, що Чернихів є одним із найстарших сіл на Поділлі, свідчить лист польського короля Зигмунта Августа до свого батька Зигмунта Першого, в якім він згадував про Чернихів.

Коли побіч Чернихова постало більше сіл, думали вони про самооборону перед татарами. На місці, де знаходиться нинішнє громадське пасовисько, зване «Замчисько», стояв оборонний замок, до якого належало враз із Черниховим сім сіл. Ріка Серет обпливає півколесом «Замчисько», а звідси, де тепер село, був викопаний глибокий рів.

В 1548 р. належав Чернихів разом із кількома поблизькими селами до Beati, княгині Острозької. В тім часі заложив Іван Тарновський місто Тернопіль, після тодішнього права «п'ястука» напав на Чернихів і забрав для себе сім сіл, які належали до Чернихівського замку. Княгиня Острозька жалілася перед королем Зигмунтом Августом, але та жалоба на ніщо не придалася, бо Тарновський загарбаних сіл не віддав.

Дуже мало пам'яток і переказів заховалося в селі з часів Хмельниччини. Старі люди показували в чернихівськім лісі в місці т. зв. «Петрикової долини» горбок-могилу, де був похований татарський старшина з часів походу Хмельницького на Зборів. Війна затерла сліди тої могили, бо ліс був перекопаний окопами.

З чернихівськими полями «Муравциною» межують поля села Глядки, звані «Хмеліська» або «Хмельниччина». Тут до війни стояла могила з часів Хмельниччини. По війні могилу було розорано. Обидві могили: на «Хмеліськах» і в «Петриковій долині» містяться недалеко одна від другої. Тут Хмельницький, простуючи з-під Збаража під Зборів через Озірну, звів бій із

польським військом, де брали участь й татари.

Між давніми прізвищами селян у парохіальних метриках 18-го століття зустрічаються прізвища козацького походження, як: Сич, Пушкар тощо. Видно, що деякі селяни служили в козацьких загонах.

Багато козацьких пісень співали ще перед війною старші люди в селі. Оспіували визначних козаків, сучасників Хмельницького.

Про панщину оповідали старі люди, яких було ще до недавна двоє в селі, що її запам'ятали малими дітьми. Були це для села страшні часи — жорстокі. Де тепер стойть лісничівка, повище села пишався колись панський двір на горі над селом. Зі страхом поглядали селяни на ту «катівню».

При кінці панщини жив тут пан Лясота. Був це, певно, управитель фільварку, бо властителями села були тоді вже графи Коретовські. Лясота дуже знущався над селянами. За найменшу провину грозили буки, за спротив забирали у рекруті. Кожному селянинові було призначено від пана, скільки «гарців» горілки мав вибрати на рік у корчмі, яку орендували в пана жиди. Чи хотів, чи не хотів — мусів купувати, бо інакше чекали його буки. На місті панщиняної корчми стояла ще до війни велика корчма, перебудована вже після панщини. Була вона велика, з просторими сіньми-заїздом, куди заїжджали фіри.

Не дивно, що після панщини народ розпився. Згодом, по панщині були закладені ще дві корчми. Пан навчав за панщини пити, деякі священики боялися відтягати селянина від горілки, а котрі це робили, знаходилися в неласці в пана.

В однім місці в Сереті є глибокий вир, званий «На Марусі». Переказ каже, що тут втопилася за панщини дівчина Маруся, яка не могла на собі перенести сорому від пана. Після скасування панщини, коли всюди у східній Галичині йшли судові процеси за ліси та пасовиська, чернихівці боронили також своє право до сіножатей та ліса. Пан лупцював упертих, грозив «сянд-драгунами», і селяни зрікалися свого права. Кілька з них таки, не зважаючи на буки, не зріклися свого права і до нині ще їх потомки мають кусні ліса, звані «загороди», відкопані ровом від ліса. Решта ліса і сіножатей перейшли таки у панські руки.

Два рази навістила село велика пошесть — холера. Перший раз в 1831 р., а другий раз в 1872 р. Перший раз перейшла пізньої осені і забрала в селі 47 жертв. Найбільше вмирали люди у розквіті віку, в 30-40 років. Були такі domi, де цілими родинами вимерли на цю пошесть. По кілька днів лежали тоді померлі у хатах, а до них ніхто зі страху не заглядав.

На «Бозку» стояла тоді хата, в якій мешкав господар Іван, званий Бозковим. Там з початком зими вимерла ціла родина на холеру, і ніхто в селі про це не знав, аж весною, як вийшли люди в поле на роботу, зайшли до хати Бозкового.

Були випадки, що навіть ще напівживих закопували в яму. Одного разу, під час тої пошести, везли на возі кілька небіжчиків без трун на цвинтар. Зверху лежала ще напівжива дівчина, яка мала розпущене довге волосся, яке замоталося за колесо, і дівчину стягнуло на землю.

Другим разом пошесть холери забрала менше жертв.

У австрійсько-prusькій війні брали участь троє чернихівських селян: Михайло Лялик, Федь Кусяк і Степан Шагадин. Всі три служили при 15 полку австрійської піхоти. Двох останніх було вбито у тій війні.

КРИВАВА ПОДІЯ 1908 РОКУ

*«В нашім Чернихові
Сталася новина —
На війтовому подвір'ю
П'ять людей забили.

П'ять людей забили,
Чотирнадцять ранили,
А п'ятнадцять невинних
В тюрму посадили.

За що їх побили,
З якої причини? —
За воду ся поминали,
Життя положили...»*

Ранньою весною, враз із водою Серету, що залив всю долину, прийшла вістка до села і громом вразила всіх:

— Чули? Граф ріку відбирає!..

— Як це?

— А так! Пропав наш Серет. Тільки граф буде користуватися рікою, а наше право пропало!

Пішов по селі гомін. Мов розкопане муравлісько, заворушилося село, закипіло. Під церквою в неділю, гуртками по дорогах чи в хатах, про одне тільки йде розмова.

Адже це правда! Уже й берегового до ріки граф назначив. Ось за кілька днів управитель із жандармами і береговим плистимуть човном і ріку в посідання заберуть.

Дехто з селян не вірив:

— Як ріку забере? Адже ж ріка — вода нічия. Дає Бог воду, то й пливе собі долиною. Це хтось пустив собі лише таке в село.

А деякі то й на жарт підіймали:

— А, може, граф прокопає ріку на своїх сіножатях і туди воду пустить. Просто на свій двір і гуральню.

Старші віком селяни, поважні господарі, слухали ці розмови і дивилися на широку долину, кудою плив Серет.

Не ріку він забере, а право до неї,— говорили. — Із рибою попрощатися треба, коноплі мочити, прати, а може й худобу поїти в ріці заборонить. Такий закон видумали.

Пригадували старі діди, що малими дітьми запам'ятали панщину і роки після неї, коли пан розправлявся із селом за громадський ліс, пасовиська й сіножать «Глибоку долину». Як мандатор¹, що тягнув за паном, тримав і морив голодом в арешті громадських плені-потентів², а потім пан спровадив до села ляндсдрагунів³, бо село «буунтувалося». Ляндсдрагуни били селян, як перед кількома роками за панщини бив пан. До крові били всіх, хто не хотів відступити від свого. Тоді село зреクロся своїх прав, тільки кількох, що витримали по сто буків, заявили, що радше вмрутъ, а не віддадуть своїх загород панові. Пан Лясота бісився — то червоний, то білий ставав зі злости, та врешті наказав відкопати ровом кусники лісу для неуступчивих. Тільки відібрали тоді селяни від пана, що цих кілька моргів, мають їх до цього часу, а решта лісу, сіножаті й пасовиська пішла в панські руки.

А тепер ось нова вигадка! До ріки беруться. Майже третина села «відганяє біду» рибою із Серету, а деякі біdnіші то тільки живуть із цього. Чи ж мало риби в ріці? Хто хотів, ловив досі, і риба не переводилася.

У селі кипіло:

— Де ж правди шукати? Стільки бідного народу в селі, та ще ріку забрати?

— Та ж цікар є у Відні! Конституція для всіх однакова, для графа і для селянина!

— Еге, цікар далеко, Пан Біг високо, а польська шляхта що хоче, те й робить з народом. Не первина це,— говорили старші.

— Ой, правда! Орел то австрійський, та польські пазурі⁴ має. Чужий хлівець не годує овець, а у своїй хаті хоч і скриплять двері, не так болить ухо.

— Авжеж! Із чужої торбини кришками ніхто не наїться! —

гомоніли селяни. — Ни, до цього не прийде, щоб ріку графові віддати! Ціле село, як один, вийде, як комісія відбирає ріку. Не допустять! Хай і кров пролеться, та правди добитися треба! Уже досить поляки, що прикрилися австрійським орлом, насалилися іхньої крові!.. Податки тягнуть, останню верету з хати забирають, а школа в селі все на посміховисько стойть. Від старости запалася в землю, що в сіні сходити сходами треба з подвір'я⁵. А дороги поза селом тільки худобу і вози нищать. При виборах на послів до сойму чи до парламенту, хоч ви, селяни, стійте, як мур, за своїм кандидатом, пропхають брехнею свого Яна Заморського⁶, щоб більше тиснути ще на селян «русинуф». Гомоніло село ранньою весною, та гомін цей перервала вістка, що 12 квітня згинув у Львові з рук Січинського намісник Галичини — поляк граф А. Потоцький.

Потрясла селян ця вістка і залишилася для селян знаком про відплату українського народу під Австро-Угорщиною і Польщею.

— Це за кривду нашу, за неправні вибори, за гуральні й корчми панські, що тільки й промислу в нас, що третє село, то гуральня. За поневіряну українську мову по школах і судах, за смерть в Коропці, Бучацького повіту, Марка Каганця, що згинув, проколений багнетом жандарма при виборах!

Говорення про ріку притихло. Може цей вчинок Січинського опам'ятав поляків, що сиділи в австрійських урядах, що задалеко зйшли своєю політикою у Східній Галичині та спинилися? Тай за ріку забули?

Старші люди тим часом недобре ворожили. Газети звіщали недалекий прихід комети і можливий кінець світу! На Балканах було неспокійно і про війну говорили. Австрія тримала в Боснії й Герцоговині військо в поготівлі.

Та комета не показувалася в цьому році, але лихо не спало і звалилося на село несподівано, саме за місяць по вбивстві Потоцького.

* * *

Була половина травня. Весна того року припізнилася, і по садах ще подекуди, мов білим серпанком прикрита, біліла цвітом деревина. Долину над Серетом заляяло море трави, а в нім висипався живтим цвітом лоташ, біліла королиця. Ліс, що довго барився вбиратися в зелені шати, зазеленів, і тільки де-не-де в ньому видніли фіолетово-сірі плями дерев, що пізніше розвиваються.

День був гарний, погідний. Ясне сонце всміхалося до села, до широкої долини над рікою. Звернуло до заходу і озолотило верби й тополі в долині, заквітчані свіжим, зеленим листям. Над селом ї рікою стояв весняний гомін. На пасовиськах вигукували діти — пастухи. Перед вечором худоба пасеться найкраще, й найкраще вдаються іхні забави. На городах, що доходять до пасовиськ і на «капустяниках» за річкою чути гамір, а подекуди й пісеньку. Жінки й дівчата копають під капусту та садять розсаду, поливаючи водою з ріки. У село з поля з'їжджають вози. Дехто возив гній під гречку, а дехто виорав вже нивку, бо ось за кілька днів «Глікерій» — найкращий день для сівби гречки. Та й дні тепер саме «гречані»: кожного ранку видно росу на крапиві й щодня на небі — кучеряві хмарки. Хто посіє в такі дні гречку, рясна буде і не спалить сонце, як прийде до цвіту.

Над рікою «коло кладок» перуть дві жінки білизну. Лоскит праніків лунає долиною, аж відгомін іде з верболозів. Час-д часу дивляться молодиці «під руку» на сонце, що починає хилитися вже до Бозку, і ще скоріше б'уть праніками, бо ось вечір скоро, а тут ще стільки прання! Недалеко два хлопці бавилися над рікою, а тепер вудками ловлять рибу.

— Ей, стільки наловиш риби. Обталапаєшся у воді та й тільки! — кричить одна до свого хлопця. — Ось ходи сюди та дошку й праніка занесеш додому! Не донесу сама.

Стежкою, що вела до ріки з хати, де містилася станиця австрійської жандармерії, надійшли в цій хвилині жандарм і лісничий. Вони накинулися на хлопців, питуючи, хто їм дозволив ловити рибу та як вони звуться.

Хлопці кинули вудки та поглядали зо страхом на матерів, що підступили до гурту.

Жандарм завзвісся забрати хлопців до війта, щоб там справити іхні прізвища. Та матері заступили дорогу.

— За що їх арештуєте? Це наші діти! — кричали матері.

— Хто дозволив вам ловити рибу? — питав грізно жандарм.

Ріку винаймав пан «грабя». Його право на неї, і жандарм намагався силою забрати хлопців.

Матері не давали:

— Коли забрали ріку? Чому ніхто не оголосив, що ріка вже не наша?

Із городів сходилися жінки, робився натовп. Жандарм заарештував обидвох жінок і повів до війта, а вслід за ними бігли жінки й мужчини з криком:

— До війта! Хай скаже, коли ріку відобрали!

На подвір'ї у війта й на дорозі росли щораз більші гурти селян. Чути було викрики, щоб вийшов війт і пояснив, що сталося з рікою. Коли і яким правом заборонено ловити рибу?

Та війт не показувався. Одні твердили, що не повернувся ще з поля, другі, що скованався, боячись народнього гніву. Понісся гомін по гуртках:

— Це він запродав ріку! Зрадив громаду!

Тимчасом із станиці прийшов командант, вахмайстер Вуйціцькі з двома озброєними жандармами⁸ і, протиснувшись у двері, скованався в хаті.

За хвилину арештованих випустили, але зібраний натовп не вдовольнився виграною. Люди хотіли дізнатися від війта правди, і почалася облога. Командант вийшов на поріг і заявив, якщо не розійдуться спокійно, він накаже стріляти.

— Не маєш права стріляти! — почулося з натовпу. — Ми вільні громадяни, платимо державний податок і повинні знати, що робиться в громаді!

— Панщина була, та ніхто не загородив дороги до ріки!

— За сухий хмиз з лісу кримінал, за жменю трави з наших сіножатей — кара, а тепер ще за рибу хочете карати?

Понеслися скарги на польську владу, що сидить у повіті. Усе, що накипіло на серці за цей час, відколи запам'ятали, вся ненависть летіла вигуками з натовпу й літала прокльонами над хатою і тими, що стояли на сторожі цього ладу.

На село сходила, опадала нічна пора. Скрадалася з недалекого темного лісу, обняла село і притаїлася в долині над Серетом, де над рікою біліли тумани мряки. Із поблизького сільського яру «Ровисьок» попри верби вилетів нічний птах і прошумів над головами юрби.

Натовп селян дальше зростав. Одні зі села, другі — приступали, повертуючись з поля.

— Не відступимося, доки війт не вийде! Хто і за що продав ріку? Від кого такий закон вийшов? — гомоніла юрба, і гнів то притихав, то зростав у вигуках та погрозах селян. Здавалося, що народ в одній хвилині рознесе на шматки хату, а з нею й тих, що в ній скоронилися.

Якби війт був з'явився і заявив перед громадою, що він не знає нічого в справі ріки, жандарми пішли б на станицю, було б все закінчилось спокійно. Та війт зі страху не показувався, а жандарми-поляки не могли простити того, що селяни підняли голову. Це ж бунт проти влади, проти цісаря! Дорогою з поля надійшов старенький Митро. Зрівнявся з натовпом і розвів руки,

як довідався, що діється.

— Ей, люди, люди, розійдіться спокійно! — промовив дрижачим голосом. — Недобре це все скінчитися може. Між вами багато військових. Ви знаєте ці параграфи... Не тепер ставати нам проти них. Може, колись наші діти й внуки пімстяться за те, що я пам'ятаю і за це, що ви бачите. Тепер не наша сила, прошу... Розійдіться!..

Дехто послухав поради і притих, решта громади стояла вперто на своєму: не вступатися!

В цій хвилині забрязкотіло скло у задньому вікні хати⁹, з хати на двір вибігли командант і три жандарми. Польською мовою «в імені його цісарсько-королівського величества» наказав командант розійтися, бо в противному випадку жандарми стрілятимуть. Ше раз повторено наказ, а за третім разом у товпу грянула сальва з крісів.

Одна хвилина... Лемент, зойк, і все розбіглося, тільки на подвір'ї біля брами купалися в крові п'ять жертв.

Сухий тріск і протяжний шум пострілів понісся з села долиною над Серетом і збудив нічну тишу на далеких сіножатях. Десь за кущами верболозів заскрипіла спросоння чайка, на хмілярні завив сумно пугач і з реготом прошумів крилами до лісу. Жандарми з лісничим із крісами в руках, посхиливши голови, мов тіні, побрели городами-манівцями до станиці.

Ніч 25 травня була погідна, але темна. На небі блимали бліді зорі. У селі на хвилину стало тихо, немов усе завмерло. Навіть собаки притаїлися. Раптом тишу ночі прорізав голос дзвона коло церкви, що бив в один бік на тривогу. У сусідніх селах почувся людський гомін, заблімали, мов святоіванівські вогники, світла. Дехто з відважніших підходив до села.

Великий дзвін зойкав-лементував, рвав нічну тишу над Серетом і, наче скаргу, посылав свій гомін до небес, а враз із гомоном дзвона понісся селом крик у кількох хатах. Це не був крик, а скигління жалем і страхом вражених та рідних постріляних. На війтовім подвір'ї Луця Онищука замигали світла. Це із зойком пізнавала рідня своїх. Двох небіжчиків забрали додому, а трьох — положили підпорогом війтової хати, де вони лежали до ранку.

Село не спало цілу ніч. Страх пережитого вечора, плач людей і гомін дзвонів відібрали сон. Над ранком, коли село заніміло в ридани, на небо із-за лісу виплив серп місяця і туманним сяйвом освітив долину й село. Серет плив спокійно, повитий білим серпанком, подекуди бліде світло місяця відбилося у плесі ріки.

На війтове подвір'я падали темні тіні від ясенів, тільки в тому місці, де лежали побиті, блищаючи до місяця плями невинної крові¹⁰.

Від жандармських куль загинули тоді селяни: Микола Шакадин, років 42, Михайло Каракоч, р. 60, Настя Сидорак, р. 50, Марія Мандзій, р. 35, Семко Лалак, р. 8. Поранених було 14 осіб.

Перед сходом сонця в селі було вже повно народу з близьких і подальших околиць, з сумежних повітів. Як сусід сусіда відвідати в горю, так і люди з далеких сторін приходили в село, розпитували і в німій розпушці підносили заплакані очі до небес.

До села стягнено з кількох поблизьких станиць жандармерію, і де тільки зібрався більший гурт людей, за їхніми плечима з'являвся кріс із наїженим багнетом.

Раз-у-раз мотоциклами і роверами приїжджали репортери і, розпитуючи про подію, записували й залишали село.

З Тернополя прибули комісари, староста і судова лікарська комісія. Лікар в громадському будинку переводив секцію тіл, не зважаючи на ридання родин, що благали, хоч по смерті дати спокій їхнім рідним. Жандарми відганяли від будинку вмілюючих дітей.

Дзвони не переставали дзвонити. У церкві правились Служби Божі й молебні за душі побитих. До села з'їхалося багато священиків. Три дні тривали похорони. Третього дня, коли хоронити мали побитих, у село в'їхав відділ австрійської кінноти (ескадрона драгунів). Спереду сурмили сурмачі, даючи знак про прихід війська, за ними двома рядами в'їдждали драгуни. Високі шоломи, закручені вперед, як колись у римських воїнів, блищаючи до сонця, рясніли однострої синьої і червоної барви. Скрипіла упряж на конях та бряжчала зловісно драгунська зброя. Великий страх напав тоді на «власть імущих» в повіті, коли аж таку охорону перед бунтом селян вислали до села! У цей день на похорон зійшлося до села майже 12 тисяч людей.

Із Відня приїхали три українські посли¹¹. Коли жертви в домовинах винесено з церкви, промовляли до народу духовні й світські промовці. Найбільше зворушило селян прощальне слово о. Світенського, пароха села Ладичин, Тернопільського повіту. Ще до Другої світової війни згадували селяни цю проповідь. Коли один промовець-селянин із Збаражського повіту прощав жертви в імені всіх присутніх, він наприкінці звернувся до понад десять тисяч зібраного народу словами Івана Франка:

*A ти твори ѹ співай, мій велетню закутай
В недолі ѹ тьми ярмо!*

*Пропаде тьма й гніт, опадуть з тебе пута,
І ярма всі ми порвемо!*

Комісар намагався його перервати, та він цим закінчив.

Під звуки похоронних пісень і плач рідних та народу посувався похоронний похід поволі в напрямку цвинтаря, а за ним нісся сумний гомін дзвонів. Тому що багато народу не могло вміститися на мурівці, то люди простували бічними стежками, городами та пасовиськом. На вигоні вистроївся в ряди відділ кінноти, готовий кожної хвилини в випадку заворушення кинутися за зброєю на натовп народу. Одному воякові вирвався з рук кінь, сполосаний співом і хоругвами, та своїми стременами кинувся галопом у натовп людей. Постав страшний переполох, бо спереду й ззаду ніхто не знав, що сталося, адже посередині зчинився крик, і люди розбігалися, а ще хтось пустив вістку, що кіннота атакує безборонний нарід. Згодом все заспокоїлося, і похід дійшов до цвинтаря...

День перед похоронами зав'язався був комітет для збірки грошей на пам'ятник жертвам і допомоги їхнім дітям-сиротам. За зібраних 400 крон справлено пам'ятник і найбідніший родині купив комітет морт поля. Замість вінків з квітами на могилу положено великий терновий вінок, який замінювано новими ще довго по Першій світовій війні.

Не скоро отряслось село після тої події з жалю й болю. Поранені лікувалися тасмно, боялися признатись, що були учасниками кривавої розправи. Жандармів із села зразу забрала влада і перенесла в далекі повіти. На станцію прийшли інші. Уряд обвинувачував селян за напад і бунт проти влади. Окружний суд у Тернополі збирав доказові матеріяли, щоб обвинуватити селян, і в листопаді відбувся великий процес перед трибуналом. Провіривши цю справу, «власть імущі» самі жажнулися, як безпотрібно впали тоді жандармські постріли.

Засуджено тоді 15 людей карою від одного дня до двох тижнів арешту за участь у заворушенні. Присуд був виданий адміністраційним порядком, бо трибунал не призначав більшої вини людям.

Образ цієї події блідне перед дальшими подіями, що переживало село, але в тодішньому часі була це поважна подія, що потряслася тоді цілою австро-угорською монархією. У віденському парламенті були рішучі закиди урядові за поневолювання одного народа другим у цій же державі, а коли йшла боротьба за поділ Галичини на дві самоурядові частини, українську і польську, українські посли в парламенті подавали цю

подію за взірець господарства польської адміністрації в Східній Галичині. Відбилася вона в Європі й Америці. Дуже скоро довідалися про неї односельчани-емігранти в Америці й прислали свої пожертви для родин побитих.

Тодішня преса писала різно про подію. Деякі польські газети перекручували на свій лад, подаючи неправдиві факти. Соціалістична (польська) партія брала це на свій рахунок, представляючи в суто соціальному світі, а шовіністична (віндрогінська) — «Век Новий», «Слово Польське» та інші брали це за «гайдамацький бунт хлопуф Русинуф». (Це ж було за місяць по вбивстві Потоцького). Українські газети в Галичині і московофільські обороняли селян. Найбільше і найдовший час розписувалася про подію львівська газета «Народне Слово». Це ж була популярна газета для селянства. Коли відбувався процес, «Народне Слово» містило на своїх сторінках точний протокол процесу в діялогізованій формі, помістило велику, на цілу сторінку, світлину підсудних, свідків і публіки під час процесу перед трибуналом.

* * *

Проминуло трохи часу, і село втихомирилося, хоч не призабувало кривавої ночі. Широкою долиною плив Серет, спокійний та байдужий до селянського горя, тільки очерет з осокою шепотів над рікою, наче казку розповідав стиха. Крислаті верби й густі верболози схиляли з берега свої віти у воду із шумом, мов жалілися, що вітри не дають їм спокою та глумляться над ними, пригиноючи до землі.

Мені, тоді ще малому хлопчині, довго вважався мій шкільний ровесник, що сидів побіч мене на шкільній лавці з довгим, нижче карку підстриженим волоссям, малий Семенко Лалак, який загинув тоді від жандармської кулі. Часто ходив я на цвинтар і дивився на могилу з терновим вінком. Тоді жах страшної ночі ставав мені перед очима. Хтось був помалював на пам'ятнику вирізьблені букви багряною фарбою. Дощі змивали цю фарбу, і на камені виднілись, мов кров, багряні стрічки.

Минали роки з цієї пори, і за польської влади, коли селяни в день 1 листопада сходилися під пам'ятником, що стояв серед села в пам'ять поляглих у першій світовій і визвольній війнах односельчан, щоб віддати поклін упавшим, або цього ж дня в домі читальні «Просвіта» та в день 16 травня під фігуру «Свободи», польські поліції розгнаняли та погрожували зібраним, що повториться знову 1908 рік.

Рік-у-рік у Провідну Неділю виходило все село зі своїм парохом на цвинтар, щоб згадати у молитвах за рідних, що спочивають у могилах під вишнями. Тоді старенький дідусь чи бабця приводили до могили з терновим вінком діточок малих —

своїх внуків і розказували, хто і за що в ній спочиває.

ПРИМІТКИ

¹. Мандатор — урядник, наставлений австрійським урядом на кілька дцять сіл. У його руках був нотаріальний уряд, право безпеки району, деякі судові справи і реєстр худоби по всіх селах. В цих часах (після панщини) село належало до мандатора у містечку Кізлів, а згодом наставив уряд мандатора в селі Ігровище Тернопільського повіту, де село належало аж до скасування мандаторів.

². Повновласників, що іх двох або трьох вибирали селяни для переговорів із паном й перепроваджування цієї справи з урядом.

³. Ляндсдрагуни — відділ кінноти, що стояв в «циркулі» (повіті) і виконував завдання пізнішої жандармерії. У малих справах приїджав до села один або два, і в цьому часі, як ішли розправи за «сервітути» (ліси і пасовиська), які забирали після панщини польська шляхта від селян, приїджали до сіл більші відділи, як карна експедиція. Пани взвивали їх на присмирення «бунтів» по селах.

⁴. Пазурі — кіті.

⁵. На сходах, якими сходили в сіни як до пивниці, повітовий шкільний інспектор поляк (якщо не помилуюся, інспектор Хмуревич), що приїхав на візитацію школи зимовою порою, посковзнувся і звихнув ногу. Та й це не вплинуло на дозвіл побудувати нову, хоч селяни домагалися і радо годилися підписати «конкуренцію» (виплату на будову від морга поля). Та школа, запала по вікна в землю, стояла до Першої світової війни.

⁶. У 1907 р. під час виборів до австрійського парламенту селяни голосували за українця Яцка Остапчука зо Заражчини, та при зловживаннях польської адміністрації послем вийшов інший кандидат, «вшехпольєк» Ян Заморські.

⁷. Газети заповідали прихід комети «Галея», яка з'явилася за рік після цього.

⁸. Усі жандарми на станції були поляки.

⁹. Хто збив тоді заднє вікно, годі було довідатися. Одні твердили, що це лісничий на прізвище Кіршнер, стрілив з дубельтівки крізь вікно до когось із селян, що підходили із саду, інші говорили, що хтось із селян кинув каменем на лісничого. Ця справа не була вияснена перед трибуналом під час процесу.

¹⁰. До цього часу селяни ловили рибу вільно в ріці на своїх і громадських сіножатях. Взимку вийшов закон, яким поділено ріку на відтинки («ревіри»), і такий відтинок ріки міг винаймати кожний. Для цього мала бути проголошена ліцитація, що мала відбутися в означенному часі в повітовому старостстві. Село довідалось про це від слуг графа наперед. Ліцитація ріки відбулася таємно «при гарбатці» і граф Коритовський держав у винаймі ріку до Першої світової війни.

¹¹. Із них пригадую тільки одного, д-ра Євгена Петрушевича, що 1907 р. вибраний був послем із виборчої округи сіл повіту Зборів. Двох інших не пригадую собі.

СВІТОВА ВІЙНА — РУЇНА СЕЛА

В тиждень по величавім святі, яке святкувало село 1914 р. у столітні роковини уродин Т.Шевченка, пролунало грізне слово: війна! Прийшов поклик із війська тих вояків, що були вдома на відпустці. Щось невідоме — страшне й цікаве внесло у село те слово. Ще від часів походу Хмельницького не було в тих сторонах воєнних дій. Нарід звик до спокійного життя та до певного «завтра».

— Чи довго може війна тривати? — питали люди бувших вояків, які твердили, що найдовше — три місяці. Аджеж тепер нова тактика, нові роди зброй. Довше не може тривати.

Не сподівався нарід, яка трагедія розіграється тут, в тихій долині над Серетом та у цілій східній Галичині.

Нарід був прив'язаний до Австрії. Бажав і вірив у перемогу над москалями. Проголошено мобілізацію, покидали селяни-резервісти коси та серпи і йшли на криваві жнива. Плакало село, як виряджало із священиком (о. Белкотом) з процесією всіх, що до 42-х літ були здатні під кріс. Плакали матері, жінки та діти, коли зникли останні фіри з мобілізованими.

Прийшов від Бойової Управи у село заклик ставати у ряди Українських Січових Стрільців. Зголосилося молодих 20 юнаків в Тернополі. Всіх не прийнято, а декотрих відправлено зі Стрия. З цих останніх декотрі перебували на роботах у Німеччині, а декотрі пробивалися пішки поміж москалів додому.

ПРИ УСС СЛУЖИЛИ ІЗ СЕЛА:

1. Баран Василь, інвалід, поранений у руку, ногу, куля вибилаоко і всі зуби.
2. Кухарський Степан, гімн. учень, загинув 1916 р. у Вікторівськім лісі, коло Галича.
3. Прокопів Лука, згинув невідомо як.
4. Кметь Гриць, повернувся.
5. Тимочко Лука, повернувся.
6. Шагадин Михайло, повернувся.
7. Борович Дмитро, повернувся.
8. Герман Дмитро, повернувся.
9. Недопитальський Гаврих, повернувся.
10. Татарин Дмитро, повернувся.
11. Шагадин Василь, повернувся

Село пустіло. Що день — нова тривога, нові вісті охоплювали село. Через село переходили відділи австрійського війська під російський кордон. Коло Залозець часто чути було стрілянину. В селі квартирували австрійські улани. На мурованці коло моста в сторону Янковець зробили австрійці барикади з каміння, дернин та возів. Тут стояли стійки «ляндштурми», якою доповнено місцевий відділ жандармерії. З-під Залозець везли поранених та вели полонених москалів. Село вночі не спало. Люди ходили гуртками та зі страхом приглядалися загравам пожеж, що палали під кордоном.

На св. Спаса, коли в церкві відправлялося Богослуження, чути було сильну стрілянину в стороні села Вертелки. До села надходили валки втікаючих від москалів зі села Мільна. В селі заворушилися. Народ приготовляв собі вози, забирає, що тільки під рукою попалось, та втікав за село. Деякі отаборилися за селом на полі, бо тут було «безпечніше», інші заїхали до сусідніх сіл. На другий день всі повернулися додому.

В суботу дня 22 серпня була вже російська стежка на фільварку у Янківцях. Кілька козаків пробували дістатися до моста на Сереті, та «ляндштурмі» завернули їх стріляниною.

На другий день вранці переїхала остання стежка австрійських уланів через село і поїхала на Залісся.

Дорогою з Калинівки до Янковець йшло кольонами російське військо. Коло 10-ї години ранку показалися на мурованці з Янковець російські розвідники-чеченці. Вони перелазили міст, що його австрійці легко пошкодили. Переїшовши міст, розстрільною побігли до села і затрималися хвилю вздовж шляху в селі, а потім пішли в сторону ліса. Нарід зі страхом приглядався «патлатим» чеченцям. Дехто виносив їм їжу, але вони не брали.

Коли перша розстрільна без пострілу перейшла за село, сапери наладили міст, і в село лявиною поплило російське військо. Всіми дорогами йшли їхні полки в сторону Озірни. Дорогою порухувався ліс багнетів. Деякі солдати потішли прибитих жалем за Австрією селян, які побачили, яку страшну силу армії вислав «білий цар» на завоювання Галичини. Дві доби без перерви йшла піхота, іхала кіннота, артилерія і обози. Не один солдат-українець, ідучи попри таблицю з написом «Вулиця Т.Шевченка», радісно глядів на гурт людей, що приглядалися переходячій орді.

Якомусь кацапові не сподобалася синьо-жовта таблиця — розрубав її шаблею надвоє.

В сторону Глядок перед полуднем переїхало багато козаків та артилерії, зразу із Глядок почали обстрілювати Товтри Глубіцькі, де ставила опір частина австрійського 15-го полку, що її перед вечором москалі вщент розбили. Того самого дня вони захопили Тернопіль.

Армія пішла під Львів, а в запіллі почала російська влада заводити свої адміністративні порядки. Війтом в селі був Прокопів Микола, що залишився ним і за москалів. Генерал-губернатор Бобринський поклав свою тверду руку на «Мазепинське» відродження у завойованій частині Галичини. Не минула рука його і чернихівської читальні, що її адміністрація закрила та запечатала бібліотеку. Цілий рік майже, аж до травня 1915 р. не було в селі війська. Російські жандарми перебували в Ігровиці та деколи навідувалися до села за підводами, якими селяни їздили аж під Львів. Возили амуніцію та харчі армії під фронт.

З фронту приходили до села глухі вісті. Російські газети перехвалювалися своєю доблесною армією. Здавалося, що ціла австрійська армія попала в російський полон.

Зима 1914-1915 р. перейшла спокійно. Село прислуховувалося глухим вісткам із фронту в Карпатах та західної Галичини.

Зимою через село проходили поодиноко полонені австрійці, які втікали від гуртів, проваджених москалями вглиб Росії. Згодом з'явилось кількох вояків чернихівських, яким по дорозі вдалося втекти з полону. Вони перебували вдома до приходу австрійського війська.

Коли впав Перемишль, народ стратив зовсім надію на Австрію та її союзників.

В травні прийшла вістка, що москалі відступають. До села приїхали жандарми і тут заквартирували. При кінці червня 1915 р. москалі почали копати окопи на тамтім боці Серету. До копання виганяли мужчин, жінок і навіть підлітків. Платили денно по рублеві. Люди копали окопи в Янківцях, під греблею, та просторі криївки в лісі «Гаців гай». Під мостом на Сереті робили застави, сипали греблю із каміння та мішків із цементом. Гребля мала заставити воду в ріці, яка, заллявши «Замчисько», мала утруднити перехід австрійцям. Застави однаково на ніщо не придалися, бо коли москалі підмінували міст, розірвало її застави. Чернихівський ліс знищено в тім році цілком, що з більшої деревини залишилось зaledве кілька дубів. До копання окопів ходили люди в неділі й свята.

Дня 7 липня, на св. Івана, москалі забрали всі дзвони.

Найбільший дзвін вдалося полоненим воякам склонити в ріці. За це підставили до числа малий шкільний дзвіночок.

При кінці серпня почався відступ російської армії. Це не були вже ті спокійні солдати, які рік тому переходили «на Відень». Почалися грабунки в селі. Вночі з 1-го на 2-ге вересня перейшли москалі за Серет. За собою зірвали всі мости на Сереті. 2-го вересня ранком показалися перші австрійські війська в селі. Були чехи, мадяри та хорвати, але українців чомусь не було. Бувши полонені зголосилися до австрійської команди, а кілька залишили село і пішли добровільно за москалями в полон. Нарід, думаючи, що із приходом австрійців над Серетом розпочнеться бій, втікали в сторону Озірни.

Декотрі перебували по селах кілька днів і довше, а відтак повернулися назад до села. Вздовж села були викопані окопи та затягнені дротяні загороди. В селі найдовше стояв хорватський 70-й полк піхоти (Загреб).

Дня 8 жовтня військо виївакуювало всіх громадян у Зборовський повіт. В поспіху виганяли людей так, що хто міг лише забрати під руки, й з худобиною втікали під обстрілом російських гармат.

Незабаром влада забрала людей вглиб Австрії. Одні перебували на Гмінді під Віднем, інші на Чехах (Хонець), а кілька родин — в Каринтії.

До села можна було дістатися тільки з перепустками, а пізніше і так було заборонено. В селі розстріляли мадяри 18-літнього юнака Івана Чубатого і учителя з Малашовець Йосифа Тимочка, які, не зважаючи на заборону, перебували в селі. До вигнанців доходили вісті, що мадяри та хорвати розбирають та палять хати.

В червні 1916 р. сильними боями почався відступ австрійського та німецького війська. Біля Чернихова на полях «Муравщина» кілька днів кипіли безперебійні бої. Російські війска наступали в тій околиці на лінії Залізці-Глядки і Козова. Австрійці не витримали наступу і відступили на Зборів, де затрималися фронтом на зиму. З великими боями перейшли москалі крізь наші сторони. Багато убитими та пораненими залишилося з обох сторін. На чернихівських полях лежали купи трупів.

Авторові цих спогадів першому по відступу австрійців вдалося оглянути село. Мов на фільмовій стрічці, виринали в пам'яті спогади:

«З якою цікавістю йшов я до рідного села, годі описати. Що

там діється? Чи стоять хати?

По дорозі зустрічаю довгі валки обозів, артилерії, це все тягнулося в сторону Зборова. Хочеться втікати кудись від того гамору, від брязкуту заліза... Ось останній вже санітарний віз потягнувся в тумані куряви. Так тихо кругом в полі. Рання роса блищить на траві. Яке самітне те поле... Здається, що так давно вже орав тут плуг... Чого воно таке червоне?.. Чи той червоний мак купався тут у крові? А його так багато навколо... Куди оком глянути, всюди червоніє мак, лише де-не-де нивка з житом нежатим стойть сиротою, та й у ньому червоного цвіту багато. Нема тебе, нивко, кому перехрестити та до свого плоду рук дложить, бо господарі твої десь в бараках під Віднем із голоду та туги помирають і може ніколи тебе вже не зобачать.

Легенький вітрець повіває, стрясає росу. Здається, що тут нема і не було жахливої війни. Та ні, ось ями-криївки, у поспіху викопані. Тут окопувалися москалі, підсугаючись під «Гайки». По полі плями на тлі зеленої трави. Це лежать побиті. Пригадалась в той час пісенька: «Ані тата, ані мами, ані труни, ані ями — ані кому подзвонити». А іх так багато ось тут, безрідних. Край дороги — ріденьке перестигле жито. На щільй свій ріст, витягнувшись, лежить довгий солдат. Ще й руку з крісом наперед себе простягнув. Його обсіли мухи. Розвиваю його «шинель» і накриваю його обличчя... Може, там десь під Полтавою родина за ним очі виглядає, а він ось тут пригорнувся грудьми до вогкої землі.

Ось вже під селом я — в «Ровиськах». З-поміж високих лип визирають бані церкви. Та з села залишилось зaledве чотири хати і купи руймовищ, порослих бур'янами. Щіле село зрите окопами. Церква уціліла, тільки захристіє дешо розбите. Бляха на церкві подіравлена. В церкві повно сміття, окраси обдерти, камінна підлога зірвана. Перед селом над рікою кілька рядів дротяних загород...

В лісі на «Вугллярці», в «Паповиці» австрійці залишили великі склади будівельного матеріалу. На «Заставках» і під «Лисою горою» стояли побудовані бараки, в яких квартирували артилеристи та команди. Під «Лисою горою» звезені були із села вози та господарський реманент, але згодом все це десь зникло. Певно, покористувалися тим люди з сіл, які не були вигнані. Кілька родин, які не були переселені в Австрію, повернулися до села і замешкали в бараках на «Заставках» та в селі Плесківцях.

Село стояло пусткою. Весною 1917 р. дехто обробляв городи. Часто приходило російське військо під Зборів, або звідти

поверталося на відпочинок. На Сереті побудували дуже гарний міст.

В липні 1917 р. російські війська відступили і зайняли фронтові становища над Серетом в попередніх окопах з 1915 р. В наші сторони прийшла II дивізія австрійської піхоти. Людей вигнано знову з Плесківець із землянок далі назад. Деякі дорогоцінності з церкви були закопані в 1915 році при евакуації села. Їх добув тепер 58-й станіславівський полк піхоти і відіслав до штабу в село Висиповець. Де поділися церковні речі — невідомо. Там закопана мала бути також стара церковна хроніка.

СЕЛО ПІД УКРАЇНСЬКОЮ ВЛАДОЮ

Навесні 1918 р., коли австрійські війська після берестейського миру пішли на Велику Україну, почали люди повертатись у свої рідні сторони. Виснажені тugoю за рідною землею, радісно залишали ми бараки в Чехах та в Австрії. Зі села застали тільки обдерту церкву серед руїн та окопів, бо чотири хати, що стояли ще в 1916 р., москалі розібрали. Селяни, стягнувшись до рідної землі, почали братися до відбудови села. Спочатку деякі мешкали в землянках та пивницях, інці встигли побудувати ліп'янки. Бідував народ жахливо, холод і голод докучав, але на рідній землі кожнийчувся радісним і щасливим. Хліба й худоби не було, а тут поля-облоги треба було обробляти та засівати.

Парохом села був о. В.Белкот, який перебув час евакуації в Золочівськім повіті. Він повернувся в 1918 р. й замешкав в селі Малашівцях, звідки приходив до села, щоби сповняти свої парохіяльні обов'язки.

Уряд заснував відділ експозитури для відбудови села, який дуже мало поміг громаді у відбудові. Село поволі відбудовувалося власними силами. Люди загортали насамперед окопи та обробляли ріллю. Вояки приходили додому на відпустки і помогали родинам в роботі.

Восени 1918 р. панувала в селі страшна хвороба, т.зв. «еспанка», на яку вмирало багато людей.

Війтом в той час був Михайло Чубатий.

Відділ австрійської жандармерії містився в Янківцях.

Деякі вояки, що перебували на відпустці, часто-густо побували вдома довше, як ім було дозволено, а були й такі, що самовільно залишали свої частини й перебували в селі. Вони називалися «зеленими кадрами». Прив'язання народу до Австрії почало помітно холонути, бо з кінцем 1918 р. назрівали зовсім

інші події.

У Першій світовій війні село втратило 40 громадян-вояків. Багато померло на вигнанні. По всіх фронтах розкинені були наші брати-вояки. На російськім, румунськім, італійськім, албанськім, а навіть на французькому фронті.

Так само перебували в полоні у всіх ворожих державах. В Росії — на Сибірі, в Італії — в Сицилії, та й у Франції.

Наприкінці жовтня 1918 р. деякі вояки були на відпустці або поприходили із «зелених кадрів» та ховалися перед жандармами. Найбільше вояків було із 15 полку піхоти, який стаціонував тоді у Львові. Коли в перших днях листопада пройшла чутка, що Австрія розлетілася, розброєно австрійський відділ жандармерії в Янківцях. Зразу зорганізувалася міліція для охорони села.

З усіх фронтів та з полону поверталися довший час вояки додому. Головно старші віком залишалися вдома, а молодші — вступали в ряди української армії. Незадовго була проголошена мобілізація. Чернихівські вояки служили найбільше в 1-му Подільському полку ім. Симона Петлюри, який формувався в Тернополі й висланий був на Велику Україну для боротьби з большевиками, багато служило в 10-й та 18-й бригаді УГА.

Коли усталився повітовий адміністраційний апарат в Тернополі, бідніше населення діставало допомогу з повітового комісаріату. Діставали збіжжя, цукор, нафту, сіль, кухонне приладдя, господарське знаряддя, а навіть коні, які залишилися після Австрії.

Радісний Великдень був в селі, бо якраз у Великодню суботу віднайдено у ріці дзвін, що був скований ще полоненими вояками в 1915 році.

По Великодніх святах почався відступ УГА.

В околиці села оперувала 10-та бригада, в якій найбільше служило чернихівських вояків. По відступі з цих околиць за два тижні прийшла знов та сама бригада в ті сторони та зайшла аж під Золочів, а по недовгому часі наступив слідуючий відступ аж за Збруч...

Село зайняли польські війська. Із-за Збруча надходили невеселі вісті, а згодом деякі стрільці поверталися додому, несучи з собою жах трагедії УГА із-за Збруча.

Зимою 1919 р. в селі панував тиф, на який також померло багато людей.

Із Чернихова у визвольній війні загинуло 30 стрільців. Деякі загинули в боях, інші від жахливої пошести тифу.

МЕШКАНЦІ СЕЛА, ЯКІ ЗАГИНУЛИ У СВІТОВІЙ ВІЙНІ:

1. Болотний Олекса, 30 р., загинув
2. Кривий Дмитро, 42 р., загинув під Кісоліво на італійському фронті
3. Кривий Григорій, його син, 22 р., загинув у селі Гіца, на італійському фронті
4. Сараків Блажко, 45 р., загинув
5. Татарин Іван, 50 р., поляг у бою в Карпатах
6. Березівський Максим, 38 р., поляг в Карпатах
7. Вижиковський Михайло, 22 р., загинув в російському полоні
8. Заяць Михайло, 36 р., загинув на італійському фронті
9. Дідушок Петро, 24 р., загинув в російському полоні
10. Кухарський Степан, 19 р., УСС, гімн. учень, загинув на російському фронті
11. Каракоч Юрій, 25 р., загинув невідомо як
12. Лунак Микола, 20 р., загинув на італійському фронті
13. Онищук Степан, 27 р., загинув невідомо як
14. Прокопів Лука, 19 р., УСС загинув на російському фронті
15. Чубатий Іван, 17 р., розстріляний мадярами
16. Болотний Микита, 36 р., загинув невідомо як
17. Голуб Дмитро, 27 р., загинув невідомо як
18. Герман Семен, 40 р., помер у шпиталі у Львові
19. Заяць Василь, 18 р., загинув на румунському фронті
20. Липчак Іван, 21 р., загинув на італійському фронті
21. Онищук Дмитро, 30 р., загинув в російському полоні
22. Оленюк Ілько, 23 р., загинув на італійському фронті
23. Штангрет Іван, 27 р., загинув над П'явою на італійському фронті
24. Цвях Онофрій, 35 р., помер у шпиталі у Відні
25. Болотний Йосиф, 27 р., помер в Підгайцях на російському фронті
26. Болотний Іван, 18 р., загинув на російському фронті
27. Каракоч Михайло, 18 р., загинув невідомо як
28. Матуш Василь, 22 р., загинув на російському фронті
29. Марцінішин Олекса, 19 р., загинув над П'явою на італійському фронті
30. Марчук Юліян, 19 р., загинув на італійському фронті
31. Недопитальський Іван, 48 р., загинув під Віднем
32. Островський Олекса, 43 р., загинув у Празі
33. Полигач Михайло, 24 р., загинув на італійському фронті
34. Рудакевич Дмитро, 23 р., загинув під Скутарами на

альбанському фронті

35. Марчук Степан, 25 р., загинув на італійському фронті
36. Сиротюк Степан, 22 р., загинув у російському полоні
37. Белкот Роман, 20 р., син пароха, помер у шпиталі у Krakovi
38. Притуляк Матвій, 22 р., помер на відпустці вдома
39. Цвях Семен, 23 р., помер на відпустці вдома
40. Чабан Дмитро, 25 р., загинув на італійському фронті

ЗАГИНУЛИ У ВІЗВОЛЬНІЙ БОРОТЬБІ

1. Голуб Теодор, 21 р., помер від тифу у Вінниці
2. Дідушок Павло, 23 р., помер в Коломії
3. Лунак Петро, 18 р., помер на Великій Україні
4. Вижиковський Степан, 32 р., помер у Стшалкові
5. Марчук Павло, 20 р., помер на Великій Україні
6. Татарчук Михайло, 19 р., помер 30.9.1919 під Бородянкою (большевик)
7. Бойко Степан, 33 р., помер в Бердичеві
8. Волошин Дмитро, 33 р., загинув невідомо як
9. Голуб Іван, 30 р., загинув невідомо як
10. Голуб Теодор, 23 р., син Івана, загинув невідомо як
11. Голуб Петро, 32 р., син Василя, нар. учитель, помер на Великій Україні
12. Голуб Петро, 21 р., син Павла, загинув невідомо як
13. Іванчишин Михайло, 31 р., загинув у бою з денкінцями під Дащевом
14. Кривий Іван, 19 р., син Онуфрія, помер у полоні, хворий на тиф
15. Кривий Іван, 23 р., син Миколи, загинув невідомо як
16. Косовський Володимир, 31 р., помер в Барі на Великій Україні
17. Лунак Василь, 18 р., помер в Ковлі
18. Лещар Михайло, 20 р., помер в Бересті-Литовському
19. Мандзій Микола, 32 р., помер в Бересті-Литовському
20. Марцінішин Семко, 22 р., помер у шпиталі в Бережанах
21. Недопитальський Яків, 24 р., помер в Одесі
22. Прокопів Іван, 30 р., помер на Великій Україні
23. Прокопів Григорій, 28 р., помер в Бересті-Литовському
24. Семчишин Кондрат, 34 р., помер під Золочевом в бою з поляками
25. Худик Михайло, 20 р., помер в Тернополі, похований в селі

26. Хмільовський Семен, 20 р., помер в Барі, на Великій Україні
27. Хомин Василь, 30 р., помер у Львові
28. Чубатий Михайло, 19 р., загинув невідомо як
29. Штангерт Йосиф, 19 р., загинув невідомо як
30. Шагадін Іван, 30 р., загинув в Барі, на Великій Україні

ВІЧНА ІМ ПАМ'ЯТЬ!

З поколінь у покоління нехай переходить незабутій спомином про братів, що умирали на своїй і чужих землях зі згадкою про рідне село Чернихів!

* * *

Громада не забувала про своїх рідних, що їх кості порозкидували по світі. В 1926 р. за почином громадянина Івана Прокопова поставлено пам'ятник на громадській площі біля церкви. З теребовельського каміння, за допомогою родин поляглих та емігрантів із-за океану та працею громадян побудований пам'ятник, що коштував 115 ам. доларів. На трьох бічних стінах пам'ятника на спіжевих плитах вибиті 70 імен та прізвищ поляглих громадян села.

* * *

З початком жжив 1920 р. почала відступати через село польська армія, яка пішла на Велику Україну. За нею йшли большевики. Вздовж Серету затримався польський фронт, на протилежній - большевицький. Постріли чулися рідко в селі, люди були спокійні та збирали хліб в полі. По двох тижнях через село перейшли большевики і зайшли під Львів.

В селі було засновано «ревком» та міліцію, яка призначена була більше для охорони села перед большевиками, чим для них. Комісаром села був Семен Явний, бувший комісаром і раніше за поляків. За місяць большевики відступили з наших сторін, а село зайняли знов польські війська. За короткий час ще не встигла вкорінитися ідея комунізму в селі. Кілька колишніх вояків УГА пішли добровільно з большевиками на Велику Україну і залишились там назавжди.

СЕЛО ПД ОГЛЯДОМ РЕЛІГІЙНИМ

Сучасна церква в Чернихові, згідно з народнім переказом, є вже четвертою від початку заснування оселі. В лісі, повище «Бакайової» загороди, стояла перша церковця, що її заложили

тодішні мешканці оселі, коли з'явився чернець. Тоді оселю разом із церквою знишили татари, а потім мешканці відбудували свою оселю близче вже боліт над Серетом.

Тут недалеко ріки побудували нову церкву на місці, званім тепер «Город на Замчиську» на давнім поганськім кладовищі. Донедавна тут на межі лежав великий камінь, про який говорили старенькі діди, що на тім місті якраз стояв вівтар. Про цей камінь кружляла в селі легенда, що колись давно було багато смільчаків і хотіли зрушити його з місця, але кожний з них умирав зразу біля нього.

Коли й другу церкву знишили татари, то третю побудували кілька метрів від того місця, де стоїть сьогоднішня церква. Третя дерев'яна церква стояла до 1820 р. Коли поруч з нею побудовано нинішню церкву, то дерев'яну закупило село Чернихів Тернопільського повіту, і вона існує по сьогоднішній час.

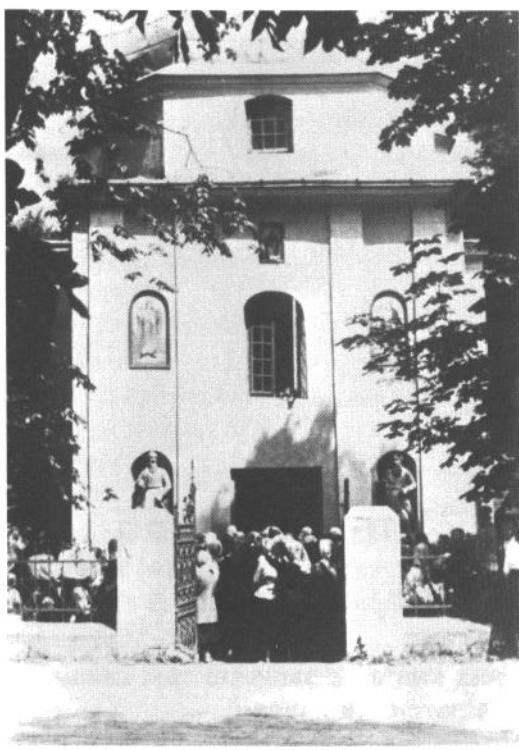
Теперішня церква побудована за пароха о. Алексія Білинського. Будова її розпочалася в 1818 р., а скінчена — в 1821 році. Мурівана з каміння із місцевої «Лисої гори». Довгий час покрита була гонтами, аж з початком 20-го ст. покрито її бляхою.

Значно потерпіла церква через воєнні дії. За хрестіє було розвалене, дах подірваний (бані), мальовидла місцями знищені разом із віправою. Повійні все це було відремонтовано.

До «матірної» церкви в Чернихові належать «дочерні» в Плесківцях і Глядках. Приблизно до 1723 року ці села були окремими парохіями. Останнім парохом в Глядках був о. Іван Авдикович, в с. Плесківцях о. Ілля Стрільбицький. Ще досьогодні в тих селах мешкають родини з такими прізвищами, які виводять свій рід від зазначених священиків. З того виходить, що тодішніми священиками були звичайні громадяни, які дістали висвячення.

Першим парохом Чернихова, за якого злучено всі три громади в одну парохію, був о. Степан Білинський. З роду отців Білинських найдовше були священики парохами села. Приблизно два століття повторюються іхні прізвища в парохіяльних книгах.

Давно церква в Чернихові з чудотворною іконою Божої Матері притягала до себе маси прочан із далеких сторін. Церква мала великі доходи і була гарно утримувана. При мурованій дзвіниці була вибудована галерея, на якій під час численних відпустів грала оркестра. В церкві на хорах були органи. Це все із смертю останнього з отців Білинських приупало, хоч відпусти продовжувалися дальше, але не так вже численно, як це

Теперішній вигляд церкви, збудованої в
1818 р. в Черніхові

Всередині церкви — 1968 р.

відбувалось перед війною. Найбільший відпуст відбувався на св. Петра і Павла. Празник «храм» святкують в селі на Різдво Пресв. Богородиці. Відпусти починаються на св. Івана (7 липня), а кінчаються на св. Покрови.

В 1908 р. відбулася величава місія, з якої на пам'ятку залишився дотепер біля церкви дубовий хрест, прикрашений медаликами і хрестиками. Під час війни мадяри та хорвати обривали хрестики і медалики та чіпляли до шапок, але хреста не знищили.

Громадяни села були дуже релігійними і до своїх душпастирів ставилися з великою пошаною та прив'язанням. В парохіяльних метриках уродин залишилися докази, що парохіяни тримали до хресту дітей священиків. Церква посідає кілька моргів поля, ліса і сіножатей, що іх записали колись вмираючі парохіяни на церкву.

Давніше після панщини священики менше дбали про освіту своїх парохіян, аж на парохію приходили молодші, які з духом часу почали перероджувати культурним життям село, як о. Гарматій, який почав перший боротьбу із пияцтвом та заложив читальню «Просвіта».

У парохіяльних книгах є записані такі священики, що були парохами або завідателями парохії:

- о. Степан Білинський, парох, помер 1782 р.
- о. Дмитро Чоловський, завідатель був біля 1773 р.
- о. Іван Култатицький, сотрудник, біля 1776 р.
- о. Алексій Білинський, парох від 1784 р.
- о. Степан Білинський, парох, від 1845 р.
- о. Едвард Косановський, завід., 1898-1899 pp.
- о. Іван Гарматій, завід., 1899-1901 pp.
- о. Єронім Алексевич, парох, 1902-1910 pp.
- о. Павло Тимчак, завід., 1910-1912 pp.
- о. Вільгельм Белкот, парох, 1912-1921 pp.
- о. Петро Івахів, завід., 1921 р.
- о. Петро Дзедзик, парох, 1921-1927 pp.
- о. Йосиф Побережний, завід., 1927 р.
- о. декан Йосиф Грицай, парох, 1927-1939 pp.

В роках 1723-1772 візитував парохію о. Степан Зарудський, декан Зборівський. Пізніше парохія належала до Залозецького деканату. Перед війною дотепер — до Тернопільського.

Священики мешкали на приходстві, яке в 1904 р. було гарно перебудоване, але пізніше знищено воєнними діями. Відбудував його парох о. Петро Дзедзик по війні.

Біля церкви — в поневоленії Україні — 1968 р.

Хористи церковного хору,
що залишилися з давніх часів.
1979 р.

Дяки були звичайні уродженці села, бо для громади невигідні були зайшлі з інших місць через те, що треба було винаймати їм хату задля браку дяківки.

Попри церкву та своїх священиків село згодом дійшло до розвою на культурно-освітній ниві. Всі перші працівники, за яких почином світло правди і науки увійшло до села, вчилися грамоти при церкві — в дяківській школі на крилосі. Вперше з проповідниці пролунав клич з уст священика: «Геть з пияцтвом!» Від часу культурного відродження постійно майже всі священики парохи села йшли разом з народом у народніх справах.

Село існувало із своїми священиками, які переживали разом з громадою добре й лихі часи парохії, та жили патріархальним життям. Не мали тут доступу релігійні секти — чи політичні партії, що їм залежало на поваленні релігії. Чернихів тримався вірно під Христовим і національним прапором з вірою, якщо дотепер не пропало село і жителі його, хоч часто-густо і каменя на камені не залишалось, так і дальше встоїться воно, бо над селом, що прив'язане до святої віри і панує в ньому братня згода та любов, Бог витає.

* * *

З посеред столітніх лип вікнами дивиться на світ Божа святиня. Не одно бачили її мури, не одні слози проллялися в її мурах за часів кріпацтва (панщини), та нераз гомоніли дзвони, голосячи радісну вістку...

Коли голос великого дзвона, який перебув часи жахливої війни в ріці Серет, понесеться далеко долиною ген, де починається підніжжя Глубіцьких Товтрів, вірний парохіянин спішить до св. церковці, щоб молитву занести перед престілем Всешишнього. Спішить туди, куди ходили його предки і складали свій біль терпінь та свою радість з молитвою до Бога.

ЗВИЧАЙ — ОБРЯДИ — ВІРУВАННЯ І НОША

Перед війною населення села, крім кількох жидівських родин та захожих, що служили у фільварку, було чисто українське. По війні осіло кілька родин поляків-кольоністів.

Вирісши серед чудової природи, в хатах між квітучими садами та гаями, люди любили втримувати чистоту й порядок. Це було видно під час Першої світової війни, коли люди вигнані були в інші повіти, заки забрано їх вглиб Австрії. Про працьовитість хай свідчить хіба те, що після війни лише за кілька років громада потрапила віdbuduvatися своїми власними силами.

Треба було бачити, коли повернулися мешканці до своїх зруйнованих осель, в голоді та холоді ліпили ліп'янки та орали облоги. Коні виснажені приставали тягнути дальше плуг, а орачеві самому в очах мерклі від голоду.

В житті між собою були ввічливі та завжди веселі, хоч переживали жахливі обставини в щоденному житті. Були гостинні та охочі до забави. Допомагали взасмно собі при праці, головно при будові хат. Тоді відбувалися «зводини» чи «толока». На «зводини» йшли майстри й помічники затягати зруб із дерева на нову хату. На «толоку» йшли жінки, дівчата та мужчини ліпiti з галамуців стіни. Це все робили даремно одні другим, а біdnішим при будові помагали ще харчами, щоб вони мали чим прохарчувати в той день робітників. «Зводини» чи «толока» кінчалися звичайно прийняттям-забавою з танцями для молоді. В новопобудованій хаті доконче мусіла відбутися «толока» із музикою, щоб опісля весело жилося господарям в новій хаті.

На забавах випивали багато горілки. Цей звичай після панщини глибоко вкорінivся в народі. Горілка була досить дешева — три корчми в селі — «чому ж її не пити?»

Ніяка нагода, жодна «оказія» не проходила без чарки. Христини, весілля, похорони були тим ліпше відправлені, чим більше «гарців» випилося горілки.

Про наслідки «випивок» свідчать метрики смерти в парохіяльному уряді із двох минулих століть. Тоді слідувала численна смертність малолітніх дітей від туберкульози або інших хвороб, спричинених алькоголем родичів. На світ приходило тоді багато більше немовлят, аніж тепер, але дві третини із них умирало.

Тоді батьки обидвох статей були здорові й кремезні. Тепер таких сильних людей нема, як були колись, головно жіноцтво. Люди приписують це тому, що давніше розпивали багато горілки, тому були здорові, а ми не п'ємо, то більше хворіємо. Хоч це, можливо, навпаки. Предки одідичували здоров'я від своїх тверезих батьків, а теперішнє покоління слабість від своїх п'яних предків.

Українці були дуже охочі до співу. Багато співали старовинних козацьких та обрядових пісень, багато історичних переказів ходило перед війною по селі між старшими людьми. Дуже суvоро пильнувало село морального порядку. Покритки та співжиття «на віру» траплялися дуже рідко. Нешасна покритка була виставлена на сміх і глум цілої оселі. Її обтинали (звичайно, родичі) коси та обводили по селі.

Село було віддалене досить далеко від міста, тому й жило своїм замкненим життям. Головно весною та осені, коли розмокали дороги, годі було добитися до міста чи вийти поза село. До Тернополя перед війною треба було вибиратися найменше на дві доби. Це була не яка-небудь новина, коли хтось їхав до міста. По дорозі до Тернополя був ряд корчм по селах або і в полі при дорозі. До майже кожної треба було вступити, щоб горло пополоскати «на попас». Коні деяких селян, які частіше бували в місті, самі завертали вже на подвір'я корчм, хоч нераз погонич й дрімав на возі. Це все по війні раптово змінилося. Не стало корчм при дорозі, тільки іхні назви на місцях, а коні перебіжать тепер три дороги без попасу і не змучаться.

Всі обряди зберігувано дуже старанно. Були тільки старші селяни деякі в селі, які знали, як має відбутися якийсь обряд. Вони, звичайно, проводили обрядами, до них звертатися мусіли селяни, щоб відбути як слід весілля, хрестини, похорони чи інші святкування, щоб «люди після не судили».

Весільна церемонія тривала звичайно тиждень часу. Починалося «старостинами», на яких молодий сватав дівчину. На засватанні на другий день відбувалися «словини», на яких родина обох молодих та сусіди дарували чи обіцяли дарунки на весілля. Дарували горілку, пиво, «коровай», печиво, хліб і т.п., що було потрібне для гостини на весіллі. Весільна церемонія починалася звичайно в четвер. Того ж дня відбувалася «квітка», де плели вінок для «старости» і «квітку» на «коровай». В п'ятницю господині («свахі») пекли та варили, приготовляли на весілля. Не кожна господиня могла бути «свахою», це було великою почестю для жінки.

В суботу молоді йшли просити на весілля. Спрошували родину і сусідів. Музиканти йшли грати в село «на добридень». Грали під вікнами кревних молодої пари та сусідів. За це діставали по хлібині та від 4 до 10 крейцарів. Музика складалася із скрипки, цимбалів та бубона.

В неділю відбувався шлюб, а потім — обід.

Увечері приходив молодий із «короваєм» та зі своєю «службою» до молодої. Його служба складалася зі «старости», «дружби», «світилки», двох «боярів» та двох «свах». При вході молодого відбувалися різні церемонії, в першій мірі треба було знати як і що говорити, тому «служба» мусіла вивчати напам'ять. По роздачі «короваю» забирає молодий молоду по вечері до свого дому.

В понеділок молодий з молодою розносили з музикою

подарунки — курку, коровай до священика, до двору, а навіть до жидів-орендарів. За це діставали й вони подарунки: в дворі — фіру дров або пасовисько, від жидів — горілку або гроші.

У вівторок молода йшла до «виводу».

До четверга відбувалася забава в молодої і в молодого на переміну. Старі люди показували місце в лісі, де не дуже давно перед війною стояла фігура на пам'ятку, як одного разу татари напали на весільний похід, який повертає з церкви. Тоді згинула молода пара, яка боронилася перед татарами.

На хрестинах бувало навіть кільканадцять пар кумів. Коли дитина, яку несли до хресту, плакала, подавали її кумам через вікно на двір, щоб покидали її «вроки» та не була криклива. Бабі-повитусі мусіли всі догоджати, щоб не «відміняла» дитини. Коли дитина росла калікою або не милою була для родичів, називали «відміною».

На похороні вночі, коли дяки читають псалтир, присутні селяни забавляються грою в карти. Щоб не скучилося перебувати при покійнім, ще той звичай був на Гуцульщині, де на похороні забавлялися і веселилися, щоб душам покійних було «весело і легко на тамтім світі». В той день, коли умре хтось в селі, невільно нічого садити ані сіяти на городі, бо «насіння зігнє в землі». Третій ночі по похороні небіжчик «мусить» відвідати свою хату.

Щороку майже кожна родина справляла «поминки» по померлім. Не минали село забави на «пущення», на «прядках» та «колодія». Остання забава відбувалася в понеділок сиропусного тижня. Тоді молодиці прив'язували старим парубкам колтки за те, що не оженилися в часі м'ясниць.

Під час свят, які встановила Церква на місце давніх поганських, багато залишилося в народі старих поганських звичаїв, як, наприклад, палення дідуха на другий день Різдвяних свят. На Святвечір мусіло бути дванадцять страв, як було апостолів. На столі під настільник кладено чотири головки часнику, а під столом — сокири.

Другого дня свят одні до других ходили «віншувати» — бажати щастя, здоров'я та добра. Того дня починалися коляди.

На Щедрий вечір молодь бігає попід вікнами та співає прегарні давні щедрівки. Ось уривок однієї із таких щедрівок у місцевім говорі:

*Ой рано, рано куроньки піли,
Та дай Боже, куроньки піли,
А ще раніше наш Василько встає,*

Та дай Боже... (повт. після кожного рядка).

*Наш Василько став, три свічки всукав...
При першій свічці личенько вмивав...
При другій свічці в сукні ся вбирав...
При третій свічці коника сідлав.*

*Ти, коню сивий, будь ми щасливий,
Будь ми щасливий на три дорозі,
На три дорозі тай у три землі.*

*Першою землю та німецькую,
Другою землю та турецькую,
Третью землю та волоськую.*

*З Німеччини йде, грошики несе.
З Туреччини йде, коника веде,
З Волощини йде, волики веде.*

Весною, коли сніги топилися, Серет забирає із собою льодові криги, оживало життя від співу та гагілок молоді. В часі Великодніх свят лунали веселі гагілки на церковнім майдані навколо церкви. Ось уривок одної гагілки, яку співали по скасуванні панщини:

*Вже ягілка нам мила,
Панщина ся встановила.*

*Дядьки ходять, люльки курять,
Пани ходять, тай ся журять:*

*Як би мужика зачепити,
Щоби грошей позичити...*

*Тепер будем всі співати,
Бо панщини не видати.*

У Великодню суботу біля церкви палили вогонь цілу ніч до Воскресної Утрени вранці. До вогню сходилася майже вся громада. Палили все, що тільки хто міг зірвати в селі. Горіли ворота та господарський реманент.

З початком цього століття заборонили австрійські жандарми палити вогонь тоді, коли запалено бочку зі смолою, яка горіла вище церкви. Про значення цього вогню різно тлумачили люди в селі. Одні казали, що це на пам'ятку того вогню, при якім відрікся св. Петро Христа, інші, що це на спомин, як вартові жовніри сторожили через ніч біля гробу Христа. Найправдоподібніше, що це старий поганський звичай, коли предки палили вогні в честь богині Лади, яка перемогла богиню смерти-зими Морену.

Коли забіліли сади від цвіту весною, молодь справляла «майки» на мості Серету та заводила забави з музикою.

В ніч перед святом св. Івана (Купала) давно відбувалися забави над Серетом. Горіли вогні над рікою, лунали співи під темною стіною густого лісу, який в ту ніч крив у собі стільки таємного щастя для того, хто не боявся шукати цвіту папороті.

Купайлові ночі давно минули вже, тепер в день св. Івана, як тільки сонце починає сходити, вся молодь чекає над водою і з першим промінням купається у Сереті.

На Зелені свята і св. Івана обтикають стріхи лопухом, зіллям та свята́ть його в церкві, яке опісля «помагає» при лікуванні худоби. Свячене зілля кладуть померлому під голову.

При кінці жнів справляли «обжинки». Коли кінчалися жнива, робили вінок, а на стерні лишали жмут незжатого збіжжя, зав'язуючи його до землі. Вінок із піснею приносили до господаря, який гостив женців.

Давніше вірили, що в Сереті живуть русалки та богині, які опівночі заводили над річкою хороводи та вводили в блуд людей. В полі жили польові русалки, в лісах вовкулаки. В селі були відьми, які «відбирали» коровам молоко. Часто-густо старша жінка, яка доглядала свою корову добре, в селіуважали її «відьмою». Були знахарі та чарівниці, що вміли лиха накоїти та ворожити.

Коли перший раз виганяли худобу на пасовисько, гнали її лозою із Цвітної неділі. На порозі переступаючої худоби клали мітлу, праник, сокиру та ніж, яким на Великдень краяно свячене. Для того, щоб чари відьми, яка заворожила корову, покинули свою силу.

Раніше люди були дуже забобонні. Де тільки в селі було глухе місце, де росла густа деревина, а тим більше бзина, всюди прив'язувано до тих місць переказ, що там криється «нечиста сила». По ночах ходили упірі й потерчуки. На гробі самовбивника забивали осиновий кіл, щоб душа покійника «не товклася по світі». Звичайно, тіло самовбивника «пропадало» першої ночі із гробу. «Добували» його смільчаки опівночі й виносили за межі села, щоб нещастя, як град, повінь, зараза оминали село.

В хворобах радили знахарі та баби-шептухи, які своїм нашпітуванням відганяли хворобу.

Згодом всі забобони та вірування затратилися.

Церква і читальня довгі літа боролися, щоб всі забобони викорінити із села.

* * *

У давнині ноша чернігівських селян не була вибагливою. Влітку мужчини носили солом'яні капелюхи своєї продукції, які виплітали із твердої житньої соломи. Капелюх мав широкі криси, чорну широку стяжку. Ковпак був рівний як вгорі, так і при крисах. Попід бороду обов'язково мусів бути синій пасок, що ним притримувано капелюх від вітру. Зимою носили до кінця 19-го століття високу баранкову шапку, звану «на завісах», на зразок російських «папах».

Верх і спід шапки були зі синього сукна. Одягалися літом у довгі кафтани з білого полотна «покожущини». Кафтан подібний був до полтавської чемерки, тільки із виложеним коміром. Кафтани служили більше для свята, для будніх днів одягалися в короткі блузки із битого полотна. Було це полотно власного виробу, яке набивав спеціаліст в громаді, званий «димар» синьою або червоною фарбою із льняним олійком. Із битого полотна робили штани.

Взимку носили кожухи або «опанчі», або «капоти», на які сукно вишивали із овечої вовни у млинах т. зв. «фолюші». З такого сукна шили теплі штани т. зв. «холошні».

Влітку ніхто не ходив взутий, навіть у свято. Взимку носили чоботи. Про черевики ніхто ще тоді не знат. По панщині старші та юнаки носили довге волосся, підстрижене на карку. Згодом парубки почали стригти голови на теперішній лад.

Жінки завивали голови «шаліновими» хустками, а поверх зав'язували білі «крантухи», один кінець яких мав звисати до землі. По війні занехаяли цей стрій так само як очіпки («чіпці»).

Дівчата літом не накривали голов, ходили заквітчані квітками та стяжками. Літом одягалися в «шарафани» із битого полотна. Згодом заступила жінкам свого виробу бите полотно «мокра» матерія. Була це купована вже матерія у захожих купців — «венгрів», які приносили до села, і була подібна до битого полотна. Спідниці були з тої самої матерії, зимою носили «літники», теплі спідниці власного виробу із вовни червоної барви.

Великою окрасою для жінок були коралі.

Вишивок тоді не було багато в селі. Вишивали найбільше сирими нитками, моченими в дубовій корі. Навіть у гагілці співають:

*Вишивала, стебнувала сирими нитками,
Щоби його пізнавала межи парубками.*

Молодий на весіллі вбирався в баранкову шапку з

барвінковим віночком і квіткою. Літом у білім «кафтані», зимою в опанчі, підперезаний барвінковим поясом, до якого чіпав шалінову хустку. Молода йшла в народнім строю, стяжках та вінку.

Ще до війни, як обряди так і давня ноша затрачувалася в селі, а згодом усе змінилося.

БУДОВА ХАТ

Коли перші мешканці села будували свої хати, вони не звертали уваги на їхню тривкість.

Давні часи були непевні, татарські ватаги руйнували часто оселі, тому не варто було будувати тривку будову. Спочатку хати будували як звичайні землянки, із середини обложені деревом. Пізніше хати почали будувати на поверхні землі. Шість або вісім стовпів («слупів») закопували грубшим кінцем в землю на 1 чи 2 метри. На стовпах вгорі на «розчіхах» прикріплювали платви та поперечки. Під балками по середині йшов грубий «сволок», на якім вирізаний був хрест, дата будови хати та ім'я і прізвище господаря. На землі між «слупами» клали дубові підвалини. Стіни і стеля були городжені хмизом (звичайною ліщиною) та з обох сторін обліплени глиною. Дах покритий був звичайним очеретом, якого над Серетом було доволі, пізніше, коли вродило більше жита, пошивали житньою соломою. Хати багатших ділилися на дві половини. Вхід до обидвох кімнат був із сіней. Сіни були поперек хати. В задній стіні в сінях були другі двері «затилки» над перелазом, якими виходилося на город. Хати бідніших складалися з одної кімнати (світлиці) та з сіней, які ділили пізніше на сіни і «сінки».

«Сіни» служили також за комору. Вікна були із шкір, що давали дуже слабе світло. Коли з'явилось скло, викидали шкіру, а на місце її вставляли шматок шкла (без рамок) і обліплювали глиною. Двері відчинялися на «бігунах».

В порозі і горішній поперечці одвірка були діри, що в них оберталися «бігуни». Входові двері замикалися із середини дерев'яною засувкою, до якої знадвору була в стіні діра. Знадвору при дверях була фіртка, якою замикалася хата влітку, коли відчинені були двері. Одна така хата з фірткою та «бігунами» була в селі до самої війни. Все, що прибивається тепер при будові цвяхами, прибивалося кілками.

Печі будувалися великі, в яких палилося з сіней. Називано їх «грубами». Дим розходився по сінях і виходив надвір попід стріху, або «диминиками», двома дірами в стрісі. Пізніше

роблено городжені комини з хмизу й глини.

В сінях стояли жорна та ступа, в куті на бантах ночували кури. Стайні чи хліви були городжені також з хмизу й глини.

Подвір'я обгороджувано плотом або «острішком», рідше частоколом. «Острішок» — це пліт, пошитий зверху сніпками. Майже кожний селянин умів пошивати сніпками. Пізніше до цієї роботи були спеціалісти — «пошивальники».

Дуже часто в селах бували пожежі. Перед війною хати були обезпечені від вогню в «Дністрі», а кілька в краківській «Славі». Обезпечення не було примусове.

До війни, коли життя бувало дещо легшим, головно тоді, як оживилася еміграція, будовано порядні хати на фундаментах із каміння. Найбільше крито дахи дахівкою, яку продукували самі селяни. Перед знищеннем до війни село було гарно відбудоване.

Зразу по війні люди мешкали у землянках і в бараках, що їх вибудувало військо. Згодом будували невеликі будинки, в яких містилася хата, хлівчик, а часто і стодола. Опісля село відбудувалося на 60%, але будували вже тривіше та гарніше, ніж перед війною.

При будові уживали багато цементу й вапна, про що давніше люди навіть не знали. Хати будувалися з глини, але вже без «стовпів», що є багато практичнішим, ніж із стовпами, але дуже мало будували із паленої цегли. Багато хат було покрито вже бляхою.

КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЄ ЖИТТЯ

Головним осередком культурно-освітнього життя в селі після панщини являлася церква. Священик і дяк були майже одинокими людьми, що знали грамоту в селі. Від них училися деякі охочі церковного письма, щоб помагати співати дякові в крилосі.

З часів панщини в селі була дяківська школа. Сюди ходило кілька зацікавлених «на дяківку» учитися. Дяк вчив, звичайно, зимовою порою. Користі з такої науки було дуже мало, бо дяк сам визнавався дуже мало в науці.

Народну школу засновано приблизно в 1852 р. До школи ходили діти в той час із села Плесківці. В школі вчили німецької мови. Першим учителем був Сапілега, після нього вчителював Скоробогатий. Звідки походили ці учителі, невідомо. Старші люди згадують про учителя Анатоля Роздольського, який вчив довший час у Чернихові. Був добрий педагог. Ще дотепер є кілька старших громадян, що мають гарно вироблене письмо. З

початком теперішнього століття учителем був Володимир Залужний.

Кніжки чи газети після панщини ніхто не бачив, крім священика та учителя. Уже пізніше, коли було більше письменних у селі, учитель Роздольський заохочував шкільну молодь читати книжки та газети, які сам роздавав їй. Були це книжки різних видань: «Просвіти», «Общ. Качковського» та Насальського з Коломиї. Дуже помалу пробивало собі дорогу друковане слово до села. Наприкінці минулого століття, коли на Поділлі пробуджувалося культурно-освітнє життя, в Чернихові був парохом старенький о. Степан Білинський, який через свій вік поза церквою мало цікавився життям громади. На відкриття читальні «Просвіта», на міцний фундамент культурно-освітнього відродження чекало село аж до 1900 р., коли прийшов на завідателя парохії о. Іван Гарматій. Він заклав читальню і почав боротьбу з пияцтвом. Невеликий гурток громадян йшов за його почином, та чим ближче до війни, цей гурток значно побільшувався. Боролася ця жменька із темнотою та слабими характерами на політичній ниві, які часто-густо зраджували своїх братів, головно при виборах.

День заснування читальні «Просвіта» — став переломовим днем, що був вагомим не тільки на освітнім, але і на економічнім розвиткові села. Тоді село мало не більше як 200 господарств. Село було середньо заможне, чисто українське, за винятком кількох жидівських родин. В селі було три корчми, п'ять крамниць (жидівських) і одна церква (братська).

В 1899 р. прийшов до села на завідателя парохії молодий, енергійний о. Іван Гарматій. Хоч був він селянським сином, проте бачив темноту й нужду, старався вирвати село з-над пропasti. Він згуртував навколо себе свідоміших громадян, з якими дня 8 липня 1900 р. заклав читальню «Просвіта». На перших зборах, які відбулися в хаті Костя Марчука, зійшлося справді дуже мало заинтересованих громадян, але згодом, коли почали приходити до читальні часописи та цікаві книжки, вписувалося чимраз більше членів. Першим головою вибрано о. І.Гарматія, а на секретаря — дяка Степана Рудакевича. Головну увагу звернули тоді «читальники» на боротьбу із пияцтвом. Щоб запобігти тому, зимовою порою вони уладжують «вечірки» на зразок чайних вечорів, де сходяться громадяни із родинами і тут забавляються. Такі «вечірки» провадить о. Гарматій, читаючи під час них новини з часописів та цікаві книжки.

Перші льоди темноти проломані були. По кількох роках найбільша корчма робить місце на помешкання для лікаря.

У своїх початках читальня веде досить жваву діяльність при допомозі читалень із сусідських сіл, як з Івачова Горішнього, де читальня була раніше закладена. В 1901 р. уладжує читальня перший свій концерт в честь Т.Шевченка, в якому допомагали брати Скоморовські, богослови з Івачова Горішнього. В тому році віходить з парохії о. Гарматій, на його місце стає парохом о. Алексевич, який менше цікавиться читальню від свого попередника. Свідоміші громадяни, як, наприклад, Василь і Кіндрат Семчишини, Василь Каракоч, Степан, Олекса і Йосиф Чабани, Танас Ступка, Микола Прокопів, Михайло Чубатий, Михайло Гесюк, Михайло Глинський, Олекса Голуб, Іван Чотиригодина, Михайло Шнуровський та інші, провадять дальше, як можуть, освітню працю читальні. З заснуванням читальні церковна крамниця переходить на власність читальні й досить добре розвивається, бо згодом із неї твориться філія на другім кінці села. В році 1904 крамниця мала 5,000 австрійських корон обороту. Перепис тім році (17 квітня) з рамени філії в Тернополі виказує в читальні 92 члени, з того неграмотних — 28, молодь в члени майже не вписується, бібліотека нараховує 169 книжок. Переважали книжки видання Качковського, «Просвіти» та Насальського. Книжки видавництва Качковського усунув пізніше з читальні о. Алексевич.

Впродовж передвоєнних років читальня передплачувала слідуючі часописи та журнали: «Свобода», «Посланник», «Письмо з Просвіти», «Подільське слово», «Господар і промисловець», «Зоря», «Місячний календар» з Відня, американська «Свобода».

Першу аматорську виставу п.н. «Ворожбит» відіграла читальня в 1903 р. Виконували її студенти черніхівські та з Малашовець і місцеві громадяни. Другу виставу «Сватання на Гончарівці» в стодолі Миколи Прокопова відіграно в 1908 р.. Чистий прибуток був 40 австрійських корон.

Напередодні заснування читальні існував вже мішаний хор при церкві. Хором керував учитель Ремеза з Тернополя. Пізніше хор припинив свою діяльність. Тоді в 1908 р. народній учитель Дмитро Барабаш зорганізував його ново. Тоді в хорі працював також Володимир Держирука, богослов з Івачева Горішнього.

Читальня перед війною містилася в хатах, що було дуже не вигідне для сходин членів, які не могли поміститися, а молодь зовсім не ходила до читальні.

Коли гурт «читальників» прибував на силі, почали думати над будовою читальніцького дому. Під проводом голови читальні й тодішнього війта Миколи Прокопова в 1910 р. роблять заходи

закупити вперше площу під будову. В тім році читальня купує колишню жидівську площу, де містилася друга корчма. За площею не платить грішми, але буде хату жидівській родині на другій половині площи. Це було вигідніше для читальні, ніж платити готівкою, бо роботу біля будови виконувала громада майже безкоштовно. В 1911 р. заложено на набутій площі фундамент під читальню 18 м. завдовжки та 7 м. завширшки із двома клинами («вінклями»), широкими на 3 м. Вимуровано в тім році дві пивниці, над якими мала бути сцена. Рада громадська ухвалила з бюджету 40 корон на будову читальні, решту давали прибутки з обидвох читалень, крамниці, та датків окремих громадян.

В 1914 р. була збудована читальня. Громада поспішила завершити будову, закликавши всіх громадян до допомоги. Біднішим заплачено за роботу купонами з читальніних крамниць. Стіни побудовано з глини, дах покрито бляхою, на яку затягнено борг понад 500 крон.

Перший раз (і останній в тім домі) відбувся концерт у століття роковини народження Т.Шевченка дня 12 липня того самого року. Величаво обходила тоді громада роковини Шевченка. Тоді головнувулицю в селі названо в честь Шевченка. Місцева «Січ» виїхала гуртом на конях проти гостей, які з усіх сіл поспішли на це величаве свято. «Січовики» та «Соколи» із сусідніх околиць прибували до села. Приїхав посол д-р Із.Голубович. За 14 років свого існування читальня змінила село не до пізнання. Пияцтво зменшилось, газет приходило багато, понад 20 господарів були членами Т-ва «Просвіти» у Львові. Молодь за почином старших освідомлювалася, гуртувалась у спортиво-пожежному Т-ві «Січ», що в останніх роках до війни брала активну участь у читальній праці.

Зі села вийшли: 1 священик, 4 учителі та 2 учительки. Великі заслуги поклав на освітнім полі села тодішній студент права Михайло Паштетник (родом зі села Стратин, пов. Рогатин), який вчив дітей пароха о. Белкота. Разом із народнім учителем із Янковець І.Новаковський виховав хор, який виступав на концертах в Тернополі. Зорганізував він аматорський гурток, який відіграв кілька вистав у своєму та сусідніх селах. Душою культурно-освітнього життя був громадянин Кіндрат Семчишин, який був на протязі кількох років кошовим «Січі». Він був лагідної вдачі та чистого характеру, зумів з'єднати собі прихильність всієї громади. Згинув у визвольній боротьбі. З молодших, які клали здорові основи під будову культурно-освітньої праці перед війною, слід згадати таких громадян:

Члени гуртка «Союз українок» — 1935 р.

Гурток членів читальні з Відділом — 1936 р.

Григорій Прокопів, Іван Притуляк, Йосиф Прокопів, Володимир Косовський, Іван Цвях, Микита Болотний, Іван Голуб, Дмитро Онищук, Петро Голуб, нар. учитель та інші.

Головами читальні до війни були: о. Іван Гарматій, Олекса Чабан, Михайло Чубатий, Танас Ступка, о. Єронім Алексевич, Йосиф Чабан, Микола Прокопів, Іван Марчук і Григорій Худик.

* * *

Війна, яка знищила село до тла, залишила з читальні руймовища та окопи на читальній площі. Зразу по зайнятті Тернопільського повіту москалями з наказу губернатора ген. Бобринського закрито бібліотеку читальні. При евакуації села в 1915 р. знищилася бібліотека і діловодство читальні до тої міри, що не залишилось навіть клаптика паперу. Так само були знищені обидві крамниці. Трохи розграбували москалі, а решту розікрали мадяри в 1915 р.

Коли громадяни повернулися із вигнання з Чехії та Австрії в 1918 р., годі було думати зразу про віднову читальні.

Без кусня хліба, без даху над головою орав нарід запущені ниви. Багато кращих працівників читальні поклали свої голови, як не на рідній землі, то у скалистих Альпах, в Альбанії або в Сибірських лісах.

Громадяни, що перебули Визвольну війну і повернулися, рвалися до освіти, до книжки. За гроші, зібрани на забавах, молодь передплачувала часопис («Батьківщину»), зимою вечорами у нововибудованих ліп'янках читали газети та книжки і приготовляли в 1930 р. виставу «Безталанна», що її хотіли відіграти в бараку, залишенному австрійцями, але влада не дозволила.

В 1923 р. під проводом пароха о. Петра Дзедзика, який згодом вклав багато праці, гурток громадян береться до відновлення читальні. Тяжко було починати тоді це діло. Не одному ще рані не загоїлися з війни, іншим текло на голову крізь дах, покритий кропивою та хмизом. Але громадяни побачили, що молоде покоління, яке виростало в часі війни, потребує освіти, бо інакше пропаде в темності й поверне до часів панщини та призабуде навіть, з якого народу воно вийшло.

Дня 18 березня 1923 р. відбулися перші повоєнні збори читальні в хаті Олекси Мишкевича. На збори зійшлося зaledве 30 передвоєнних членів. Головою вибрано о. Петра Дзедзика. Останній з-перед війни звіт здав голова Григорій Худик. Сумний був цей звіт. Все майно читальні, придбане перед війною, було знищено, а, крім того, залишився борг в сумі 500 крон.

Нововибране правління поставило собі за мету найперше взятися до будови власної домівки.

Пригадується перше засідання (дня 19 березня), на якому ухвалено справу будови. Нас було дванадцять біля столу, клаптик паперу перед нами і думка будувати читальню, коли в селі не було ще жодної порядної хати! Але не було ради, як каже народна приказка: «Не ридай, а здобувай».

З весною автор цих рядків при читальні закладає аматорський гурток, який дає вистави. Прибуток із них йде на купівлю будівельного матеріалу. В 1923 р. йде підготовка, а вже навесні 1924 р. приступлено до будови читальні.

З великим запалом взялися «читальняники» і ціла громада до праці при будові. Одної неділі нас понад двадцять постановило на другий день перед сходом сонця (щоб не гаяти дня) прийти з лопатами на площа, щоб загорнути окопи та вирівняти площа під будову. На другий день з нас нікого не бракувало на площі. Якраз сходило сонце, як ми скінчили засипати окопи.

Працювали під проводом о. Дзедзика та заступника голови, будівничого Миколи Прокопова, який зовсім безкорисно провадив будову. Помагали майже всі селяни кіньми й руками. На будову дісталася управа з Америки дар 85 дол., що їх зібрали нам односельчанин Василь Каракоч між своїми родаками. Крім того, дарував ще емігрант Олекса Каракоч 40 дол. і Григорій Кривий 20 дол., разом 145 дол., за які покрито бляхою читальню. Решту заробляв рухливий аматорський гурток, даючи щороку кільканадцять вистав у своєму селі, та їздив грати вистави по сусідських селах і містечках.

Восени 1924 р. уже розміщено у власному домі кооперативу і устатковано зали для аматорських вистав.

Кожного року провід читальні в міру фондів викінчував будову та звертав увагу на перше завдання читальні — на освіту молоді. Зразу читальня дісталася трохи подарованих книжок, а решту було придбано згодом. Дім цілковито викінчено в 1930 р., і тоді мало відбутися посвячення читальні та 30-літній ювілей існування «Просвіти», але з відомих причин (пацифікації) восени того року, відложено ювілей на пізніше.

В 1927 р. читальні купує другу площа, яку старався купити місцевий жид. Тут пляновано будувати другий дім для філії читальні, бо площа лежала на другому кінці села, та через тяжкі часи в тім напрямку не зроблено нічого. Найбільшу увагу звертають проводи читальні на рятунок молоді, якої в членах охоплено було 75% (всіх членів щороку бувало понад 200). Зразу по війні постають один по другому три шинки, але один по

другому вони незабаром забралися, не зважаючи на те, що добробут села до 1930 р. набагато покращав.

В 1927 і 1928 роках, при розпарцелюванні панського лану, село купує майже всю землю, біля 300 моргів. Яка велика різниця була з тими передвоєнними роками, коли багато селян позбулися свого маєтку через жидівські шинки.

Багато води проплило у Сереті за час, відколи заложено в селі читальню «Просвіта», багато змінилося в громаді відтоді. Читальня стояла попри церкву осередком духовного життя. З рамени читальні постало кілька товариств, які співпрацюють з читальню і ведуть громаду до світла, до правди. Теперішня бібліотека читальні нараховує 900 книжок, всі гарно оправлені й скаталоговані. Зацікавлення книжкою серед молоді й старших було велике. Читають в читальні, читають в найбідніших хатах зимовими вечорами при блідім свіtlі каганця.

Після війни до читальні надходили такі часописи: «Український голос», «Свобода», «Новий час», «Неділя», «Подільський голос», «Наш прапор», «Комар», «Життя і знання» та «Літопис Червоної Калини».

Аматорський гурток до того часу відіграв 90 вистав 181 разів. Гурток являвся джерелом «читальняних фондів». Велика жертвеність молодих аматорів, що часто-густо серед негоди, дощів чи снігів йшли до читальні, щоб виконати на дошках сцени свій обов'язок супроти читальні. Коли не було ще в читальні стелі, серед тріскучих морозів доводилося робити проби.

По війні аматорський гурток, крім автора цих рядків, провадили: о. П.Дзедзик, Онофрій Притуляк, студент медицини Анатоль Грицай, Андрій Цурковський, Михайло Гесюк і Василь Шагадин.

В 1928 р. управа читальні постаралася про нові декорації, мальовані на полотні. Змалював їх тоді ще студент права Володимир Постригач із Тернополя, а за свою мистецьку працю не взяв жодної винагороди.

Велику вдячність складаємо на цім місці тій інтелігентній людині, яка була зовсім чужа для села, але вклала стільки праці в читальню.

Понад сотня молодих громадян обох статей перейшла через сцену читальні. Багато свідомости вили аматори сцени в село своїми виступами і, самі вживаючись в ролі, виробляли свої власні характери.

Не можна поминути найпомітніших аматорів по війні: Семен Глинський, Степан Гудима, Михайло Гесюк, Марія Чотирогодина-Герман, Ірина і Наталка Семчишин, Михайлина

Оркестра при гуртку «Р.Ш.» під керівництвом
З.Грицая в Черніхові — 22.IX.1935

Драматичний гурток під кер. Я.Косовського.
1-й ряд зліва направо сидять: Т.Марчук, І.Цвях,
Я.Косовський, Г.Кметь, О.Притуляк

Волошин, Стефанія Марцінишин-Бойко, Іван Кабат, Андрій Цурковський, Тодор Марчук, Іван і Олекса Цвях, Маланя Кремінь-Кучай, Юлія Чубата-Собчак, Текля Хмільовська-Ярема, Марія Цвях-Татарин, Степан Броцко, Василь Шагадин, Степан Трус, Микола Худик, Михайло Каракоч і Павло Оницьшук.

При читальні існував добре вишколений хор, який досі дав понад двадцять концертів. По війні відновив його о. П.Дзедзик. Від 1928 р. провадив хор місцевий дяк Гриць Кметь, бувший УСС. Нерідко допомагав йому Зенон Грицай. Хор співав часто на концертах в читальні та їздив до інших сіл.

З ініціативи читальні в 1914 р. злагоджено хроніку громади, яку провадив автор цих рядків. Під його проводом свідоміші громадяни записували стародавні пісні та обряди села, щоб передати їх до Наукового Т-ва ім. Шевченка у Львові.

Рухоме й нерухоме майно читальні виносило понад 10,000 злотих, крім площі, набутої після війни, на якій побудовано дім.

Своїх заслужених на ниві культурно-освітньої праці громадян вшанували члени читальні, іменуючи їх почесними членами. Читальня мала їх 5: Василь Каракоч, Микола Прокопів (обидва заслужені в читальняній праці перед війною і по війні), о. Петро Дзедзик, Яків Косовський і Олекса Мишкевич. Члени-добродії: Олекса Каракоч, Григорій Кривий, Олекса Чабан.

Головами читальні по Першій світовій війні були: 1923-1925 — о. П.Дзедзик, 1926 — Василь Каракоч, 1927 — Іван Прокопів, 1928-1937 — о. декан Йосиф Грицай.

В 1935 р. читальня святкувала 35-річний ювілей свого існування. Збираючи на свято підсумки праці читальні за час її існування, виявилося, що читальня переробила громаду на краще та внесла інше життя в село. Виховала душі молодих людей, які сміло йдуть проти темряви. Нераз доводилося багато перетерпіти «читальнянкам» від своїх же братів-селян. Нераз ділилося село на два тaborи: «читальнянників» і таких, що ставали поперек у їх роботі. Та гурт «читальнянників», хоч і невеликий зразу, йшов зорганізовано й певно у своїм ділі, аж доки не створилася перевага в громаді.

В 1926 р. за почином о. П.Дзедзика засновується в селі гурток «Рідна Школа», який у своїх початках не проявляв помітної діяльності, бо вся культурно-освітня діяльність зосереджена була навколо читальні.

Відбувся три рази плебісцит в селі за українською мовою навчання в школі, але все безуспішно... Два рази відбувався курс для неграмотних, на яких було перший раз 10, другим разом 12 учасників. Під час реєстрації в 1926 р. неграмотних в селі було 3%.

В останніх роках діяльність гуртка «Рідна Школа» значно оживилася. З початком 1935 і 1936 рр. Зенон Грицай провадить курс навчання музики. Курс відвідувало 36, скінчили курс 15. Вищезгаданий З.Грицай закладає при гуртку мандолінову оркестру, яка згодом виступає на концертах з нагоди народніх свят та разом з хористами грає Служби Божі в церкві.

Взимку 1935 р. відбувався курс геометрії для сільськогосподарського вжитку (поверхня і кубатура); сталих учасників було 12.

В 1936 р. впродовж місяця серпня заложений був з рамени гуртка «Союзу Українок» дитячий садочок. Брали участь 33-оє дітей у передшкільному віці. Багато праці й труду у цей садочок вложила провідниця, п. Марія Муріївна з Тернополя, а доказом її праці були слізози радости на очах батьків та матерів під час виступу своїх діточок.

Членів нараховував гурток — 88. Бібліотека гуртка нараховувала 78 книжок, переважно для дорослих.

Головами гуртка «Рідна Школа» були: Іван Худик, Іван Притуляк, Іван Цвях, Іван Глинський.

Свідоме жіноцтво села гуртувалося в гуртку «Союзу Українок», який було засновано в 1927 р. Але гурток не проявляв діяльності і згодом занайдів. Аж тільки в 1933 р. за почином свідомої громадянки Наталі Худик з допомогою свідомих селян основується гурток вдруге і відтоді провадить культурно-освітню працю серед жіноцтва та співпрацює з усіма установами в громаді. Уладжує імпрези-вистави, концерти з нагоди різних свят, як: «Свято Матері», Лесі Українки та інші. Улаштовує «Чайні вечори», на які дуже радо спішила молодь, де під опікою старших забавлялася.

З ініціативи гуртка «Союзу Українок» відбувся курс куховарства, крою та шиття, переводилася допомога для бідніших родин та дітей. Жіноцтво зрозуміло, що не тільки мужчини покликані до культурно-освітньої діяльності, тому радо ставало на кожний заклик, щоб повести корисну діяльність в громаді.

Гурток передплачував видання: «Жіноча доля» та «Жіноча воля», що їх радо читали на сходинах.

Головами гуртка були: 1933-1934 — Наталя Худик, 1935-1936 — Параня Когут. Пізньою порою восени 1936 р. з ініціативи «Сільського господаря» на протязі шести місяців відбувалися такі курси: ветеринарний, управа ріллі, годівля тварин і пасічництво. На курс зголосилося було понад 50 учасників з Глядок, Янковець, Малашовець, Висипівець,

Плесківців, Заруддя, а найбільше курсантів було місцевих. Школа закінчилася з початком березня 1937 р. Курси закінчило 42 курсанти.

До війни молодь села зорганізована була в спортиво-пожежнім т-ві «Січ». Організатором «Січі» були Михайліс Паштетник і Кіндрат Семчишин, кошовий, який своєю лагідною вдачею з'єднав молодь села. На поклик січової сурми молодь ставала радо в січові ряди чи до боротьби з частим ворогом села — пожежею. Із січових рядів вийшло 11 юнаків до УСС.

Після війни довго відчувався брак спортивої організації для молоді. В 1928 р. постає спортиво-пожежне т-во «Луг», до якого вписується майже вся молодь.

В 1930 р. «Луг» уладжує величавий фестин, перший в селі, який відбувався при великому здвізі гостей. Було це у відпустовий день по відправі в церкві на св. Петра і Павла.

Восени того ж року, після ганебної паціфікації, влада розв'язала «Луг». Головою «Лугу» був громадянин Іван Цвях.

По розв'язанні т-ва «Луг» по однорічній перерві основується спортиве т-во «Сокіл» в 1932 р. Згодом це молоде т-во виросло у досить поважну установу, в якій згуртувалося 146 молодих юнаків. Сильна дисципліна, почуття обов'язку, любов до Бога й народу — це були головні ціхи цього товариства.

Про творчість «Сокола» свідчать часті дописи в пресі, в яких описані імпрези, уладжувані т-вом (як свята із фестинами в честь С.Петлюри та І.Франка).

Завдяки молодим і таким ідейним працівникам, як: Зенон Грицай, Андрій Цурковський, Михайло Гесюк, Степан Трус, Петро Тимочко, Михайло Ступка та інші, «Сокіл» став найрухливішим т-вом, яке приносило честь і славу для громади і українського народу. Через усі роки свого існування тримали «соколи» варту біля Божого гробу в церкві перед Великоднем і у німій мовчанці кріпився їхній дух у вірі в правду Воскресіння та в перемогу над ворогами.

В 1936 р. в «Соколі» постає курс національних танків. Марія Каракоч, яка працювала в Тернополі, замість «неслави» (як це часто-густо траплялося із сільськими дівчатами), приносить своє знання народніх танків. Вона вивчила гурток «соколів», які згодом виступають на фестинах чи святах та веселять старших і молодших своїми танками.

Поза спортивними вправами «соколи» читали «Сільські вісті» і «Голос нації». Бібліотека мала 35 книжок.

Головою «Сокола» від його заснування був громадянин

Василь Гесюк. Всі товариства, як економічно-господарські установи, завдячують своє існування читальні «Просвіта», яка тулила їх у своєму домі, мов мати дітей. Тут виринала ідея про потребу товариств, тут їх основано і тут приміщено.

ЕКОНОМІЧНО-ГОСПОДАРСЬКИЙ СТАН ГРОМАДИ

Першим мешканцям села жилося досить добре, свободно і вільно у лісі, в якому було досить звірини, а Серет давав подостатком риби. Полів обробляли небегато. Викорчувували дерева й лісові чагарники, де опісля оселювалися і закладали сади. Дотепер залишився ще в селі «Бакаїв» сад, що його заложив перший мешканець оселі, Бакай.

Згодом, коли побільшувалася оселя і почала переходити з рук до рук «визволителів», які пригноблювали селян, їхнє життя ставало чимраз прикріше, а в часах панщини і після неї черніхівські селяни жили дуже бідно. Причиною нужди був визиск панами, культурно-освітня темнота та спочатку насильне, а потім поголовне пияцтво.

Хоч по скасуванні панщини село нараховувало понад 100 родин, але хліба було мало. Поля були недостатньо оброблювані. Рільничі знаряддя були старосвітські. Орали волами. Поля поділені були на три частини — «руки». Одна частина лежала толокою щороку, де паслася громадська череда. Як мав хтось в тій «руці» нивку, де призначена була толока, не смів її під загрозою громадської кари засівати. Стасінним гноєм ніхто не удобрював поля. Незважаючи на те, що був довкола ліс, в хатах палили соломою. Бараболі садили обмаль. Найбільший господар мав її мішок-два і то тримав під ліжком в хаті.

Страви споживали невибагливі, а на «перекуску» після горілки служив шматок хліба та головка часнику.

Багато селян свій маєток пропивали в корчмах. Земля була дешева, бо з грішми було тяжко. Після панщини ціна одного морга поля сягала 40 ринських (80 австрійських крон). Пізніше, головно зі зростом еміграції, поля коштували від 1,000 до 1,200 австрійських крон.

Найурожайніша земля була на полях «Бозок», найгірша — на «Глиниськах». Заробітків не було, крім роботи в панів в дворі, де за годину праці селянин заробляв 20 крейцарів (40 сотиків). Тому селяни залазили по вуха в борги по різних банках. З того користали жиди-орендарі та деякі меткіші селяни, які дешевим коштом набували маєтки.

Деякі селяни на ті часи мали досить грошей. Оповідають, що

при перебудові кількох хат добували закопані гроші. Були це часи давніх воєн, коли різними способами діставалися гроші в руки селян. В часах наполеонської війни та польських повстань переходили та скривалися в околицях села відділи війська, які нераз залишали свої каси в лісах.

Риболовство від найдавніших часів було сильно поширене. Рибу вживали самі селяни (варили або сушили) чи продавали жидам, з чого біdnіші утримувалися. Згодом рибалок не було багато в селі, бо ловля риби стала заборонена через те, що ріка була у винаймі.

Пасічництво давало кільком господарям добрий прибуток, дуже рідко траплялися «лихі» роки для медового урожаю. З ліса і сіножатей весною, а в липні із гречки та липового цвіту черпали бджоли поживу. На головний пожиток пасіки вивозили в поле, бо ліс утруднював переліт бджолам. По війні були дві більші пасіки в селі, а біля 30 малих-початкових. Останні роки були дуже непригожі для пасічників і з малих пасік мало залишилось.

Садівництво плекали від давніших часів. Гарні сади були по горішньому боці під лісом, де для плекання овочевих дерев є більше пригоже положення, ніж по долішній частині села над рікою. Пильну увагу звернули громадяни по війні на плекання овочевих дерев.

Відчувався брак раціонального ведення з плеканням тварин, як це практикувалося по інших сусідських громадах.

Попри рогату худобу й коні випасалось давніше багато овець. Громадську череду пас один пастух, що його за це годувала і одягала громада. Череда паслася, звичайно, на толоці, яку запускала громада на полі. Пасовиська громадські «на болотах» давали мало пожиці через мочари та торфові нашарування.

Худоба колись ходила чередою самопас. В 1936 р. громада мала 210 штук рогатої худоби, 186 коней, 23 овець.

Раніше громада ділилася на три «кляси»: найбагатші звалися «шнурові», що їх кожна нива мала дві «четвертини» вкупі (один з половиною морги); «пішаки» або середні господарі, які мали мало коней та не мали коней чи волів до оброблення землі, і «халупники», які мали лише хату, а поля не мали зовсім. Були ще і «комірники». Останніх було дуже мало, і це були не місцеві, звичайно, а «напливові» — фонарі або ремісники, які служили в фільварку.

Із ремесла найбільше поширене було ткацтво. Майже в кожній третій хаті був ткацький варстат. Вся одежа була своєї продукції, тож ткачів потреба вимагала багато. Ткацькі варстти

робилися в селі. Перед війною вироблялися також килими.

Досить розвинене було столярство й бондарство. Ліс доставляв матеріал на всякі вироби того рода. Шевців та кравців колись було мало і то шили руками, аж згодом ближче до війни з'явилися кравецькі та шевські машини.

Ковалів в селі не було, бо залізних виробів ніхто ще в селі не вживав. Вози були дерев'яні. Пізніше з'явилися ковалі на фільварку. Були це чужі — зайшли люди. Згодом кілька громадян підівчилося ковальству.

Бідніші люди на зарібки ходили до двору, де працювали за нужденну платню. Восени при копанні бараболі за день праці заробляли дві «топки» солі (2 кг). В часі жнив жали на двірськім та у «шнурових» господарів за десятий сніп. Зимою дехто рубав дрова в панськім лісі за частину. Колись давно пан спроваджував до рубання лісу гуцулів, тому відтоді кожного рубача в лісі називають «гуцулом». Сіно заробляли на панських сіножатях також за частину. Часто пан (або посер, який виarendовував фільварок) платив мало за кошення, тоді відбувалися незначні «страйки». Були випадки, що побивано мешканців із сусідніх сіл за те, що влезли в дорогу страйкуючим. Після «страйків» пан мусів платити більше за зібрання сіна.

Млинів поблизу не було. Згодом побудовано млина на «греблі», де мелено тільки разовину. Мало не в кожній хаті в сінях стояли жорна, в яких перемелювано збіжжя. Побіч жорен стояла «ступа», в якій товчено ячмінь на «пенцак», просо, пшеницю на кутю та сім'я на олію.

Громада обходилася майже на своїх власних виробах, почавши від ноші, а скінчivши на господарському знарядді. Рискалі були дерев'яні мотики, оправлювані бляхою. Ще до сьогоднішнього часу є подекуди дерев'яні «суховила», які заступають залізні «гралі», до гною та інших потреб. Вози були дерев'яні, колеса гнені з так званої «лободи», осі вироблювано з грабового дерева.

Життя селян значно поправилося відтоді, коли поширилася еміграція. Виїжджали до Америки, Канади, Бразілії, а по війні до Аргентини. Кілька родин виїмігрувало до Славонії та Боснії, де залишилися раз назавжди.

Напередодні війни виїжджали (переважно молодь) до Німеччини на сезонові роботи по фільварках, до копалень і до фабрик. Еміграція піднесла село економічно. Емігранти присилали гроші та інші речі своїм родичам, відтак, заробивши гроші, поверталися назад до села. Велику поміч для громади дала

еміграція із заморських країн після Першої світової війни, коли село було майже зовсім знищено і потребувало помочі. Не забували вони також за культурно-освітні установи і жертвою спішили радо із фінансовою допомогою.

В останніх роках напередодні війни жилося вже навіть дуже добре селянам. Еміграція, порівнюючи висока ціна на сільськогосподарські продукти та викорінення пияцтва — вплинули на кращі обставини щоденного життя мешканців села.

Наприкінці 19-го століття у громаді був шпихлір, в якім зсидали збіжжя на випадок голодних років. Коли добробут тимбільше покращав, минули тяжкі часи, то зі шпихліра збіжжя продавалося, а за гроші закладено громадську касу, яка вже в 1909 р. мала 6,000 австрійських крон власного майна.

По війні ситуація змінилася, громадяни наново мусіли набувати господарський інвентар. Декому вдавалося на вигнанні придбати коня, віз та корову. Дехто зложив собі трохи грошей із побічних заробітків чи з військових «трофеїв» і за ці гроші купував, що в першій мірі було конечним йому. Але треба було купити все, навіть хліб для родини та зерно на засів... Люди тяжко бідували зразу по війні. Купували по млинах муку і грис та живилися вареною лободою. Ходили купувати по дальших сусідських селах збіжжя й бараболю, але не було чим привезти купленого до хати. А роботи було багато. Копали рискалями облоги, загортали окопи та стягали з «бліндажів» будівельний матеріал на будову ліп'янок. Згодом появилось в громаді більше коней. В 1918 році восени люди забирали коні, залишені австрійцями, для власного ужитку. Пасовиська й сіна було подостатком в селі, бо навколо росли лише трави та байрани, мов у степу.

Згодом оброблені поля родили дуже добре на людській крові, й поволі приходило село до кращого. З бігом часу все більше прибувало худоби, яка тоді була досить дорога. За корову чи коня можна було купити морг доброго поля.

Забрало аж три роки часу, заки все поле було оброблене та засіяне. Фільварок давав громадянам свій лан в спілку, що також багато помогало селянам.

В роках 1926-1927 фільварок парцелює все своє орне поле і сіножать «заставки». Поле купляли громадяни Чернихова по ціні 100 американських доларів за морг. Між новими «землевласниками» було тільки чотири зайшлих з-поза громади поляків. Розпарцельовано 300 моргів землі між 73-ох господарів.

В 1925 р. починається жвавіша еміграція до Аргентини, куди

виїжджає багато молоді. Кілька дівчат виїжджає до Німеччини на сезонові роботи. Від 1927-1929-го р. кільканадцять хлопців і дівчат виїхали до Франції.

Довго відчувався брак сільськогосподарської організації в селі. Щойно в 1936 р. заложено гурток «Сільський господар», який за такий короткий час існування не спромігся розвинути повністю своєї діяльності. При гуртку існувала секція допомоги членам за упавшу худобу. Головою гуртка був Іван Прокопів. Членів гурток мав 91.

Господарсько-споживча кооператива «Сила» об'єднує 171 члена. Засновано її в 1924 р. В Управі й Надзвірній Раді споживчої кооперативи були слідуючі громадяни: Олекса Дідушок, Микола Власенко, Іван Ступка (справник), Іван Худик, Олекса Твердохліб, Семен Глинський, Микола Смульський, Микола Вижиковський, Пилип Гудима (крамар), Дмитро Бойко, Василь Іванців і Михайло Гесюк.

В перших роках свого існування кооператива поступила значно вперед. Тоді було заложено крамницю (філію) на другому кінці села, куплено ручну молотилку. Через молочарню, що її закупила кооператива в 1927 р., вона потрапила в досить складне положення, бо кооператива не оплачувалась. Тоді продано її районовці в Янківцях, яка заложила тоді свою станицю в Чернихові.

Поза обидвома кооперативними крамницями в селі є ще приватна крамниця мішаних товарів Василя Кучія.

Стан кооперативи (витяг з балансу за 1935 р.: членів — 171, заявлено — 192, вплачено — 796,27 зл. (один уділ — 5 зл.) Запасний фонд — 1,489.20 зл.; прибуток від товарів — 12,728.75 зл., за продаж — 6,376.54 зл.

В 1935 р. закупила кооператива перстеневий вал для ужитку членів.

Існувала кредитова кооператива «Самопоміч», заложена ще в 1933 р. На залеження її місцевий громадянин п. Олекса Чабан подарував 240 зл.

Витяг з балансу за 1935 р. показує:

Членів — 45, на уділах — 230 зл., зап. фонд — 233.63 зл. Вкладки — 441.56 зл.

Статистичні дані села в 1936 році:

Поселість	Ориє поле	Ліси	Сінохаті і	Кладовище,	РАЗОМ
			пасовиська		
Приватна	1,341	4	35	—	1,380
Фільварок	—	466	15	—	481
Підн. ціліна	34	—	8	—	42
Громадська	—	—	141	25	166
РАЗОМ:	1,375	470	199	25	2,069

Обійстя, городи та садиби займали 68 моргів.

Населення — 1,097 осіб, з того римо-католиків — 12. Домів — 238.

Перелік ремісників: 25 ткачів, 19 столярів, бондарів і колодіїв, 13 кравців і кравчинь, 10 шевців, 5 мулярів, 3 ковалі, 1 мельник, 1 олійник і є одна цегельня в селі.

Господарств, що мали від 20 до 60 моргів — 3, понад 10 моргів — 16, до 10 моргів — 158, безземельних — 25.

Громадянин Олекса Чабан придбав для церкви дзвін вартістю 700 злотих.

Книжки Я.Косовського, що вийшли друком:

ДРАМИ:

ЗАКЛЯТИЙ ЯР, драма в 4-х діях, в-во «Подільська театра льна бібліотека», Тернопіль, 1929 р.

ДЛЯ БЛИЖНІХ, драма в 4-х діях, накл. «УСУК», Львів, 1932 р.

ДОВБУШ, драма на 5 дій, «Подільська театральна бібліотека», Тернопіль, 1935.

ВОВКУЛАКА, драма на 4 дії. «ПТБ», Тернопіль, 1938 р.

ОЙ, ТРИ ШЛЯХИ ШИРОКІЙ, драма в 4-х діях. Накладом М.Матвійчука, Львів, 1936 р.

СОН У ДІБРОВІ, сценічна аллегорія в 1-й дії, Тернопіль, 1936 р.

ВОЄННІ СПОМИНИ:

ПІД БОРОДЯНКОЮ, «Літопис Червоної Калини». Березень 1931.

ЗА ПЛАУЧОЮ ВЕЛИКОЮ, «За Збруч», уривки зі споминів в «Літописі Червоної Калини», липень-серпень 1931.

Накладом читальні «Просвіта» в Черніхові, 1937 р.

НА НОВИЙ РІК

На дворі мете хуртовина,
Снігами шляхи засипає.
Хтось стукає пізно вночі,
Дзвіночками голос лунає:

Гей, не спіть! Скоро північ буде,
Новий Рік іде до Вас в гости!
Щастя і долю для Вас він веде,
Що зустрів на кленовому мості!

В хаті гомін і сміх, засвітились огні,
Повно гамору, крику і втіхи,
Чути: «Сійся-родися — на щастя усім»
І золотом котяться оріхи.

А дзвони лунають далеко в цю ніч,
Творцеві гимн-славу співають,
І десь далеко, неначе у сні,
Край рідний з імли виринає...

Гей! Багато минуло вже літ,
Як щастя й долі всі ждали...
Та де ж знайти цей цвіт щастя,
Як роки з собою забрали?!

Та цей рік хай кращий буде за всі,
Що досі були й проминули,
Хай Добро й Щастя вітають Ваш Дім,
Щоб гожі й здорові всі були!

КОРЧМА НА «ЦАПІВЦІ»

У підніжжі Глубіцьких Товтрів, на Галицькому Поділлі, де починаються поля села Глядки, стояла з початком 20-го століття стара, ще за панцизняних часів, корчма. Місцевість цю й дотепер називають «Цапівкою». Таких корчм на відлюдді в цьому часі було багато. За селом Глубічок Великий, теж на полях, недалеко вільхового лісу над Серетом, стояла корчма «Під Куною», недалеко від неї у вільшині стояла друга, звана «На Червоному мості». Кілька таких корчм було на полях у сторону Волині. Залишилися вони як спадщина після панщини і були підтримувані пізніше польськими дідичами-власниками пропінацій та були язвою для довколішніх сіл. Найбільшим постраховищем в околиці була згадана корчма на «Цапівці». Славна була з того, що біля неї траплялись часті напади на людей, що поверталися із

міста, розбої й грабунки, про які оповідали старші люди. Було навіть кілька випадків убивств.

Попри це мала там своє славне місце на цілі Поділля шайка злодіїв, конокрадів, що звідси виходили по здобич до окружних осель.

Ціла околиця кругом була добрим пристановищем для банди злодіїв. З однієї сторони простягались далекі поля і гора з каменоломами й вертепами, з другої — ріка Серет із багнистими берегами, порослими очеретом та кущами лозини. Ріка пливла далеко від сіл, при роздоріжжі чотирьох пільних доріг. Була власністю польського дідича Розвадовського, в якого брали її в оренду жиди.

* * *

Про походження назви говорили різно. Дехто казав, що «Цапівка» від слова «цапнути» (вкрасти), інші твердили, що після панщини у цій корчмі був орендар, що називався Цапом, і від нього залишилась назва.

Австрійський уряд намагався покінчити з цими відлюдними корчмами, та дідичі боронили своє право до пропінацій, і нічого не помагало. Мали з цим багато клопоту після панщини мандатори, зокрема, коли заведено в краю жандармерію. Нераз люди з сіл за рікою чули ночами крики біля Цапівки, другого дня була вістка, що з того або іншого села пограбували і побили на Цапівці людей, які повертались з Тернополя. Підуть нераз жандарми на Цапівку, питают і шукають кругом. А орендар зігнеться в три погибелі, вдає перестрашеного. Він чув теж крики недалеко корчми вночі, і так боявся. Ой, як він боявся!.. А Сара ще і досі перестрашена лежить та не може прийти до себе. Хоч ціла околиця знала, що все лихо в корчмі починається і кінчається, тут зходилися зайлі цигани з місцевими бродягами і пили перед або після «злочинних дій» і майже вся здобич з грабунків залишалася орендареві. Та де шукати її, як кругом такі самі криївки!

Украдуть злодії коней із нічлігу або стайні, сліди ведуть знову на Цапівку. Підуть жандарми по слідах, жид заклинає цілий світ, божиться ще й із жандармами бродить очеретами та шукає коней, що давно вже за російським кордоном. До Волині недалеко звідсіль, ще й без перешкод її сухий кордон.

З початком того століття було вже забагато урядові клопоту з корчмами на безлюдях, і уряд наказав власникам їх поруйнувати. Корчму на Цапівці знищено коло 1903 р. У цьому році знищено корчму «Під куною», лише корчма «На червоному мості» стояла ще до Першої світової війни.

Довго лежали на полі розвалини: купа каміння і глини, як згадка про страшну корчму, а волоцюги впродовж ще кількох років засідали ночами в розвалених руїнах та продовжували «порахунки» з деякими людьми, що поверталися із міста.

Були це переважно злодії, яким селяни нераз давали доброго прочухана, коли зловили на гарячому в коморі або біля коней.

Із великою цікавістю, а ще з більшим страхом їхав не раз я, малим хлопчиною попри цю страхітливу корчму.

* * *

Раз зимовою порою приніс дядько із сусіднього села, що звався Богомілець чи Богомільців (його точного прізвища не пам'ятаю) до батька роботу. Хоч був він із недалекої оселі, проте дальші вістки цікавлять більше, ніж із свого села. Пішла розмова. Хтось у хаті спитав, що сталося з Абрамком, який жив в цьому ж селі, що й дядько.

Жіда «мокрого» Абрамка знала ціла околиця. Купував по селах телята, возив до міста або різав вдома і продавав м'ясо. Був постійним доставцем телятини для священиків, дворів та вчителів у цілій околиці. Не знаю, чи умисно вибирав він дні з негодою, але, бувало, влітку, у сльоту, а взимку, коли найбільша сніговія, ходить по селах. Обв'яжеться великою хусткою навхрест, на плечах — великий із рогожі кошик на палиці, відхилить до хати двері, всуне голову з обмерзлою льодом бородою і питав: «Може купите свіжої телятини?» Назва «мокрий» так була припала до нього, що навіть у погоду, коли він з'являвся в селі, люди ворожили дощ.

— Питаєте про Абрамка? — каже дядько. — О, хай подякує Богу, що в той день я збирався до міста! Був би вже лежав в землі з жінкою й дітьми. Це було минулого тижня в середу. Я став удосвіта, дав коням істи та, думаю собі, перейду до нього, бо сказав звечора, що теж пойде. А мороз тиснув минувшої середи, аж очі злипалися. Постукав я у вікно раз, другий, ніхто не відзвивається. Пішов під друге вікно від городу — те саме. «Щось не добре», — думаю. Б'ю по вікнах, гримаю в двері — ані знаку. Виважив я сінні двері, до хати — та замалим не впав від чаду. Вичепив вікно, збудив сусідів. Позносили ми їх усіх до сіней на солому, прикрили і якось, Богу дякувати, вдалося всіх відрятувати. Абрамко два дні ходив, мов п'яний, діти теж приходять до здоров'я, лише Сара ще досі слабує. Та в неї і такого здоров'я! Бракувало з півгодини спізнатися мені, були б усі зачадилися.

— Але й дякує вам тепер. Від смерти врятували стільки душ! — завважив батько.

— О, що дякує, то вже і спокою не дає. Аж сварю на нього. Та після цього все думаю, як то Божа рука кермує людиною. Не раз, часом аж перед смертю знайдеш те, що колись добрим ділом учинив. Отаке із тим Абрамком. Він колись зробив мені прислугу, я оце віддячився йому, хоч хай Бог боронить кожну людину від такого, як притрапилось йому з родиною.

— Ви знаєте, що ми не живемо з ним, як із сусідом по-сусідському, але якось так зжився я з ним, як із сусідом. Я ще був парубком, як мій покійний батько, бувало, каже мені:

«Як господаритимеш після мене, жий із тим Абрамком у згоді, як я живу. Він добрий жидок, нікому кривди не робить. Будеш іхати до міста, візми його, як скоче, і не бери заплати від нього».

— Не знаю, чому він так припав батькові до вподоби, але я послухав, і донині, як іду, кличу його. Невеликий там тягар, візьме теля або кошик яєць, а часом тільки сам сідає. Заїжджаємо до його сестри. Ви ж знаєте, який Абрамко. Бідний, але я ще не чув, щоб кого вшахрував. Нераз божиться мені, що купить теля і втратить на йому. Купить у бідного, навіть не торгує, заплатить, що той хоче. «Я не хочу на бідних людях заробляти». Але якось живе, дітей годує. Нераз каже мені: «Усі знають, що Абрамко бідний. Бідний, але за це спокійний. Менше заробить, менше з'їсть, але ото Шая, що на Цапівці корчму тримав, ой, дуже паскудний чоловік. Хоч він дуже багато грошей має, та я з ним не хотів би мінятися. Хоч він нашої віри, та жиди його не люблять. Такий гешефт зі злодіями робити! Торгуй, зароби собі, буде з тебе! Нащо тобі людська кривда? Обкрадут комору, все в його руках опиниться, а коні!.. Що варт хлоп без коней? Якби хто руки обтяв! Поганий чоловік з того Шай! А ви, Петре, пильнуйте добре свої коні. Він дуже не любить».

— Еге, думаю, Абрамку! Не тобі вчити мене. У мене біля стайні пес, що тільки попадися йому під зуби, а при дверях до стайні такі ретяжі, що цілу ніч порайся — не відірвеш. А це, що він на мене кривим оком дивиться? Я ніколи не заходжу на Цапівку. Іду до міста чи з міста, дім недалеко, чого вступати? Поля близько корчми не маю, та й не дуже охочий до горілки. Нераз, бувало, чую, що в тому селі вкрадено коней, в другому дві пари пропало з нічлігу, а в майому селі якось не було ще крадіжі. Певне, Шая боїться, думаю, в близькому селі робити свою чорну «роботу». А хитрий був той жид Шая! Мав ліпший катастер

коней, як ревізор. Знав в цілій околиці в кого суть добрі коні, хто купив недавно, де в якому селі на нічліги водять, у кого челядь велика, що могла б відбити коней. Усе це він вивідував, просліджував. Дасть, бувало, знати до відома злодіям, щоб в таку ніч зайдти на Цапівку. Прийде їх кілька і питатимуть: «Звідки нині вітер віє?» От він ім і скаже. Не без того, щоб вони не мали своїх дорадників по селах. Як тільки Шая пронюхав, зразу пропадуть коні, щоб там не знати що було!..

Якраз минулой осені минуло п'ять літ, як Шая собі й мене пригадав. Одного дня я поїхав до млина. Осінь була пізня, сльотяна, дороги розмокли, в млині завізно, то й потривало три доби, заки я з мукою приїхав додому. Обійшов я на ніч коней, позамикав добре і положився спати, бо не спав три ночі. Яке там спання в млині, як тобою, мов мішком, качають і перекидають. Прокинувся я ранком, вийшов на двір, щоб дати коням їсти (пам'ятаю, що мав тоді капустяник орати). Осінній вітер січе дощем, свище в загаті. Підійшов я до стайні, дивлюся, відірваний ретяж висить при дверях. Відхилив двері, тай руками сплеснув. Тільки місце біля жолобів, де стояли коні! Кинувся я до пса. Що таке, думаю. До буди, а там тільки ланцюг з нього!.. Як би хтось ноги підкосив мені! Іду до хати і цілий трясуся. Не знаю, чи із жалю, чи від зимна. Збудив жінку, дітей, зчинився в хаті крик. Почули сусіди. Прийшов Абрамко. Походив по обійті, покрутів із жалю головою: «Ай, такі коні, такі кні!... Ай-ай! — аж борода трясеться в нього.

— Пропало, Абрамку,— кажу.— Добре ти колись казав мені...

Пішов я до війта, дали знати жандармам. Прийшов жандарм, покликає вартівників, сусідів, випитує, по слідах дивиться. Сліди пішли по городі на сіножаті і там загубилися між кінськими слідами. Ходив він із війтом по селі, а потім пішли обидва до Шай на Цапівку.

Ого, думаю! Якраз Шая віддасть або покаже коні, ще й і поклониться! Треба самому щось робити. Некажу нічого ні кому, тільки вступив до Абрамка, щоб дещо розпитати. Він часто розказував мені про витівки Шай із злодіями. Абрамка не було вдома. Пішов ще зрання і жінці не сказав, куди.

— Ой, як юму жалко ваших коней! — каже жінка. Навіть говорити зо мною не хотів,— тільки раз-у-раз ваше нещастя згадував.

Пішов я сіножатями над ріку в лозинові кущі, перейшов кілька разів очерт з осокою, наслухуючи, чи не заіржуть припадково

коні, заглянув у кожну яму в каменоломах. Подався на поблизькі села, випитував, до лісів заходив. Другого дня, мов потовчений, вернувся домів. Не досить, що жінка ходить, як із хреста знята, ще й я дістав гарячку. Через ніч пройшло якось, та що з того? Піду до стайні, як здавить щось, мов клищами, за серце! Коли дійду я знову до таких коней? Міне зима, чим у полі робити?

Третєюночі положився я на лаві під вікном. Жінка не спала вже дві ночі, заснула, діти теж сплять. А мені прямо в голові перевертається. Передумую, що треба продати, щоб хоч які конята купити. Перевертаюся на твердій лаві, уже і сам на себе сердитий, що сон не береться.

Нараз чую я, що хтось чалапкає дорогою і йде на подвір'я.
Наслухую. Хтось стукає у вікно:

— Ви спите, Петре?

— Хто там? — спитав я і підвівся до вікна.

— Як хочете бачити свої коні, йдіть негайно на Цапівку!
Тільки не будіть нікого!

Якийсь придушуючий голос. Здається, знайомий, та ніяк не пригадую. Ухопив я скоро кожух та на двір. Питаю ще раз, хто це. Не чути ніде нікого. Так нібизнову хтось почалапкав дорогою та згодом затихло, тільки зимний дощ із вітром до костей пробирає.

Став я і думаю, що робити. Може, Шая підіслав кого, щоб заманити мене злодіям у руки? (Йому переказали люди, що про нього я думаю). Та по голосі здалося мені, що це якась добра та зичлива людина. Хотів зразу будити жінку та завагався. Не пустить мене самого, наробить крику. А той казав не будити нікого.

Хай діється Божа воля,— подумав я по хвилині. Як має бути моя смерть, то і так не міне! Зібрався, вийшов на дорогу. Довкола темно, на два кроки не бачу нічого. Пустився на сіножать, попри лозину, щоб не зблудити та не місити грязі. Дощ січе в плечі, я йду та молюся. Страшно мені й радісно хвилинами стає.

Куди іти і до чого? — питав себе. — Злодіям у руки? Та щось шепоче в душі й кличе йти далі. Уже й «Цапівка» близько. Як темний горбок на полі, бовваніє корчма, біля неї з надломаним дахом — оборіг. У корчмі не світиться, кругом темно та глухо, тільки вітер виє над корчмою, немов би злії духи весілля завели. Став і наслухую. Не чути нічого. І чого я прибрів сюди? Може, хто жарт устроїв зі мною, а може й чого недоброго чекає мене? Підсунувся ближче оборога, облапав сіно на ньому.

Що буде, то й буде,— думаю, виліз під дах на сіно. Хоч мокнути не буду! Лежу, здається, й не дихаю. Найменший шелест здригає мене. Може за годину-две почув я чалапкання по дорозі від сторони каменоломів. Якби йшло багато ніг... Еге, це йдуть коні, чути, як ступають по ковзькій дорозі... На хвилину стихло, тільки хтось один ковзається по дорозі, йде в мою сторону. Перешов попри оборіг і застукав у сінні двері до корчми. У відповідь із середини хтось відомкнув. Почувся шепот у сінях, а за хвилину — свист, і двері замкнулися. Чалапкання коней повторилося знову за мною. Щораз ближче. Уже піznати можна кінські голови і того, хто їде верхом.

Я дрижу цілій... Може й справді мої коні? Він під'їхав під оборіг, прив'язав коней до стовпа. Постояв хвилину, мов би наслухував, і зайшов у корчму. Я завмер прямо на цей час... пізнав я своїх коней, а вони мене, бо почали стригти вухами, піднявши голови. Щоб хоч не зairжали, бо хто зна, чи злодії не догадалися б. Лежу ні живий, ні мертвий. Коні микають сіно з оборога, вспокоїлися. Що мені робити? Дивлюся у вікна — темно. Час-до-часу маленький вогник блимає у хаті. Курять, напевно...

Ну, або пан, або пропав,— думаю. Ніколи мені довше ждати. Щастя, що коні скрутили за оборіг від вітру. Відв'язав я коней, сів на підручного, а вони туляться головами до мене. Сльози стали в очах мені. Перехрестився і під'їхав кілька метрів, а тоді як не потисну коней! Ні вітру, ні дошу нечу. Щось шуміло в ухах, не знаю, чи з страху, чи з радості. Завів коней під шопу, дав їсти, а сам до хати:

— Жінко, вставай! Коні є! — кричу від порога.

Кинулася спросоння, трясеться.

— Де ж ті коні,— питает і не тямить, у що одягається. Збудилися діти. Крик у хаті, втіха! Раз-у-раз вибігають під шопу, самі собі не вірять. Розпитують, де взялися коні.

— Не знаю,— кажу.— Вийшов з хати, слухаю, щось тупотить під шопою. Дивлюся, наші коні стоять.

Не сказав я правди. Не вірив, щоб мені це обійшлося без помсти від Шай і злодіїв, якби дізналися. Хай краще думають, що коні зірвалися і самі втекли.

Вранці позходилися сусіди, розпитують, та я все своє. Повторюю це саме, що говорив жінці й дітям. Прийшов Абрамко, та такий зрадуваний:

— Є коні, Петре? — питает. Побіг під шопу.— Славити Бога,— каже,— а сам мені в очі не подивиться, хоч бачу, що

тішиться кіньми не менше від мене. Я пригадав собі той голос під вікном. Питаю його, а він аж перестрашився:

— Шо ви хочете? Я нічого не знаю! А зрештою,— оглянувся, чи не слухає хтось,— як воно було, то було, але краще, щоб було «ша»!. Хай ніхто нічого не знає, і ви більше навіть не згадуйте!

Побіжить до коней, гладить та промовляє:

— Файні коні! Господарські коні! Шкода такі коні для злодіїв!..

Оттаку то пригоду мав я з конокрадами. Тільки ніяк не придумаю, що зробили тоді з псом. Чи строїли або вдушили і в ріку кинули, не знаю. Ще й так чутко сплю, здається, найменший шелест крізь сон чую, а тоді спав, мов неживий.

Після цього кілька разів я заговорював Абрамка, хотів довідатися, як він знов, де були коні. Та він про крадіж навіть згадувати не хотів. «Ей, Петре,— каже,— нашо це споминати? Коні вернулися, а Шая, ви знаєте, любить мститися. Дізнається і на мені скроється».

Боявся дуже Шай.

Та Шая таки — не дізвався. Іхав я раз після цього попри Цапівку, дивлюся, Шая вийшов із корчми та до мене:

— Що там, Петре? Вернулися коні?

— Та Богу дякувати! — кажу. — Самі прийшли на обійстя.

— Ну, ну, славити Бога, що прийшли.— Шкода таких коней,— каже, а очима, як дикий кіт, за кіньми водить.

Ну, думаю, був би ти добре обловився зо злодіями, та пропало...

Два роки тому, як розібрали корчму, Шая поплівся кудись із околиці. Абрамко розказав одного разу, як це було: «Ви знаєте,— каже,— мені здавалося, що то не ваші, а мої коні пропали»... Ходив він до своїх знайомих жидів у місті, що зналися із Шаєю, до кагалу, та нічого не довідався, ані не дістав помочі, щоб вплинуть на Шая. Вертаючись пізно увечері додому, вступив до корчми «Під Кунею», щоб переночувати. Тут застав стару Євку, що по жебрах ходила. Призналася, що три дні тому почувала на Цапівці. Почав Абрамко її випитувати, купив горілки, і вона сказала, що чула, як уночі Шая з якимись чужими людьми розмовляв зразутих, а відтак почали голосно сваритися за коней. Що це були за люди, і чиї коні, вона нічого не знала. Шая настоював, що ще тої самої ночі вести коней за кордон, а злодії вперлися, щоб почекати, як буде більше коней. Стало на тому, що як би воно не було, на третю ніч коні будуть відслані. За цей час

коней сковали під панськими скиртами на полі. З соломи зробили велику буду, де коней приховали. У сльоту ніхто туди не заходив, тільки один із злодіїв приховався під другою скиртою, звідки пильнував коней і давав істи. Абрамко, як дізнався, де коні, пустився йти додому. Зразу хотів іти на станицю жандармерії, коли як подумав, що це не вкриється, і Шая дізнається, настрашився помсти. Крізь дощ і негоду добився до мого вікна.

— Чого ж ти казав мені йти самому на Цапівку? — питав. — Ти ж знов, що там і смерть могла мене ждати.

— Ой, я сам не знаю, — каже. — Я так втішився, що дізнався, де ваші коні, але я так боявся за вас... Я вже й не тямлю добре, що тоді я думав...

* * *

Після цього, коли дав вам знати, я цілий дрижав у своїй хаті під вікном і наслухував. Чув, як ви пішли на городи в сторону Цапівки, а потім, як поверталися з кіньми додому. Цілий час просив Бога за вас. Я знов, що Бог не опустить добру людину ніколи.

ЛІСОРУБ — ОПОВІДАННЯ СТАРОГО РУБАЧА

Здається людям, що в лісі рубати — легка робота. Ой, то не зі стрільбою й палицею пройтися щодня лісом, забрати «грабіж» від бідних людей, що іх за травою чи хмизом в ліс загнали, або видати дрова, готові під час видатку! Потягни ось так пилою цілий день, натовчися сокирюючи довбнею, аж у печінках болить, то й світ тобі не мiliй! Зїдає рубка в лісі силу й здоров'я, кожну кістку в собі чути, як болить.

Дерева колись були не такі, як тепер, що тільки підростуть відземки грубші від біяків, а вже роблять зруб. Колись граби були грубі, цілий день, бувало, спускаємо одного. Пили закороткі були. А спустимо на землю, цілий тиждень є роботи коло нього. Кілька куп гілляк накладемо з одного, а метрів скільки! Та й колоти було іх тяжко, нераз хоч відрікайся колоди! Заросте сукатими гудзами, аж почорніє всередині, руки мліють від пили, аж за вухами тріщить, а вона пустити не хоче. Ой, сікло нераз у крижах від суків, що, мов залізо, стягнули колоду.

Метри, які колись клалися! Це не теперішні, що між полінами зайці гніздяться. Тоді поліно в поліно зложено було, що муляр так каміння чи цеглу не впасує.

Нас небагато було в селі таких, що постійно рубали в лісі.

Чотири-п'ять партій, по три особи в одній. Двоє — до пили, а третій — до гілляк або на зміну. Щороку робили ті самі, пан не хотів свіжих до лісу, хіба що котрий заслаб або відійшов на другий світ від тяжкої праці... Здається, що невелика штука — дерево спустити на землю, та треба знати, звідки братися до нього, куди кинути, щоб насінників, що лишаються на зрубі, не знищити, каліцтва не наробити, або життя не позбутися. За цей час, що я робив у лісі, одного під «Клином» граб на смерть придавив, а двом — поламало ноги. Залишилися до смерті каліками.

Далася взнаки мені та «гуцулка»! То не жарти, рік-річно ціле життя від ранньої осені, як тільки почали дерева завмирати, аж до весняної пори, коли заливається соками і прибирається в нові, зелені шати, боротися щодня з грубими деревами, яворами, грабами чи дубами! Хіба що в неділю та свята відійдуть трохи ноги та кості. Ще малим юнаком ходив я помагати батькові, що теж робив у лісі. Стягаю, бувало, дрібні гілляки, пильнув вогню, щоб не погас, та печу рубачам бараболю. А потім тільки мав перерви, що три роки при війську вислужив. Повернувся, одразу одружився і знову до лісу. Ось так ціле життя, як оце друга зима, що не рубаю.

Не пригадую, скільки літ тому, як ми восени, як звичайно, зібралися партіями йти в ліс починати рубання. Зайшли на лісниківку, щоб спитати, де і яку деревину рубати. Того зруб мав бути від залісся, де дрібна деревина, то й робота була б легша. Та пан заявив, що дає за десяту купу, а коли не згодимося за подану ціну, він знайде собі інших рубачів.

— Як хочете, — говорить, — ставайте зразу до рубання від поля.

Подивилися один на одного, ніхто з нас не каже нічого. Аж по дорозі розв'язалися язики.

— Як то, вже і графові дров замало? За десяту купу? О, ні, пане! Не буде так, як ти хочеш! Іди рубати сам, а ми жоден ні ногою! Хоч легша робота біля тонкого дерева, все ж збирай його на купу гілляк. Минулої зими з одного граба кілька куп нарobili, а було за шосту. Цього року за десяту, а на другий рік ти даром скочеш. Немає дурних, панщина давно вже минулася.

Другого дня гайові ходили по селі кликати до роботи, та ніхто не пішов. Припізнилося того року рубання. Уже і пізня осінь, а в лісі тихо, ніхто не рубає. Аж якось під Пилипівку, бачимо, веде гайовий з фільварку двадцять гуцулів. Мабуть, уночі приїхали. З пилами, сокирями та клунками на плечах. Аж із Карпат привіз

граф людей. Ну, думаємо, не добро вас, люди, так далекий світ до роботи пригнало. Мабуть, ще гірші гаразди, як наші. Та рубайте собі на здоров'я, заважати вам не будемо!

Побудували гуцули собі землянки в лісі, там і сплять, і їсти собі варять. Із фільварку доставляють ім харчі й воду, бо до села ходити далеко. Не звідуються вони до села, і ніхто до них із села не доходить. По правді сказати, ми трохи чули жаль до них, що влізли нам у дорогу, та ще більше шкода їх було, коли приглядалися на них у лісі. У сорочках чорних, як земля, самі позаростали, аж страшно дивитися. Мов не хрещений народ! Порубали вони до Різдва. На Свят-Вечір ходили з села люди просити їх на свята, та жоден не пішов. Догадалися, певно, що кривду нам зробили. Після свят по двох чи трьох почали втікати з роботи. Яке життя в землянках зимовою порою! Деякі й заплати відреклися.

Якось ту зиму обійшовся пан без рубання, на другу осінь прислав по нас, та вже не гороїжився так і дав вищу платню.

Знову пішла робота по-давньому, а робити треба було, бо з двох нивок поля годі було вижити. Зароблю взимку кілька куп дров, а за метри платив пан окремо, по кілька крейцарів від одного, я не брав платні грішми, а брав за це теж дрова. Усі зароблені дрова я міняв «опілянам» (селянам, де немає лісів) за збіжжя та платив ними за обробку поля, бо коня не було на чому вдергати, а тим, що приніс кожного вечора з лісу, опалював хату. При цьому, перепадало дещо збоку, від своїх людей: одному полудрабків треба до драбин, до воза розвори, а то і цілої стріли, дехто просить яворини на лопати чи на інші потреби. Завжди приходили люди з якоюсь потребою до мене, бо інакше дивилися гайові на лісоруба, як «потягнув» щось з ліса, ніж на такого, що не робив у лісі. І так жилося якось між добрими людьми. Ні холоду, ні голоду не зазнав я з родиною впродовж свого життя.

А вже, як, бувало, прийде видаток (зароблені дрова), оттоді для лісорубів радість. Менші бували щотижня, та великі видатки, коли видавали нам витик, який відбувався два-три рази взимку. Тоді в лісорубів і кури не ходили босі! Кілька днів перед цим лісничий з гайовим цехують і таксують (зазначають числами і оцінюють) купи та обчислють метри. Під час видатку наїде багато фір з нашого і чужих сіл. Одні купують дрова панські, інші наші, запрацьовані. Бувало, ми звиваємося, щоб дещо прикинути до своїх куп. Хай ті, що купують, опісля не нарікають, що замало дров. Два-три дні такий рух у лісі, як в місті на торговиці. Вечорами як не в корчмі, то в хатах лісорубів запивають могоричі

з гайовими. Гей, то були часи! Була й охота до роботи.

Гайові в лісі різні були. Деколи свої люди з нашого або із сусідського села, а були й зайшлі мазури. Та гайовий не втримався довго в пана. Гуцули чи лісоруби знали краще ліс, ніж гайовий, та й те, як плекати лісові дерева з насіння в шкілках, як кажуть, «на культурі». Пан кілька разів намовляв мене, щоб я згодився за гайового, та я категорично відмовився. Нащо мені зі своїми людьми обгризатися! Догоджати панові — не догоджу йому, буду для людей добрий — втрачу панську ласку, бо на палиці панській не зайдеш далеко. А так: гірко зароблю, та солодко і спокійно з'їм, ніхто на мене кривим оком дивитися не буде.

Нераз, зрубаємо дерево, поріжемо, та зложити часу не стане, вечір заходить. Прийдемо вранці — з дерева ні сліду, навіть гілляки хтось забрав. За слідом по снігу (саньми хтось підїздив), а слід попри рогачку на поле веде. Еге, це вже не мала крадіж! А тут гайовий надійшов. Подивився, чого шукаємо, стиснув очима та ще й пальцем до уст приклад: «Мовчи, мовляв, і йди до своєї роботи! Дерева у лісі й так досить, а за це, що різали, порахунок буде». «Хай там, думаємо, і тобі жити треба!»

Був раз гайовим Мазур, та така біда в'їдлива, що до кожного вчіпився. Що ми вже застарі гуцули-рубачі, він за нами, мов за дітьми, ходить, та все йому не до вподоби. А що вже до дівчат ласий, не було ради. Раз якось літом вийшло дві дівчини рвати траву на зрубі, він якби з-під землі, біля них з'явився. Із криком зразу, хотів верета відобрести, а далі залишатися почав. Дівчата, мовчки, зігнувшись, рвали траву, не відзивалися, а відтак як кинуться на нього! Уже і хусточки їм з голов позлітали, і вусаті «дівки» дали йому такого здорового прочухана, що тиждень не вставав з постелі, а тоді подякував панові за службу й повіявся кудись із лісу раз назавше...

Рік за роком оттак пройшло мое життя. Влітку була робота вдома, на городі чи в полі, а взимку — пила й сокира. Нераз, бувало, нароблюся в лісі, часом голоден, що живіт до крижей прилипає, а, йдучи додому, наріжу чистої грабини і несу снігами до хати. Треба ж обігріти її, щоб жінка з дітьми не заглядали надвір крізь замерзлі шиби. А тепло було в хаті! Нераз у неділю зійдуться сусіди «дурака» заграти, то пороздягаються до сорочок. Думаю, нехай, набідоюся в лісових снігах, хоч у хаті тепло. А вже чи було що краще для мене, як увечері взимку, повечерявши, сяду під печею на лаві, закурю і слухаю, як донечка Ганя книжку читає. Які то цікаві історії та оповідання в книжках

написані! Цілу ніч прослухав би нераз. Так гарно тоді на душі. У крижах, ногах і рукахчується, як проходить втома, лице, обпалене вітром з морозом, аж пашить від тепла. Не зчуєшся навіть, як сон зморить під піччю.

А й зіми колись були! Накладе, бувало, снігу до половини стовбурів у лісі. Мороз аж іскрами сипле. Що тільки на день показує, «квочка» на небі прямо ясеня, що росте біля воріт, а наша ватага (братія) вже збирається, кличе один другого, мішками навинені ноги, щоб в чоботях тепліше було, з пилами й сокирами, а дехто з залізними клинами, бо дерев'яних годі настарчiti (так довбня на клоччя розбиває), кусень сухого хліба в мішку та трохи соломи та сухих трісок, щоб було чим розвести вогонь. Йдемо один за другим гусаком до лісу, пробиваючи стежку снігами. В лісі серед снігу яка робота! Хоч мороз тріскучий, та нам здається, що й сорочка заважає. Ой, зігріє дерево людину скорше в лісі, ніж у хаті.

Одного дня взимку робив я, як звичайно, в лісі. Дивлюся, моя молодша донечка біжить, задихавшись, і здалека кричить до мене: «Ходіть, тату, додому, бо мама дуже слабі. Уже і Ганю післали до священика!..»

Кинув я роботу і щосили біжу додому. Жінка моя, царство її небесне, була як янгол для мене й дітей. За все наше супружe життя не чув я злого слова від неї. А господарна, що в околиці найти таку годі. Я завжди гостем удома, а вона всьому дає лад. Коровину догляне, підсвинка кожного року під свята такого підгодує, що багачі, бувало, завидують, дітей виховувала, що дай Боже всім таких добрих і слухняних! Нераз жаліє мене, бувало, аж сварить, як під час сильного морозу збираюся до лісу:

— Як ти будеш робити в лісі сьогодні? Коли на дворі така «скипінь», аж деревина тріщить. Підожди, аж мороз трохи зм'якне!

— Еге,— думаю, взуваючись у чоботи,— нині не піду, бо ти так кажеш, завтра знову мені не схочеться, післязавтра щось іншого перешкодить, а діти їсти хочуть, та й затопити в печі треба.

Пригадав собі по дорозі, що вона прала вчора. Певно, мочила білля і розігріта пішла прати на річку, де такий прогін на морозі. Удо світа, коли йшов я до роботи, жалілася, що болить голова і в боці коле. Старша дочка їсти готувала. Прибіг я до хати, біля постелі кілька жінок-сусідок, моя, мов труп, бліда лежить й вже мало що говорить. Чекають на священика з найсвятішими тайнами.

Після Маслосвяття пішов до сусіди, взяв коней і поїхав по лікаря, що тільки могли коні вирвати. Та не помогло ніщо — ні доктор, ні ліки, до тижня поховав я її.

Після похорону не міг знайти місця собі. У хаті сумно, діти плачуть, піду до сусідів,— теж розваги немає. Щастя, що найстарша доночка вдачею в небіжку вдалася. Таке запопадливе й працьовите було. Усьому лад давала, бо мені мов би хто зв'язав руки. Переживав зі смутком кілька днів, думаю, треба братися до роботи, бо з туги пропасти можна, а тут діти дрібні. Узяв я пилу й сокиру та пішов до праці.

Здавалося, що ліс — це мій перший порадник і приятель. День за днем пробігав при роботі, і згодом прийшов якось трохи до себе. Між крислатими деревами меншала моя туга. Понад лісом шуміли дерева, і мені здавалося, що високі дуби своїм шумом шепочуть розраду моїй душі. Часом здавалося, що в шумі дерев я чую скаргу й ридання небіжки, що через тяжку працю й недостатки пішла передчасно до гробу, і було жаль за дітьми. «О, ні, не бійся,— думаю,— ти вже перед Богом і бачиш усе та знаєш, що дітям загинути не дам».

Сильніше затисну в руках сокиру та рубаю вперту колоду, що аж тріски, мов джмелі, бринять біля мене.

Із цієї пори, коли приходилося спускати свіжу деревину, мені школа було й. Здавалося, що вона також живе і чує біль від пили чи сокири. А вже під весну, коли деревина наповнялася соком, ні одної деревини не зрізав я з пня. Мої співпрацівники спускали, а я лише коло гілля заходився. Рубачі сміялися з мене:

— Здурів хлоп на старість. Похоронив жінку, і не знати що вигадує тепер.

Мимо їхнього глуму я не слухав їх. Коли спускали сосни, що закупили жиди до кораблів, ходив сумний цілыми днями. Шкода було нищити ліс й деревину. Ріжемо, бувало, грубу і просту, мов свічка, сосну, що вигналася високо над деревиною, а вона дрижить, сипле шпильки на землю та стиха шепоче до вітру. А скільки нарізали ми дубів на швелі до залізниці! Кладемо, бувало, старезні дерева, що вже і по шарах годі роки почислити. Прийдемо під дуба, а він шумить гордо верхом, немов згадує літа, що пройшли над його розлогими конарами. Рубнути раз-другий сокирою, ані не здригнеться, неначе глузує з нашого рубання, та за дві-три години з тріскотом і шумом паде на землю, а мені здається, що чую зойк і скаргу на наші руки.

Деколи вночі паде сніг, от тоді вранці новин у лісі! Читаємо по

слідах, як у книжці. Знаємо, в котрому кінці села господарював лис уночі та чи сполював здобич і чи з нею повертається. Сліди все скажуть. Там кров на снігу, а в кущах багато курячого пір'я. Зайці позначили слідами сніг, а всі під село до садів, де м'яка садова деревина. А скільки находили зайців, що попадали в сильця, наставлені з вечора лісовими злодіями. Раз ми застали лиса, що зловився в сильце за ногу та вже перегризав її, щоб бодай на трьох звільнитися на волю.

Одної зими рубали ми при головній лінії, де стоять козли, що в них закладають гайові поживу для звірят. Кожного ранку брав у мішок трохи конюшини або сіна, щоб заложити за драбинку. Думаю, най поживляється звірят, заки принесе гайовий. Ми рубали олодалік у гущавині та приглядалися, як скрадалися серни до драбинки. Одна серна присвоїлася була і щоранку, як тільки візьмемося до праці, вона вже біля драбинки. Зразу боялася нашого гуку і крику, наслуховувала, а згодом уже не звертала на нас уваги. Наїтсья, поліже снігу, піднявши догори голову, понюхає повітря і йде спокійно стежкою в кущі. Це довго так тяглося. Щоранку закладав я пашу за драбинку, що завжди після ночі були порожні. Ми вже так були привикли, що знали пору, коли серна приходить, і тоді робили менше галасу.

Одного разу серна не вийшла на лінію. Не було її до полуздня. Один із рубачів пішов на лінію, щоб зрубати молодого ясеня на розвору, і за кущами при стежці побачив багато крові. Пішов слідом у гущавину, побачив пострілену серну, що вже доходила на снігу, б'ючись об сніг головою. Ми догадалися, чия це робота. Між свіжими купами гілляк, недалеко драбинки, знайшли леговище з соломи, де чатував той, що ночами на звірину полює, іх було двоє у селі, і ми знали про них, та вагалися виказати, бо за це чекав їх довгий кримінал. Нераз, припізнившись до ночі в лісі, бачили, як один із цих лісowych грабіжників скрадався лісом, а побачивши нас, ховався в рові під полем. Невідомо, як залагодили гайовому цю справу з серною. Може, у змові були із грабіжниками; але лісоруби наказали злодіям, щоб ніколи більше не з'являлися у лісі.

Пам'ятаю, що зима, коли я оженився, була дуже тяжка. Снігів тоді насипало, що в долинах у лісі лише вершки дерев було видно, а зі снігами прийшли тріскучі морози. Погана була тоді робота. У ліс ходили тільки задля того, щоб принести в'язанку дров до хати, бо годі було втриматися довго на морозі. Пропало тоді немало лісової звірини в снігах. Тієї зими звідкись забрела до нашого лісу тичня вовків. На «Вуглярці» було їхнє леговище. Тоді

не треба було стерегти ліс перед злодіями. Боявся кожний показатися за рів, а ми до лісу не ходили одинцем. Ідемо цілою юрбою і кричимо на цілий ліс, щоб не допустити вовків до себе, порозкладаємо вогні навколо себе. У селі не зробили тоді вовки жодної шкоди і, як трохи потепліло, забралися з лісу.

Майже кожну лисячу нору знали лісоруби, раз пізньої осени викиурили борсуга з нори. Збирався на зимовий сон, а товстий був досить. Товщ, що натопили із нього, не одного в селі вилічив від перестуди.

Напередодні перед головним полюванням ми не рубали, щоб не полошити звірини. Поправляли тоді козли і драбинки на лініях, робили нові долики з соломи або будували віхи на перехрестях ліній, щоб з них було вигідніше панам стріляти звірину. Наїде, бувало, того панства, стріляють цілий день. Наберуть з села людей робити нагінку. Тоді й заробити можна було. Платили «гонорово» — за день корону, а скільки звірини пропало в кущах! Не один два-три зайці сховав у снігу і увечорі, як ніхто не бачив, «притаскав» додому. Ввечері відправляють пани побиту звірину на фільварок, а самі забавляються на лісництві до ранку. Та й нам тоді празник у селі!

Гей! Шкода мені за тими часами! Хоч силу і здоров'я оставил я в лісі, у крижах кожне поліно дров чую, та жаль за минулими часами й лісом! Був би, може, до сьогодні рубав, та вибори замкнули мені дорогу до лісу.

Раз напереднівку прислав лісничий гайового по мене. Іду на лісничівку і вгадую по дорозі, чого йому від мене треба. Ані на думку не впало мені, що це вибори заставили пана послати за мною. Прийшов я до нього, а він такий ласкавий. Відколи пам'ятав його, не бачив таким добрим. Дав мені карту до голосування і наказав, щоб нікому про це не говорити і не показувати карту.

— Робите стільки літ у панському лісі й далі будете робити, та пан «грабя», щоб ви голосували за такого посла, що пани його вибирають. Не слухайте тих мудрагелів у селі, бо то все колись криміналом для них скінчиться. А знаєте, що покірне теля дві мами ссе.

Прийшов додому, нікому нічого не говорю. Письма не знаю та не дуже там розуміюся на тім, що пишуть газети та мудріші люди говорять в селі. Але чую, як моя найстарша донька і зять завели бесіду про вибори. Що поляки хитрощами хочуть вибрати свого посла, що після віча люди в селі завзялися і тільки на нашого посла будуть голосувати, а як би хтось зсела дав голос на

поляка, буде зрадником і хрунем до смерті. Ні він, ні його родина між людей не покажуться, бо ніхто з ними не скоче говорити. Слухаю, що вони говорять, а на душі мені так недобре, якби обграбував кого. Моя донька і зять усе з газетами і книжками, до читальні ходять. Правда, мудрі обоє. Чув я від людей, що зятя хочуть за радного до ради громадської вибрати, хоч ще такий молодий. Пішов до сусідів, це саме чую. Заворушився народ. А тут ще й священик по селі ходить і наказує, щоб люди трималися разом, бо це ж перші в нас вибори, що кожний, хто має право, може голосувати.

Недобре зробив я, думаю. Ціле життя прожив чесно, ніхто на мене злого слова не скаже. Ніколи не вкрав я нічого, хіба що з лісу дрова, та за це робив тяжко, а тут почиваю себе, мов злодій. Рідним дітям не можу в очі подивитися.

Прийшов я до хати, застав якраз самоу доньку і розказую їй що зі мною, а вона аж побіліла, та крізь плач голосить:

— Тату, ви хочете нас запропастити. На ціле життя сорому нам наробите.

— То скажи, що робити? — питаю.

— Віднесіть ще сьогодні панові картку!

— Е ні, я не понесу, — кажу. — Подеру, а завтра при виборах кину так, як усі люди в селі.

Та ні, завзялася таки, щоб я віддав картку.

— Так не чесно робити, — каже. — Хай пан знає, що ви з народом ідете.

— Ну, то й пропала моя робота в лісі.

— Хай пропадає! Вій вже і так силу на пана відробили. У ваших літах ніхто вже не робить так тяжко. Василь казав, що цієї осені до лісу вас не пустить. Чи ми вам, тату, робимо кривду в хаті? Видите самі, що Василь про вас і решту дітей, як про рідних, дбає.

Говорить і від плачу заходиться.

Подумав я: правда! За такими дітьми ніхто не пропаде. Узяв капелюх, у руки палицю і йду на лісничівку. Застав лісничого, що збирався кудись в дорогу. На бричці вже сидів.

— Нате вам, пане, назад вашу картку. Не хочу, щоб мене люди проклинали та на старші літа хрунем прозивали.

Не чув я, що він там говорив і як називав мене, але був дуже сердитий. Називай, думаю, як сам хочеш, і так моя нога тут більше не буде.

Пішов я другого дня з людьми на голосування, і здавалося мені, що увесь світ усміхається до мене, так на душі легко стало. Хоч ми програли тоді вибори, але я собі завжди говорю, що я таки вибори виграв.

Так закінчив я рубання. Ніхто не кликав мене більше до ліса, а сам я не просився, бо діти і так були б не пустили. Прийшла осінь, мені скучно без роботи, прямо і місця собі не знайду, пішов би молотити до господарів, та зять не каже.

— Сидіть собі, тату, в теплій хаті,— говорить він до мене.— Ви вже досить нарobiliся за своє життя. А скучно вам у хаті, зайдіть до сусідів, поговоріть, то й день скоріше вам перейде.

Добре тобі говорити, думаю. Дитина собі якесь зайняття знайде, а мені тяжко хліб дармо їсти. Подивився я, що жінки на ярмарку купують веретена до прядива, та нарікають, що криві і зле ними присти. Пішов я до столяра, зробив токарню і тепер веретена точу. Не така то робота, та й заробіток невеликий, але як настане Пилипівка, двері в хату не замикаються. Раз-у-раз жінки йдуть за веретенами. Навіть із сусідських сіл приходять. Одна біда, що із цього багато сміття в хаті, та коли надворі не дуже зимно, йду з токарнею до комірки. Як сезон на веретена кінчається, роблю граблі та лопати для людей, щоб дарма не сидіти, та з деревом до діла мати. Як подивлюся нераз на яворові поліна, що дехто приносить на веретена, то прямо бере мене досада, як вони поколені. Таж дерево має слій і знаки, куди його колоти, але тепер інакша робота в лісі. Ой, нема там моїх рук! Не так би ті поліна виглядали!

Ось так і доживаю того світа та Богу дякую, що дав мені діти добрі і що не марную дарма хліба. Усе таки з моєї роботи прийде який крейцар до хати. На сіль та нафту все зароблю. А он онукові які чобітки купив я! До школи почав з осени ходити. А на зшитки та олівці в нікого грошей не просить, тільки в діда. Кажуть, що дуже добре вчиться. Хай росте й вчиться, щоб не був такий темний, як я ціле життя, що й нумера не розпізнаю, та щоб не зоставив сили й здоров'я, як його дід, на панській роботі.

РИБАЛКИ Й РИБАЦЬКІ ЗВИЧАЇ

«Є риба у воді — їсти її годі».

«Риба з водою, як рибак з бідою».

«І риба не бере, як марашником товче».

(Приказки рибаків)

Серет — ріка тиха й повільна. Пливучи галицьким Поділлям, спокійно, немов обтягається, несе свою воду до Дністра. Попри село пропливає невеликим руслом серед широкої долини, що протягнулася місцями біля двох кілометрів уширш, робить великі закрути («коліна»), завERTAЮЧI часто русло назад. Через оті закрути потворилися півострови, що врізуються з одної в другу громадську посілість. Можна загубитися, ідучи за водою або пливучи човном серед високої трави і очеретів із густими кущами верболозів, що двома стінами закрили русло ріки.

У такій ріці буває багато риби. Тоді ще не виловлювали її в ставах, заставляючи на греблях рафи. Пропливала свободно від ставу до ставу, множилася в тихій воді й ставала в пригоді біднішим селянам із сіл над рікою. Виводилися тут: щупак, лин, плотиця, клень, окунь, в'юн, кобель, меньок, а то й дрібна «парашка», що сіткою її не зловиш — пройде крізь неї. Зимовою порою діти ловили її в тепличинах посудою. На колінах ріки в «буртах» (печерах) під берегами водилися раки.

Багата на рибу ріка й низький економічний рівень життя в селі створили рибацький стан. Майже третина людей займалася риболовством. Усі оті неписані назви місцевостей на ріці, як: «Під Бозком», «За лозиною», «На греблі», «За вільшиною», «За кошарою», «Злодійка», «На ямі», «Коло кладок», «На коліні» і «На Левковому куті», що заховалися до сьогодні, це все сталося після рибаків, хоч риболовство перевелося ще перед Першою світовою війною.

Деякі люди, хоч і ловили рибу, не мали часу займатися постійно риболовством, бо воно не поплачувалося. Це були багатші громадяни, що тільки принагідно посиділи досвідком або ввечорі над рікою, щоб зловити риби до вечері чи всушти на зиму. «Зловив — не зловив, тільки ноги промочив», говорили про себе. Може й цей спокій між верболозами тягнув, заманював їх нераз над ріку. Наробиться, бувало, в полі, напечеться на сонці, а тільки приіхав додому, то біжить із вудкою на воду. Із ріки холодом тягне, між очеретами вечірні тумани встають. Як не посидіти, а при цьому навіть риби не зловити. Із рибалок, що тільки для приємності ходили над ріку, в селі жартували: «Такий із нього рибак, як із воловини сак». Про такого рибака жінка часто казала жартома дітям дивитися, куди пішов батько над ріку, щоб знали, де виїхати возом по рибу.

Ті, що занималися постійно риболовством, були переважно бідніші селяни: «халупники» або «пішаки». Ловили для себе і продавали місцевим жидам або носили до недалекого містечка. Із

цього жили і, як говорили, «обганяли біду». Промисел цей переходив у родинах із батьків до дітей. Легко можна було піznати хату, в якій живе рибалка. На стрії або плоті розкинута сітка або сак (сітка стіжкуватої форми) сохне до сонця, під стріхою кілька вудок різної величини і запасові вудлицька. Старі рибаки визнавалися добре, в якому місці ріки «бере» щупак чи інша риба, де і в якому часі віdbувається «терло». Учили молодших, на що ловиться яка риба. Якого «живця» (малу рибу) почелити на гачок для щупака, чим заманити кленя або плотицю.

— Ніколи не сідай проти того місця, де кинувся щупак у воді! — говорить, бувало, старий рибак. — Він теж свої «норови» має. Порозгонить рибу в одному місці, а відтак пливе тихцем за нею під водою. — І закидав вудку кілька кроків нижче. На приману клали у воду окрушини присмаженої конопляної макухи, хліба або куски печеної картоплі. Меншу рибу ловили малими вудками на червачки. Постійні рибалки мали сковки в очеретах, де ховали сак або вудки, коли йшли додому. Як треба було поладнати, тоді брали зі собою. Часто, ідучи додому, лишали сак у воді, прив'язаним дрючком до куща верболозу. Вранці витягали з рибою, якщо попалась в сак.

Ходили на рибу одинцем. Ніхто ніколи не бачив, щоб два-три рибалки йшли разом на ріку. Це могло бути тоді, коли йшли ловити «західне», звичайно скрадалися городами й сіножатями. Ця обережність зостала зі страху перед австрійськими жандармами, що переслідували рибаків. Хоч тоді було вільно ловити, але існував визначений австрійським законом рибацький календар, яким заборонено було в обмеженому часі ловити рибу деякого роду. Жандарми, правда, не дуже слідкували за цим, хіба дехто з рибаків, не хотячи, сам вліз у руки. Тоді коштувало рибакові дві-три доби арешту. Такий стан тривав до 1908 року.

Рибалки вибирали собі звичайно місце над рікою глухе, далеко від села. «Зашипалися» в очеретах так, що жандарми не могли бачити їх з дороги, хіба човном треба було плисти рікою. Сніпок соломи, щоб було на чому сісти, або розміщувалися в кріслатах кущах верболозів на гілляках, як на триніжку. Тиша над рікою і обережність перед жандармами — це все перейшло з бігом часу у рибацькі забобони. Проходячи біля рибалки, що ловив рибу, не можна було говорити до нього голосно. Не треба було бажати йому щастя або питати, чи ловиться добре риба. Найбільшим злом уважалося, як хто, проходячи, ненароком переступив через вудку або дрючок від сака, що рибалка положив на землю. Тоді на тому місці риба «бррати не хотіла», і ще не

оглянулися, як рибалки біля вас не стало. Треба було доброго зорця, щоб побачити його в другому місці в очереті або в хащах. Часом швидка видра сполошила тишу, скочивши з берега у воду або деркач наробив галасу в очереті. Тоді рибалка теж забирається, бажаючи «всього добра марашинкові», що не дає ловити рибу.

До ловлі західне збиралося кілька рибаків. Двоє, розтягнувши у воді сітку, йшли рікою проти води. Звичайно, вибирали місця не дуже глибокі, теж далеко від села, «на кутах». Часом вода була холодна, тоді одних змінювали другі. Після цього ділилися рибою.

Траплялися випадки, що вода несла багато неживої риби. Було це звичайно в тому часі, коли в ріці мочили коноплі. Казали, що це конопляні головки (вершки) з половиною виділюють отруту, і були чутки, що влада заборонить мочити в ріці коноплі, але до того не прийшло.

Дуже рідко ловили рибу взимку. Ріка вкривалася грубою верствою льоду, і треба було багато праці та рук, щоб добутися до води. Ловили, звичайно, перед латинськими і українськими Різдвяними святами. Тоді збиралося багато рибалок і не рибалок. Рубали в ріці великі ополонки півперек ріки коло ста або й більше кроків у віддалі одну від другої, так звані «тоні». Вище кожної тоні вирубували кілька менших ополонок. Починаючи від першої згори, пускали в тоню сітку, а в малих ополонках «бовтали» колотили воду з криком, зганяючи рибу до сітки. Так поступали за водою до останньої тоні. Не один рибалка скупався під час такої ловлі й мусів відлежати свою необережність, а то й зо світом попрощатися.

ДАЛЕКА ДОРОГА

Запрягайте коні в шори,

Коні воронії!

Та пойдем здоганяти

Літа молодії.

Ой, здігнали літа давні

На кленовім мості:

«Приїжджайте, мої милі,

Ви до мене в гості!»

(Народня пісня)

Був останній день навчання — перед Різдвяними Святами. Хоч до Різдва було ще кілька днів, святочний настрій пройшов

коридорами гімназії і засів із учнями в клясах. На першій годині господар кляси прочитав із книги розпорядків, що з завтрашнім днем починаються святкові ферії, а кінчаться першого дня по українських святах. Хоч це зналось ще з місяць часу вперед, хотілося крикнути з утіхи на всю клясу. Гей, яка втіха! Із великої радості, щіпнув свого сусіда в лавці, та за це дістав ногою такого стусана під лавкою, що аж слози в очах стали.

У поведінці професорів також видно було той настрій, що приходить до кожного перед святами. На годині української мови професор, подаючи зразки народньої творчості, казав проспівати всій клясі одну коляду і щедрівку. Давня і могутня коляда «Бог предвічний» вирвала мене зі шкільних мурів і понесла ген далеко, за засніжені поля та ліси, до рідної хати, де стіл був застелений сіном, долівка — соломою, а в куті — дідух. На столі горить свічка, і батько з родиною проказує молитву перед Святою Вечерею. А після ця коляда... Чого ці години такі довгі? Що довше чекаєш на цей дзвінок при кінці години, тим довше він бариться...

На годині географії старенький професор, прозваний «лисим татуньом», викликав кількох учнів до фізичної карти Північної Америки. Викликаючи, називав кожного обов'язково «Іваном Івановичем», а по прізвищу. Гори, ріки й озера творили в цій хвилині якусь суматоху, з якої в думках виринала подорож додому на свята полями, що як сніжне море, протягнулися в далечину.

При кінці години професор пригадав учням обов'язки члена протиальгольного товариства «Відродження» (якого він був головою в гімназії). Бажаючи всім веселих свят, порадив жартома не переїдатися багато «саломону» (цинамону) з печивом під час свят і з батьківським усміхом залишив приміщення після дзвінка.

Ще дві години до кінця. Довгі ж вони, довгі, не помогає й те, що професори «спустили сьогодні з тону».

Навіть вчитель С., якого ми так боялися і в якого ніхто ніколи не бачив усмішки на лиці, сьогодні був ласкавий. Не називав нікого «ідійотом», що часто траплялося в нього навіть у добром намірі до учня. Із цього постала в клясі пісня, яку ми часто «скандували» на перерві:

«Альфа, бета, гама — йота,
Марш на місце, ідіоме!»

А вже вчитель Г. на годині історії, що була в цім дні останньою, хоч як завжди вимагав, щоб учні поводилися по-

військовому, дивився байдуже, як після останнього дзвінка і молитви учні стовпилися біля дверей, щоб випередити один одного. Він був резервовий старшина австрійської армії і муштрував учнів на кожному кроці. Викликаний до катедри, мусів учень «шліюсувати копита» і стояти ввесь час струнко, тримаючи руки «по швам». Після молитви учні виходили поодинцем, лавка за лавкою військовим ходом і замість уклонитися професорові, що стояв з палицею біля дверей, звертали голову вліво до нього, що називалося «дефілядою».

Останній дзвінок на коридорах висипав кілька сот учнів, що, як гайвороння, в чорних студентських строях розбігалися вулицями в різні сторони міста.

Бувай здорова, святине науки, зі своєю великою входовою брамою, з позолоченим написом у честь цісаря Австрії! Відпінчи теж на якийсь час від латинських і грецьких форм, правил і винятків, від тих галасливих перерв, під час яких у класах, як у вуликах!

Деякі учні, що доїжджали щодня залізницею, спішли на станцію, дехто прямував на приватну квартиру, а більшість ішла до бурси.

У бурсі ще ніколи не було такого галасу, як тим разом. Одні збирають свої манатки, щоб якнайскорше чміхнути з бурси на «обору», де чекають коні з дому. На подвір'ї під бурсою стоїть кілька саней, а в середині то тут, то там сидять батьки або матері, закутані в довгі кожухи, чекаючи на синів та дивляться, як молодша бурсачня звивається по кімнатах. Старші бурсаки, що пережили вже той дітвацький стан, ходять поважно і насміхаються з дітваків. Дехто з них залишається ще день-два в бурсі, не спішаться з іздою, а нам, «зеленим», дивно: як це так, щоб не іхати зразу, коли пустили на свята?

Поволі гармидер втихає. Один ще шукає свої книжки, бо забув, де поклав, повернувшись із школи. Другому хтось затягнув куферок на другий бік ліжка. Біда та й годі! Цензор бурси, здоровий, присадкуватий бурсак із сьомої класи дивиться на ту метушню, та сьогодні пропало його право. Довга тростинка враз із зшитком, в якому записують вихідні години і проступки учнів, висить на стіні над ліжком цензора і немов посміхається з нього, що дозволяє на таку «комашню».

Високий, із чорною борідкою, професор-настоятель бурси пройшовся по кімнатах і став до розмови зо стареньким дядьком, що приіхав по сина. Та вже найбільша біда господині в кухні! Прийшла жалітися настоятелеві, що половина бурсаків пішла, не

обідавши. Що тепер їй з обідом робити?

Наставитель розвів руками:

— Передсвяткова гарячка за їжу не пам'ятає. Що зробите? I ми були колись дітьми.

Та ѿ справді! Кому там істи хочеться, як чотири місяці не були в рідній хаті?

Чим скорше зібрати білизну, книжки і зшитки та гайда на місто! По мене нікому нічим приїхати, самому добиватись треба. Якби так літом, не далекий світ пройти тих двадцять кілометрів, та взимку страшно. Дехто з сусідніх сіл поїде залізницею, та мені зі станції половину дороги пішки треба йти, та ѿ грошей в кишенні немає.

На вулицях, де жидівські склепи, рух, як звичайно перед святами. У морозному повітрі чути гострий запах оселедців і нафти. Перед склепами на довгих столах лежать, мов купи трісок, велиki судаки, на других — стоси калачів. Усюди галас, крик. Господарі з батогами в руках, у високих шапках, кожухах або опанчах, жінки теж у широких, фалдованих кожухах, у теплих літниках із великими хустками, торгують, вибирають. Якийсь дядько, насунувши шапку на потилицю, кілька разів підходить до порога склепу, сваритьса за ціну з жидівкою і відходить, не добивши торгу. Врешті повертається ще раз і пізнає за порогом у склепі.

— Бодай ви, Нухим, так із носом були, які він стільки коштує! — примовляє жінка, вибираючи судака, до жидка з носом, як буряк червоним від морозу. Стара хустка, якою жидок перев'язаний, не дасть себе ніяк пізнати, якої барви була колись.

— Щоб я тільки на сумлінні мав! Щоб такий рік на мене! — підскакує жидок біля судаків, хукаючи в руки.

Усюди гармидер, сварка, сміх. Гомін над склепами лунає на морозі та йде на бічні вулиці, де немає торгу, а там тиша панує.

На оборі, де зайжджають селяни, повно саней із кіньми. Коні накриті дергами, деякі їдуть із опалок, причеплених до дишлів, деякі дрімають над порожніми. Мабуть, забарилися господарі в місті, і нікому досипати оброку. Горобці стадами літають від одних коней до других, збираючи зерно, що розсипали коні з оброком.

Не бачу коней із свого села. Дивлюся по людях, що стоять біля коней або сидять на санях. Може, по ноші пізнаю з поблизуких сіл. Біля саней стоїть висока жінка в кожусі й батогом відганяє чужих коней, що намагаються дістати лобами до

опалки.

Гей, чи ї то коні?! — кричить на цілу обору. — Візьміть, бо опалку подеруть!

Ніхто не підходить до коней, що скрутили саньми вліво, щоб вигідніше було їсти чужий оборіг. Тітка відігнала і своїми поступила трохи вперед.

Якась знайома тітка. Десь бачив її.

— Тітко, з якого ви села? — підступаю близче.

— А тобі нащо? А... на свята розпустили. Додому, певне?

Сказав, з якого села та й ще, що не маю з ким іхати додому.

— А чий ти будеш?.. О, знаю, знаю! Та чому ні?! Нас тільки троє. Нам ще кавалок дороги від вашого села. Як будемо іхати берегами, то й попри твою хату, а як мурівankoю, то тобі недалеко перебігти через ріку. Підожди трохи, мій пішов ременю купити. Надійде, то й пойдемо.

— А тобі не буде зимно? — питає тітка, дивлячись на мій однострій, що не обіцяв багато тепла в далеку дорогу ізди на морозі. — У полях буде зимно, та й мороз добрий бере на ніч.

Ні,— кажу,— я не змерзну. А буде зимно, то за саньми побігти можна й зігрітися.

— Нічого, нічого! Не дамо замерзнути тобі,— потішає тітка.— Ноги закутаєш дергами, а приайде мій, то дасть тобі опанчу. Він поганяти буде, то й у кожусі тепло буде.

Якась дуже говірлива тітка. Хвалиться, що накупила на свята. Нарікаючи, що перед святами жиди «другъ», що й міри нема:

— За таку суху тріску (судака) сім шісток заплатила. А до матерії і хусток прямо й приступу нема. Та хай там! Дещо конечніше купила, а решту колись по святах. Дешевше буде. Чоловік хотів сам сьогодні іхати, без мене, та щоб він усе накупив дітям, хіба плачу і нарікання було б досить в хаті. Є чоловіки, що краще вміють вибрати й виторгувати, як жінки, але мій Сидір до того не здатний.

У господарстві він знає кінці докупи звести, та й то нераз треба його переконувати. О, її не здуриТЬ ніхто! Вона подивиться тільки, як на чийому подвір'ї дрова зложені, то й знає, який там господар.

Видно, що ця тітка така, що попри три кути в хаті ще й четвертому спокою не дає. Довго ще оповідала, аж вкучилося мені. Хотів би вже іхати, бо зближалася вечір. На вежі костела сторож два рази переграв на сурмі в чотири сторони світу, а тітка розговорилася. Про своїх дітей, як слухають її і до роботи

рвуться. І про кума Кіндрата, що приїхав із ними до міста. Де і яка його хата. Може, я знаю його, бо він деколи дяка заступає, а часом до нашого села на відпусти з єгомосцем приїжджає. Мудрий і дуже добрий чоловік.

— Де ваш дядько, що так довго нема? — перебив я, дивлячись, як із обори виїжджають люди в дорогу.

— О, вже я маю з ним, коли він у місті! За одною покупкою піде між склени, а десять знайомих стріне. Я знаю, що він їже на «усемці» розбалакався. За все йому байдуже. Якби хто коней з обори вкрав, то не заглянув би! Досі можна було для цілого села ременю накупити, а він за парою чобіт пішов і то пропав.

— А хіба ж ваш чоловік такий пияк? — питало.

— Та не пияк. Борони, Боже! Але як зайде в шинок і стріне знайомих, то про все на світі забуде. Балакучий дуже. Піду я за ним, а ти побудь біля коней та дивися, щоб хто не потягнув речей із саней. Тут поміж коней вештаються батярчуки. Пильний добре!

Тітка пішла з батогом, я сів на санях та дивлюся, що кругом на оборі робиться. Раз-у-раз приходять із покупками люди до своїх саней, лагодять скоро свої коні й виїжджають. Уже мало хто зостався на оборі. Із вежі залунав знову протяжно голос сурми. Лічущу, скільки годин я жду на оборі й каюся, що не пустився йти пішки. По дорозі напевно присів би з ким, і хто знає, чи не був би вже вдома.

У місті тихне гамір. Небо затягнула снігова хмара, на сніг показує. На вулицях засвітили лямпи, чути, як купці замикають крамниці, спускаючи з гуркотом залізні заслони. На оборі лишилися тільки сани моїх господарів та в кутку під похиленим парканом малі санки «залубні» з запряженою одною кониною (шкапиною), від якої батоги і голод уже давно прогнали силу й молодість. Куняє на морозі, звісивши голову під парканом.

На місто налягла ніч, коли мої господарі прибігли.

— Ото доленька! — заговорила тітка, підбігаючи за обидвома дядьками. Обору як вимело, всі люди давно від'їхали, а той зайшов до балачки. Ще й чужа дитина на санях мерзне.

Господар, старий дядько віком, в кожусі й опанчі «по-верху», подивився на мене винуватим поглядом.

— Ось хлопчина хоче присісти з нами. Попри хату будемо їхати.

— А що ж, най їде! Чи я бороню? — промовив дядько, поправляючи упряж.

— Ти скинь йому свою опанчу! Однаково кажеш, що затяжко

тобі поганяти в кожусі й опанчі.

— О, певно! Мороз бере добрий, може замерзнути. А чий ти?
Тітка сказала за мене.

Ще довго ворктоїла, сідаючи на сани, та обидва дядьки мовчали.

— Уже б ви, куме Кіндрате, були його опам'ятали! Я ніг своїх не чую, ціле місто збігала за вами.

— Та... я... той... ім сказав... — не дуже сміло відізвався дядько Кіндрат і замовк. Не хотів всієї вини на кума спихати.

— О, та ви обидва добре зібралися! Вас би тільки на празники та весілля задля бесіди випроваджати!

Дядько Кіндрат перев'язався веретою навхрест по кожусі, заложив шнурок від рукавиць на карк і примістився вигідно на барані з соломи. Біля нього присів я, закутаний в опанчу, обвинувши дергами ноги.

Заплатили за постій жидкові, що хукав в руки біля брами і поїхали. Мороз був тихий, але щипав добре, сани скрипіли по снігу. На підміських, слабо освітлених вулицях стояв туман, мряка. Дзвінок, прив'язаний до дишля на переді, дзеленкотів раз-у-раз, немов додавав охоти коням, що, відпочивши, бігли підтюпцем, кидаючи задніми копитами грудки снігу на сани.

— Може, й не буде снігу, бо мряка налягає, — промовила тітка. — А ти, Сидоре, стягай трохи підручного! Хай не скаче, як дурний на весіллі.

— Хай подуріє трохи! Поскаче, то й сам перестане, як змучиться, — відповів господар, підганяючи борозну коняку.

Не знаю, чи тому, що дядьки провинилися, а тітка ще не перезлостилася, на санях настала мовчанка. Монотонний голос дзвінка і тепло від опанчі навівали на мене сон, і я прижмурив очі. У півні привідалася в закутану загату рідна хата. Там, певне, світиться тепер, і з вікон ясні смуги світла падуть на дорогу. Старенькі родичі може й не думають, що сьогодні я прийду, а, може, ждуть, і мати раз-у-раз заглядає крізь вікно, чи «малий» не приїхав. Із дітей тільки я буду святкувати з ними, бо решта не приїде...

Гей, щоб скорше! Швидше біжіть, конята, везіть до тата, до мами! До тихої хатини, де пахне свіжий чебрець і смеречина, де чути радісне тепло родинне!

В'хали в перше село за місто. Окутані мрякою великі дерева сиплять іней на дорогу. Присадкуваті загатами хати розкинулися при дорозі й горбом від поля. Світло з вікон губиться у мряці. У

деяких вікнах при дорозі видно кужелі й руки, що пускають веретена. В одній хаті дівчата при столі роблять квіти з паперу. То тут, то там чути гупання ступи, товчуть пшеницю на кутю.

Село з хатами, високі дерева при дорозі й поля за селом, вкриті снігом — усе так радісно притаєне. Свята! Різдво за кілька днів!

За селом дядько Кіндрат розговорився. Мабуть, і йому вкучилося мовчати.

— А не зимно тобі? — питає мене.

— О, ні! Я вже й задрімав був, так тепло,— кажу.

— А я так дивлюся на цього хлопчину і з дива не можу вийти,— заговорила тітка. — Таке мале, а вже далеко від батька й матері. Може, і голодує не раз?

— Ні, в бурсі дають добре їсти,— відповідаю.— Тато платить за це.

— Але й учитися, певно, багато кажуть,— відозвався по хвилині дядько Кіндрат, що з інеєм на вусах і бровах скидався на грізного, старого діда. — Нашого Прокопа Іван як прийде часом із школи додому, то таких книжок навезе! А як пічне якось так дивно читати з книжки, то рота роззявиш, а нічого не розбереш. О, тяжка наука!

— А що ж вчать тебе в цій бурсі? — питає тітка.

Розказую, яка наука в школі.

— Ну, дивися! І нащо мучити людські діти такі довгі літа. Чи то все потрібне? — спита дядько Сидір, не відвертаючись взад.

— А по «лацінс» теж учать?

— Учать і латини,— кажу.

— А нащо вона тобі? Та ж ти польським ксьондзом не будеш.

Треба було пояснити, на що придається латинська мова, і кому вона конечна, коли скінчить школу.

— О, то так, як той казав: одна мудрість другу поганяє,— додав дядько Кіндрат. — Уже він знає, як говорить. Усе треба знати.

— А б'ють дуже в школі?

— Ні, в школі не б'ють, тільки в бурсі. Як хто не хоче вчитися, тростиною додають охоти до науки.

— То ж як це? Тато платить, вони вчать, їсти дають, ще й б'ють.

— Та не всіх і не завжди. Лінівих карають. Як це не помогає, проганяють із бурси і школи.

— Мудро роблять,— завважив дядько Сидір. — Не руйнуй батька! Не хочеш паном бути, йди свиней пасти!

— А часом і за збитки виб'ють. У бурсі гостра дисципліна.

— Ба! В хаті двоє-троє, та годі без буків ради дати,— каже дядько Кіндрат. — А тож їх стільки. Попусти їм! Послух мусить бути. Навіть у Писанію стоїть, що послух начало розуму.

Не знаю, в якому «писанії» дядько Кіндрат вичитав про це «начало», але пригадав я собі здорового цензора з тростиною в бурсі, як восени збив я шибку у вікні м'ячем. Ні, це ніяк не було «начало розуму», подумав я.

— Ой, так, так! Є батьки, що дбають про своїх дітей,— промовила із жалем тітка.— Від своїх уст відривають, щоб їх у люди вивести. А мій Сидір мов би не батько своїм дітям! Що не напрошуся, віддаймо нашого Василя до коваля в містечку. Та де там! «Хіба ми стільки дітей маємо, щоб їх вигонити з дому?» — каже. Чекай, чекай, колись подякує тобі!

— Ах, іди, бабо, зі своїм ковалем! Який із нього коваль? Йому батіг в руки, день і ніч фірманив би. А в полі як робить!

До батога є старший, а той мав би свій хліб і не дивився на твоє поле. Та ѿ чи стільки того поля? Жаль йому хлопця, бо коваль до челядників дуже строгий. Най би деколи і потягнув за вуха, але таки і навчить.

— Воно то правда,— зідхнув дядько Кіндрат.— Скільки хлопцем я напросився батька, щоб дали мене до дяка на nauку. Голос був у мене колись...

— Та ви ще й тепер, як затягнете з дяком на хорах, то мило послухати,— перебила тітка.

— Де там уже! Пішов голос за роками. Я, бувало, підтягаю за дяком нераз на хорах, та до книжок заглядаю. Небіжчик дяк Созанський кілька разів казав батькові за мене, та батько й слухати не хотів. «Нашо йому прошеними книшами жити, як я дам йому поле, і свої мати буде!» — каже, бувало. Мене ще й на сміх у селі книшохапом прозвали.

Дядько Кіндрат ще раз зідхнув і замовк. Видно, що йому було дуже жаль за дяківством.

— Нема вже такого дяка, як був Созанський,— згадала тітка.— У цілій околиці нема. Бувало, як виведе на хорах, аж сльози до очей тиснуться.

— Ой, то правда! Голос плив, як вода на чистому плесі,— додав дядько Кіндрат. — А світську, бувало, як заспіває... Оту: «Глас побіди розлягай»... День і ніч слухав би...

— Як то так на світі: був здоровий чоловік, здавалося, гори перевертав би, а дивись, за кілька днів якби косою скосило. Оттак, як небіжчика дяка,— завважила тітка.

— До всього на світі є причина. Він кілька літ уже жалівся, що коло серця йому тисне. Як оті молодики заложили читальню, дяк хотів їм помагати. Усе він із тим Качковським носився, то й молоді не злубили його,— карапом називали. Ще як жив старий егомосць, то якось обидва трималися, а прийшов цей молодий, то і він не злюбив дяка за москофільство. Дуже це взяв собі небіжчик до серця. «Нема нам, старим, вже місця на світі»,— каже до мене, бувало. «Усе догори дном перевертається. Навіть і пісні на свій лад перекрутили». Бувало, заспіває стиха:

*Мир вам, браття, всім приносим,
Мир великий і святий...*

— Дуже любив цю пісню. Бувало, на весілля, чи христини, завжди її співав. Та оті молоді «читальники» інакше її заспівали,— і дядько Кіндрат затягнув старим, дрижачим голосом, що тремтів на морозі:

*Не мириться, милі браття,
А боротись нині нам!
Бо шаліс кат завзятий,
Смерть голосить русинам!*

Оттакої співають. І так воно тепер; усе йде на світі по-новому. Та, може, воно так має бути. Бог його знає!

А тітка:

— Видно, що молоді більше й краще бачать, ніж ми. Я дивлюся нераз на своїх хлопчиків. Коли і де хто бачив у наших хатах стільки книжок, що вони тепер наносять? А ще якусь «Січ» весною заложити хочуть.

— От, видумують забавки,— завважив дядько Сидір. — Замість до роботи взялися, книжками та Бог-зна чим час марнують.

— Не бійся! Тепер мудріші вони, як колись були ми. Менше пустощів у голові мають.

За розмовою і не зчулися, як дядько Сидір узяв кіньми налево з головного гостинця. Коні бігли дорогою скоро, що веде впівперек широкої долини над Серетом. Тиха і темна ніч притайлася над долиною, порослою густим вільховим лісом. Зрідка видніли між деревиною поляни,— замерзлі і вкриті снігом плавні, порослі сухим очеретом. Крізь поляни видно було ліворуч високий і рівний насип, кудою проходила залізниця.

Насип тягнувся дорогою у недалекій віддалі.

Дядько Кіндрат, що мугикав стиха якусь пісню чи коляду, прибиваючи такт ногою, підвівся на ноги і промовив:

— Гей, дивіться, скільки людей заїхало до корчми на «Червоному мості». Я не бачив нічого, бо зісунувся низько з барабана, щоб було тепліше, та за хвилину, дійсно, із-за густих вільх показалося світло, і ми зрівнялися з корчмою, що стояла між деревиною і плавнями на широкій купині, мов на острові, з заїздом із дороги. Вікнами вилітало світло на дереву і дорогу. На невеличкому подвір'ї було повно саней з кіньми. У корчмі було гамірно, видно було крізь вікна селян у кожухах і шапках, що зайшли на хвилину зігрітися.

— Здалося б і нам заїхати,— промовив дядько Сидір, сумніваючись, чи тітка одобрити його замір.— Коні трохи відпочинуть, та й ми зігріємося.

— Не так то коні, як тобі самому жаль переїхати, не вступивши! — сказала тітка. — Та заїжджай уже, заїжджай! Я в ноги почала мерзнуть, а тут і людей багато. Може, хто з наших сторін, то веселіше буде їхати полями вночі.

Мабуть, коні зрозуміли розмову, бо самі звернули з дороги на подвір'я під корчму. Із тяжкою бідою вдалося пропхатись поміж саньми на подвір'я і стати кіньми недалеко вікна. Дядьки і тітка злізли з саней.

— А ти, малий, чому не встаєш? — спитав дядько Сидір, накриваючи дергами коней. Тітка за цей час почепила опалку до дишля. — Ходи з нами, зігрієшся!

— Я не змерз,— кажу.— Я буду тут сидіти.

— А то ж чого так? — наперлася тітка.

— Не силуйте його,— став дядько Кіндрат у моїй обороні. — Уже він знає, чому не йде.

— Ну, то нехай! Візьми собі на ноги дядькову опанчу. Як ти будеш тут, то й нічого із саней забирати не будемо. Тільки уважай, щоб ніхто не потягнув чого!

— А якби їхав потяг, то не бійся. Підручний любить трохи скакати, та ти стягни його віжками, щоб часом дишлем у вікно не загнався. А борозна буде спокійна.

У корчмі гуділо, як у вулику. Раз-у-раз виходив хтось із селян до коней. Крізь відчинені двері хмарою вилітала надвір пара з запахом горілки, цибулі й бакунового диму. Час-до-часу дехто виїздив з подвір'я, чути було, як скрипіли сани на морозі й дзеленькали дзвінки за світлом у вільшині. Деколи почулась пісня

у корчмі, що її затягнув якийсь підохочений дядько, та скоро стихала серед голосного гамору. Із корчми вийшло двоє вояків, що вийшли, мабуть, на відпустку. Поправляючи на головах військові шапки, подалися на дорогу. В одного присвітлі побачив я м'ячки: відзнаки австрійської армії за добре стріляння, що підскакували йому на грудях.

Другий із закрученими вгору, мов би мишачими хвостиками, вусиками, подивився на мене з-під лоба, ніби не хотячи, притискаючи бородою комір із червоними вилогами. За хвилину затягнули пісню на дорозі, що сполошила тишу у вільшині й розходилася далеко долиною по морозі.

*Гей, за двором, за двором.
Під зеленим явором.
Лівая, правая, зелена діброва.
Під зеленим явором!
Там корчмина стояла,
Там дівчина гуляла.
Там ся жовнір напивав,
Дівча собі сподобав...*

Пісня втікала чимраз даліше від «Червоного мосту» і губилася в мряці над Серетом:

*Гей, дівчино молода,
Чи ти любиш жовняра?
Я жовняра не люблю,
За жовняра не піду...
Лівая, правая, зелена діброва,
За жовняра не піду!..*

Ще довго лунала в далекій вільшині, аж затихла, тільки гомін пісні, здавалося, проходив долиною.

Не знаю, як довго чекав я на своїх господарів. Уже і зимно стало сидіти, і я почав ходити біля саней. Дядько Сидір два рази виходив надвір подивитися на коней та завше потішав, що зараз їдемо. Та це «зараз» не приходило. Саней на подвір'ї зосталося мало. Раз-у-раз люди виїжджали й зникали в пітьмі за вільшиною, тільки голос дзвінків переливався по долині. Виходила і тітка до мене, винесла горнятко гарячого чаю і булку, посыпану маком.

— Випий, сину та зігрійся, як не хочеш іти до корчми. Ми зараз будемо їхати. Бідний, уже ти намерзнешся такою їздою! — і пішла знову.

Із недалекого села, зі станції чути було, як вирушив поїзд.

Вибиваючи по шинах щораз швидше колесами, сопів і чхав, пускаючи пару. Ще хвилинка, і густу темряву у мряці, що повисла над долиною, прорізали два великі світла, мов очі страшної потвори. Перестраний птах, що ночував на вербі, зірвався з криком і зник у гущавині.

— Гей, чиі коні полохливі, тримайте! — крикнув якийсь дядько, що був на дворі й підбіг до своїх коней.

Кинувся я скоро і зловив підручного, що підняв голову і почав стригти вухами. Ногами бив раз-у-раз по снігу, хотів утікати, та не було куди втікати. З обох сторін стояли інші сани, і дишель зарився в загату корчми. Нарешті заспокоївся.

— Ну, славити Бога! — відідхнув я. — Якби не стіна, хто зна, де прийшлося б шукати коней із санями.

— Та це вже й пізно! — Дядько, що кричав перед хвилею, промовив до двох жінок, що сідали на сани. «Парасонка» поїхала зі Львова. Дев'ята година! — Він скоро поправив упряж і вийхав в дорогу.

Врешті діждався і я своїх. Обидва дядьки підохочені, мабуть, «зігрілися» добре, повеселіла й тітка. Жаліють мене, що так довго сидів на морозі, та я тішуся, що, нарешті їдемо та по дорозі другої корчми не буде, щоб знову вступити до неї.

Дядько Сидір поладнав коней, тітка поправила на санях, і ми виїхали з подвір'я. Дядько Кіндрат положився впоперек саней, сперши голову боком біля мене на барана.

— Ну, тепер наші конята вихром йдуть,— запевнив господар.
— Тільки дивися, щоб тепер не зблудити! Просила, не пий!
— Думаєш, що я п'яний? Також тобі щось...

Дядько Кіндрат не відзвивався. Від нього пахло горілкою, і я намагався відсунутись від його голови.

Скоро минули вільшину, переїхали село і опинилися в полі. Дорога, що йшла до каменоломів нагору, була втерта, і коні бігли скоро. Обіїхавши круті вертепи, в яких бовваніли зложені стоси каміння, починалася ізда в долину.

— А ти намерзся, сину? — сказала тітка до мене.— Будеш пам'ятати сьогоднішню їзду. Колись, як виростеш... а правда, я й забула спитати, ким ти будеш, як вивчишся?

— Не знаю,— кажу. — Ще заскоро про це думати мені.

— Дяком, сину! Дяком! — крикнув, мов із спросоння, п'яним голосом дядько Кіндрат. — Ей, коли б мене тепер давали до школ, я знав би вже... — і затягнув по-п'яному якусь пісеньку, що не можна було розібрати: світську чи церковну.

— Дайте спокій, куме! Тягнете горлом, аж морозом поза шкурою йде. А брагу чути від вас, ніби гуральня на санях. Ані всидіти біля вас. Краще сіли б ви до вітру на барабана!

— Та я і не п'яний,— почав оправдуватися дядько Кіндрат.— Тільки так чогось недобре мені. Справді, сяду вище.— І, піднявшись вище, сів ззаду нам за плечима.

Приємна їзда санями взимку, а ще з гори! Коні, відкинувши голови на боки, здається, не біжать, а лежать боками у повітрі, тримаючи нашильники. Довгі ниви мигають при дорозі, роблячи коло перед очима. Деколи пробіжить базник чи полин, присипаний снігом, на межі. Десь і вітер взявся і б'є малими грудками снігу по лиці. У такій їзді й вивернутися не тяжко.

— Спиняй коней! Не жени так швидко, Сидоре! — промовила тітка, вдивляючись в сизу мряку обабіч дороги.

— Мені здається, що ми не правильно їдемо. Що це за скріти направо в долині? Рано, як іхали, їх не було. Подивіться ви, куме Кіндрате! Може, ви розпізнаєте, що це?

Та дядько Кіндрат не відзвивався. Може, й заснув.

— Що ви, куме, спите? — спитала, оглянувшись, тітка.

За нею і я оглянувся, та дядька Кіндрата на санях не було.

— Гей, Сидоре, стань-го! Кума загубили...

— І як він зліз із саней у такій швидкій їзді з гори? — промовив дядько Сидір, спиняючи з тяжкою бідою коней, і сани стали півперед дороги.

— Задрімався, певно, і вилетів. Слабу голову має. І нащо такому піти? Ще й не знати, де ним кинуло. Гукни, Сидоре! Може, не далеко, то й відізветься.

Десь далеко поза нами було чути невиразне: — Гоп! Го-о-оп!

Дядько Сидір гукнув і собі в темряву, що висіла над просторими полями.

У мряці чути було, як хтось підбігає, гупаючи замерзлими чобітами та раз-у-раз спиняючись. Мабуть, відпочивав, змучившись.

— Це, певно, як ми згори іхали,— сказала тітка.

Тяжко дихаючи, підійшов дядько Кіндрат.

— А бодай же вас! За малим мало не заставили на полях! От оказія!

— Ви чому не кричали, коли падали? — спитав господар.

— Де мені до крику було, як упав правим боком на заморозь. Світлом осипало мене, як у церкві. А потім я кричав, та ви не чули.

— Сідайте, а я піду подивитися, що то за дорога. Здається, що ми зблудили. Якісь скирти видно крізь мряку. Що це за диво?

Дядько Сидір пішов у долину, а дядько Кіндрат важко дихаючи і облапуючи правий бік, стогнав, сідаючи на сани.

— Ой, я знала, що таке буде! — Ойкала тітка. — Бог зна, де заїхав! Давай п'яному чи сліпому коні в руки!

Господаря не було довго аж по якомусь часі повернувся заклопотаний.

— Не знаю, де ми. Якісь скирти стоять. У долині, здається, ріка, а за рікою село, бо чути, як собаки брешуть.

— Та тут нічого журитися! — радить дядько Кіндрат. — Як є дорога, то й десь вона провадить. Щоб тільки до села дістатися, їдьте дальше, Сидоре!

Коні знову побігли підтюпцем. Ми всі вп'яли очі вперед, але в темряві нічого не бачили.

Нараз як би коней хто відкинув набік, і вони звернули раптово вправо. Сани пішли в затоки, перевернулися, і ми всі разом із баранами та покупками висипалися з невисокої збочі в долину. Щастя, що дядько Сидір тримав сильно віжки і не впав, а побіг за кіньми, що, сполошившись, гнали з перекинутими саньми попід скирти, та кричав раз-у-раз: «Тпру! Тпру!» Не знаю, як вдалося йому вимовити це «Тпру» на морозі, тоді, коли від морозу губи злипалися. Від крику пішла луна ген далеко долиною.

Тітка, постогнюючи та охкаючи, з плачем почала збирати розкинені речі, називаючи дядька Сидора непотрібом і жидівським наймитом.

Дядько Кіндрат тримався тепер за лівий бік і стогнав, заявляючи, що пам'ятати буде цю подорож до смерти.

— Скоро завів би людину на той світ,— воркотіла тітка.

Тим часом господар підїхав над збіч і почав мовчки зносити барани на сани. Тітка зносила покупки, я теж помагав збирати зі снігу.

— От, чоловік! От, господар! Покарав мене Бог такою долею! Візьми-но сухої соломи з барана і запали, бо не можу знайти всього, що купили. Не досить, що кістки в собі цілої не чую, то й ще з порожніми руками додому приїдемо! А бодай ти!..

Запалахкотів вогонь, у мряці задрижали тіні. На скиртах закракали спросоння ворони, а з-під купи соломи, що лежала під скиртою, вибігло два зайчики і чмухнули попри вогонь у долину.

На твердому від морозу снігу лежали порозкидувані покупки,

що не доглянули їх напотемки. Великий калач поіхав далеко по снігу і затримався недалеко від збочі, нове сито теж відкотилося дальше, а під збочею немов притаївся судак, обвинений запаскою.

— Ну, оцього таки до води потягнуло,— промовив жартома дядько Кіндрат, піднімаючи судака, та скоро замовк, побачивши, що тітка на всіх сердита.

— Сідайте! — крикнула строго й сіла спереду, щоб поганяти.

— Чекай-но! Куди ж іхати! — спитав несміло дядько Сидір. — Треба ж перше подивитися!

— Завезу тебе так само, як ти завіз мене! На останню годину! — промовила сердито, беручи батога в руки.

Я сковав голову в опанчу, бо здавалося мені, що вона хоче періщти батогом обох дядьків, то й мені могло попастися.

Завернула назад і поіхала тою самою дорогою на гору, бо показалося, що дядько Сидір від каменоломів замість іхати просто, взявся направо, куди возили від скирт солому на фільварок. Скирти стояли в долині, де плила ріка. За рікою було справді село, та переїзду не було.

Ще не від'їхали далеко, як тітка раптово спинила коней:

— Подивися, Сидоре, що це лежить на дорозі!

На снігу лежало щось, та годі було розпізнати, що таке.

— Комусь випало із саней, певно, як іхав,— сказав дядько Сидір, підступаючи до загубленої речі. — Це відро і щось у середині.

— А що ж би, як не твій ремінь, що вложив до відра. Подивися, чи є на санях. Ой, ти, господарю! Випало на дорогу, коли іхали в долину.

Господар положив мовчки «знахідку» на санях. Пізнав свій ремінь і відро.

Знову на санях запанувала мовчанка. Тітка вправно поганяла і в'їхала на дорогу між каменоломами.

По якійсь хвилині обізвався дядько Сидір:

- Нечиста сила! Нічого іншого, тільки нечистий у блуд запровадив.

— Еге-ге! Він тебе ще в корчму запровадив,— сказала сердито тітка.

— Не вірте, куме, в нечисту силу! Неправда!

— Хіба ж мені перший раз іхати тудою? Вчепився клятий! — плюнувши набік, вдаючи сердитого, відповів дядько Сидір.

— Який там нечистий? — обстоював дядько Кіндрат. — Це так само, як кажуть, що в панському саді нашого фільварку лихе перебуває.

— А може неправда? Є його всюди на світі.

— Еге, ге! Як хочете, я вам розкажу, як він у панському саді взявся. Ви пам'ятаєте, як мене одного року боліло та скрутило, ішо ні руками, ні ногами не міг повернути. Набідився тоді немало. Пролежав цілу зиму я, навесні поступило трохи, та до тяжкої роботи не можна було взятися.

Оттоді я найнявся влітку панський сад доглядати. Роботи з мене ні вдома, ні в полі, думаю, хоч у пана зароблю дещо за літо. У цьому році садовина зародила, гілляки до землі пригинала. За дня, бувало, сплю та вигріваюся до сонця, а вночі ходжу по саді, пильную. Не жалів я нікому із села ні яблук, ні груш, тільки боявся, щоб пан не дізвався. Від дітей, бувало, ані відігнатися. Цілими днями бігають попід сад. Я відірвав у цьому місті, де дика верба росте на рові, три частоколи, насиплю їм яблук на землю, сам відійду далеко. Беріть, кажу, тільки галасу не робіть.

Та найбільше докучили мені парубки. Отой Федъко, що над джерелом, верховодив ними. Може, тямите, як він тоді за малим зо світу не пішов через панські яблука?

— Таж казали, що його нечистий в саді так потовк. Ой, довго він слабував. Якби не знахарі, то хто знає, чи було б що з нього, — перебила тітка.

— Слухайте! Мене довго мучила совість за нього. Ще досі маркотно мені. Трохи загрубий жарт вистройв тоді. Він уже давно оженився і дітей має. Може й призабув про цю пригоду. Ото, бувало, як тільки настане ніч, він збере цілу компанію і в саді господарить. Що я напросився його нераз, нічого не помагало. Та ж маєте готові, нащо в саді галас робити і гілляки ламати? Знайшли дірку в частоколі, налізути хмарою і тільки спустошення в саді роблять. Склали пісню і вигукують по дорозі:

*Ой, заграли в барабани
та вдарили в бубни.
Обернуло Кіндратові
плечі на полуднє...*

Еге, чекайте, паничі. Дам я вам в барабани і бубни! Панові жалітися не буду, бо не хочу з громадою задиратися, але ви пам'ятатимете мене.

Раз була ясна, місячна ніч. Дістав я кожух з чорною вовною, вивернув вовною догори, лицез обмастив сажею, голову обв'язав

чорною хусткою, ще й кінці хустки, як роги, випустив на переді. Одним словом, зробив із себе не знати що. Якби заглянув у дзеркало, втікав би сам від себе. Присів у кущах біля діри й чекаю. На греблі притихли співи й регіт. Ну, тепер вони в сад підуть, думаю. Справді, по хвилині чую шепот по дорозі. Було іх з десять, як не більше. Бачу, підходять і починають перелазити дірою. Зразу почав я гарчати, як собака, а відтак підвісся та як не зарегочу пискливим голосом і простягаю до них руки. Не знаю, як зникла решта, бо тільки Фед'ко стояв біля мене ні живий, ні мертвий. Я, вискаливши зуби, почав тягнути його до себе, він опам'ятався, щосили кинувся до діри, тільки тупіт ніг було чути під садом. Чекайте, це ще не все, думаю. Почав я рухати кущами, мов би вихор зірвався, та завилю пугачем та когутом запію, то й до решти додав їм страху.

Відтоді мав я вже святий спокій. За день чи два чую, що Фед'ко захворів на жовтакчу, та я боявся признаватися.

— Ніколи не подумала б я, куме, що ви здатні на таке,— сказала тітка.

— Думаєте, що й мені не було страшно? Не дуже воно приємно нечистим вночі. Та, чи повірити, що мене тоді моя слабість зовсім покинула. Навіть не вибув у саді до осени. Другого найняв пан, а я ходив ще із косарями косити. Відтоді пішло це по селі, що нечистий у саді ходить. А біля цих кущів не кожний пройде опівночі. Боїться.

За дядьковими оповіданнями ми й не зчулися, як з'їхали з гори, минули греблю, і тітка спинила коней на мурованці.

— Бери тепер, господарю, батіг і поганяй! Тут уже блуд не вчепиться. Дорога рівна, та й верби ростуть по боках.

— Може було їхати берегами. Близьча дорога,— промовив дядько Сидір, беручи батога.

— Еге, знову крутитися по полях, а то й у ріку можна заїхати. Дальше та певніше. Хлопець і так намучився та намерзся з нами, то ще й той кусень від рогачки перебіжить до хати. Що там малому! За трьома «Отченашами» буде вдома. Правда, синку? Ой, будеш пам'ятати нинішню ізду!

Знову коні підтюпцем бігли, дзвіночок дзеленькотів та будив тишу, що налягла кругом. Верби, вкриті інеєм, здавалося, бігли попри нас і зникали одна по одній у темряві за нами. Часто добігав до нас накритий сніговою шапочкою кам'яний стовп кілометровий і теж щезав у тумані мряки. Направо від дороги дрімав густий ліс. Високі смереки губилися верхами в мряці. У

лісі тихо, ні шелесту не чути... За горбами лісу між смереками стоїть лісничівка. Із великих вікон б'є світло на дорогу. Освічений журавель із керницею стоїть на подвір'ї. Хтось мигнув із хати на дорогу і зник у темряві перед нами. Наздігнали. Згорблена постать поступила з дороги в сніг, щоб не заважати коням.

— Хто так пізно йде? — спитав дядько Сидір, спинивши коней.

— Ну, ну, кому пізно, воно спить вдома,— відозвався жидівським акцентом подорожній.

— Та ж то Лялька! — скрикнула тітка. — А бодай же вас! Звідки ви взялися тут у такій порі?

— Чому має бути Лялька? Чи я подібний до неї? Мене звуть інакше,— воркотів жид, поправляючи кошика, що ніс на палиці на рамені.

— Сідайте, Гершку, з нами! Не сваріться! Ми тому не винні, що вас так називають! Пізнаєте нас?

— Чому не пізнав!.. Я всіх пізнаю...

— Сідайте оттут, кошика на ноги покладіть! Вовків не бойтесь — ходити лісом вночі,— жартував дядько Кіндрат.

— Ей, де ті вовки тепер! Тепер люди гірше вовків.

— Ой, то правда,— зідхнула тітка. — Але справді, чого зайшли ви сюди вночі? Ще й на лісничівку ходили.

— Ви знаєте: вовка годують ноги, а жида голова,— каже дядько Кіндрат.

— Бідний жидок шукає зарібку. То кінську волосінь купить, шкурку із зайця, а тепер то й видру або куну хто зловить... Завжди щось заробить.

— Ой, уже ті мої зарібки! Бодай ніхто не діждав таких! — жалівся Гершко. Він був теж у місті сьогодні й стрінув там лісничого, що просив зайти на лісничівку й купити тхора. Вчора гайовий зловив. Сидів ото, чекав, та лісничий десь забарився і досі не приіхав. Припізнився до пізньої ночі, що й коней утратив, бо люди, що з ним іхали, не хотіли ждати, то все надаремне. Він не поїде тепер далеко. До першого села за лісом і там підночусе в жида, що збіжжям гандлює. А завтра піде по селях, може «капне» щонебудь на сабаш.

— Гіркий то ваш хліб, Гершку,— жаліє його тітка.— Та є для кого старатися. Діточок, як насипав у вас. Що рік, то приріст. Вступала я одного разу до вашої хати, вже й не тямлю, чого туди ходила. Там одне другого здоганяє.

— Що робити? Як Бог дає, треба годувати. Підростуть, то може і мені буде краще жити. А тепер бідують вони, і я терплю, бо щастя нема...

— Ой, так, так,— додав дядько Кіндрат.— З вами то так, як той казав: «Як п'ють, то мене минають, як б'ють, від мене починають». Так воно, як нема щастя, не треба й долі.

— Та й Рифка ваша, не гнівайтесь за слово, лінива. Ой, таки дуже лінива!

— Йі так Бог дав. Що зробити? Усі однакові не будуть. Та вже краще лінива, ніж слабосила. Коли встане, та сама, не треба підводити.

— Ну, ѿ терпеливий ви чоловік, Гершку! — засміявся вголос дядько Кіндрат.— Ви так, як то у святому письмі написано...— почав і замовк. Може й подумав, що недобре про святе письмо для байки споминати.

У селі жид зліз із саней, подякувавши за їзду, і помчав до жидівської хати, що стояла при дорозі.

— Тобі недалеко вже до дому, сину,— сказала тітка, як виїхали за село в поле.— Ось уже гуральня, і до рогачки близько.

На дворі дещо потепліло, мряка піднялася, і стало видніше кругом. Мороз зм'як, далеко за рікою затемніла смуга лісу, а під лісом моє рідне село. Я задивився по напрямку села і не стяминувся, як дядько Сидір спинив коней біля рогачки, що стояла півпередек дороги, притягнена ланцюгом і замкнена на колодку. Хатину, в якій мешкав жид-митник, обкурило з усіх сторін снігом. На стовпі біля хати висіла велика ліхтарня, кидаючи бліде світло крізь зачаджені скла. На стовпі під ліхтарнею біла таблиця з синім написом, знак, що тут продається сіль, а до загати біля дверей почіплена криво жовтого кольору із чорним австрійським орлом дошка, що свідчила, що тут і трафіка міститься.

Дядько Сидір кілька разів поступав у вікно, та ніхто не відзвивався з хати.

— Гей, Іцку! Чи довго ще ждати на тебе? — крикнув господар голосно, в хаті заблистало світло. Із хати у халаті вийшов високий жид в шапці із чорною, як клин, довгою бородою.

— Ну, ну! Чого так пізно їхати? Чи то не можна разом з людьми? Цілу ніч будуть мене будити! — сварився Іцко, відмікаючи колодку.— Що тільки зігрійся і задрімай, воно зараз будить!

— Чого ж ви? — сказала тітка.— На те ѿ дорога, щоб їхати. Берете за неї гроши та ще ѿ сваритеся.

Дядько Кіндрат додав жартом, що краще лягти й вставати, ніж лягти і не встали, як попередник Іцка, що два роки тому ліг і не встав у цій хатині.

— Е! Ідьте вже раз! — промуркотів сердито Іцко, беручи від тітки два крайцари (четири сотики). Такого брехуна, як Кіндрат, в цілій околиці немає! — і підняв ланцюга, в кінець рогачки підніс вгору.

— А не ідьте більше так пізно, бо не відімкну! До раня будете стояти,— додав він, подзвонюючи ключами.

— От, Іцку, чим більші пани, тим пізніше обідають і додому ідуть.

— Овва, які мені пани!

— А цікар, кажуть, аж другого дня обідає,— додав жартівливий дядько, та Іцко вже не чув цього. Воркотів щось, замикаючи рогачку.

— Ну, сину! Тепер підеш уже сам,— сказала тітка, стягаючи з мене опанчу.— А чекай-но! Може у вас є діти, візьми трохи обаринків. Я накупила досить. Буде і для моїх.

— У нас дітей немає. Я наймолодший,— кажу. Подякував за ізду, побажав веселих свят і побіг дорогою в долину. Ще раз подивився на рогачку й ліхтарню. Навколо ліхтарні, закрадаючись, літали білі метелики. Тремтіли в повітрі, якби дрошилися з білим світлом. Падав сніг.

— А літом до нас на яблука прийди! — гукнула вслід за мною тітка.

На високі тополі, розлогі верби похилі й на дорогу сипав рівний сніг. Так було довкола тихо. Ні шелесту, ні вітру, тільки десь у селі брехав завзятій пес. Може, на нічних вартівників, що ходили по селі. Іздалеко муріваникі нісся голос дзвінка, що дзвонив голосно, немов кликав когось опівночі, то затихав у долинах. Недалеко нашої хати запіяв когут, за ним обізвалися другі вздовж села. Уже й недалеко! Пройти ще міст на ріці і кілька десять кроків до рідної хати. Як усе змінилося за цей час, як не був вдома! Коли виїздив до школи, возили гречки з поля, молотили коноплі — «матірку», і дух із конопляної полови носився над хатами. Ключами довгими летіли журавлі на південь, снувалися над селом бабине літо. А тепер усе завмерло, забіліло снігом пасовисько, і ріка скована морозом, прикрита снігом, тільки біля мосту при березі чорніють свіжо порубані ополонки.

У селі ніде не світиться. Хата, одягнена у загату, як у кожух,

дивиться темними вікнами на дорогу. Ще й не застукав у двері, як почув, що хтось у хаті встав і відмикає двері.

— А бійся Бога, сину! А де ти ж був досі? — питає мати.

— Та їхав додому.

— І з ким ти так довго їхав? Та ж Дмитро по тебе вийздив. Возив дрова до бровару, там і кіньми стояв. Ходив за тобою до бурси, там сказали, що ти вже від'їхав. Як смеркалося, він був уже вдома.

— Пропало,— кажу. Привітався з мамою і татом.

— Дай-но йому щось їсти! Він і голодний, певне, після такої їзди,— промовив тато.

— Я досі ще ока не зажмурила. Цілий час думки не дають заснути: що з ним сталося?

Не знаю, що снилося мені тої ночі, тільки дзвінок, що був присанях дядька Сидора, ще довго дзвонив мені у вухах і ввижалося далеко вкрите снігом поле.

Багато літ проминуло з тієї пори, коли із тugoю чекалося свят і їзди до родини, та ще й тепер, на згадку про Різдво, стають перед очима далекі подільські поля, вкриті снігами, із санною дорогою, що в'ється довгою стрічкою і губиться в долині. По вбитому снігу скриплять на морозі сани, а коні, здається, не дістають землі ногами, біжать у перегоні з вітром, що сипле льодовими шпильками. Далеко полями лунає голос дзвінків при конях і пропадає в темному лісі... Гей, швидше тікайте, поля, перед очима! Скоріше біжіть, коні, голосніше дзвоніть дзвінками на морозі! Ще трохи, трохи, і маленькою цяткою зникають сани за обрієм, тільки голос дзвінків дзвенить ще на дорогах, як пісня далека й забута, мила та ніжна, як любов матері...

Коли доводиться їхати нераз зі школи додому після цієї їзди, я обминаю людей із того села, боюсь присідати на чужому возі, та сьогодні... Гей, дядьку Сидоре, Кіндрате й тітко, що дав бія за те, щоб хоч ще раз у сні поїхати з вами до батька, матері й рідної хатини!

КОЗАЦЬКА МОГИЛА

- Куди ви йдете, діти?
- На козаків дивитися.
- Та на яких козаків? Де вони? Подуріли діти...
- А є, є, на «Муравщині»... Багато козаків...
- А вернешся одно з другим додому? Ще поблудите та поість

vas що на полях. Он сонце вже за «Гайками» сідає, темно й холодно стає в полях. Які там козаки?

Егеж, зроби що з чередою дітваків, що вирвалися з ліса на поле! Не вдалося Явдосі, недалекій сусідці, завернути нас додому. Пігнала корову лісом та довго воркотіла вслід за дурними «бахурами».

Нас кілька дітваків, ми йдемо пільною дорогою попри ліс і ловимо очима далечінь перед собою. Оттам, де кінчиться ліс, на полях «Муравщини» є козаки. Сліпий Іван Барапців чув, як вчора його дід розказував про козаків. Божиться Іван, що це свята правда.

Це ж ті козаки, що їх на малюнках бачили нераз або пісень про них співають. О, як цікаво побачити! На конях, у шапках, зі шаблями та списами в руках.

Чим ближче до «Муравщини», тим цікавіше стає, жвавіше б'ється серце дитяче.

На полях, що простягаються від лісу до «Риштока» і Воробіївської долини, лягла пізня погідна осінь. Картопля давно вже викопана, подекуди на нивах зеленіє озимина, чорніють зорані поля та зрідка жовтіють незорані стерні. Холодний вітер чим далі від лісу стає все більше завзятий, бореться з кущами полину та базників на межах, котить сухе бадилля по нивах. Стає холодно. Сонце спочило за «Гайками», тільки небо ще червоніє над лісом, і здається, що обрій злився в одну барву з лісом, що його дерева горять осіннім червоним листям.

На полях тихо й сумно. Де-не-де блимає, догоряє вогонь, і дим сивою смugoю в'ється з вітром і втікає далеко у Воробіївську долину. Це пастухи допалують вогні, бо пора додому.

Ось ми вже й під «Муравщиною». Сонце сковалося вже зовсім, і обрій над лісом пригас і потемнів. З-під ліса виповзають темні тіні на поля.

— А козаків не видно?

— Де ж козаки?

— А он, он! Дивіться, як стоять рядом за «Муравщиною» на Глядецьких полях! Усі на конях!

— Еге, ге!

Ми поставали з дива. Не можна добре розпізнати, та видно, що стойть щось рядом і рухається. Так, справді козаки!

Недалеко від дороги стоїть віз на ниві й горить-пригасає вогонь біля нього. На сумежній ниві хтось оре. Чути, як дихають під гору коні та скриплять колесні за горбком. Ось доходять і до

нас. Старенький дядько. З-під шапки довге сиве волосся аж до карку сягає, довгий вус, сивий, в руках істик.

— Е-ей! Тпру-у! — спинив коней.— Зачекайте, діти! Куди ви так пізно?

— На козаків дивитися. Ось там за «Муравщиною» є козаки!

— За козаками, кажете,— задумався дядько.— Хто вам сказав? Не слухайте нікого! Були колись, давно-давно, що май дід розказував, та це дуже давно бувало, а тепер немає жодних козаків. Ідіть додому, діти! І хто вислав вас під ніч на поля?

— Та ні, он там рядом стоять. Ось, гляньте!

— Дурненькі ви! Це ж байрани на полях. Полином та базниками вітер колишє. А козаки?.. Ходіть на цей горбок, я вам покажу. Бачите ось там, на горбі, фігуру? Це фігура св. Миколая стоїть на могилі поляглих козаків. Колись давно, як була війна з поляками, полягли на цих полях, і там їх поховано... Та це було давно. А ви чимшвидше повертайтесь додому! Надходить ніч, стає холодно, а там, певно, за вами шукають та журяться.

Задумалися діти... Немає козаків!

Сумно поверталися додому. На полях стемніло. Сумно й страшно. Із-за гори чути шум пойзду, що їде на Львів, свище-віс студений вітер осінній на полях... Із лісу злетів великий птах, затрипотів крилами над нами. Це сова, певно. В глибокому лісі на «Вуглярці» завив сумно пугач: «Повий, повий»... Оце той крик, що його діти так боялися нераз, як чути було близько хати. Казали, що смерть ворожить, А в лісі ще страшніше... Темно, так темно!

— Що говорив дядько, це правда, що козаків не було, вони ж... В могилі на полях села Глядки, що межують із Чернихівськими полями «Муравщиною», недалеко від глядецького лісу стояла при дорозі могила, на ній фігура св. Миколая. Називали її чомусь «Косматою могилою», і з довколішніх сіл старші оповідали за переказом, що вона походить із того часу, коли Хмельницький ішов з-під Збаража через Озірну під Зборів. На цих полях відбувався бій із поляками, могилу висипали козаки над поляглими козаками. У недалекому лісі, званому «Петрикова долина», був гріб татарського старшини теж із того часу.

У віддалі двох кілометрів від козацької могили, в напрямку Зборова, є поля громадян села Чернихів, звані: «Зарештоком», певно від слова «ростік», тут була криниця-джерело, вода спливала долом між полями та розплivalася по долині. Не пригадую, в котрому це було році після Першої світової війни, як

польська комісія шукала на цих полях за гробом якогось визначного польського старшини-вельможі, що поляг у бою з козаками. Міряли по мапі від джерела і дороги, копаючи на горбках при дорозі, що заросли травою, натрапили на цей гріб і забрали останки погиблого разом із зброяєю. Пастухи, що пасли тоді там худобу, приглядалися цим розкопам і розповіли про це в селі.

Що сталося з «Козацькою могилою» на полях «Хмельниччина»?

Під час Першої світової війни в рр. 1915-1916 на цих полях стояв австрійсько-російський фронт, що простягався вздовж русла ріки Серет, селом Глядки ломився майже під кутом і, проходячи крізь згадані поля, тягнувся в напрямку до Козови. Тут кипіли страшні бої. Обидві ворожі лінії дуже близько були від себе, природніх перешкод не було, москалі всіма силами намагалися прорвати фронт. Найбільше запеклі бої біля цієї могили кипіли під час Зелених свят 1916 р. Дві доби безупинно гураганим вогнем гриміли гармати, а від кулеметів і крісів чути було тільки одностайній шум тріскотіння. Російська війська наступали з Глядецької долини цілими колонами, навіть не розгорнувшись у розстрільну. На австрійському боці стояв тоді 70-й (хорватський) полк австрійської піхоти і мадярський (здається, 48-й полк). Із недалекого села Нестерівці, Зборівського повіту, віддаленого не більше як шість кілометрів, із горба над цвінтарем було видно добре цей бій, люди з цього села впродовж двох днів облягали цей горб, придивляючись запеклим діям. Хоч дні були погідні, соняшні, на полях стояла темрява ночі від куряви і димів із розривів гарматних гранат. Багато полягло тоді війська по обидвох сторонах, та москалям не вдалося прорвати фронту. Прорвали вони його за кілька тижнів пізніше біля містечка Залізці.

Під час цих боїв поля біля могили були зриті окопами і гранатами, а могила перекопана і знищена до непізнання. Фігура св. Миколая була розбита на кусні.

По війні громадянин Ілько Шлийка, на полі якого стояла могила, позбирав кусні фігури і зложив при дорозі, загортуючи окопи та ями на полі, залишив невеликий горбок, де була могила. У такому вигляді залишилась ця могила до Другої світової війни.

ДАВНЯ ПРИГОДА

— Ти кажеш, що нечиста сила й страхи — це все неправда? Видумка старих людей? Ой, небоже! Якби прийшлося тобі нераз

зі страху насікти зубами, як мені бувало, ти сказав би не це!..

Із вас поробилися тепер мудрагелі. За тими книжками і газетами у вас усе інакше. Коли я був молодим, то цієї погані не було на кожному кроці. Бувало, виведу коней на ніч у поле, спутаю до пари, а сам дивлюся, де б прилягти під межею. Дивлюся, переді мною звідкись кущ з'явився, великий та густий!

Що за мара, думаю. На цьому полі ніяких кущів я зроду не бачив. Обійду його двічі довкола та молитву шепочу, за третім разом як не зарегоче щось у лісі, аж луна піде по нивах, а з куща ні сліду, тільки мряка хмаркою потягнеться до лісу.

Їду нераз дорогою через ліс деколи і навіть досить пізно, бо яка там ніч на переднівку? Гляну, де колись була яруга під полем, півперек дороги чорна корова лежить. Цю чорну корову часто-густо зустрічали люди ночами. Оттак, ніби нічого, лежить та в мою строну подивиться. Еге, знаю, що ти за корова і чого тобі треба! Зачіпки з християнином шукаєш. Об'їду понад рів попри неї, а страх аж шапку підносить на голові. Та, бороні Боже, оглянутися, бо хто знає, що зі мною чи з кіньми сталося б!.. Перекидався нечистий нераз в коня або в собаку, а скільки цих переполохів у селі бувало? Щастя, що були баби та вміли відмовити, а то багато людей було б пропало!

А як кого, бувало, «блуд» учепиться! Гірка година була тому, що попадався в його руки. Ой, нераз наводився він людей по безвістях, а бувало й таке, що на власному подвір'ї вчепився чоловіка і заведе в таке місце, що й не знає, де і чого туди зайшов. Найбільше чіпався людей взимку. О, багато людей пропадало через нього!

Раз взимку мій батько збирався до млина. Казав мельник, щоб привезти збіжжя в понеділок вдосвіта, заки зайде більше людей. Батько забарився десь звечора довго в селі, коло півночі пустився в дорогу. А зима була тоді тріскуча! Тепер і зим таких тяжких немає. Нашу хату загнало снігами враз зі збочою, що стойть від поля, коли батько виїжджав, тоді дуже крутив вихор снігом, що страшно було вийти з хати.

Мати спиняла батька:

— Бійся Бога, чоловіче, ти ж пропадеш у полях разом із кіньми. Надворі хоч «ворога киркай», а тобі хочеться іхати до млина!

— Та що там! — наперся батько.— Тих троє гонів із прижмуреними очима проїду. Це ж недалеко!

І що думаєш, заїхав батько до млина? До ранку водив його

блуд по полях. За малим не відрікся коней із саньми і збіжжям. Розказував, як тільки виїхав за село, щось мов клубок, із заверюхою скотилося на сани і затрималося на мішках. Тоді й страх батька взявся, та не хотів уже вертатися додому. Блудив по полях, нарешті пустив коней на їх власну волю. Кілька разів сходили коні на високу збіч, та батько повертає їх назад, щоб не подушилися в снігу. Аж над ранком із той таки збочі побачив світло в долині. Залишив коней над прірвою, а сам підійшов снігами під вікно, щоб запитати, яке це село і куди йому іхати.

Ми якраз тоді повставали, мама розпалювала в печі. Як почула голос під вікном, поблідла і скоро вибігла надвір, а за хвилину ввела до хати батька, що аж опам'ятався допіру.

— Де ж ти подів коней і збіжжя? — питає мама. — От і намолов!

За хвилину з'їхав батько на дорогу і на подвір'я. Аж тут його блуд відчепився. Оттак водив блуд колись людей!

А правда, я хотів розказати тобі, як одного разу я ночував у трупарні. Я ще був тоді парубком. Скоріло мені раз піти на друге село на музикі. До села не дуже то далеко було, думаю, піду подивитись, як в других селах забавляються. Сказавши правду, і дівчину собі там підшукав. Знаєш, як то парубок. Хоч в своєму селі гарних і не бідних дівчат чимало, та здавалося мені, що там кращі. Задобрив я місцевих парубків могоричем, щоб часом не збурили мені чуприни (бо й таке нераз бувало), погуляв на забаві, пожартував із дівчатами і не зчувся, як зробилася темна ніч надворі. А темно було тоді, хоч око виколи! Небо вкрилось туманами хмар. Думаю, треба скоро додому поспішати, бо виглядає на дощ, та й щоб виспатися до ранньої зорі, бо батько не спитає, чи ти спав, а скаже брати косу і йти на сіножат. Колись батьки були інакші, як тепер, що жаліють будити дітей вранці, а не одна мати ще й прикриє синка, щоб не змерз вранці у стодолі. Колись ціле село мусіло знати, що «сонце на три Івани підійшло, а мій синок ще хропака витягає».

Повертаюсь з музики та підсвистую. Хоч надворі темно, та мені, як то кажуть, море по коліна. Я й розганятися не буду! Минув я греблю з млином. Вода на лотоках шумить, аж клекоче. Непевний той шум, буде злива, бо під погоду інакше шумить. Уже недалеко до села. Ось ще зі двоє гін і цвінтар під селом. Не дійшов я ще до половини, як почав падати дощ. Різкий зразу, грубими краплями, немов підганяв мене. Як тільки зрівнявся я з цвінтарем, як не пічне пляти, мов би хто греблю на небі спустив! Скутився я, щоб де склонитися, та нагадав собі, що зразу за

ровом трупарня стойть. Еге! Славити Бога, таки є де скоронитись від дощу!

До трупарні лише кілька кроків, я аж відідхнув, коли примкнув за собою двері. Лий собі тепер, скільки хочеш, не маю вже обави, що змокну! Крізь шпари в дошках бачу, що зірвалась страшна буря. Ні блискавиць, ні грому, тільки дощ перемінився в зливу. Чути, як б'є по дошках та шумить вода ровами з поля. Трупарня була вже досить дрантива, то тут, то там протікало, я вибрал собі сухе місце в кутку, присів під стіною, підперши двері ногами, щоб дощ не лив до середини, і заснув.

Не знаю, як довго я спав. Коли пробудився і пригадав собі, де я, чомусь охопив мене страх. Дивлюся крізь шпари, така сама темнота, як була. Дощ ллє далі так, ніби ще більша буря зривається. Може, вітер розжене хмари, і дощ перейметься, думаю, нараз чую, як щось раптово здудніло під трупарнею. Побігли мурашки поза спину мені. Що за мара товчиться опівночі, ще й в таку зливу? Став я під дверима, притиснув плечем, щоб не відкрилися, та чую, що знадвору щось пхає двері до середини, відкрити хоче ще й сопить, аж морозом огортає мене. Тримаю щосили двері та прямо задерев'янів, волосся дібом стало. Хочу молитися, та зуб на зуба скаче, цілий трясеся.

За хвилину відступило від дверей та як не зарегоче страшним реготом, що й кінь так голосно не заіржав би! Мені прямо аж свічки в очах поставали, чи може, нечистий обсипав огнем трупарню, не знаю. Хрещуся раз-у-раз і молитву «Да воскреснет Бог...» шепочу, та лихе не відступається з-під трупарні. Залишило двері й почало збоку перекидати трупарню. Термосить нею, аж дошки і крокви тріщать.

Оце, думаю ледве живий, заввязся на мене нечистий!

Напевно, північ якраз, і упірі, або ті, що без святої сповіді повмирали, товчуться та спокою не дають. Тримаючи двері, аж плечі мліють я передумую, кого з села похоронили недалеко тут на цвинтарі. Може, кому за життя зробив я кривду, а тепер відплатитися хоче? Пригадую останній похорон в селі... Перед двома тижнями дівчинка Петра, що живе за церквою, померла... Та це ж янголятко ще було, хай Бог прийме його до свого царства! А баба Оришка з-під лісу, що її похоронили зеленою тижня, теж спокійна і богомільна була. До церкви раніше всіх, бувало, приходить. Ніхто ніколи злого слова, не то сварки, не чув від неї. Чого б їй мститися? Перед нею помер старий Фед'ко. Теж добрий чоловік був. Не зробив кривди нікому. Курець був завзятий. Кого стріне, бувало, тютюну просить. Нераз я частував

Його, та раз таки здурив, що не маю тютюну. Не хотілося кисет добувати на морозі... Може й за це страшить мене? Та якби було тоді знаття, не одну люльку, а повний кисет дав би!

Оттакі думки про небіжчиків ходять мені в голові, а біда з-під трупарні не вступається. Термосить із усіх сил, то у двері товче чимсь твердим та чути, як кістками калатає. За хвилину почало перекидати трупарню з другого боку. Дошки трішали, а трупарня рухалася, мов би земля тряслася.

Нарешті притихло, думаю собі, роби вже, що хочеш! Мабуть, недовго уже будеш дуріти. Щоб тільки запіяли когуті в селі, тоді напевно ти щезнеш. А я, як вийду живим із цього, десятому закажу, як у трупарні ночувати.

Нараз видалося мені, що рве траву і кидає на дах, що був із дошок. Еге, це нечистий зі злости, що не може дістатися до середини, травою обкидає. То згодом чую, щось по даху лазить. Чути, як пазурями по дошках дряпає та стукає сухими ліктями чи колінами. Ну, аж тепер я пропав. Можна б дверми тікати, та хто його знає, скільки там нечистої сили, бо цілий час великий тупіт під трупарнею чути.

Дивлюсь крізь шпари, надворі ніби прояснюється. Дощ, здається, перестав, хоч за стукотом не можна розпізнати. Воно невпинно товчиться на даху, я лише чекаю, коли проломить дошки, й вже не знаю, де стільки того страху набралося в мене.

Нараз видалося, що хтось проходить дорогою, чалапкає болотом за ровом. Глянув я крізь шпари: еге ж, стоїть хтось на дорозі зі засвіченою ліхтаркою на грудях і дивиться на трупарню. Уже хотів я кричати. Якась жива людина, думаю, може, вирятує мене, та він відвернувся до дороги в сторону села.

— Гей, господарю! Чи то не ваш кінь на цвінтари? — почув я його голос і зразу пізнав жандарма зі станиці нашого села.

Задерев'янів я чисто, як він бачить мене крізь дошки, та де той кінь, що привидівся йому? Невжеж нечиста сила перемінила мене в коня? Сам собі не вірю. Облапую себе, ні, голова — моя, тай ноги в чоботях, не чую копит.

Із горбка почулося друге чалапкання болотом і другий голос нашого сусіда:

— Ах, то паноньку, біда, а не кінь! Він, щоб уже на друге око перестав дивитися, то, може, скорше пропав би де! Прив'язав на ніч під шopoю, дав істи, та ні, таки поліз. Та ще й в таку страшну зливу. Я вже сухого рубчика на собі не маю, шукаючи за ним всюди, а він аж на цвінтар потаскався! Ото, кара Божа з конем! Тамтої ночі пів капустяника виїв за рікою. Прийдеться купувати

капусту, бо своєї не стане віддати людям.

Тепер я зрозумів вже, що сусідів кінь теж на цвінтари. Та знову переживаю, щоб жандарм або сусід не заглянули до трупарні. Бо що ж ім скажу, як побачать? Сусід зловив якось коня і, називаючи спілім чортом, повів додому, а жандарм пішов дальше дорогою до греблі.

Коли втишилося, я вийшов із трупарні. Надворі розвиднялося. Дощ перестав падати. З заходу віяв вітер і розганяв тумани хмар. Вишні на цвінтари шуміли від вітру, і з листя спадали краплі води.

Городами пробрався я додому і, мов злодій, сковався в стодолі. Та й ще не задрімав, а батько вже наді мною:

— Де ж ти шлявся до ранку? Який з тебе господар буде?

Еге, думаю, якби ви, тату, були там, де я був цієї ночі, то за дві доби не збудилися б. Та не було що й говорити! Устав і збирався до косовиці.

Під час полуценку розказував я косарям, що трапилось зі мною вночі. Косарі, сміючись з мене, сказали:

— Дурний ти! Панасів кінь був на цвінтари й товкся під трупарнею. Напевно, хотів також сковатися від дощу. Коли змок добре, чухався до стіни, а тобі здавалося, що нечиста сила трупарню перевертає.

Еге, кажу, говоріть собі здорові! Чого кінь по даху лазив і дошки зривав? А косарі сміються, аж за черево тримаються:

— Та ж то вітер гілляками товк по даху. Вишні ростуть над самою трупарнею.

Та вони знали своє, а я стояв на своїм. Говоріть собі та смійтесь здорові, думаю. Опівночі на цвінтари, та ще й в трупарні нечиста сила своє право має. Хіба я не знаю, що конина, а що нечиста сила? А скільки разів він і в коня перекидається? Хто знає, що це за кінь був у Панаса? Якийсь несамовитий вдався. Лазив ночами, аж доки не заліз у трясовину над рікою і там утопився спутаний...

СПОМИН З-ПЕРЕД 50 РОКІВ

...Була б мама ще більше оповідала, та сусідка перервала. Прийшла на «прядки». Витягла кужіль і пряслицю з-під кожуха, скинула кожуха й сіла прясти:

— Старого нема вдома, обійде худобу, челядь та їсти собі візьме. Думаю, хоч трохи вийду з хати, втечу від того шуму. Якби

тепліше, не сиділи б хлопчиська в хаті, в стодолі молочення досить, а то така скіпень навістила, хоч ворога карай! А хлопчиська спокійно хвилини не посидять. Товчуться, аж хата ходором ходить. Думаю, товчіться без мене, я вийду трохи до сусідки.

Під кужілем пішла балачка то про старшу сестру в церкві, що жінки вибрали на Варвари. (У день св. Варвари було жіноче свято. В той день щороку вибрали сестриць до сестрицтва), та не всім жінкам сподобалася, аж священик сердитий був. Ще й хтось без підпису листа написав до священика, яка вона недобра.

— Чуєте, кумо, щоб свята була, то всім не догодить.

Про різні новини, як то звичайно жінки під кужілем розговоряться, а дальше й пісню заведуть. Сумну, бо ж Пилипівка. Про цісареву Єлісавету. Таким жалісним голосом про те, як то «наш пан цісар з цісаревою» — думали обдарувати своє військо вірне:

*I врадила їх достойність медалів набити,
I вірне своє військо ними обділити...*

А далі, як Люксені замордував цісареву. І несуться з піснею скарга і жаль за «мамою» цісаревою, а для «найяснішого пана» прожити довгі роки на австрійському троні.

— А про князя Рудольфа таки неправда, що згинув,— каже сусідка, як скінчила співати. — Я чула, як мужчини говорили. Що пани пустили таке, бо він дуже стоїть за бідним селянським народом. Кажуть, що ходить по селах, по-сільському одягнений, щоб ніхто не пізнав, та все випитус, чи не завеликі податки, чи багато кар платять люди за податки — «шальварки», найбільше розвідус, чи пани не роблять кривди селянам...

Перебила розмову ще одна сусідка, що живе за дорогою під лісом. Увійшла і якось несміло сказала: «Слава Богу». Змішалася, видно, не сподівалася застати когось чужого в хаті. Запаскою накрила миску, вагалася, та вкінці промовила:

— Ой, чого я прийшла до вас, сусідко. Позичте мені миску муки. Он чоловік уже третій день лежить. Не знаю, чи подвигався, чи підірвався в лісі,— крізь слізози говорить.

— Кажу вам, що така чорна біда, що не знаю, як перенести все це горе. Та ще й зима така остра, ніде вийти не можна. Заробив у лісі дві купи дров, продати б на хліб, та що ж, як не рушиться з ліжка. Не знаю, чи до завтра дочекає, може ще вночі заков'язне.

Подала мамі миску, запаскою втерла очі.

— Така біда стрінула, а тут як на те, нічогісінько нема в хаті. Якби хотів око чим затрусити, не знайде.

Подала мама муку, буханець хліба, ще й гладущик з молоком принесла з сіней.

— Візьміть! Мало вже коровина «цяпається», але тепер Пилипівка, то якось скомбінуvalа я перед своєю челяддю. Я прийду до вас перед вечором. Та ви щось робіть, нагрівайте або пити давайте щось теплого! Може, зайдіть до кого, що знається дещо на хворобах!

Махнула рукою:

— Ет, чуєте! Порадили вже мені. Казала Яфрана поставити горнець на живіт. Я послухала, та замалим не пішов чоловік на той світ. Горнець втягнув живіт, чоловік кричить, прямо доходить. А далі та й кричати перестав, тільки стогне крізь зуби, посинів, очі стовпом стали. Я тепер сама не знаю, чи йти до священика, чи що робити, аж Василь з другої хати прийшов на крик та до слабого. Подивився, скопив щось у руки та по горщикові, тільки черепки розсипалися. Після цього чоловік заснув, та й досі спить, тільки крізь сон стогне. Ну, бувайте здорові та дякую вам! Хай вас Бог нагородить за ваше добре серце!

Відпроводила мама сусідку до воріт і скоро вернулася, бо надворі ще гірший мороз, аніж був зранку.

— Ой, не ходить біда по лісі, тільки по бідних людях,— сказала, сідаючи під кужіль.

— Так воно є, де тонко, там ще й рветься! — додала сусідка.— А якось недавно ходила я на Плютинці до Івана,— розказує сусідка,— щоб поміг стіжка кидати. Приходжу, чуєте, до хати, а там така студень, як надворі. Зі стін тече, відлига була тоді надворі, а в хаті пса не втримав би. А четверо діточок обдертих, аж жаль дивитися, притулились біля постелі, заплакані. Не знаю, чи плакали з голоду, чи щось іншого трапилось, бо найменша дівчинка ще хлипала.

— Чому не палите? — питала.— Та ж ліс за ровом.

— Та палимо,— каже Марина,— як день, так і ніч, та що з цього? Ні хуху, ні духу! Оттак, як видите! Ще добре, що надворі пустив трохи мороз, а то, як була та скипінь, то саньми по стінах можна було їхати. Та й як тут може бути тепло, коли всюди дує. Дверима й вікнами. Все вже старе, дрантиве. Стіну тільки зачепи, то глина сиплеться.

— Та ви б переставили хату, де ж так мучитися з дітьми!

— Ая, переставити,— каже. Купилося б не одно, та «купила» нема. Добре говорити вам. У хаті ані кришки хліба, ні зернини, ні картоплі немає.

— Де ж Іван? — питую.

Уже третій день молотить у дворі. Якось змилувався економ, чи, може, люди випросили, що прийняв до роботи. Позичила я буханець хліба та й три дні потрошку дурила біду, а на завтра — хоч до стіни головою! Завтра випровадити чоловіка до двору і хоч камінь давай у торбу замість хліба. А ось що тільки від Явдохи принесла сирого борщу з буряками, хотіла на вечерю зварити. Поставила з горнятком на лаві, а сама вийшла дров пристежити до кухні. Приходжу, а ці щенюки, бодай попропадали! — буряки повибириали, поїли, а борщ сирий випили, — з плачем і криком кинулася до дітей.

Діти кричали, збилися ще більше до купки тісніше, а найменша дівчинка залементіла:

— Мамо, мамо, то не я, а Андлюх і Івась!..

— Я не могла довше дивитися і вийшла, навіть не сказала за чим приходила. Прийшла додому, зав'язала дещо в хустину і заслала хлопцем. Та чи на довго цього буде?

Най Бог боронить! От життя! Щоб хто до війта дав знати! Може б яку допомогу з громади дали. Де ж так голodom моритися? Бійтесь Бога!

— Е, допомога! Ви знаєте, ситий голодного не знає, а своя сорочка близчча, ніж чужий кожух. Ви думаете, що тільки там така чорна біда? Де тільки тої допомоги набрати? Може, четверта частина села не знає, що то передновок, бо ні старого, ані нового хліба ніколи в хаті не бачить, хіба як принесе.

— Літом ще сяк-так. Дехто заробить тої мізерії на лані, як має в економа якусь ласку, дехто ягодами та рибою обганяється. Щоб тільки до весни, то лобода, квасець підросте, та й на городах дещо підкине, а зимою ані заробити ніде, ані свого немає. Ще хто в лісі дров заробить, то продастъ, а решта хоч снігом дітей годуй, ще й нагнало його враз із стріхами.

— Щоб хоч де малі заробітки були, а то ні руш!

— А ви не чули? До Прус багато збирається іхати.

— До Прус! Та ж то далеко, певно, ці Пруси.

— У неділю була я в наших в Янківцях. Там приїхав один парубок із Прус. Півроку там був. Кажуть, що грошей привіз і вбрався, як граф який, ще й «дзигарок» на ланцюгу носить. Сміються люди, що в чіпці ходить. Білій чи сивий кашкет на голові носить. По святах знову збирається до Прус та вже багато хочуть з ним іхати!

— Та може воно й добре! Бог його знає.

— Та й з нашого села багато іде. Парубки і жонатих кілька. Мій найстарший підібрав охоти, та я зі старим накивали йому. Розпирає тобі хліб боки? — кажу.

Я слухаю, як мама з сусідкою розмовляють, та все у вікна дивлюся, чи не темніє вже надворі. Казала мама, що тато аж увечері приїде. Надворі мороз свіжими квітами на ніч вікна малює. Сонце спочило вже за лісом, бо останній промінь, що блищав на шибах, пригас, і у хаті почало темніти.

Чи вам доводилося колись дитиною чекати на тата або маму, що поїхали до міста? Ой, який це довгий, довгий день.

Приїхали пізно вночі, та я не спав. (Де той сон візьметься, коли тато в місті). У тата вуса й хустина під бородою, якою були обв'язані, білі від інсю. Мама помогла роздягнутися:

— Славити Бога, що живий вернувся! Але й намерзся добре! Я вже так журилася, в село хотіла бігти та запитати, чи не їздив ще хто з села до міста. Де ж, так пізно! Північ скоро буде.

— О, там пропасти можна,— каже тато.— Найгірше за Івачарвами до Плотичі на полях. Як іхали вранці, замалим коні не подушилися в снігах. За дня вже люди трохи втерли дорогу, та й прочистили місцями.

Батько вечеряє, я розглядаю, що він накупив: мішок муки пітльованої, запечатаний оливом із печаткою «два нулі», великий судак, як тріска з дуба.

— Купив «цайгу» малому на штанята? — питает мама.

— Купив Влодкові та йому шкіри на чоботи, ще й шапку натягану. Ану, спробуй, малий, може, завелика на тебе!

Здається мені, що я таки заснув з цією шапчиною на голові...

* * *

Ось так і з водою в тихому Сереті пропливало життя селян. Багатші жили багато краще, біdnіші, що мали небагато поля, доробляли, як могли, щоб перебути передновок, а то й терпіли, як недоставало шматка хліба в хаті. А зовсім біdnі животіли безрадні, нарікаючи на гірку долю, що ні втекти від неї, ані нідіти таким життям. Де кращого шукати? Куди подітися? Усіди однаково! «Немає ради для того, хто записаний в дідівський катастер!» — «Поїдь до Кракова, то біда однакова».

Дехто виїдждав на заробітки до Німеччини, та зразу вагалися пускатись в далеку чужину, дехто продав свій маєток і виїхав до Боснії, до Бразілії, а одна родина — до Канади. Деякі виїхали шукати кращої долі за морем у «золотій» країні, Америці, та все це були тільки спроби села, сильніша еміграція почалась трохи пізніше.

В селі нічого не змінялося.

По довгих і тяжких зимах приходили весни, і як сонце весняне, що топило криги на Сереті й сніги на нивах, чим день більше нагрівало землю, так з весною надія на краще життя огрівала стомлені журбою серця селян. Буйним листом зеленим розвивався ліс, цвіли білим цвітом сади кругом,— зеленіли ниви — додавали надію. Згодом весна минала, проходило й літо. Яскраве сонце нагрівало землю, даючи їй плоди, виснажувало спекою селян на своїй чи чужій роботі та знову пригасало, віщуючи надходячу осінь.

Вона приходила, зразу погідна, замасена «бабиним літом», що білою павутиною спадало на гаї і поля, з клекотом бузьків, що збиралися громадами на лугах над Серетом і відлітали в далекий вирій, та довгими ключами журавлів, що плили по погідному небі на південь. А коли затихав останній крик журавлів, ставало тихо на сіножатях, тільки шелестіло пожовкле листя, що вітер рвав із деревини та ніс долиною до ріки. Опустіли без листя сади, стояли понурі ліси, немов сумували за проміннями ясного сонця та зеленим листям. Відтак приходили останні дні осені зі слотами дощевих негод, болотом на дорозі, що тяжко пройти нераз крізь болото до сусіда, та з новими труднощами для селян: з податками, різними драчками та конечними потребами на зиму.

Нарешті приїжджав св. Михайло на «білому коні», починалася зима. Приходили сильні морози зі снігом, сковували землю, заморожували грубою кригою Серет і льодовими кайданами вбивали надію селян на краще життя. Коли перед святом святого Миколая деревина вкривалася перлистим інєєм, ворожили селяни, на що буде добрий врожай цього літа та чи буде тяжкий передновок.

Добра не було!.. Мов ті верболози, над якими знущалися з морозом вітри над рікою, гнули їх до землі та засипали снігами, так гіркі злидні й тяжка праця схиляли селян, відбирали здоров'я і силу та передчасно проводили «за Пушкара» на вічний супочинок, де під вишнями було так багато могилок із похиленими хрестами, що дивилися на долину над тихим Серетом та слухали, як шепочуть вітри очеретом та осокою...

Одинока потіха була для всіх змучених трудом та злиднями тоді, коли залунав могутній гомін церковного дзвона і хвилями линув понад просторою долиною аж ген під Глубіцькі Товтри. У неділі чи свята на гомін дзвона спішили до Божого дому. Та під розлогими липами біля церкви виливали свій душевний біль і скаргу в молитвах перед Всешишнім.

«Одну молитву знаю, одну дітей научаю і з нею одною перед Тобою, Боже, стану. Сім разів упаду, сім разів устану і сім разів грішний слізами землю зрошу, милосердя благаючи. О, добрий Боже, що з високого трону з Восіянської гори на нас поглядаєш і святих посланців з небес зсилаєш, будь милосердний для мене, грішного, для моого роду та всіх, що живуть і повмирали, подай Твою ласку! Не нам, грішним, судити святі діла Твої, а Твоя свята воля хай станеться з нами, грішними!..

Перед чудотворним образом Матері Божої не за достатки-мастки просили, а за прощення гріхів, здоров'я для себе, своїх діточок та худібки, бо достатки з цієї долини, ні з темного лісу не прийдуть до цих хатинок, що зо старості до землі поприпадали, не заглянуть.

Коли із голосом усіх дзвонів на дзвінниці та із запахом кадила, що синявим димом постелився в церкві, понісся від престола голос священика в благальній молитві:

«Від повітря, граду і війни склони нас, Господи!.. Як спілй колос жита від бурі на ниві, на колінах припадали до землі, землю слізами поливаючи, ціluвали... З мозолями руки до Всевишнього зносили, милосердя та порятунку благали.

Виходячи з церкви, довго на майдані під церквою гомоніли-розмовляли: кум із кумом зустрівся, кума з кумою. Здавалося їм, що село, ліс і долина веселіші ставали в цю радісну хвилину, надія на Господа вступала в їхні душі й веселі повертались до своїх домів, щоб хоч у цей день святочнийogrіти цією веселістю свою хатину та тяжкі недостатки злиднів забути.

ЧАСТИНА ДРУГА

НА «СТАРОМУ ЦВИНТАРІ»

Недалеко хати простягається густий ліс. Перейти впоперек дорогу, і стежка через глиняний горбок зникає в лісі. За ровом стоять густо себе крислаті граби, явори, подекуди смереки та берези. У лісі темно й сумно. Крізь зелену заслону не прорізеться ані один промінчик сонця на землю, вкриту мохом та травою. Деесь далеко воркоче дикий голуб. Чути, як на дубі стукає глухо дятель. Тиша в лісі, діти шепотом говорять між собою. Страшно? — Ага! Там на «старому цвінтари», де був колись монастир, є багато кам'яних хрестів,— кажуть, часом хтосьходить між хрестами: увесь у білому, довга, до пояса, сива борода. Часом аж під «Бакаївку» заходить. Чи це лісовик, чи дух одного з черців, що тут зістали похоронені, ніхто не знає. Кажуть, що він цвінттар і монастирстереже, а пакости не робить ні кому. Ночами бачили нераз люди цю білу постать у лісі.

Тут так гарно, спокійно! Густі дерева вкрили узгір'я, а ранньою весною, коли ще деревина не вкрита листям, видно з цього горба простору долину над Серетом і село Янківці по тамтому боці ріки. Тут й лавочку хтось зробив з берези на цвінтарі під смерекою.

За ровом у лісі під «Бакаївкою» скричали переполохані кури, що заходять у ліс за черваками. Чути, як стріпотіли крилами і з криком втікають до саду. Це, певне, лис вполював одну і здобичею втікає кущами на «Вуглярку». Чути, як тріщить сухе гілля і шелестить листя.

Гей, якби так пройти впоперек цілий ліс, зайти на «Вуглярку» і вийти аж на «Рів вовківні»! Та ні, страшно туди! Далеко. За лісом простяглися поля «Ядамщина» й «Зарештоком», кінця їм не видно, аж ген за горою село Висипівці. А там у «Смеречині» гайового хата. Стріне, надре вуха та грабіж поздирає. А собаки які суть недобрі в нього. А так хотілося б побігти «лінією». При ній ростуть рівно дерева, часом трапиться поляна, а там суниці й кущі малин. На перехрестях ліній поставлені дерев'яні козли, накриті дашками з соломи. Між драбинки накладає гайовий зимою пашу для лісових звірят.

Та ні, страшно й далеко туди дістатись! Ось краще в долину під «Клин» до фігури. Кажуть, що ця фігура стоїть на пам'ятку, як татари напали на оселю, і тоді весільний похідішов від вінчання з

церкви. Усіх перебили татари — молодята і гостей.

Повільно скрадаємося стежкою в долину понад глибокий рів. Під «Клином» колись давно було джерело, і туди спливав потік до ріки. Джерело висохло, а рів залишився тепер сухий. Тихо йдуть діти, шепотом говорять, немов би не та сама дітвора галаслива, що перед лісом зчинила стільки шуму й крику. Чи перекази про давнину цього ліса та привиди, про які так багато оповідають старші. Чи страх перед гайовим та звіриною так заспокоїли дітвому? Навіть сорока, що заскрготіла недалеко, і ця страху надала. О, крик сороки в лісі недобре ворожить!..

По другій стороні за «Бакаївкою» та за дорогою, що проходить лісом на поля «Залісся», ліс ще багато гарніший. Тут зразу за ровом від села починається ліс «Кізлівка». Ростуть самі сосни. Прості, як свічки, високі дерева ростуть рівними рядками вздовж і поперек лісу. Коли йти дорогою, мигають у перспективі прямі, мов до шнура виміряні вулички між соснами, а всередині цілий лябірінт вуличок на всі сторони. У цих проходах напівтемно, сосни закрили верхами небо, земля встелена густо шпильками та шишками. Чути різкий запах живиці. Як гарно дивитися з дороги у ці півтемні проходи! Із густої стіни вибіжить вивірка, вхопить шишку і, сполосена дітваками, ховається на сосні між шпильками. Часом пройде хтось цими прорізами далеко від дороги. Тільки мигне постать жінки із сушником на плечах або з грибами з недалекого зрубу.

З «Кізлівської» давай бігти до «Середньої рогатки». Де з голосом обсили рогачку. Оци лінія є найдовшою в лісі. Починається від границі глядецького лісу і виходить аж на поля в «Клині». На дорозі на «Залісся» між двома горбами велика яруга, так темно в цій ярузі, багно ніколи не висихає. Скільки там коней пропало і возів поламалося. Страшно в цій долині! Ось іде чоловік із поля. Який він маленький над яругою. Та це гайовий. Видно рушницю і жовту бляху на рукаві. Еге, давай ногам знати, та не дорогою, а глибоким яром попри дорогу. У ярі, мов у печері. Глибокий, кілька метрів, а горою галуззя деревини сплелися докупи. Ні неба, ні сонця. Та ось на краю яруги сліпий Іван спинився раптом. «О, там — о! Чуєте?» — показує рукою. Ого! Не знаю, чи сліпий Іван бачив що, та ми довго оповідали вдома про «страшне» на Кізлівській.

* * *

Весною, як тільки зникне сніг на горбах у лісі, ніхто не задержить мене в хаті. Там зацвіли вже підсніжники, медунки, а скільки фіялок на полянах! А як черемха зацвіте на рові, що аж відних спиняє її запах, здавалося, що ліс таки кликав, манив мене

до себе.

Слухав я тихого шуму, немов казку шепотіли мені розлогі дерева про давну-давнину, що відбувалася в цьому лісі.

Нераз, коли я вже підріс трохи і навчився читати, ходив на «Старий цвінттар», де старі хрести кам'яні поприпадали до землі, шукав я слідів минувшини. Стирав мох із хрестів та відчитував невиразні написи. Похоронених ченців. І монастир прикрила іх земля, тільки дерева розрослися на цьому місці та зелений мох закрив далеку минувшину.

У лісі так тихо. Перелетить птах понад головою, під «Зasadками» кукає зозуля. Стежкою між кущами мигне хтось із лісовою травою у вереті на плечах. Чути, як лопочуть кущі по вереті та спурхне з кущів сполохана пташка.

Лісовою доріжкою попри цвінттар іде хтось у сторону хрестів. Це старенький Андрусь. Сивий, як голуб. Волосся рідкими космиками спадає на плечі. В очах — доброта, на устах — усміх. Може й задля його добродушності звали його здрібніло Андрусь. Недалеко за «Зasadками» було його домівство. Великий, старанно догляданий сад і така ж пасіка. Був заможній господар, а господарка його була взірцева в селі. У цьому часі він вже не працював на ріллі, господарив його син, а він більше пасіки доглядав, то паламарював у церкві. Ми, діти, дуже любили цього дідуся. В церкві на «Спаса», коли свячено овочі, він із захристії виносишв цілий кошик освячених овочів із свого саду і роздавав дітям біля церкви.

Підійшов ближче до мене, поглянув на кам'яного хреста, що його я очистив з моху:

— Що ти, сину, тут робиш? Читаєш написи на хрестах? О, старі вони вже, старі. Мохом поросли. Оці гроби, це чернечі, а там подальше був місцевий цвінттар із того часу, коли село було на цьому горбі в лісі. Та давно-давно... А в нашій церкві є така книга, в якій записана давнина нашого села.

— Оцей хрест уже несповна чотири сотні літ має,— сказав я, дивлячись на не незугарно видовбані в камені церковно-слов'янські слова.

— Егеж, давні вони... А ось я назбирав порохна до пасіки. Висохне, на підкур буде.

Поставив кошика під хрестом і сів на грубому пні.

— Утомився! Нездалі вже ноги та в грудях щось затискає, та ось й до дому вже недалеко?

— Кажете, дідуся, що тут, на цьому горбі було колись наше село?

— Егеж, було. Це була перша оселя. Давно тут довкола були непроходимі ліси. Що теперішній ліс? Всюди, де тепер поля, тягнулися ліси аж під Товтри, а по цій стороні під Бозок. Горою — густі праліси, а долом багна над рікою та непроходимі болота. Тоді Серет широко заливав долину, тепер замулило, піднесло давні багна.

— Давно, коли ще наші князі панували на нашій землі, у цьому місці, де тепер орні поля «Бозок», стояло місто такої ж назви, а там, де тепер Городище, був оборонний замок-городок. До цього городка хоронилися в часі нападів татарських люди з міста та ті, що жили подальше. Татари приходили, звичайно, від Товтров через Муравщину, бо долиною ні пройти, ані проїхати не можна було. По дорозі спалили оселю, а люди, як дізнались, що йдуть татари, ховались в багнах над рікою, та багато гинуло від хижаків або забирали їх в ясир...

В часах татарських нападів зайшов у цю околицю лісової пущі чоловік з родиною на прізвище Бакай. Хто він був, невідомо, бо й прізвище якесь не нашого брата, ніби на татарське схоже. Ось тут на цьому горбі посеред лісу він поселився...

— Тому то «Бакаївкою» звуть цей горб?

— Егеж! Бакаївкою або Бакайового загороду. Давно це було, багато поколінь за цей час пережило, а все ця назва затрималася, а людей, що живуть на цьому узгір'ї, звуть Бакайовими, хоч вони називаються інакше. Може, це й нащадки цього давнього роду. Татари не нападали так часто в цих сторонах. Великі ліси і багна були ім на перешкоді, та й сіл не було тут багато. Татарва змагалась більше по тамтій стороні, на Волинь. Ось тоді з тамтої сторони, із Волині, приходило більше таких утікачів-поселенців та, натрапивши на Бакайову загороду, оселився тут, біля нього. Затишно було ім тут серед лісів. Поляювали на звірину, ловили рибу в ріці та, вирубуючи потрохи ліс, сіяли збіжжя. Жили спокійно, тільки наслухували, чи татари не пробираються лісом та — чи не видно пожеж за лісами. Молодших висилали на чати на узгір'я Муравщини, де з високих дубів видно було Товтри і кругом околицю.

— У тому часі, як на Бакаївці було вже кілька загород, прийшов у ці сторони чернець. Кажуть, що походив із Великої України. Чи втік перед татарами, що спалили його монастир, чи прийшов спасатися — не знати. Шукаючи місця, де б приміститися в цьому лісі, йшов угору попри потік, що спливав цим яром. Під Клином, недалеко джерела, натрапив на невеличку печеру. Чи була це велика печера, що можна було б в ній перебути зими, не відомо, але влітку від дощів і звірів мав де склонитися. З

собою приніс образ Божої Матері, построїв у кутку печери віттар і там молився.

Одного разу двох людей з оселі, полюючи в лісі, побачили його, як сидів над потоком біля джерела. Здивувалися та й зраділи немало, побачивши Божого страця у старій приношенній одежі з хрестом на грудях. Чернець згодився піти з ними до загород. Велика радість запанувала в оселі, коли чернець прибув сюди. Тут прибуло більше людей, родилися діти. Ні хрестити, ані вінчати чи похоронити не було кому. Чернець замешкав до зими у своїй печері, а до загород приходив відправляти Богослуження та молитви. Поселенці будували ось тут, де був пізніше монастир, невеличку церковцю і хатину для ченця, та влітку він більше жив у печері. Оселя чимраз побільшувалася від Бакайки аж поза цей цвинтар і належала до одного із княжих боярів, що перебував у місті Бозок.

— Та недовго жилося спокійно поселенцям в цьому лісі. Одного разу несподівано вночі наскоцила велика орда, оселю спалила, багато пропало або попалися в ясир. Дехто встиг склонитися в багнах, та мало було таких...

Тодішні багна сягали під саме підніжжя горішньої сторони теперішнього села. У цьому місці, де тепер «Круглиця» за мурованкою, була велика трясовина, поросла очеретом і шуваром. В цих недоступних очеретах трясовини найбільше хоронилися люди, бо з ліса було найближче, а в багна боялися заходити татари. Кажуть, що татари ходили понад багна і кликали людей по імені: Іване! Василю! Скільки тільки знали наших імен. Дехто, думаючи, що це сусід або хтось з рідні кліче, підносив голову з очеретів, а татари ловили арканами нерозважних і тягнули до берега. Під час цього нападу орди на нашу землю пропало місто Бозок. Кажуть, що це було за короля Данила. Боярин із дружинниками оборонялися завзято перед хижими татарами. Тоді татари обіцяли помилувати всіх, як піддадуться. Боярин, побачивши, що орда хмарою облягла місто, перейшов у городок, що був на горбі між Серетом і річкою Лопушанкою, там боронився якийсь час, аж татари підложили вогонь під городок. Разом з городком загинули оборонці в пожарах, татари теж спалили-зруйнували місто до тла. У цьому часі згоріла наша оселя із першою церквою, а ченця вбили татари.

— Після цього жахливого нападу люди, що переховалися в багнах, почали знову відбудовувати свої хати, та вже більше русла ріки.

— Серед багнів знаходилися три височини, як острови, які тепер ще видно, на тих височинах та понад долиною згодом

постало невеличке сільце. Он там, де лежить камінь великий на Фризовім городі, будували нову церкву. Не дуже давно ще цьому, як кожного року ходила процесія із священиком на це місце і відправляли молебен, бо тут, де лежить камінь, містився престіл.

— Цей чудотворний образ Божої Матері, що є тепер у нашій церкві, чи той самий, що приніс чернець із собою?

— Ні, тамтой згорів враз із церквою. А цей, що є тепер в церкві, принесли монахи з Почаєва...

— А монастир?

— О, монастир постав багато пізніше. У ньому перебувало багато ченців. Був великий та вже муріваний.

Андрусь витяг ріжок із табакою, понюхав. Мені здавалося, що він збирається йти в дорогу. О, як я хотів, щоб він ще більше оповідав мені!

— А після цього нападу, чи звідувалися татари ще в наші сторони?

— О, певне, що нападали. Як Польща загарбала оці землі, то й це не спиняло татарів. Як були пізніше в Україні козаки, то ці обороняли наші землі перед хижими ордами, а польські пани хоронилися по містах та укріплених городках, а народ терпів та страждав в татарській неволі. Та й між цими панами польськими було безголов'я. Ось тут над рікою, де тепер пасовисько «Замчисько», стояв оборонний замок князів Острожських із Волині. Останньою властителькою з цього роду була княгиня Beata Oстрожська. До замку належала довколішня округа сіл над Серетом, аж під Тернопіль. Одного разу князь Тарнавський із Тернополя напав на цей замок, повбивав залогу княгині і заволодів замком із усіми селянами, що належали до нього. Із часом через споріднення ці села перейшли у власність графів Коритовських.

— Егеж, сину! Зазнало наше село нераз страшного лихоліття, і ця долина над Серетом багато бачила. Нераз і козацькі загони сюди заходили. За Хмельницького відбувались тут страшні бої з поляками, коли гетьман ішов на Зборів. Он там, за Muравчиною, посьогодні є козацька могила, розказували, коли поляки втікали перед козаками, забрали своїх воїнів побитих і їхні тіла закопали за «Рештоком».

— Ти зайди колись до «єгомойстя» і попроси цю книжку, що про неї я казав. Там багато є написано про далеку давнину нашого села. Читав я, та не спам'ятив всього.

Дідусь підвівся з пня, глянув крізь дереву на сонце:

— Забарився я! Уже і з полудня звернуло... Бувай здоров,

малий! А заглянь колись у пасіку до мене!

Узяв він кошик і пішов стежкою в долину. Довго дивився я, як пробирається кущами, що повисли над стежкою, аж зник між кущами в долині. Здавалося мені, що це не Андрусъ, а дух стихії давніх-давніх предків перейшов попри мене і поніс із собою казку-оповідання про сіру давнину цього місця. Довго стояв я ще над похилими хрестами і слухав цей переказ, хоч дідуся не було вже біля мене. У лісі панувала тиша, тільки дерева листям шепотіли, немов продовжували оповідання дідуся.

З-над Серету нісся гомін угору, до ліса. Чути було викрики дітей, що купалися біля моста, прачки вибивали праниками білля над рікою. Через міст задудніла, проїжджаючи, фіра, за мостом поторохкотіла мурованкою до янковецької рогачки.

* * *

Книжки, про яку згадував старенький Андрусъ, не довелось читати мені, тільки уривки з неї. А були в ній подані головніші події з давнини оселі. У церкві переховувалася давня хроніка, яку завів котрийсь з отців Білинських, іх було трьох парохами: о.Степан, умер 1782 р. Коли прийшов на парохію, не відомо, бо парохіяльні метрики починалися від 1772 року, коли Галичину прилучено до Австрії, і з цього часу вони писані його рукою. Другий, о.Алексій, був на парохії від 1784 — 1842 р., третій, о.Степан, від 1845 — 1898 р.

В часі Першої світової війни, коли в 1915 р. наблизався фронт із Карпат, а російські війська почали окопуватись по тамтому боці Серету, село приготоване було, що тут буде фронтова лінія. Деякі дорогоцінні речі з церкви склали, а зокрема закопали в землю хроніку на майдані коло церкви. Коли був перший фронт (з 1915 на 1916 р.), закопані речі були ненарушені, аж другим разом, коли став фронт у 1917 р., військо, копаючи окопи попри церкву, добуло їх. На щастя, був це галицький 95-й полк австрійської піхоти, і старшини забрали знайдені речі до штабу, що стояв у селі Висипівці. По війні далося дещо віднайти із цих речей, але пропало багато, а в цьому й хроніка.

По Першій світовій війні хтось із села передав мені видруковані відомості про село, написані на підставі цієї хроніки. У якій книжці чи календарі були вони поміщені, про це не знаю, бо отримав лише картки, де був заголовок «Село Чернихів», автор не був поданий, але говорили в селі, що це, певно, до друку дав о.Петро Білинський, син о.Степана, третього з ряду пароха з отців Білинських. Він народився і виростав тут та приїджав на ферії до села, а згодом був парохом села Зарваниця Підгаєцького

повіту. Селяни згадували часто про нього, називаючи його «Петъо», так, як кликали його, коли був дитиною.

СЛІДИ ПОЛЬСЬКОГО ПОВСТАННЯ З 1863 РОКУ

Перед п'ятдесятьма роками в Чернихові й у сусідніх селах ходило повір'я, що в селі Городище Мале, на фільварку є заклятий льох. Ніхто з фільварської служби не відважився заходити до цього льоху, бо «нечиста сила або вб'є, або відбирає мову». Ще дітваком наслухував я багато таких оповідань про закляті місця по селах, лісах та полях, головно, де були «кіпці» — границі піль двох сіл, тож ніхто з селян не прив'язував великої ваги до «заклятого льоху» в Городищі. «Нечиста сила» мала тоді своє велике право.

Аж з початком Першої світової війни вияснилися ці страхіття з льохом. Дня 23 серпня 1914 р., коли перші стежі російської армії перейшли Серет, за ними всіми дорогами напливали маси російського війська і посувались в напрямку містечка Озірни-Зборова. В селі Городище з'явився російський штабовий старшина з відділом солдатів і допитувався селян, де «поміщицька» садиба. На фільварку віднайшов «заклятий льох» і післав солдатів перешукати його. За кілька хвилин солдати почали виносити оберемками стару зброю. Там були поіржавлені кріси, шаблі й списи. Це все зложили на підводи і відставили до міста Колодне на тодішній російсько-австрійській границі.

Селяни, що приглядалися, як солдати виносять «страхи» з льоху, похитували головами, примовляючи:

— Ось, що страшило в льосі! Знав пан, що видумати, щоб заховати зброю із повстання.

Фільварок цей належав до польської родини Інських, з якої один, тодішній дідич, брав участь у повстанні 1863 р. де був старшиною. Притиснений із невеликим відділом повстанців москалями до австрійської границі, сам тяжко поранений, добився із своїми вояками потайки до свого маєтку. Повстанці переховувались якийсь час в лісі «Фідіївка», що був власністю цього пана, або на фільварку. Тут попри друге село сусідське, Глядки, був збірний пункт повстанчих розбитків, що, заховавши зброю, розходилися по всій Галичині, іх забирали дідичі-поляки, даючи їм службу у своїх маєтках.

Оповідали селяни, що у віддалі дідича Інського був між повстанцями один українець. Коли дідич був тяжко поранений козацьким списом і впав непритомний на краю ліса під границею,

цей українець взяв його на руки і переніс майже неживого лісом на австрійський бік. Звідси помогла решта повстанців допровадити свого старшину до його фільварку. За цей рятуунок подарував дідич Йому двадцять моргів поля і побудував хату. Хоч цей українець боровся за польську справу, але був щирим українцем і таким залишився до смерті. Дітей своїх виховав у патріотичному дусі.

В часі Першої світової війни фільварок у Городищах був знищений, по війні маєтком господарив управитель, бо з родини дідича дуже рідко хто звідувався до фільварку. Десять 1935 р. закупив маєток інший дідич-польський і взявся до відбудови. Коли робітники розкопували старі фундаменти і розбириали «заклятий льох», знайшли між камінням багато примірників т. зв. «золотої грамоти», що перед повстанням польський повстанчий комітет розсыпал її до селян-українців по обох сторонах границі. Враз із грамотами знайдено кілька печаток. Чи це були печатки повстанчих відділів, чи головної повстанчої ради, невідомо, бо їх забрав із рук робітників дідич враз із «Золотими грамотами» і віддав на станицю польської поліції.

«Золотої грамоти» було біля 500 примірників. Заховані були в бляшаній посуді, облитій смолою. Робітник, що добув цю посудину, думав, що всередині суть гроші, почав добувати грамоти зсередини, та дідич зразу відібрав від нього. Кілька примірників удалося робітникам приховати, і два з них попались до моїх рук. «Золота грамота» друкована золотими буквами кирилицею. Нагорі був малюнок Господа-Саваота, що держить у руках земну кулю. Починалася словами молитви: «В ім'я Отця і Сина...», а далі слідував заклик до українського (руського) населення ставати в ряди повстанців, помагати «братаам ляхам бити москалів і здобути свободу польському народові». За це подані були різні обіцянки селянам, як зменшення податків, знесення шарварків, набуття панської посіlosti, скорочення військової служби, що тривала тоді 12 років, і так далі. Щі всі обіцянки мали бути здійснені тоді, коли поляки повстанням відбудують державу та відберуть усі землі, які втратили в часі розбору. Дати і місця видання, як і того, хто видав ці грамоти-відозви, не було подано.

* * *

Старші віком селяни нераз оповідали, як «поляки хотіли повстанням відновити знову панщину на селах», коли повстання було розбите, осталися по ньому тільки поговірки після нього: «Бронь до води, сам до лясу». Вістку про відновлення панщини пустили в народ уряди — російський і австрійський, щоб селяни

не брали участь в повстанні.

— Мені було тоді десять років,— розказував сусід, що жив під лісом,— не знаю, чи це повстання зірвалося. Панщини не пам'ятаю, бо родився після неї, але батько згадував нераз її та проклинає: «Якби я мав стільки римських, скільки панський нагай краяв мою спину за ціле моє рабське життя, добрий загін поля можна купити»,— говорив.

— Тоді дідичі-поляки боялися заохочувати селян до повстання, бо з циркулу наказ був по селах слідити, що робиться по фільварках, а невідомих людей ловити і відставляти до циркулу. По селах знали добре, котрий дідич пішов у повстання, хоч служба їхня говорила, що пан виїхав до Львова або Krakova. До фільварків заходили чужі люди, та не було випадку, щоб в околиці донесли селяни до уряду або зловили самі і відставили кого із них.

— Як москалі притиснули повстанців до австрійської границі, багато з них пробралося на австрійську територію, бродили нашими лісами і ночами заходили на фільварки. Із нашими людьми боялися стрічатися, хіба з голоду або заблудивши. Бачив нераз я, як проходили лісом попри нашу загороду. Деякі переодягнені в селянську одіж, інші ще в одностроях і рогатівках.

— Раз присіли ми до столу обідати, наш пес, прив'язаний біля воріт, почав брехати і рватися. Тато пустився виходити на двір, в цій хвилині увійшов до хати повстанець. Молоденький, лице як у дитини, та такий збідований, що тільки «мох по ньому поріс».

— Однострій на ньому обпалений, подертий, в руці пом'ята рогатівка. Привітався по-російському і сумно обвів очима всіх, що були біля столу. Немов благав, щоб не видати його в селі. Голодний був і зблудив.

— Подала мама йому їсти та все дивиться на нього та сльози втирає:

— Таке молоденьке, а вже стільки біди й страху зазнало.

Признався, що батько його був поміщик на далекій Волині й не хотів його пустити в повстанці, та він утік з товаришами до загону «вольносць» здобувати.

Батько, дивлячись мовчки на нього, як він споживав їжу, а вкінці каже:

— Ей, сину! Коли б я не стидався себе та своїх дітей, я би тобі показав, як ця ваша «вольносць» виглядає. Ще досі на спині знаки ношу від неї. Егеж! Кожен преться до волі, та біда в тому, що мав її і нерозважно втратив її...

Після іжі й відпочинку я провів його стежкою між кущами до глядецького лісу і показав, куди йти на фільварок. Після цього більше його не бачив.

— Залишки їх збиралися на фільварку в селі Глядки, де жив дідич Розвадовський, що був генералом у повстанні. Він тут іх переодягав, давав гроші з повстанської каси і відсилав з листами до знаних дідичів, де вони ставали на службу як лакеї, економи або писарі, бо багато між ними було вчених.

* * *

Перед Першою світовою війною враз із повір'ям про «заклятий льох» в селі Городище говорено між народом, що в Глядках на панському городі під лісом була закопана з грішми повстанська каса. Як вибухла 1914 року світова війна, родина дідича виїхала кудись з фільварку. При приході російського війська хтось (мабуть, з фільваркової служби або з солдатів) перекопав під лісом город, шукаючи за касою. Не було чутки, щоб касу хтось знайшов, але викопано дорогоцінну бібліотеку дідича, де були давні книжки. Деякі видання були видані ще в 17 столітті. Із книжками було кілька польських мап генерального штабу, на яких були зазначені Волинська і Подільська губернії (російські) і сумежні з границею повіти Галичини. Книжки і мапи лежали довго на городі, бавилися діти, і так там вони пропали.

ВІДГУК РОСІЙСЬКО-ЯПОНСЬКОЇ ВІЙНИ НА ГАЛИЦЬКОМУ ПОДІЛЛІ

У Пилипівку, коли надворі затяглася осіння слота або й приморозки, а часами вже й снігом сипле, чути, як хтось дудонить на подвір'ї, оббиває чоботи зі снігу.

— Забираї-но, малий, ці свої забавки з-під порога! — наказує мама. Розташувався по цілій хаті! Чужий хтось іде та може впасти через твої забавки.

Справді, треба забрати це все з-під порога: дерев'яного коня з відріваним хвостом, купу паперів, о, це були мої улюблені забавки, а тим більше ще як були малюнки та недокінчені санчата, що ними хіба по столі іздити. Як тільки мав кінчати, провертівши ножиком дірку в дощині, — копелі розкололися.

У дверях з'явився високий дядько з чорними вусами, обліплений снігом. На плечах клунок у вереті, перев'язаним навхрест на грудях. У високих із закоченими халявами чоботях

та й в довгому сіраці з покожужчини.

Привітався, як звичайно, побажав щастя: «Приніс я трохи роботи,— звернувся до тата.— Не знаю, може й завізно у вас. Зима, свята зближаються, та й кожен хотів би...»

— Скиньте та сідайте,— просить тато.— Якось воно буде, подивимося. Далекий світ ішли та ще в таку снігову непогоду.

— Авжеж і взялося на світі Божім! — жаліється гость, сідаючи. — Січе в очі, що ніяк на світ глянути. Ще кругом сяк-так, але найбільше на поперечному гостинці хуртовина з ніг валить. А тут на цей горб ваш під лісом також не легко дістатися.

За хвилину батько зміряв сукно і взяв міру. Гость зігрівся, повеселішав та розбалакався.

Пішла розмова про те, хто помер у його селі, як громада із паном за сіножат' коло «Лозини» процесується, кого в селі за тиждень-два ліцитація чекає. Набрав по банках грошей, а «принський» круглий, покотиться скоро, а ще як потрапить на дорогу до корчми. — А там знову в одного така біда, в хаті всі лежать хворі. Кажуть, що на тиф. Ще готові село замкнути. То іздили за парохом з громади до Львова просити Митрополита, бо хочуть кудись його забрати з нашої парохії, а ми б його ніяк не пустили! Як рідний тато для села.

— А війна? За війну нічого не чули? — питав розбалаканий гость.

— Та чому ні! — відказув тато.— Б'ється москаль з японом, та щось газети пишуть, що везе москалеві.

— Не добре воно настане на світі... Я йду попри вашу криницю в долині. Людей зійшлося трохи. Одні вийшли по воду, інші худобу напувають. Такого там сміху, що й скортіло й мені послухати. Баба з вашого сусідства, забув я, як зветься, та, що по жебрах ходить, такого там понаплітала. Якогось антихриста проповідує: «Кайтесь,— каже,— люди, бо «Гапона» що тільки не видно тут. Побив москаля і йде сюди, а за ним — антихрист. Хоче ввесь християнський народ завоювати... А страшний,— каже,— той «Гапон». З одним оком та зуби такі великі має. Куди йде, то вогнем дише». Там хлопи насміялися з баби. Гапоном її назвали.

Усі сміються в хаті, а мені не до сміху! Страшний таки, мабуть, цей Гапон...

У хаті гамірно. На столі горить ясно лямпа, тато біля столу шиє, викінчує щось під неділю. Найстарший брат, учитель, прийшов із школи, де вчив цілий день. На обід не приходив, бо

трохи задалеко та й невигідно валкуватися снігами, а по науці вступив ще до двору на лекції до дітей посесора фільварку. Приніс з собою свіжі газети: «Діло» і польську. (Здається, що це були «Новосьці ілюстровані»). Оттам про війну російсько-японську новинок багато, ще й малюнки з цієї війни.

У хату прийшов дядько Степан (брат мами), що цікавиться дуже політичними новинами. Хоч не грамотний, але послухати любить, що в світі чувати. Як раз, бачу обличчя цього працьовитого та запопадливого дядька. Був столярем і бондарем. Коли женився, не мав ні кусника поля, а згодом з праці рук прикупив сім куснів землі. Був досить строгий у поведінці з дітьми, але намагався всіма силами, щоб діти не бідували, то від світанку до пізньої ночі чути було, як стукає або ріже пилкою при варстаті в «штельмасці». Не можна забути цього обличчя! Коли читає хтось газету, в дядька піднесена голова догори, правою рукою підопре бороду так, що вказівний палець лежить на устах, і уважно слухає, ні, здається, що ковтає кожне прочитане слово. А скінчить читати, похитає головою, приказуючи:

— О, є точки в світі,— завтра, кого тільки стріне, переповість усе, що вислухав.

Прийшов Чабан Степан у темно-синьому хутрі з бараковим коміром. На голові лисина, тільки віночок кучерявого волосся, сивого над потилицею. Багач, держить себе згорда, «сільський аристократ», як називали його. Був довший час війтом. Досить начитаний, цікавився теж новинами зі світу. Щонеділі й у свята читає на хорах «Апостола». Коли читав крізь окуляри газету, так поважно із притиском на кожному слові, здавалося, що він читає «Апостола» або «Вірую» в церкві.

Ось і сусід Миханько, що не дуже так цікавиться часописами та політикою. Неписьменний та й не дуже любить слухати, як хтось читає. Та за це господар взірцевий. Крім свого поля сіє багато спілок. Зайшов оттак, по-сусідськи. Довгі ж, довгі вечори в Пилипівку. А вже по святі св. Варвари, що «ніч надточила, а дня вкоротила»... До перших когутів виспішся на всі боки, а під неділлю якось неличить робити упряж, плести рукавиці або прясти вовну чи валовину. Ще хтось за порогом обмітає чоботи зі снігу. Еге, це найстарший син Чабана, що теж деколи заходить до нас. Він уже давно на власній господарці. Господарить на вісімнадцять моргах. Читає багато, але все йому в селі щось не так, як повинно бути. У церкві теж треба дещо змінити. «Піп» забагато за треби бере. Ох, ті «пани й попи»! У селі його «радикалом» прозивають.

Середуший брат і сестра колядують у другій хаті. Там походилися братові ровесники-школярі та коляди завели. Я із забавками вожуся в кутку, щоб нікому не заважати, та прислухаюсь, що говорять старші. А як цікаво слухати про війну!..

Що цікавіше з газет? Читали то брат, то старий Чабан. Деколи треба було читання переривати. Брат пояснював якесь незрозуміле слово з газети. («Діло» — це запанська газета для села, — твердив молодший Чабан). Переглянули ілюстрації, і пішла балачка за японську війну.

— Я не розумію,— каже сусід Миханько,— як то, япон — поганин, а москалі християни, а ви хочете, щоб япон виграв війну?

— Егеж! Прийде полекша для народів у Росії, коли програє цар,— пояснює брат. І почалась розмова про утиски в російській імперії, голод-нужду, про тюрми, Сибір та шибениці. Про заборону рідної мови для нашого народу в школах, газетах та книжках.

— Може, нарешті, й наш народ доб'ється під царем автономії... Часи тепер зовсім інші постають.

Слово «автономія» з поясненням продовжило балачку, а молодий Чабан додав:

— Там уже зривається революція. Ось читали, скільки панів пішло вже з димами. Спалахне поволі ціла Росія.

— Ну, як програє православний цар, то, певне, війни не захоче скоро,— заявляє сусід Миханько.

— Не бійтесь! Не посидить москаль довго спокійно.

— Авжеж! Росія не забула турецької війни, за Балканами дивиться, а Австрій за Боснію й Герцоговіну простити не може.

— Та там, на Балканах, і так кипить раз-у-раз...

— Та хай там б'ються, де хочуть,— щоб тільки нас ніхто не зачіпав! От, щоб дав Бог діждатись до весни діждати, люди підуть в поле та й про війну забудуть.

— О, куме Миханьку! Якби це від нас чи від вас залежало! Є царі, цісарі й політики... Москаль і на Галичину ласим оком позирає.

— Та наш цісар, дай му, Боже, здоров'я, війни не хоче.

— Свого вуха вкусити заректися можна, але не сварки із сусідом!

— Мадяри? — Теж не забули москалям цього, як цар помогав Австрії присмирювати бунт на Мадярщині. В разі

прийде до чого, той цісар буде безсильний, хоч війни не хоче. А наші москвофіли тільки й чекають, коли російський цар пригорне іх до себе.

— Ну, добре! — почав знову сусід Миханько. — Війна, війна! Скажіть мені, будь ласка, яка ця війна буде. Та вийдуть десь на поля, де ні сіл, ні людей немає, поб'ються, постріляються: один виграє, другий програє, та й по війні буде. Напримір, старий Лялик брав участь у пруській війні. Розказує:

— Е, коли Лялик прийшов під Кінігрець, то вже й «абшляг» заграли. Тільки й бачив війни, що помагав закупувати трупи та носити поранених. Два інші таки загинули: Федь Кусяк і Степан Шагадин. Та хто знає, які тепер війни будуть. Не ті способи, не та зброя. Може прийти таке, що село спалять і людей виженуть, як хто останеться ще живим. У такій заверюсі й цивільного народу багато пропасти може.

— Та що ви говорите?! — аж скипить Миханько. — Мене з моєї хати? Де я родився, виріс, літа й силу поклав? То не може бути, куме Петре!

— А от що й до війська можуть взяти вас. На варті десь біля магазинів поставлять, або й до трену...

Не може погодитись з цим сусід. Спокійне, хоч жорстоке селянське життя, господарка, нивка. Знає свою повинність для цісаря: раз у рік заплатить податок, відробить призначені «шальварки», підростуть сини, пішло до бранки, а згодом до війська, а поза тим?.. Чотири пори року приносять зміни в його житті та господарстві. Усе було згори призначено, обдумане, а якже ж інакше мало б бути? Весною і літом одне, восени та зимою другі вимоги й пляни. Деколи хвороба чи смерть в родині, випадок якийнебудь, а поза цим, як в Сереті вода пливе тихо, так і життя його спокійно лине. Усе те саме, щороку без зміни, тільки старість дає себе відчувати, сини виростають та й помагають. Аж ось тут наближається таке жахливе лихоліття: війна могла б перервати цей монотонний спокій, взятий від предків обов'язок на ріллі й господарці.

Притих сусід та й задумався.

Я слухав довго, про що говорять, нарешті вкучилося, взявся до забавок. Зробив вежу з полін, що були зложені біля печі, відтак почав ціляти в цю вежу з вигуком: «Портартур! Портартур!» — Погано було б скінчилось для мене це «бомбардування» вежі, якби не чужі люди, бо поліна добре таки подряпали побілену піч під неділю.

У цій хвилині почув я, як сусід Чабан, ховаючи в кишеню

ріжок з табакою і показуючи на мене, каже:

— Нам уже недовго. Не сьогодні, то завтра за «Пушкаря» треба братися. Але ці малі! Чого вони діждуться в своїому житті?! Ой, багато вони зазнають!

У хаті тихо. Гості вже розійшлися. Надворі віє хуртовина, б'є снігом по шибах. Чути, як за дорогою шумить ліс, та час-до-часу тріск сухих гиляк. Так пізно, та заснути не можна! Довга вовна кожуха скобоче шию, та невиразні примари снуються в уяві: Порт Артур, Штессель, Куропаткін, кораблі великі на морі, Рождественський — усе, що так часто-густо вимовлялося устами старших у хаті. Зрада в Порт Артурі, православний піп, що йде з процесією на чолі бідних людей просити у царя хліба, а жорстокий цар наказує стріляти в бідних та голодних людей.

Наш цісар, сивий дідусь, у синьому мундирі, якого портрет висить на стіні у хаті... Яка там революція?..

Надворі шаленів сніговій, летів із Серлівиці та Бозку, крутив снігом під хатою, гудів у комині та, надувши гори снігу поза хатою і тином, шумів далі верхами дерев над селом, аж ген під глубіцькі Товтри...

ЛІРНИКИ-ЖЕБРАКИ, УХНІ ЗВИЧАЇ Й МОВА

Лірники приходили до села найбільше літньою порою на відпости. Бувало, в день перед відпustom тягнуться прочани з далеких сторін, між ними йде дідусь сліпий, босий, у широкому капелюсі. Через одне плече перевішена ліра, через друге — торба. Йдучи, підпирається костуром, другою рукою тримається малого хлопчини-поводиря.

Прочани і лірник обкурені порохами із подільських доріг. Змучився старенький дід і питає поводиря, чи далеко ще до села.

— Ось уже й ліс скінчився. Ми біля першого господарства під лісом,— відповідає теж утомлений і голодний хлопчина у драній світині, з невеличкою торбинкою, перевішеною через плече.

Тут кінчиться ліс «Кізлівська», а перше домівство під лісом, це — хата Барана. Дід-лірник сів над ровом, знів капелюха, з плечей торбу і ліру, хлопчик побіг до хати за водою. Прочани, що йшли по двоє-троє, то й гуртками, пристанули теж під селом, обтріпують куряву з себе, знівши клунки з плечей, сідають. Дехто добув їжу з клунка, ість і подає дідові хліба. Малий поводир, повернувшись, сів біля діда, обома руками держить кусень чорного хліба. Ість та дивиться то на прочан, то на свого дідуся, що з прочанами розмовляє.

Із крайньої хати, куди хлопчина бігав, жінка винесла гладушник із молоком і налила в горнятка дідовій хлопцеві. (У неї теж син-дітвак, сліпий від уродження).

Дід подякував і по хвилині взяв ліру, здмухнув із неї порох, помайстрував щось, поправляючи «голосники», та й почав грати і співати пісню про сирітську долю:

«Ой, та помер отець-мати, залишились діти...», — сплелися протяжні звуки ліри із лагідним, старечим голосом діда, пісня плила з-під лісу попри «Бакаївку» в долину до села... Про нещасну сирітку, що осталася без роду між чужими людьми, як билина в полі. Збиткуються над нею люди, і тільки розради в неї, що пожаліється на гробі батька-неньки і розкаже, як тяженько жити без них на білому світі.

Було тихо, коли дідусь грав і співав цю пісню. Прочани, слухаючи, задивилися на діда, неначе очима хотіли проковтнути звуки, що так жалібно плили з ліри.

Ліс дрімав перед вечором по гарячій сонячній днині, немов заслухався. Високі сосни в «Кізлівській» і крислаті граби з ліщиною, що росли за дорогою і тяглися до «Старого цвінтаря», стояли спокійно, мов думу думали про химерну долю сироти.

Жінки, що сиділи біля діда, втирали запасками заплакані очі, і нам, дітвакам, що прибігли на лірника подивитись, теж на плач зібралось, слухали пісню та дивились на поводиря, що сидів біля діда, підогнувши ноги під себе.

Як дід скінчив грати, прочани розв'язували вузлики з хустинок і жертвували дідові мідяні крейцари: «Нате вам, дідусю! Ще не чула я ніколи такої пісні. Такого жалю завдалисяте нам».

Хлопчина витягнув із торбинки дерев'яну мисочку і поклав перед дідом, де прочани скидали мідяки.

По хвилині лірник спрямував свої темні очі в сторону густого лісу, немов наслуховував, затягнув другу пісню про Морозенка.

Знову затужила дідова ліра з піснею, голосячи про смерть славного козацького полководця, сина подільської землі, теребовельського шляхтича, що поляг геройською смертю:

«Заплакала Морозиха, йдучи рано до міста.

Не плач, не плач, Морозихо, не плач, не журися

Та й за свого Морозенька Богу помолися!»

Багато літ минуло відтоді, як чув я цю пісню від діда-лірника під звуки ліри, багато пісень переслухав, та цієї пісні забути не можу. Здається мені тепер, що співав цю пісню, граючи на лірі, не тільки лірник своїм старечим голосом, але й ліс повторював

мельодію за дідом, та линув гомін на «Старий цвинтар», де була колись перша оселя, і крізь ліс і нивами плив на «Муравщину» і сідав на козацьку могилу, де спочивали славні козаки, що понад дві сотні років тому йшли до бою може й під стягом цього ж полководця.

Лірників люди любили й шанували. Це був стан, протилежний до жебраків.

Лірники не просили милостині в людей, а, співаючи під звуки ліри, здобували серця, і ці були завжди щедрі до них. Коли треба було переночувати лірникові або й кілька днів у негоду перетривати, люди це радо робили.

— Лірники, то Божі люди,— говорили селяни. — Хоч світу очима не бачать, та душою в Бога перебувають і більше видять та знають, ніж ми, грішні.

Часто приходив до Чернихова лірник на ім'я Степан із недалекого села Мшанець (Горнопільського повіту). Прізвища його ніхто не знав в селі. Називали його Степан Мшанецький. Його знали по далеких селах в околиці й дуже шанували його за пісні і ліричний голос. Пісень знов він багато, а деякі із них сам компонував.

Пісні, що співали лірники, були різного змісту: релігійні, побутові й історичні. Веселих — жартівливих не співали. Зустрічав я лірників під час відпустів. Пригадую собі пісню про «Почаївську Божу Матір», відмінну від «Ой, зійшла зоря...». Цю пісню стрічав я у старому почаївському молитовнику, пісню до св. Олексія і Пречистої Діви і за сина, що служив при війську: «Ой, Ти, св. Олексію, і Ти, Мати Божа, поверни моого сина, що пішов до війська...», «Про Берестечко», подібну до «Думи про Берестечко», а може варіант із неї. «Про Довбуша»: «Ой, попід гай зелененький ходить Довбуш молоденький, на ніженську налягає, топірцем ся підпирає...», «Про Правду й Кривду»: «А вже тая Кривда з панами при столі, а скована Правда в панів у неволі»... Пісню про рекрута, що гірко переносив воїнську службу, про смерть вояка, що вмирає від ран на полі і прощається словами з рідною, про лиху мачуху, про недобру свекруху і про долю наймита, що служив в недоброго господаря та не міг ніяк йому догоditи.

Багато цих пісень від лірників знали люди, деякі позаписували після Першої світової війни. Яка доля стрінула ці записи, де, крім пісень, були зібрані давні вірування, старі молитви та обряди села — невідомо.

По Першій світовій війні, в перших роках можна було ще де-де стрінути лірників, та й з бігом часу ставало іх все менше.

Польські власті категорично забороняли ходити з піснями по відпустах та часто арештовували їх за «заколочення публічного спокою».

Із початком цього століття життя жебраків різнилося від життя пізніших прошарків по Першій світовій війні. Тоді жебраки з кількох сусідніх сіл були зорганізовані між собою і мали свої неписані закони. Дуже рідко траплялося, що жебрак ходив за милостинею у своєму селі. Якось не випадало простягати руку до своїх сусідів, тому йшов він у подальші села, що належали до його «району». У своєму «районі» всі жебраки знали себе, як з'явився жебрак не з іншої групи, проганяли його, а часто й лупцювали за селом.

На відпустах, коли збиралося іх біля церкви по двадцять або й більше, тоді не допускали до себе чужих жебраків. Проганяли з під церкви, давши їм на дорогу доброго прочуханця. Такий «чужий» дід мусів викуплятися могоричем, якщо хотів користати з права всієї групи.

Тодішні жебраки ходили в сільській поношенній одежі та мали себе за сільських жебраків, і бідним був той дід, що з'явився між ними в міській одежі. Нераз жебрак дістав у священика чи вчителя приношену «панську» одіж, та не вдягав ніколи на себе, щоб не відрізнятися від інших. Люди також не дуже зичливо дивилися на жебрака в панській одежі. Це був у іншому розумінні волоцюга-кримінальний, який, мабуть, був «паном» та через нечесне життя зійшов на жебрака.

Хоч вони жили поодиноко по селах, мали свої збірні «пункти», де сходилися на наради чи після вдалих збірок запивати могорича або й заводили забаву «на весело».

У недалекому селі Обаринці була давно під лісом убога хатина, де жив жебрак, до нього часто сходилися жебраки з сусідніх сіл. Чи цей дід був іншим «отаманом», про це не відомо.

Між тодішніми жебраками були такі, що справді заслуговували на милостиню, це особи без рідні, немічні-каліки, але й були здорові фізично люди, що, запустивши бороди та довге волосся, прибирали старечий вигляд. У силі віку, могли працювати, та вдався їм «легенъкий хліб», бо австрійський уряд ще не переслідував їх у цих роках, і вони користали з цього.

Нераз, бувало, прийде до хати здоровенний дідуган і молиться за порогом, виспівуючи носовим голосом молитви за померлі душі:

— Помолюся за душеньки померлих, що на тому світі молитви чекають і Суду Божого виглядають...

Господиня подасть кусок хліба і ніби жартома докоряє дідові, що він такий здоровий по жебрах ходить:

— Та вам, діду, ціп у руки, то і копу жита до полуудня змолотили б! А ви простягаєте руку за милостинею...

Втікає жебрак скоро з хати, понуривши голову та воркотить надворі. Не знати, чи молитву кінчає, чи прокльони посилає господині, обганяючись від злосливої собаки, що проганяє діда за ворота. Другим разом вже здалека обминає дід цю хату.

На відпустах обсядуть жебраки двома рядами стежку, що веде з дороги до церкви, і криками та зойками заглушують гамір на майдані:

— Та дайте, та дайте, та на Бога гляньте! Бідного каліку не мінайте! — кричить один поперед другого.

Були між ними й каліки сліпі з поводирями, криві з покривленими ногами й руками, ці свої каліцтва обнажені простягали до людей, аж млюсно робилося, проходячи попри них. Були без обидвох ніг деякі, іх привозили візками з подальших околиць.

У своєму селі запам'ятав я трьох жебраків. Вони ходили за милостинею по сусідських селах, один із них, дід без ноги, ходив на «кулі» (милищі) і мало займався жебрацтвом. Живучи в комірній хаті, виробляв солом'яні капелюхи, щітки, граблі, мітли і все це міняв за хліб.

У сусідньому селі Янківці був глухонімий, якого прізвища ніхто не знав, а називали його просто «німий». Він не ходив на жебри, а переважно перебував на фільварку в графа Коритовського, що, ідучи на прогулку, брав завжди його з собою на козла в повозі. Ходив босим влітку, в подертій одежі сільській, на голову вкладав шапку (кашкет) капітана австрійської флоти, яку подарував йому граф, що був капітаном. Нераз приходилося втікати від цього німого, коли пас корову недалеко мурівани, що бігли за ним і кликали: «Німий, німий!»

Деякі жебраки мали свою мову — жаргон, яким порозумівалися, не хотіли, щоб хто інший знов, про що йде мова. Декілька слів із цієї мови чув я від людей, що підслухували нераз жебрацькі розмови.

Послуговувалися цим жаргоном найчастіше сліпі зі своїми поводирями. Відмовляючи за порогом у хаті молитву, вставляв дід свої слова між слова молитви, щоб ніхто не довідався в хаті та не зрозумів. Поводир пильно наслуховував і на запит діда воркотів під носом, немов сам до себе.

Коли молився дід, поводир розглядався по хаті, найбільше на полиці над дверима, де звичайно господині складали хліб.

Дід у молитві питав:

— Со стоять? (Що є? Що бачиш доброго для нас?)

— Круглаки (Колачі є — круглі буханці хліба), — відповідав півголосом поводир.

— Плетюхи були? — питався знову дід.

— Не в очах. (Не бачу).

Як господиня приготовляла для них страву на столі, дід потягав носом, ловлячи запах, щоб відчути, що для них готується.

— На ногах? — знову питався дід (на столі).

— Повседень, — відповідав поводир, що означало борщ або капусту.

Картоплі звалися «сліпаки» (певно тому, що росли, не бачивши світу); каша гречана зі шкварками — «крупняки з лишаями», з молоком — «крупняки в потопі»; вареники — «лисуни»; великий округлий пиріг, печений в печі — «безріг» (множ. — «безроги» — із наголосом на передостанньому складі).

Коли дід почув, що на столі «ласуни» — вареники, починав голосніше молитися та витягати голосом крізь ніс.

Виходячи з хати, питав поводиря, чи немає «гавкачів» (собак) за порогом, хоч собаки самі давалися чути, як були на подвір'ї, бо дуже не любили жебраків. Із цього приповідка: «Так'го люблять, як пси діда на вузькій вулиці».

Деякі жебраки були справді побожні старці, що чулися покарані долею та каліцтвом й широ молилися за подану милостиню. Нераз такий дід, ночуючи в хаті, оповідав про різні відпустові місця, де він бував. Знав багато оповідань релігійного змісту, пісень та казок і любив повчити молодь, як побожно жити.

Були й такі, що, використовуючи доброту людей, були у змові із злодіями. Здається, в 1909 р. сталася подія, що стала причиною нагінки австрійського уряду на жебраків, і відтоді їх стан почав підупадати. Не пригадую, в якій саме місцевості у Сх. Галичині жебрак украв дитину. Щоб мати кращий дохід із милостині, він зробив дитину калікою, ампутувавши їй одну ногу. Опісля вигой і водився по ярмарках і відпустах з цією калічкою та збирав гроші від людей, що жаліли нещасну каліку.

На одному відпусті мати пізнала свою дитину, дідом зразу заопікувалися жандарми, що викрили при цьому більшу банду, яка займалася таким злочинством. Тоді була це велика подія в

краю, і газети розписували про неї.

Пригадую ілюстрацію з одної газети, де була представлена «світлина», як дід пилкою відрізує ногу дитині.

Із цього часу люди незлюбили жебраків, хоч давали милостиню, то не радо, та й тільки таким, що знали їх добре.

Австрійський уряд почав переслідувати їх та перевірювати, не раз під час відпустів жандарми замикали їх у громадськім арешті, а по відпусті відправляли їх «ципасом», до їхніх осель.

По Першій світовій війні жебрацький стан звівся зовсім. Кожне село було зобов'язане утримувати і годувати своїх жебраків. Ними опікувалася сиротинська рада в громаді. Деякі, що не мали власної хати, перебували в громадському будинку, в якому містилася громадська вартівня...

«ПРОПАЩА ЧОТА»

*Ой, дзвонили вранці дзвони, не перестаючи,
Зажурилися українці, та й на війну йдучи.*

*Не журіться, українці, що на війну йдете,
Як вам Господь допоможе, в славі повернете.
Поставали галичани довгими рядами,
До схід сонця брали кріси у бій з ворогами.*

*Набивайте, хлотці, кріси, набивайте швидко,
Бо вже стежа дала знати, що поляки близько...*

Тридцять шість літ минає, здається, недавно було. Як сьогодні перед очима.

Чортківська офензива. Загомоніла Галицька волость гомоном гармат і скорострілів, закурилися шляхи від походу сотень і полків УГА, що несли волю Рідній Землі. Межами нив поміж досягаючими житами, ярами й лісами розсипалися стежі, шукаючи, де скупчився ворог. Та ворог відступав скоро, тільки декуди чути було, як сікли скоростріли і гупали гармати.

Головними шляхами проходять більші частини УГА. Прискореним маршем прямують на Захід. Усі з сіл і міст, хто тільки міг стати під кріс, вхопив зброю, й довгі колони війська вкривають дороги. Ідуть вперед, де блимають розриви шрапнель і гранат, та стоять дими на фронті.

Дрижить земля від походу, бряжчить зброя, і чути з рядів бойову пісню:

*Україна й Польща та в згоді не жили,
На самого Дмитра вогонь розложили.*

*Там у Львові-місті кров ся проливає,
Не одна мати за сином вмліває.
Ой, ви, наші мами, не плачте за нами,
Встане Україна, будемо панами...*

Лунає спів стрільців нивами й лісами. Клоняться жита на нивах перед сотнями, що зі зброєю проходять Рідною Землею...

Біля Золочева під Гологорами заламався бравурний похід галичан. Ще недавно гомоніли похідні пісні, співали стрільці про те, як:

*Поляки тікали, ходаки губили,
А наші скоро стрільці за ними били.*

Та ось Антанта на поміч полякам вислава армію Галера. Для того, щоб розбити галицькі «большевицькі банди», як було представлено політикам великих держав. (Історичні невдахи, не знали, що історія пімститься в скорому часі за неправду і насильство!). Передні частини УГА почали зводити бої з галеровцями, що були висаджені в найновіші тоді роди зброї, одягнені в нові сині однострої і не змучені боями, зайняли фронт від Голгорів по Стрипі. Почався нерівний бій з перевагою для поляків. Та найгіршим лихом, що причинилося тоді до невдачі УГА, був брак набоїв. Понісся розпусливий крик по рядах війська:

— Набоїв нема!

— Не стало набоїв! Присилайте якнайскорше, бо загрожений фронт! — Понеслося звідти до штабів бригад і корпусів. Забрали по селах забуті цісарською армією крісові набої, підвозили на фронт, та це були «окрушини, не хліб», — як розповідали засмучені стрільці. Зі штабів потішли, що ось-ось Мадярщина доставить кілька вагонів стрільного, як виміну за цукор, що Румунія теж обіцяє прислати, але, на превеликий жаль, набоїв не було.

Частини УГА з розпухою відступали назад. Житами, широкою розстрільною відступала 10-та бригада з-під Голгорів, на лівому крилі побіч неї 18-та бригада, що зводили бої над Стрипою за селом Плавуча Велика, стримуючи галерців, що натискали на цьому відтинку.

Почався відступ. Надворі була гарна погода, сонце не гріло, а пекло так, як тільки може пекти в липневих днях. Стомлені боями, спекою та довгими походами, стрільці проходили рідними нивами, селами, й прощали їх німим поглядом.

— На Київ дорога! — Пішов клич рядами стрільців. — А через Київ — на Львів!

Міцно стискали стрільці кріси, прощаючи Рідну Землю. Тоді нікому ще не вважалося мариво чотирикутника смерти, ні привид найбільшого ворога УГА — тифу, що скосив згодом стільки тисяч стрільців в Україні. З бігом часу знову в рядах почулися пісні. З передньої сотні чути пісню про те, як дівчина благає козака, що від'їжджає «на далеку Україну»:

«Козаче-соколе, візьми мене із собою,
На Україну далеку!»

А тут скоро стрільчик Гриць, що без жартів і пісні, як риба без води, тягнув пісню УСС-ів. За ним потягнула голосами ціла сотня, і, хоч ноги збивають куряву на подільській дорозі, пісня несеться і зникає в ярі під лісом.

«Не журіться, галичанки,
Тут прийдуть поляки.
Пі вас краще поцілують,
Як ми, гайдамаки...»

Та не довго гомонить у сотні пісня. Ось на спіненому коні приїжджає вістовий з наказом від команданта бригади Цьокана, що сотня залишається на місці та змінить першу сотню, яка криє відступ бригади. Пісня затихла, і сотня спочиває по обох боках дороги, чекаючи, заки підійде ззаду охоронна сотня, щоб їй стати на зміну.

18-та бригада, відступивши з-над Стрипи, форсовним походом пройшла через Тернопіль на другий відтинок під село Курівці. Звідси знову через Тернопіль і села Товстолуг і Сущин до сіл Мишковичі, Чортория і Лука Мала. Тут тримала фронт через тиждень, звівши більший бій з поляками під с. Юзефівка біля Настасова. Звідси через Микулинці подалася до Теребовлі, де примістився штаб бригади, а частини зайняли фронт за Серетом, біля сіл Дерехів і Брикуля. Тут простояли сотні дві доби, виставляючи польові стійки зразу за селом Дерехів. Останньої ночі на півдні, в сторону Дністра, гуркотіли безнастінно гармати, блимали на темному небі шрапнелі, над ранком видно було заграви, що луною відбилися на темному небі.

— Там, певно, прорвали поляки фронт,— шепотіли стрільці, що в поготівлі відпочивали між крайніми забудовами. Справді, над ранком прийшов наказ до штабу куреня, що примістився в Дерехівській школі, із бригади, щоб якнайскорше стягнути сотні і відступати на Теребовлю.

За селом Острівцем, що сковалося в ярі над Серетом, у стіп лісового горбка, пристанув спочивати на кілька хвилин другий курінь. Був світанок. Село ще спало, немов притаїлось в долині,

вкрите мрякою, що повисла туманом над рікою. На захід від села, у сивій мглі потягнулися поля до давнього степу Панталиха, на схід поросла лісом гора, що кінчиться нетрями з каміноломами над селом, і дорога до Теребовлі.

Стрільці розсілися де хто міг під горою, чекаючи наказу рушати дальше. Командант куреня, поручник Назаревич, у білому, з сирого полотна однострої, схилився на коні до чоти стрільців, що стояли рядом у повному виряді з булавним спереду.

— Шоста сотня криє відступ, а ваше завдання — як тільки можна, найдовше з горбу в лісі не давати полякам перейти Серет у цьому місці. Головна увага на міст через ріку! Розставте стійки в кущах над нетрями і перешукайте добре очима терен села і за селом вгору рікою. Після невдачі пройти мостом, поляки шукатимуть переходу за селом, та це забере ім часу, за цей час бригада перейде в безпечне місце.

— Скільки набоїв у стрільців? — звернувся до булавного.

— По двадцять, пане поручнику. Зібрали в сотнях.

— Замало!

— Немає більше! У сотнях не більше, як по п'ять штук на стрільця.

Задумався курінний. Погладив гриву коня, що задовго стояв на одному місці й бив копитами по мураві.

— Добре! — промовив по хвилі, глянувши на синю блакить неба, що на сході зарожевіла напередодні сходу сонця. — Ідіть, зайдмайте становиська! Охороняйте перехід до останнього набоя! Хто з вас останеться живий і не попаде в полон, хай продирається до Збруча!..

Повів очима ще раз по обличчях стрільців, що з-під англійських шоломів дивилися йому в вічі.

Із далеких піль, зі степу Панталиха потягнув холодний ранній вітрець. На деревах при дорозі зашелестіло листя, стрясаючи на землю краллі роси.

Що думав тоді курінний, дивлячись на молоді, обпалені спекою і вітром обличчя стрільців? Чи гадав, скільки з оцих двадцять кількох, залишених напропаще, лишиться живими, чи, заскочені ворогом, загинуть усі на цьому горбі в лісі?

— Прощавайте! — Промовив, випрямившись у сіdlі.

— Струнко! Чота вправо глянь, — впав наказ булавного, а з ним сухий лопіт рук стрільців об приклади крісів. — За мною ходом руш!

Поодинці продиралися стрільці стежкою між кущами на гору

в лісі. До одного, що йшов позаду, підбіг із сотні стрілець із вузликом в руці:

— Страйвай, Василю! Візьми оце!

Це брат. Два дні тому проходили рідним селом, і мати дала сорочки на дорогу. За селом дігнала сотню. Разом були в одній і усім ділилися разом. Тепер розлучилися. Поцілувалися на прощання, і довго ще стояв біля стежки, дивлячись на кущі, в яких зник брат, аж почув наказ приготовлятись в дальший похід.

За хвилину вирушили в напрямку Теребовлі четверта й п'ята сотні, за ними на невеликій віддалі, виславши бойовим порядком бічні й задню охорони,— шоста сотня.

Проходячи під горою, дивилися стрільці в ліс, чи не побачать залишеної чоти, як на поляні між кущами мигнула постать у шоломі, прикладали руки до шапок, віддаючи останній привіт побратимам.

— Прощайте! — Неслося з рядів сотень з долини до лісу, та ліс мовчав, закривши пропащу чоту, тільки листя з дерев над дорогою стиха шепотіло, мов розказувало казку про те, як колись із цього горба княжі дружинники захищали грудьми княжий город перед наїзниками...

Не розповім, що далі сталося з пропашою чотою. Бригада перейшла за Збруч, і ніхто більше не чув про неї. Може хто з твої чоти, що остався живим, про дальню долю розкаже, як стрінула тих біля тридцять стрільців в лісі, недалеко княжого міста, за селом Островець, залишених охороняти якийсь час відворот частин УГА.

Залишенну чоту назвали стрільці «пропащою». Ще довго після цього «пропаща чота» була темою розмов стрільців.

— Що сталося з нею? — Не раз питали себе. — Загинули на цій горі чи в полон попали? Чи розбіглись перед оточуючим із усіх сторін ворогом в узлігр'я?

Відповіді про чоту й вістки не було. Ніхто з неї не добився до бригади ні перед Збручем, ні за ним. Тільки спомин про неї легендою кружляє.

Я не збирався писати історію 18-ої бригади, хоч був у ній учасником від часу її створення за Тернополем у селах Бірках Великих і Ступки до її ліквідації, коли у Великій Україні здесяткована тифом прилучена була, як один курень до 14-ої бригади під команду отамана Оробка. Після перегляду ген. Тарнавським у м. Вінниці, вона була вислана на фронт проти Денікіна в околиці містечка Ілинці.

У селі Сороки, біля Дащева, розбита денікінцями, бригада понесла великі втрати. Хай би написав історію хтось, хто перебував близче до штабу, знов його пляни і старшинський склад. Бригада понесла багато жертв в обороні Батьківщини, і хай би це було хоч скромною згадкою про них для прийдешніх поколінь.

Зі згаданих у цьому спогаді старшин та стрільців не живе ніхто. Командант бригади, сотник д-р Ілько Цьокан, адвокат, бувший старшина УСС-ів, був розстріляний большевиками на Наддніпрянщині.

Поручник Назаревич, командант другого куреня, помер на тиф. Там же скоро стрільчик Гриць, перший співак між стрільцями і великий сміхун — потіха цілої сотні — був ранений легко в голову в селі Збриж над Збручем, а за два місяці помер на тиф у м. Вінниці.

Булавного, що вів пропашу чоту, прізвища не пригадую (здається Ситник). Старший уже віком, родом із Теребовельщини. Коли курінний вибирає із сотень охотників, зголосився добровільно перший, кажучи:

— Однаково як занести старі кості на Велику Україну, так і тут зложить їх недалеко рідного села.

Що сталося з ним, не відомо, як і про те, яка доля стрінула «пропашу чоту»!

ОСІНЬ В АЛЬПАХ

Розкішна долина під Альпами в Австрії. Сільце Ротеав (місцеві австрійці жартом приповідають: «ротеав — гіммель бляв») із залізничною станцією і великим тартаком, містечко Трайзен із фабрикою воєнної сталевої продукції, звідки ночами крізь вікна голубе світло заливає долину й залізничну дорогу. Тут працює кілька тисяч французів та італійців, що після зміни, як із муравліська, висипають із фабрики в сторону своїх бараків. Дальше місто Лілленфельд із розкішними віллями над рікою та монастирем-замком над ставом, де в спокійному часі з'їжджаються прочани з цілої Австрії, а то й з подальших країн. Недалеко села Шрамбах із церквою в печері під горою і Голготою над нею. В кінці, між горами сковалося місто туристів — Тірніц, де кінчиться залізничний шлях, і дальше в гору треба пробиратись пішки.

Мов біла стяжка, потягнулася між скелями гірська дорога, куди прямує зі станції скіталець із України. За скелями в долині

зоставив гамір міста, і що дальнє в гори, тим більша тиша налягає кругом. Під ногами шелестить осіннє листя, й смереки шумлять тихо верхами. Немов шепочуть про рідний край, про рідне село та родину... Приносять спогади в душу недавні, а такі далекі. Минуло півроку, як скитається по світі. Зразу на окраїнах Рідної Землі, а відтак - на чужині. Коли залишав дім, перші дні весни змагалися снігами й морозом. Шаленіла хуртовина, й громіли залізні громи. Горіли села, й ночами заграви піdnімалися до небес. У селі кипів завзятий бій. За ріку, за кожну хатину. Дві ворожі сили боролися за чужі скривлені землі.

Останній раз бачив я тоді рідну хату і родину. Тепер щоночі сняттяся. Із докором стають перед очима.

— Нащо ти покинув нас у такі жахливо-жорстокі дні та пішов скитатися по далекому світі чужому? — здається, чути з шумом смерек.

Від наплечника чи від тяжких думок скилив голову та йшов доріжкою, що серпентиною в'ється в гори. Довгий шлях оставил за собою на півроку, а перед ним?..

Осінній вітер сипле листя з деревини і несе дорогою в глибокий яр. Горою понад скелями перелетів великий птах і зник в зеленій смереччині.

Чого ці смереки так сумно шумлять?..

Чого туга по горах блудить?..

Глянув на табличку на стовпі при доріжці. Ще дев'ять кілометрів на «Берентройт» — урочище в горах, куди перед вечором приде кіньми старенький німець. Завтра вранці пічнуть звозити дерево з верхів у долину.

Починає падати дощик. Зразу дрібненький, та впертий, осінній, а згодом переходить у зливу. Кругом дикі скелі, ніде скоронитися. Уже й перемок, сухого рубчика немає. Направо заліг — печера, де пристанув на хвилину заки злива пройде. Щоб добитися хоч до колиби на «Берентройт». Колиба — збита з драниць і дощок на швидку руку хатина, та все ж від дощу сковатися можна. Німець-візник називає її готелем «Континенталь». Там просушить одіж і скупу вечерю пригріє.

Зливний дощ перестав. Гори закурилися, густим туманом мряки парують. Білі хмарки виповзають із ярів і пнуться у верхи. Це на сніг, певне. Погана робота буде вранці.

Ось і роздоріжжя між скелями. Направо — дорога до колиби. При дорозі хрест із Розп'яттям. Із бляшаного накриття спливає дощівка, шелестить у зів'ялому листі. Спинився під хрестом,

скинув шапку. Очі Розп'ятого дивляться сумно. Здається, що з молитвою чути тихенькі слова:

— Тяжкий мій хрест, та хто йде за ним, не чує втоми. Візьми свій на себе і неси шляхом скитальчого життя.

— Далекий і прикий він, та спіткнешся на ньому — встань і йди слідом за мною.

— Коли в твоїому серці печаль за ріднею, за рідною землею, згадай Мене! Я найкращий Лікар на твою зболілу душу.

— Кругом ллється кров, ридає світ, та що кому записано в житті, не стерти, ні вирвати Його...

Довго стояв під хрестом і з молитвою вдивлявся у святе обличчя. У горах було мовчазно, тільки верхами проходив тихий шум...

Мала гірська котиба, на взір гуцульських у Карпатах. Між верхами, на дикому відлюдді. Ні гомону, ні слова людського, тільки він — бездомний скитаєць серед гір. Німець із кіньми зостався в долині. По дрова приїде вранці. В котибі тепло. У залізній печі палає вогонь, біля неї сохне промокла одіж. В ідуниці нагріта вечеря. На гори давно лягла темна ніч. Чути, як надворі шаліє буря. Верхами висе, аж тріщить деревина. Котиба здригається від вітру, вогонь із печі завертає назад, й смоляний дим відається в очі. Він сидить і докладає дров. Знову з'являється перед очима далекий образ:

Рідна хата. Осінній вітер січе дощем, скиглий під вікном, немов подорожній, проситься в хату. У хаті світиться, біля стола бавляться діти. У кухні порається жінка, поглядаючи раз-у-раз на дітей. Із образа на стіні дивляться очі Розп'ятого Христа на тихе родинне життя. Благословений зір спочив на дітях. Найменший хлопчина довго дивився в образ, відтак звів очі на світлині під образом. Не чув ридання мами, ані решти дітей. Задумався, слізи покотилися по личку дитини. У хаті щебечуть діти, мати глянула на світлину, піднесла очі на Розп'яття й, відвернувшись, втирила слізи на обличчі. Гуляють вітри, рвуть листя з дерев і несуть далеко долиною понад ріку...

Вийшов надвір. У горах темно, тільки між верхами сивіє смуга захмареного неба. Із котиби крізь віконце врізується світло в темний яр, де пливе гірський потічок. Над яром зложені стосом дерева. Потічок журчить, мов дитина, нескладну-монотонну пісню, втікаючи бистро в долину. У верхах свищуть вітри, скиглють тужно, немов скаргу заносять смереки. Із вітром чути рев оленя, що заблукався в пітьмі, вертаючись до свого логовиська.

Недаром вчора курилися дороги. Уночі білим килимом випав сніг, засипав колибу, як й дрова над потоком. Над ранком хуртовина втихла, і перестав сипати сніг. За верхами ставав день, сходило сонце. У зворах дрімали ще сутінки, тільки між смереками горою ясніла смуга ясного неба.

Тяжкі, німецькі коні беруть поволі з місця, і великий віз, навантажений деревом і стягнений ланцюгами, катиться дорогою по снігу в долину. У горах тихенько, тільки потік журчить сильніше, збираючи снігову воду. Старенький німець іде біля коней, підтягаючи пісеньку гірських пастухів, що нагадує гру на кобзі.

Верхи, вкриті сніgom, забіліли до сонця. На найвищому з них заблистило щось, мов відблиск від дзеркала.

— Ця хата — захист для туристів на найвищому в цій околиці шпилі,— пояснює німець. Сонце дало відблиск у вікнах.

Із-за гори почувся гуркіт моторів, за хвилину синю смугу неба прорізав, простуючи на південь, ряд літаків, що ключем журавлів забіліли від сонця. Незадовго, один за одним, потрясли горами глухі вибухи. Луною відгукнулися гори, сині смереки задрижали, передаючи весній жах у тихі звори.

— Десять недалеко,— сказав німець, дивлячись у сторону вибухів. — Напрям указував на Лінц.

Ще не затихла луна від вибухів, як із поблизького верха, що поріс густим лісом, ринула пісня. Дзвінкий дівочий голос плив чистим повітрям, линув на близькі верхи. Здавалося, гори опівають.

На дорогу збігала молода дівчина. У руці кошик, сама обсніжена. Хід, мов у серни — швидкий. Розсміяна, весела.

— Ей! Сиділа би вдома! Сніги за собою по горах розносиш,— жартуючи, каже німець.

— Це за такими, як ви, сніgom сипле... — Сміючись до старого. — А за мною весна ходить. Гляньте, як потепліло.

Розговорилася. Носила батькові істі. Ледве добилася батьковими слідами на верх. Але ж снігу багато, як серед зими!

А до скитальця:

— Ви українець, правда? О, тут у містечку багато українців, і в лісах багато їх працює. Мій брат теж на війні. Два рази ранений, тепер у Норвегії. Скоро на відпустку приде. А другий, не брат, а... (ніби завагалася: навіщо це чужинцеві знати)... другий теж пішов... Давно пішов... Уже п'ять літ минає. Весілля мало бути, та ось війна...

Схилила голову, посумніла.

— Він вернеться, дівчино! Ось скоро війна скінчиться...

— Бог знає, коли вона скінчиться. Ось чули перед хвилиною?

Пригадалися слова пісні:

А дівочі, молодії — не веселі літа.

Як віночки над водою, пливуть з цього світу.

— Егеж, він вернеться. Не всі гинуть на війні. Он Перша світова війна теж довго тривала, та кому судилося живим бути, вернувся домів.

— Це правда,— додала, повеселівши. — Мій батько теж тоді був при війську. В Україні, аж над Чорним морем проходив. Нераз оповідав про цей край. Багато слів українських знаю від нього. А ось і доріжка до нашої хати!

Махнула рукою на прощання і зникла за горою. За хвилю залунала знову її пісня. Стелилася доріжкою і плила ген далеко у верхи.

Звільна ступаючи, коні розбивали пухкий сніг. Німець гомонів стиха старечим голосом ураз з потічком, що журчав при дорозі.

Ось уже і поляна, звідки починається широка долина. Тут треба скидати дерево і знову повернатися під колибу у верхи...

* * *

РІЗДВЯНІ СВЯТА

Далекий світ, великий час,

Пливуть літа рікою —

Гей, що чувати там у вас.

Чи йдете з колядою?

Чи живий ще Федір, Юрко,

І мій сусід Зарічний?

Чи й нині, як колись давно,

Співають: «Бог Предвічний»?

Чи й нині мерехтять зірки

Над хатою старою?

Гей, краю мій, не знаєш ти,

Як тужу за тобою!..

(Богдан Лепкий, «На Святий вечір»).

Дні перед Різдвом минали скоро, тут стільки всякої роботи

перед святами! Ще тільки недавно відсвятковували «Вовиденіє», у кого була рідня або знайомі в Янківцях, ходив на празник, тут уже й глядецький празник: св. Миколая, за кілька днів і «Ганни», коли то ніч оглянулася, що задалеко від дня відбігла та спинилася спочити.

Надворі тиснули морози, аж ясени під лісом скрипіли, то знов досипало снігу, якого вже і так нікуди було діти з подвір'я, або приходило змилування для людей, і західні вітри приносили відлигу. По св. Варварі ще раз потиснув мороз кілька днів, а відтак почорніло над лісами й полями, стало тепліше. Почав падати твердий, як крупи, сніг, опісля цілу ніч сіяв дрібненький мрячний дощик. Сніг топився, ставав тяжкий та прилипав до землі.

— Змилувався Господь над людьми! — Раділи всі. — Може на свята буде інакше. Не даром кажуть, що вчасний сніг не втримається довго.

У селі зробився рух. На обістях прокидали сніги, вивозили поза ворота під рів, скидали сніг з «видюючих ям» та заглядали, чи не змерзла картопля під час морозів, та чи не підходить вода з таючого снігу. До міста щодня хтось із села їхав, щоб на свята судака купити та петльованої муки на колачі. Майже кожному треба було піти до млина чи змолоти «разовину» на хліб та на книші, а біdnішим — купити чвертку-дві виміру із мірок у жида. У млині в той час дуже завізно, але добре, що води прибуло на греблі, то не треба було обрубувати млинського колеса з ледової криги, якою раз-у-раз обтягали колесо, що виглядало, мов кругла льодова брила.

Днями й ночами чути шум води на лотоках. По дровам до лісу треба поїхати, бо тільки перед святами бували «видатки», по святах замикають ліс аж до полювання.

Де-не-де у селі чути ранками крик свиней, що іх багатші «колютъ» (б'ють) на свята та везуть смалити на городи або над ріку. Там уже і собаки здалека бігають кругом вогню та позирають, як господарі пораються, або й діти приглядаються, як горить солома на снігу, та перекидають з боку на бік, щоб не припекти та добре щетину обсмалити.

Скільки в хаті роботи — усе повипирати: білля, настільнятки, верета та ще й мітки напрядені вимочити і випрати, щоб зм'якли, заки до ткача іх понесеться. Жінки везуть на санчатах або несуть на плечах у веретах «шмаття» (білля) до ріки. У замерзлій ріці повирубувані полонки. З долини чути раз-у-раз лопіт праників, аж до лісу відгомін лунає.

Треба «помастити» (побілити) хату всередині, «хоч трохи білою глиною чорні кути від морозу затягнути».

Перед Різдвом ночі були темні. Не було морозів, ні зірок на небі, та й місяць не показувався над лісом, тільки густа мряка туманами закрила небо і повисла над селом. Видно було лише вночі, що сніг біліє. Із заходу від Лисої Гори й з Поповиці налітали вітри, скрадаючись до села, але густий ліс стояв на сторожі й не пускав.

— Не пустимо! — Вперлись старі, розлогі дуби на Вуглярці, немов би міцні жилаві руки, наставляли свої розлогі конарі проти сильних вітрів. — Гуляй собі на полях, де ні хат, ані людей немає. Шуми за Рештік, лети на Муравщину та щезай на Чагарах по тому боці долини. На цей виросли ми під селом, щоб загородити тобі дорогу! — Потрясали кріслатим гіллям граби в Клині.

Стрункі сосни й смереки, замаяні зеленими шпильками, шепотіли між собою, не лякаючись буйних вітрів.

Ліс шумів, боровся з вітрами, тріщало поломане гілля, а в селі панувала тиша, лише собаки вили в тамтому місці села «коло цвінтаря». У декотрих хатах гупали глухо ступи, в яких товкли пшеницю на кутю. Час-від-часу заскрипів журавель при криниці в долині та чути було, як у сусідських хатах деяких колядували при кужелях.

Коли із заходу налітали сильні вітри, шаліли на узгір'ях по лісі, люди виходили з хат і, слухаючи могутній шум ліса, говорили:

— Як у Бога за пазухою, так нам за оцим лісом. Не один дах зірвав би цей буревій!

У такий вечір, за кілька днів до Різдва, мати пряде в хатині при мутному свіtlі лямпи, що поставили її на примурку від печі. У другій хаті побілено вже, попрятано, то й не треба з прядива пороху наробыти. Набавився я в другій хаті й прийшов до мами послухати, як мати колядує:

«В яслах убогих, поміж бидляти. Спочив на сіні Бог необнятний», — тонким голосом виводить коляду.

Для мене це все таке нове, небуденне: коляда і оци приготування до свят. За кілька днів прийде таке щось світле до нашої хати, до села й для усього світу: народиться Боже дитятко, оцей Ісус маленький, що на образі Пресвята Мати на руках тримає, а в руці у Нього яблуко з хрестом.

— Розкажіть мені, мамо, як у Вифлесі народився Ісусик, — прошу.

Почне оповідати мама про ту велику подію, що сталася перед віками в далекому Вифлеємі, як в убогій стаєнці прийшов на світ Христос, як бідні пастухи прибули перші, щоб його повітати. Як гарно зробиться на серці від цього оповідання. Здається, що ясне сонце зійшло й освітило нашу хату і все село.

Коли засну після цього оповідання, присниться мені не Вифлеєм далекий, а убога стаєнка таки під недалеким нашим лісом із яслами такими, як у лісі стоять при доріжках, де накладають сіно чи конюшинки на зиму, щоб зайчики й серни мали що їсти. В яслах лежить маленьке немовлятко, Дитинка на сіні, та золотим яблучком бавиться. Так ясно у цій стаєнці, а над лісом сіє ясна зоря і золоті проміння кидає на стаєнку. Угорі чути спів ангелів, й звідтам спадають сніжинки, як іскри срібні розсипуються по лісі.

Ірод приснився недобрий, що з мечем ходив і вбивав малих дітей. У сні я скричав від страху і почав плакати, аж мати втихомирила...

Найбільше турбувався я, чи на Свят-Вечір буде видно зірку вифлеємську, адже ж ночі такі темні були, але мати потішала мене:

— Не було ще такого Свят-Вечора, щоб зірки не було.

Найдовшим видався мені останній день перед Різдвом. Ні стати, ані сісти в хаті, звідсіль проганяють. Мама від печі:

— Ще тебе тут треба! Горшки мені поперевертася та поб'еш.

Батько також спішиться, роботу викінчус. Вже дехто і приходить по кожух або по опанчу нову на свята. Як зайде хто чужий до хати, квапиться, із радістю на лиці відходячи, прощається:

— Спасибі, майстре, що «втарчилися в слові». Та святкуйте щасливо ці свята разом із Божим Дитятком.

Обидва брати чимсь зайняті, сестра мамі помогає. А мені так хочеться бути в хаті, до всього приглянутися, кроку без мене ніхто не зробить. До малої кімнати мені не вільно заходити. Там книші й колачі на скрині лежать, на лаві стоять розставлені миски й тарілки з дриглями на свята, запах м'яса чути як на Великдень. Та ще й вертел у хатині скінчений із усіма приборами стоїть. Не вільно там іти, бо ще поломлю або переверну що в хатині. Зрана із середущим братом нарізали січку для корови, поміг дрова, що брат нарубав, поносити до причепки збоку хліва.

— А сіно? Сіна до хати на стіл треба! — наказую братові.

— Та ще ж полуудня нема,— сміється брат з мене в хаті.

— Іди краще возитися надвір та не рипайся,— наказує мати. — А ні, то краще візьми санчата та пойдьте з Владком у Кізлівську та наламайте смеречини.

Ліс тихенький, немов завмер у передсвятковій тиші, чекаючи вечірньої години. Білими шапками зі снігу прикриті стоять рівними рядами смереки. На снігу між деревами багато слідів дичини. Кажуть, що на Свят-Вечір звірина підходить з лісу під село, щоб разом із людьми звеличати радісну хвилину Божого Різдва.

Привезли ми смеречину, замаіли з братом біля дверей і вікон знадвору, а рештою галузок прибере мати всередині, коли покінчить пильнішу роботу. Паперових квіток, які були майже в кожній хаті, не любили батьки.

— Ще по воду поїхати треба, але «в беріг», до джерела, бо ту на долині, мабуть, сколотили.

— Раз-по-раз беруть воду та бовтають відром,— нарікає знову мати.

Поставили діжку на санчата, взяли коновку і чисту плахту накрити зверху воду, щоб не хлюпалася. Причепилися з братом на санках і гайда — з-під лісу вдолину. Тільки раз по дорозі перевернулися, як зачепили санки об поруччя, що стоїть над Щігоцького ровом. У «беріг» трохи далеко, аж під Плютинці, але там вода як кришталь, у джерелі камінчики миготять веселкою. Нехай на свята і вода буде інакша в хаті.

Приїхали з водою, в хаті покінчили вже роботу біля кухні, останні порядки роблять. Батько тре мак до куті, а це ж і моя робота. Притримувати макітру треба, щоб не крутилась по землі. Сів біля батька на землі та держу обидвома руками, а принагідно то й потягну солодкого маку з медом. Щоб не скучилося мені сидіти, батько розповідає, як то малий хлопець ізdiv на Свят-Вечір по ялинку до лісу. Як той Василько намучився в лісі, а як батько жутився вдома.

Як уже було все готове до вечері, треба було обмитися та перебратись у святкову одежду. Про мене найскорше подбали, бо я мав за зіркою виглядати. Дали чисту сорочку, нові «цайгові» штанята, що батько пошив, та вперше в житті в нові чобітки взувся. Ах, ті чоботи! Не було нікого в хаті, ні поза хатою, щоб кілька разів не звернув йому уваги, що я в нових чобітках. Але «шварц» (до чобіт чорнило) недобре у склепі, бо чоботи не блищають добре, хоч тер я іх по десять разів на день відколи швець приніс до хати.

— Вступися, бо на ногу наступиш мені,— сердився я. — Не

бачив, що я в нових чоботях?

А прийде хтонебудь із сусідів до хати, то звертаюсь тоді до мами:

— Візьміть, мамо, чоботи до другої хати, бо тут порохом припадають.

А ще як дали мені — коли надвір виходити — убралася в кожушок, що тато зі старого перед днями перешив, та нову шапчину натягнув, тоді й сам граф із-за ріки був братом.

— Здоров, сину, сходи та й на другі зароби! — Приказували тато і мама, як я, дякуючи, цілував іхні руки.

За хвилину вінс батько «діда» (сніп пшениці) та поставив у куті на лаві біля столу, на землі постелили дідух, а брат Владко приніс сіна на стіл.

— Христос рождається! — Проговорили обидва після вінчування. Мати поклала під сіно в чотирьох кутах стола чотири головки часнику, щоб нікого не боліла голова цілий рік. Опісля набрала з торбинки горіхів і розкинула по дідухові на землі.

— Вибирайте, діти, горішки та квокайте, щоб кури велися влітку та квочок було багато!

Скільки квокання тоді, скільки сміху та видирання орішків, що і про зірку я призабув.

Ще довго втрійку були б ми передиралися по дідухові, якби батько не спинив:

— Ну, досить уже, хіба тільки самі квочки будуть на обістю. Іди-но, малий, подивися, вже й зірка повинна з'явитись!

Справді, небо прояснилося, брав легкий мороз, на чистому небі мерехтіла перша зірка, немов усміхалася до хат, темного лісу та до піль далеких, що протягнулися за цвінтarem. У сусідських хатах чути було радісний спів коляди.

— Є зірка! Є! — Прибіг я з утіхою до хати. — Саме проти нашого явора, коло воріт.

— Ну, то й час вечеряти,— промовив поважно батько, клякнувши біля столу до молитви, за ними мати і ми всі. Тихо плила молитва з уст бідних зарівників моїх родичів — і нас, дітей.

За що молилися мої родичі в той Свят-Вечір, чи за померлих душ із рідні, чи просили Господа за нас, дітей, яких важкою працею та недіспаними ночами годували і виховували та старались дати нам іншу долю, ніж ту, яку вони на своїх мозолях зазнали?..

Ось найстарший син, мій брат, уже на своїому хлібі, минулого року здав матуру і учителює в своєму селі. А нас троє молодші, ще підростаємо. Яку долю вилагають батьки для нас у Господа?..

Про що батьки благали Новонароджене Дитя не знаю, але молився і за ці руки спрацьовані, що ні вдень, ані вночі не зазнали спочинку задля нас, за померлих обидвох дідусяв і бабунь та за братчиків і сестричок, що ще маленькими повмирали і спочивають під вишнями на цвинтарі. Молився, бо казали, що у цей вечір всіх іх у молитві згадати треба. Коли в молитві задивився я на образ, на якому Пречиста Мати на руках мале Дитя тримає, здавалося мені, що маленький Ісус простягає до нас свої рученята і благословить всю нашу сім'ю.

— Пошли ж, Боже, всім нам здоров'я, щоб усі разом до другого Божого Різду діждали, як нині, до святої вечері засіли! — Говорив тато, ділячись просфорою зі всіма нами.

А до найстаршого брата:

— Тобі, сину, нехай Бог пішле щастя, здоров'я та щоб ніколи ти не забував тої хатини, де вродився і виріс, ні нас у бідній селянській одежі, які виростили тебе та до людей привели. Хай Бог благословить нас усіх і цю святу вечерю, щоб на будуче ми ніколи голоду не зазнали!..

При вечері з сестрою ми не могли дочислитися, скільки страв було на столі, бо, говорили, що обов'язково повинно бути дванадцять. Кутею закінчили вечерю, ще й мати наказала, що хто з нас не напився води по вечері, бо в часі жнив не згасить спраги в полі. На це зварена була «сушня» (узвар).

На столі мати залишила миску з кутею, ще й ложку положила. Це для тих, що відійшли у вічність, а прийдуть відвідати рідних уночі, щоб покуштувати куті на Свят-Вечір. Занесла й корові дещо з вечері, нехай,— казала,— і худобина знає, що сьогодні Свят-Вечір. Кажуть, що худоба в цю ніч говорить як людина, то й можна підслухати, але треба цілу ніч просидіти у стайні.

Що тільки заспівали коляду по вечері, як почали сходитися хлопці, що мали ходити з вертепом. Ні цього вечора, ані на Різдво колядники не ходять по хатах, тільки юнаки з вертепом колядувати ходять. У цю ніч люди не гасять світла по хатах та не сплять, але очікують, як попівночі пролунає гомін дзвона, щоб іти до церкви. Всі хлопці збиралися скоро.

Повдягалися в плащі, пошиті умисне з дешевої матерії чорно-багряної та зеленої фарби, решта вертепних одягів зроблена була з паперу, обліплена кольоровими прикрасами та позліткою.

Яка це була для мене радість — цей вертеп! Немов я сам мав ходити з ним та заложити паперову корону на голову. Надворі, під хатою, наскідко багато сусідських дітей, кликали мене йти з ними, та де ж мені було до дітей! А ще як брат похарактеризував шмінками та почіпляв вуса й бороди, то я не міг з дива вийти і геть забув, котрий Василь, а котрий із них Петро чи Олекса.

— Ну, тепер з Богом зачинайте,— сказав брат, як скінчив, наказав, щоб точно записувати датки, бо вертеп ходив колядувати зі збіркою на читальню, та щоб членкою поводитися з людьми по хатах, не принести сорому ні собі, ні читальні.

Колядувати почали зразу таки з нашої хати. У сінях почулися голоси: «З нами Бог!». Вслід за тим увійшли стравожені пастирі в чорних плащах, круглих капелюхах та з довгими палицями.

*Гляньте, браття, що ся діє,
Чи горить де, чи то дніє
Над далеким Вифлеємом?..*

Спитав один із пастирів, вказуючи на вертеп, в якому палало світло, а зверху червоніла ясна велика зоря.

Як скінчили пастирі, заспівали коляду:

Світу голосить ясна зірниця...

Опісля з'явився ангел і заспокоїв стравожених пастирів:

*Не бійтесь, не лякайтесь,
То Син Божий народився.
Ідіть Його привітайте,
Ясна зоря путь вам вкаже...*

* * *

ЩЕДРИЙ ВЕЧІР І БОГОЯВЛЕННЯ

На Щедрий Вечір по хатах була та сама метушня і приготування, що й перед Різдвом, хоч і казали, що «другий Свят-Вечір то так, як друга мама». Зранку з кожної хати мусів хтось піти до церкви на водосвячення і принести свяченої води. Усі в хаті обов'язково постили до часу принесення води, коли напилися, відтак ходили кропити цією водою обійття, усі будівлі, і на кожних дверях робили білою крейдою знак хрестика. Звичайно, голова родини, дід або батько із кропильницею, йшов вперед, говорячи молитву, покроплюючи знадвору і всередині хату та інші будівлі, а наймолодший з родини ніс позаду книша. Цього

книша казали малому під час кроплення надгризати. І вважали недобрым знаком, як книш ненадіджений вертався до хати. Казали, що це помагає від гризунів, шкідників у господарстві як миші, щури та хом'яки. Перед вечором наробив я хрестиків із соломи і примістив іх на шибках у вікнах.

Перед вечерею помолилася спільно вся родина, відтак засідала до стола. Та й ще вечеря не почалася, як під вікном почувся голос щедрівки, яку щедрували дівчата-підлітки середущому братові:

*Ой, рано, куроньки піли,
Та дай, Боже, куроньки піли.
А ще раніше наш Владко став,
Та дай, Боже, наш Владко став,
Та дай, Боже...*

*При першій свічці личенько вмивав,
При другій свічці в сподні ся вбирав,
При третьій свічці коника сідлав,
Ти, коню сивенький, будь мені щасливенький,
Будь ми щасливий на три дорозі,
На три дорозі та й у три землі.*

*Першу землю та німецькою,
Другою землю та турецькою,
Третю землю та Волоською.
З Німеччини іде та грошики несе,
З Туреччини іде та коника веде,
З Волощини іде та волики веде,
Та дай, Боже, волики веде...*

Не послухав Івасен'ко ні братчиків, ані сестри, що прикликали до дому, аж прийшла його мила, яку він послухав і пішов додому, лишивши косу, яка довго ще бреніла біля покоса.

З хвилину вже й треті стали під вікном та щедрували «У вишневому садочку райська яблунька золоті яблучка зародила» та за кожним рядком повторяли:

— *Ой, дай, Боже. Щедрий вечір добрым людям, всього світу на здоров'я!*

По вечері мати поставила знов кутю з мискою і в кутю примістила солом'яного хрестика. Щеї ночі також небіжчики приходять покуштовати вечері, як не буде хрестика — відвернутися і не будуть істи, бо ж на Йордан усе на світі освячене хрестом, для цього треба, щоб цей святий знак був на кожному місці.

Другого дня, так, як на Різдво, по півночі роздзвонилися

дзвони, народ поспішав до церкви. Враз із днем, по Службі Божій, підуть на ріку святити воду. Там уже хрест льдовий, мов з каменя витесаний, на річці стоїть, і велика полонка вирубана біля нього.

Ще темно було, сніги почорніли, на дорозі ковзаниця, що важко вдергатися на ногах. Дехто з дому взяв ліхтарю, але сильний вітер загасив, як тільки вийшов на дорогу.

Після відправи в церкві, ще нічні тумани не встигли піднятися з долини над Серетом у ліс, як народ із процесією і священиком рушив до «Кладок» на ріку. Лопотіли на вітрі хоругви, нісся протяжний спів Йорданської пісні. За хоругвами поважні господарі несли трисвічники, а вітер немов дрошився зі старечими головами сивими, розкидаючи їхнє довге волосся.

Як тільки священик освятив воду, люди кинулися до ополонки, щоб набрати посвяченої води і принести додому та зберегти її аж до наступної Йорданської води. Свячена вода в хаті помагає не в одній потребі впродовж біжучого року, найбільше у хворобах: заболить голова чи очі — приложити свячену воду — поможет, впадуть уроки на кого — теж помагає. Коли уже людина знаходиться на смертельній постелі й чекає своєї останньої хвилини — свячена вода під рукою мусить бути. То й худобину на весну поять, перед святым Юрієм, як виходить перший раз у поля, кроплять нею збіжжя, то — нидіти не буде.

Після водосявлення зароїлося від людей на дорогах і по городах, куди лише коротшу дорогу додому має.

Коло церкви стоять ще гуртки людей, розмовляють. Гурток парубків із понасуваними «на бакир» кашкетами жартують та жартами проводжають дівчат:

— Ей, Ганю! Тільки не забудь часом! На воду вже дмухнули, а м'ясниці не дуже довгі цього року!

Дівчата, пишно вистроєні у святочне, в «шалінових» хустках на голові, червоні стяжки, вплетені в коси, до пояса сягають. Так дрібно і згорда ступають між людьми, немов говорять:

— Егеж, восени сміялися, що до Дмитра дівка хитра... А ось і в нас празник! Шукай поля на мою вроду, як святили воду!.. Та дивися, щоб гарбуз через поріг не покотився за тобою!..

НА СВЯТОГО ІВАНА ХРЕСТИТЕЛЯ

На св. Івана Хрестителя не брався ніхто до важкої праці. Святкували, хоч це не було вроčисте свято. Жінки не прали після Богоявлення 9 днів, бо «ріка освячена, хай вода зійде». А що це вже скінчилися свята, що тривали з перервами два тижні, то й не хотілося братися до веретена, хоч бодай в цей останній день гомоніли куми в хатах, згадуючи свята.

Цього дня молодь забавлялася та заводили музику. У недалекого сусіда була простора хата, ще перед полуднем сходилися парубки з дівчатами. Прийшли музиканти: Ремеза, що так моргає очима, коли грає на скрипці, і Прокіп, обидва грають скрипками, старий Година з цимбалами, на яких грає, то до такту трясе головою, аж довге волосся, підстрижене на давній лад, підскакує на голові. Прийшов і Кметь з решетом (рід бубна), який уміє потягнути по решеті пальцями, що бляшки і брязкальця на решеті дзвенять та брящать до такту.

Тільки задудніло та забріжчало решето на дворі, а з-поза хат та з дороги почали приходити дівчата несміло на подвір'я, ніби скрадаючись ішли до сіней. У хаті музиканти строїли скрипки, приготовляючись до грання. Із сіней почувся спів коломийки, котрогось із нетерплячих парубків:

*Ой, заграй же, музиченьку!
Чому ти не граєш?
Чи тє руки покрутіло,
Чи сміка не масх?*

А з хати відповідь музикантів:

*Ой, заграю, ой, заграю,
Будуть чути люди —
Та з медведем танцювати,
То й ніхто не буде!
Бо з медведем танцювати
Не буде охоти:
Краще вдома потанцюєш
З житнім околотом...*

Затягнули музики зразу такої дрібненької, що парубки затрясли собою, притупуючи ногами і пустилися в танець із дівчатами. Шибки у вікнах задрижали до такту, а як по якомусь часі змінили музики на коломийку («згори»), аж на дворі задудніло від десятка парубоцьких чобіт. Немов вихор зірвався в хаті, парубки підносили в шаленому танці дівчат, що й землі не дотикали ногами, а спіднички і стяжки робили ще більший шум у хаті.

Парубків з дівчатами на забаву прибувало щораз то більше. Прийшли парубки «з тамтого кінця села», хоч там також повинні бути музики, бо так водилося щороку в селі: та казали, що війт не дозволив двох забав у селі.

А що вже дітвори на подвір'ї! Заглядають до хати, топчуться під вікнами, аж господар виходить на двір та й вигонить з подвір'я на дорогу, щоб загати не обдирали. Але де ж дітвакам уступитися, як тут музики грають!

Переграли танець, парубки повиходили надвір прохолодитися.

- Ну, і грає той Ремеза! Аж струни говорять,— хвалить один, а інший з жалем:

— Ех, мамцю, мамцю! Чому я музикантом не вродився! Як зачуло скрипку, аж ноги трясуться!

У другій кімнаті стоїть на ослоні півбочка пива, що купили її в складщину. Але ще не час розбивати, тільки господар порається там, приготовляє посудину та склянки.

Молодий парубок, війтів син, ще й вуса не засіялися йому, частує тютюном (і то дорогим, за стонадцять) під загатою рекрута Дмитра, що навесні до бранки іде, та просить, щоб втягнув його до танцю.

— Дмитрунню! Бігме, тільки один раз! — благає старшого парубка.

— Ну, то ходи! — відповідає той, — але дивися, щоб я не мав клопоту від других через тебе!

— Не бійся! Я всім могорича поставлю. Тільки один танець перетанцюю і заберуся геть.

Знову заграли музики, задудніло та забрязкотіло решето, забреніли цимбали. Хто не танцював, вийшов з хати, щоб іншим не заважати. У сінях було повно хлопців з «тамтого кінця» та старших, що вислужили вже військо. Он і Іван у червоній уланській шапці, той, що восени від уланів повернувся, а тепер обслуговує жандармів на станиці.

Під звуки музики із хати понісся спів коломийки, що співав, танцюючи, Грицько:

*Було мені не казати
Та не говорити,
Як я маю за старого
Заміж виходити.*

*Було мені не казати
Та не обіцяти,*

*Як я маю за слинявим
Життя зав'язати!
Сидить сова на воротах
Та їй думку думас,
Через клятих вороженьків
Дівчини не маю.*

*Сидить сова коло хати,
На вітер ся дус,
Та всім моїм воріженькам
Нехай мать мордус!*

У сінях старші парубки переглянулися і моргнули на Степана, що стояв у дверях хати і дивився, як Грицько танцює з Настунею. Один із них підтягнув:

*Будеш, брате, танцювати,
Будуть тобі смішки,
Як істи меш із менажки
Цісарську лемішку.
Замість жінки дадутъ гвера
Ta ще й патронташи,
A в додаток зафасуєш
Цісарські камаші!..*

Саме скінчився танець. Хлопці та дівчата пропихалися надвір. У сінях клубилася хмарою пара з хати. У цій хвилині старші парубки подалися з сіней до хати.

— А тепер для нас танець заграйте! Для «запорожців», — підійшов згорда до музики Іван в уланській шапці, ображений разом із старшими парубками, що молодші рекрути не просять їх до забави.

Музики почали приготовлятися до гри і не дуже охоче заграли. Парубки кинулися до сіней і брали дівчат у танець. До Настуні підступив Степан, просив до танцю, але вона отягалася.

— Щойно танцювала, змучилася! — відповіла. Та Степан уперто тягнув її за руку до хати.

Підскочив Грицько і відіпхнув Степана.

— Чого причепився до дівчини? — крикнув. — Мало дівчат на музиках?

У сінях зчинився гамір, музики ввірвали танець, в хаті й сінях настала буча. Дівчата з криком вибігали надвір. За хатою затріщали коли від плота.

Господар пустився втихомирювати, бо в хаті завелася таки добра бійка, рекрути обстоювали за Грицьком, а господар,

побачивши, що не дасть сам ради, побіг до війта, що на щастя зустрів його по дорозі.

Хтось дав знати Теклі, що за Настуню парубки б'ються. Прибігла задихана і Настуню нагнала додому, погрожуючи їй п'ястуками по дорозі.

Війт розігнав музик, наганяючи страху своєю повагою і палкою, а може найбільше тим, що загрозив піти зразу на станицю жандармерії, що була у селі. Коли побачив, що його син вибіг з хати з синяком під оком і роздертим рукавом, розлютувався та розкривався під хатою, що парубки розійшлися негайно, хто куди лише міг.

— Розбійники, розбишаки! — верещав війт на все село. — Я зразу іду на станицю, зроблю «візомперт» на хлопця і іду до Тернополя. Дам я вам музики другим разом! Цілий рік не почуете скрипки!

Увечері в корчмі старої жидівки Гітлі запивали згоду рекруті зі старшими парубками та з війтом. Грицько зі Степаном обіймалися, підпивши та плачуши, один другого називав братом. Війт, похитуючи підпітою головою, пригадував свої молоді літа, коли був рекрутом та служив при війську. Громадський післанець (поліцай, що у війську був капралом) також підпив собі та сидів у куті, згадуючи свої молоді вояцькі часи, співав «Синю кабатину»:

Ой, світ зав'язала синя кабатина,
Плаче, руки ломить молода дівчина.
А в неділю рано, ще сонце не сходить,
А вже молоденький жовняр по касарніходить.

Співаючи цю пісеньку, він похитував головою в корчмі й так заснув...

Уже когути звіщали північ, як з корчми розходилися додому. Одні провадили війта під руки, бо сам він не був у силі удержатися на ногах, а інші громадського післанця, що викрикував раз-у-раз до хлопців австрійську військову команду:

— Хлопці! Габ ахт! Рехт шав — бо пан капітан іде!.. — і при цьому заточувався, був би повалився у рів, якби не піддержували його, а іхній сміх і команда поліцая по сонному селі побудила всіх собак, так що вони почали брехати на подвір'ях один наперед другого, мов би докоряли за порушення нічного спокою.

З іх «буди» (громадського будинку) коло церкви, де приміщувалася пожежна сикавка і приміщення для нічних вартівників, вийшло двох вартівників, окутаних в кожухи та опанчі, виглядали на нічних духів та спокійно приглядалися

п'яному походові.

В бічній вуличці, де стояла хата поліцая, чути було, як він верещав під своїми дверима, стукаючи у вікно до жінки:

— Катерино, відчини! Що то за військо? Як пан капраль каже, так мусить бути!

За хвилину чути було, як заскрготів ключ і засув від дверей та сварку його жінки, що «благословила» палицею «службового капраля».

Все затихло у селі, тільки стривожені собаки ще довго брехали, та то тут, то там запіяв когут на бантах, і вартівники, розмовляючи півголосом, проходили селом.

* * *

СІЛЬСЬКЕ ВЕСІЛЛЯ НА ГАЛИЦЬКОМУ ПОДІЛЛІ ПЕРЕД 50 РОКАМИ

*«Ой, з Імджайся, родоньку,
З вечора в суботоньку!
Та з Імджайся парами
Із весільними дарами!»
«Не женився — не журився,
А як оженився, в землю задивився».
«Весілля три дні, ціле життя злидні».*

(Народня приповідка)

У сусідів за садом приготувалися до весілля. Текля, багачка, таки поставила на своєму і присилувала дононьку Настуню дати свою згоду, що піде за Степана. На «старостах» дівчина втікла до другої кімнати і не хотіла вийти «до гостей», що сиділи з молодим у великій хаті. Коли молодий почув ридання Настуні в другій кімнаті та сварку матері, уже сам хотів просити старостів, щоб ішли додому, та Текля прийшла від Настуні й моргнула до нього, додаючи надію:

— От, дурне! Грицька в голову собі взяла! Та як не піде вона заміж за кого я кажу, то нехай зразу забирається мені з хати! Не хочу знати такої доноьки!

Якось погрозами та намовами вдалося заспокоїти Настуню, вона, втерши сльози, подала рушники. Довго старости запивали моторича, та молодий сидів сумний. Кілька разів хотів заговорити до Настуні, що відверталася від нього, втираючи заплакані очі.

Після «старостин» засватана Настуня не плакала вже, ходила сумна, мов тінь. До нікого не відзивалася, а все, що ій Текля казала робити, виконувала як сонна. Та де ж дівчині-відданіці до думок серед такої передвесільної суматохи, що постала в хаті після сватання! Закрутиться голова кожному, а тим більше самій молодій! Мати не сварилася вже на неї, стала ласкова та й до роботи не дуже силувала. Тішилася, що донечка нарешті «прийшла до розуму». Так, як ій ставити було спротив, коли вся родина, близька й дальша, та сусіди вговорювали, Степана прихвалювали, а Грицька прозивали та й ганили!

Перед самим весіллям жалілася в нашій хаті, що не віддають за кого вона хоче. Зі Степановими моргами її женять. Та вона його не любить і ніколи любити не буде. Хай роблять уже, що хочуть, бо бачить, що вся родина зненавиділа Грицька. Нікому більше не жалілася, тільки ходила сумна й задумана. Дарма Грицько виходив вечорами до криниці та топтав у снігу стежку біля її воріт. Не показувалася, не хотіла собі та йому жалю більше завдавати.

На «словинах», коли обидві родини молодят умовлялися про реченець весілля, біжча рідня обіцяла, що подарує, Степан кілька разів пробував зажартувати до Настуні, та все якось вона викручувалася від нього, збуваючи його мовчанкою. Текля хотіла «поговорити» з нею при родині по-своєму, та батько Степана, Фед'ко, моргнув до неї, щоб дала спокій:

— То, свахо, на все свій час прийде. Чи то раз молоді дуріють, а коли прийдуть до розуму, по руках цілуєть, що було кому іх опам'ятати.

Почали батьки умовлятися, скільки поля і «в котрій руці» та що з худоби дають одні й другі молодим, щоб бути певними перед записом у нотаря.

«Словини» затяглися до пізної ночі. На те, що давала одна сторона, не годилась друга. То поле не добре, з глинкою та й горбувате, або далеке. Хоч деяка нива називалася «моргова», але там заледве три чвертки в ній було. Хоч у хаті не було багато гостей, сама близька рідня і дехто з сусідів, та гамір зчинився, мов на весіллі. З горілкою розв'язалися язики, Явдоха, що перебирала службу весільної церемонії, як старша варилиха, підливши, затягнула весільної та доконче хотіла музик, аж Текля вгамувала її.

«Словини» відбувалися в неділю, в понеділок їхати мали до запису, а весілля почнеться, за стародавнім звичаєм, в четвер.

На словинах вибрано весільну службу для Настуні за її згодою. За дружки були прошені дві дівчини: одна з рідні, друга — сусідська, близька подруга Настуні, за старосту брат Теклі зі сусіднього села, за дружбу — Матвій, що восени одружився, а за бояр два парубки, теж із рідні. До того ще дві свахи-молодиці та дві жінки-сусідки до помочі головній «варилисі» Явдосі. За «козака» назначений був Івась, наймолодший брат Настуні, що вже давно хвалився цією службою.

Подібна служба обрана була і для молодого, тільки без козака, замість дружок запрошена була з його рідні дівчина за «світилку».

Поволі весілля, що мало завдати стільки клопоту та праці, почало входити на свою дорогу, і Текля відідхнула, як побачила, що все «клейтесья» по-господарському так, щоб по весіллі люди не судили та щоб близька й дальша рідня згадувала добрим словом. Це ж перше весілля справляє, то й поставиться треба! А все на її голові, хоч є господар (Прокіп — чоловік Теклі), та — як то приповідують, — що чоловік у хаті лише один кут тримає, а решту — жінка. Правда, Прокіп господар добрий, і все, що треба зробити чи подбати на весілля, доконає, тільки на ті всі звичаї весільні та «придибашки», як він це називає, махне рукою.

А було ж для кого старатися! Рідня велика, заможня! У своєму селі скільки, а в подальших селах!

У вівторок Івась запряг коней до саней, і Настуня з двома дружками поїхала просити рідню на весілля по дальших селах. Молода й дружки з червоними биндами (стрічками) в косах, в шалінових хустках, закутані в кожушки, бо хоч вітру не було, але мороз скрипів добре, а сани, здавалося, самі йшли по снігу.

У хаті й на обійті йшли тим часом дальші приготування. Хату, побілену ще минулого тижня, свахи кінчали прибирати квітами з паперу та майти образи смеречиною, бо дружки не скінчили.

На подвір'ї Прокіп і Ригорко поралися біля кабана, що лежав заколений на оборі. Вайлуватий парубок, старий Ригорко, що був посвоячений із Прокопом, часто помогав йому в роботі, відганяв до буди собаку, що підходив до кабана, дивуючись, що таке сталося з його сусідом, що перед хвилиною стояв ще і рохкав у курнику. Поглядаючи на кабана, Ригорко міряв п'ядею руки хвоста і не міг надивуватися:

— А щоб ти пропав! Ще, як живу, такої тварини не бачив! Тут солонини буде на шість цалів... От потвора! — та почав рвати

щетину з хребта, бо знову трохи шевство.

За хвилину прийшли з саду наймит і сусід, що прокидали сніг у саду. Поклали кабана на драбину і понесли в сад, щоб обсмалити.

Вариліха з Теклею приготовляли в хаті посудину на середину з кабана і на кров. Випарювали окропом діжку на солонину, Текля раз-у-раз вибігала до другої хати та приносила посудину. При цьому пригадувала, чи все приготоване на своєму місці.

Та ще в такої господині не було б усе наперед обдумане і приложене? Муки намолов Прокіп ще зараз по святах, бо тої з-перед свят було замало. У сінках стояли: півбочок і три чвертки пива, привезені прямо із самого бровару, вишняку наточили з двох чвертак, а в корчмі, в орендаря Мотя замовили горілку, і завтра Прокіп привезе. Текля вспокоїлася з думками. Усе, як має бути, варити та гостей дожидати!

Через два дні майже було з кабаном роботи. Відложили, що треба було, на весілля, а решту посолене склали в діжку. Скільки мороки з ковбасами та кишками! Та всі спішилися, щоб перед четвергом увечері покінчити, бо четвер призначений для короваю, коровайців та гусок.

У середу ввечері Явдоха гріла воду на розчину, а в Теклі розболілась голова і вона, перев'язавши її рушником із зимним окладом, пішла трохи спочити до другої кімнати. Недовгий був той спочинок, бо ж треба було приготувати і насіяти муку, то й прийшла і взялася знову до роботи.

Свахи пішли скликати жінок до коровайців на четвер, а скінчати з печивом, ввечорі відбудуться «розплетини» молодої.

У четвер знову рух у хаті. Посходилися жінки, одні місили тісто, другі — виробляли коровайці, бо в цей день починалось вже весілля. Текля гостила всіх, дякуючи та припрошуючи до горілочки й перекуски. Найстарша віком жінка виробляла коровай, молодші зі співами та жартами клали на верх із тіста вироблені гуски і шишки. Коли приходилося його витягати з печі, то мусіли челюсти вирубувати, так розрісся. Усі дивувалися, що такий вдався, Явдоха, що по весіллях «зуби з'їла», божилася, що такого короваю ще не бачила.

— Хвалити Бога, що не розпався в печі,— промовляла. —

Бо то не добре віщує: одному з молодят стояв би гріб на дорозі. А як гливкий у середині, то молоді будуть любитися!

Після короваю понапікали коровайців, колачів та гусок, що Прокіп кілька разів виходив по драбині на горище дивитися, чи не зайніялася сажа в комині.

Уже смеркалося, як покінчили з печивом. Повиносили все до комори і другої хати, а деякі жінки побігли подивитися додому, щоб за хвилину прийти знову розплітати молоду.

Незадовго почалися розплетини молодої. Наступю посадили на кріслі серед хати, і свахи розплітали коси та чесали гребенем, при цьому співали:

*Стільця, батеньку, стільця
Та нового гребінця!
Нема батенька вдома,
Бо поїхав до Львова
Гребінчик купувати...
Ta щось довго не видати,
Де ж твій, Настунько, старший брат,
Що косоньку твою заплітає?
Нехай прийде, розплете,
Русу-косу розчеше!..*

Коли скінчили розплітати, і Наступя встала з розпушеними косами, Текля запросила жінок за столи і гостила їх.

Другого дня було ще багато роботи жінкам у хаті. Пекли ковбаси, що Прокіп вудив їх у комині, кишкі, печені, варили студенець (драглі), понапікали різних ласощів, що аж на дорогу несло від того.

Молодята вранці ходили до церкви до св. Сповіді, а ввечері прийшов молодий по Наступю, щоб йти до священика «до молитви».

Текля з утіхи не знала, де посадити будучого зятя. А ще ж як Наступя заговорила до нього, жартуючи, хто понесе з них курку до священика, яку треба було занести ще при оповідях, Текля таки дуже врадувалася, а свахи аж переглянулися між собою. Прийшлося курку нести Івасеві, який, натягнувши батькову шапку, з утіхи заспівав біля порога:

*Ой, ішов я вулицею,
Так ми було стидно.
Ніс я курку під пахвою,
Хвостик було видно...*

Увечері прийшов музика, найстарший із партії музик, що мали грati на весіллі. Музики замовлені були вже давніше, але не були згоджені, завтра, як тільки молода вийде в село просити, вони мають іти слідом за нею, грati «на добриден».

Він почав торгуватися, як усі музики по селях, нарікаючи, що струни дорого коштують, а їх є чотирьох разом і втратять кілька

днів. Бо ж не якісь там бідняки справляють! В селі й околиці добре знають, що варта його гра. Ось у селі ще є дві партії музик, та чомусь не дуже їх беруть, хоч за безцінь грають. Та де ж! Як піchnуту «терликати», а все тої самої «свині в ріпу», хоч із хати втікай, а коли треба танець закінчiti, то просять танцюючих, щоб стали, бо не знають, коли смичка від скрипки відорвати.

Текля не торгувалася. Чого ж? Він же ж добре знає, що вона музик не скривдить. Заплатила п'ять ринських від себе, а «збоку» ще стільки будуть мати. Дістануть підошви з обох короваїв із «зап'ятками» (якщо дружба не обріже занадто), по буханцеві хліба та по коровайцеві кожному. Щось впаде ще з грошей при «скуплюванні», а за «марші» теж буде від гостей. А скільки зароблять завтра, як гратаимуть по селі? Та ж у кожній хаті дадуть п'ять-десять крейцарів та буханець хліба. Ні, він повинен бути задоволений!

У суботу походилися свахи, варилихи та деякі сусідські жінки. Одні робили порядки, другі помагали при кухні та випроваджували молоду «в село» просити на весілля. Прийшли зібрані дружки, і Настуня теж зібрана, як до шлюбу, пішла з ними просити в перших сусідських хатах. Текля повчила, до яких родин вона має заходити, щоб не обминути декого з рідні чи кумів, а то й деяких господарів, що жили приязно з іхньою родиною. Приходилося майже половину громади просити, бо самої рідні було багато, а про деяку дальшу рідню щойно Настуня довідалася, коли і через кого вони посвоячені.

Як молода вийшла з дружками з хати, з'явилися музики і грали «на добридень» під вікнами хат, де просила молода.

У селі зробився рух. Дівчата й молодиці вибігали на дорогу, визираючи, чи далеко ще молода, та перекликались одна до одної:

- Княгиня на весілля просить! Ото завтра потанцюємо!
- Не всі будуть танцювати! Нас вона просити не буде, але ви: «Чия хата, а ваш верх буде!»

Зникали скоро в хатах та крізь вікна дивилися на дорогу, а деякі сподівалися молодих, приготовлялися їх привітати у хаті.

Молода й дружки словами «Просимо благословенства!» здоровили кожного, кого лише стрічали на дорозі, а в хатах кланялися низенько три рази, просячи благословення, відтак молода припадала кожному до ніг та старших цілуvala у руки, а молодших у лиці. Тоді просила від родичів і від себе на завтра до церкви на шлюб, а по шлюбі на весілля. Господарі трічі

відповідали: «Хай Бог благословить!» і дякували за запрошення...

Згідно зі звичаєм зайдла Настуня до молодого просити на весілля. Степанів батько з радошів «солодкої» поставив такої, що одна дружка, випивши, не могла промовити слова, і слізози стали їй в очах.

У Степановій хаті було все готове до весілля. Свахи зі світилками заквітчали смеречиною та паперовими квітками образи і стіни в хаті, мати складала столову посудину та значила, від кого позичена, бо ж годі стільки мати своєї.

У другому кінці села стрінула молода Степана, що з боярами теж ходив просити своїх гостей. Степан, у високій бараковій шапці, заквітчаний китицею з барвінку і квітком, підперезаний широким зеленим поясом та почепленою шаліновою хустиною збоку, видався Настуні сміливішим та гарнішим, і вона повеселіла та почала вже жартувати. Дружки напали на одного з боярів, питуючи, де він так скоро встиг «відморозити очі» (випити горілки), а бояри кепкували з дружок, що тільки частину села вони перейшли, а заледве вже тягнуть ноги,— то завтра,— жодна не зможе піти в танець.

Пізнім вечором вернулася молода з дружками до хати, де ждали на неї, щоб починати «квітку» (вінок плести).

Свахи привітали молоду піснею:

*Ціле село обходили,
А ніде ми не зблудили.
Всі доріжки прометені,
Всі ворота відчинені...*

Відтак дружки принесли кошик з зеленим барвінком. Усі дивувалися. Як вони нарвали його, та дружки тільки посміхалися. Це була іхня таємниця. Хлопець, наречений одної з них, замало не пропав у снігах під лісом, як ішов на «Вуглярку», де було найбільше барвінку. Щастя, що там було іх двох.

Бояри принесли соковиті вершки з дерева, обчищені з кори, на квітки до короваї і сніп вівса на вінки для дружбів.

Коли усе було готове, одна із свах сказала:

— Благослови, Боже, вінком почати і вінком закінчити! — розділила дівчат, вказуючи, котрі мають плести, а хто має прикрашувати квітками та позоліткою, а дружки з дівчатами затягнули пісню:

*Благослови, Боже, благослови, Боже,
І Ти, Пречиста Мати,
Що в літі не всихає,*

*А в зимі не змерзає!
Той барвінок рівняти...*

Почалися розмови, сміхи та пригадування, а дівчата наслухували нетерпеливо, чи не йдуть музики, що так довго не приходили, одна з дружок заспівала:

*Ой, віночок з барвіночки, ще й з зелен-руті,
Та вже тес дівування не можна забути.
Ой, заплакала Настуня, як віночок вбрала,
Русу-косу розпустила, слізами зливала...*

Настуня, що вкладала квітки і подавала дружкам, припала до стола головою і почала ридати. Зачула цю пісню Текля і моргнула на сваху, щоб та заспівала веселішої, але в цій хвилині в хату вбіг Івась із криком, що музики йдуть.

Справді, в сінях забряхкотіло решето, і в хату увійшли музики. Поздоровили всіх, почали жартувати з дівчатами та свахами, Явдоха, пораючись перед вечерею біля вишняку, хильнула трохи, затягнула підхмеленим голосом, аж Івась зі сміху присів біля дверей:

*Ой, як я ся віддавала, то музики грали,
А як мене забирали, то по плечах прали.
Не так буду пам'ятати я тес весілля,
Як я буду пам'ятати те своє похмілля!*

За музиками ввійшов гурт парубків, а за ними молодий із боярами й світилкою. Бояри несли дарунки для молодої і її родичів, привітавшись, підступили до них та, низенько кланяючись, просили, щоб не погордити дарами молодого. На великому підносі подали молодій шалінову хустку й нові черевики, на верху лежав заквітчаний калач. Батькам теж подали велиki калачі.

У другій кімнаті Петро з Ригорком розбили чвертку з пивом, а Текля внесла вишняку й горілки, і «вінкоплетини» почалися на добре.

Музики, випивши, почали строїти струни, відтак заграли весільної до вінкоплетин, та так протяжно, що всім зробилося сумно і притихли на хвилину, по хвилині затягнули такої, що сама до танцю ноги підносить — подільську коломийку. Парубки заметушилися і брали дівчат у танець, дружка, що завершувала барвінком квітку, кинулася до Ригорка, який сидів на стільчику біля порога й, пихаючи свою файку, раз-у-раз кліпав очима, немов до такту музикам.

— Ходи, Ригорку, хоч раз із тобою погуляю! — Вчепилася

дружка і тягнула на середину хати. — Чекала я місяцями на старості, а Ригорко ані гадки не має!

Ригорко тримався, як міг, то стільця чи одвірків, та здорова дівчина таки відірвала його, і валуватий Ригорко, що від тяжких праць і молочення по господарях уже й згорбився та заледве ноги волочив за собою, опинився в гурті танцюючих. Раз-у-раз воркотів і кричав серед парубків і дівчат, додаючи всім сміху. На щастя, файка впала йому на землю, і він наробив крику, щоб не розім'яли її ногами. По хвилині вирвався дружці з рук і, хитаючись, попрямував на своє місце до стільця. Довго воркотів ще злісно, називаючи дружку «дурною гускою» та «Божим реготалом».

Вінкоплетини затягнулися до пізньої ночі. Треба було плести квітки і вінки на обидва весілля, а тут дівчат до танців кортіло. Аж по півночі батьки Настуні прощали всіх, дякуючи за вінкоплетини, та просили на весілля.

У неділю, як тільки передзвонили до церкви, почали з'їжджатися гости-рідня з подальших сіл. Одні заїхали на подвір'я до Теклі, інші, бо не було місця на подвір'ї, заїжджали до сусідів. Гости — одні йшли до хати, інші, злізши із саней, прямували просто до церкви, бо вже дяк присилав, щоб молоді не спізнилися, бо «егомость» недобрий, що молодих немає на Службі Божій.

У хаті метушилось повно гостей. Прийшов молодий зі своїм почотом, і всі чекали на Настуню, яку в другій хаті дружкий свахи приготовляли до шлюбу.

Музики настроїли скрипки й заграли стиха весільної; за хвилину з'явилася Настуня. З віночком на голові, з кораликами, довгими биндами та з кораллями, як кров, червоними на шиї, — здавалося, що то не Настуня, а царівна з казки. В оксамитовому жупані без рукавів та в «турецькій» сукні, — аж шкода було вдягати кожуха на цей чарівний жупан, але треба було: надворі мороз хоч тихенький, але скрипів добре. Перед столом лицем до порога сіли Прокіп і Текля. Прокіп у руках тримав хліб, а Текля — святий образ, щоб благословити Настуню. Староста Онофрик узяв Настуню за руку і привів перед батьків, питуючи, чи благословлять вони чесний шлюб на свою дитину, яка мов свічка стойть перед ними, як княгиня між дівчатами вродою і станом пишається.

Усі разом голосно відповіли: «Хай Бог благословить!»

Тоді староста до Настуні сказав:

— Склони голову перед батьком-ненькою та подякуй за те,

що вигодували тебе, до людей привели та до вінця, на чесний шлюб допровадили тебе!

Свахи заспівали протяжно:

*Перший раз, Настуненько, перший раз,
Кланяйся батеньку до сто раз!
Заки твого поклононька дочекав,
Ой, кланяйся, Настуненько, та до ніженьків впади,
І старому, й малому та Богові святому!*

А тоді почали грати музики. Настуня припадала тричі до ніг батькові та матері, цілуючи їхні руки, а вони благословили її. Настуня плакала при тому, та й Текля втирала очі від сліз. Та як не заплакати матері, випроваджуючи першу дитину до шлюбу!

З усіми, хто був у хаті, прощалася Настуня та просила благословення: із рідними й нерідними, аж староста, як голова весілля, наказав поспішитися, щоб застати священика в церкві.

Музики подалися за поріг і заграли шлюбний марш, Прокіп з Теклею вийшли з хлібом і образом до сіней, на порозі покропили молодят свяченою водою, і весільний похід рушив до церкви. Молодий з молодою йшли окремо зі своєю службою, тільки голос весільних пісень та музик зливався в один гомін, що лунав по селі на морозному повітрі:

*Уже дзвонаонки дзвоняять,
Голосоньки заводять.
Молоденьку Настуненьку
До шлюбоньку водять.—*

виводили свахи з дружками, до них прилучувалися молодиці, що запрошені були на весілля.

Скільки було весіль цих м'ясниць, то стільки народу на жодному не було, що на шлюбі Настуні. Коли молоді підійшли до тетраподу, то нарід подався від дверей вперед, а дівчата і молодиці, то й землі не дотикались ногами, такі цікаві були дивитись на молодих.

Свахи повчили Настуню, щоб перша стала на рушничок ногою, та як клякатиме, щоб приклікнула кінець Степанової поли, то через ціле життя верховодитиме над чоловіком, дружки дивилися, щоб свічки в руках молодих горіли прямо, не схиляли гнотів на бік, бо це недобрий знак — смерть віщує, та щоб не лили воску на долівку, бо це ворожить сліози.

По шлюбі молоді пішли до «захристії» дякувати парохові за шлюб та просити ще раз на весілля, нарід, як бджоли з вулика, висипали з церкви на двір. За хвилину молоді з весільним

почотом і гістьми поверталися до дому молодої на обід.

Музики, що чекали під дзвіницею, добре змерзли, заграли весільний марш, а свахи з дружками співали вздовж дорогою, аж гомін стояв до лісу:

*Гоя, матінко, гоя,
Я тепер вже не твоя.
Тепер я вже того пана,
Що'му в церкві присягала.*

На порозі хати Текля і Прокіп привітали молодих хлібом, і увесь весільний похід входив у хату. Щастя, що обидві хати були просторі, бо стільки гостей прийшло, що годі було пропхатися.

Столи були застелені до обіду. Музикам поставили стола біля постелі, що зносилась мов гора від перин та подушок, прикрита вовняними накривалами (веретами), наложеними один вище другого.

Щоб місця було більше в хаті, свахи почали розміщувати гостей за столами. Якось зразу гостям не снувалася розмова, одні віталися з господарями, другі — зі знайомими або й рідними з дальших околиць. Ще інші — скидали верхню одіж. Сідали за столи і розмовляли поважно напівголосом, нарікаючи на остру зimu, що далася добре взнаки того року, говорили про церкву, священика та про господарські справи.

На столі з'явилися пляшки з горілкою, щоб в першій мірі зігрілись гості, заки поданий буде обід.

Дружба моргнув музикам, і ті затягнули дрібненької «трясунки», відтак звернувся до молодят, нарікаючи, що через них зірвалася така буря в хаті, тому за кару — хай почнуть вони першим танцем. Молодий із молодою пішли в танець, за ними пішли бояри з дружками та світилками, а як музики заграли «З-за гори» (коломийку), зосталася лише серед хати молода пара.

Як заграли «козачка», гості не могли вийти з дива, що Степан такий тихий та мовчазний,— в танці, мов вихор, носився біля Настуні, присідаючи, то вибиваючи чобітъми, аж столи тряслися, а Настуню стяжки, як крила носили в танці, тільки коралі притримувала рукою на грудях.

Не стерпів староста, поважний Онофрик, що за молодих літ був добрий гуляка, поправивши на голові сиве волосся довге, підстрижене низько на карку, вхопив Явдоху, що клала ложки на стіл,

— Гей, кумо Явдохо! Покажім, що й наші ноги колись не дармували!

Пустився в танець з Явдохою та закрутів нею так, що за малим не впала на долівку та підспівував:

*Ото, чорна гречка, білі крупи,
Обертайся швидше, старий трупе!*

А музика, що грав на решеті, заспівав до такту коломийки:

*Гей, танцюйте, старі кості,
Завтра не будете!
Прийде грабар з лопатою,
До гробу підете!*

У хаті зчинився сміх, бояри й дружки плескали до танцю в долоні та сміялися з Явдохи, яка вкінці вирвалася з танцю і, воркотячи, що староста, як іде дорогою, то ледве волочить ноги за собою, а тут замало не розніс її. Явдоха вийшла до другої хати.

Тим часом свахи розставили обід на столі, доливаючи розсолу до локшин (макарону). Прокіп і Текля просили гостей до їжі. Молодих посадили на «покутті», а побіч них — поважніших гостей. Пароха не було на цьому весіллі, бо пішов до родини молодого, тільки дяк проказав молитву перед обідом, а за ним молилися всі, що були присутні в хаті.

Обід протягнувся довго, бо ж не годилося кватитися при обіді, та й треба було почекати, щоб господиня чи свахи припрошували кілька разів, бо такий звичай водився на весіллі, хоч усі були вже голодні. Прокіп приносив пляшки з горілкою та вишняком, наливаючи в чарки, припрошуваючи, а Ригорко у збанку доносив пиво.

По першій страві свахи на столи подали печеною зі смаженою капустою та понаставляли різних випіканців та медівників, що на столах аж місця бракувало.

Музики гостили після обіду, то за цей час вони пригравали на перебій усім тим, що бажали щастя молодим і господарям дому, а дехто то й пісню заспівав, припиваючи. «Запорожців» і всіх дітей, присутніх на весіллі, запросили до другої хати, і там вони обідали. «Запорожці», — щоб не робили бешкету в сінях і надворі не обдирали загати, — а щоб згадували весілля Настуні. Усіх ще й обдарували «гусочками». («Запорожці» — непрошені гости).

По обіді, коли повставали від столів, подякували господарям, свахам та вариліхам за добрий обід. Музики випровадили молодого з боярами і світилками до дому, бо там уже чекали на нього, щоб «дарувати», та й треба було завчасу прийти з короваем до молодої. Ще довго грали марша на порозі, аж молодий зі службою зник за хатами.

Після цього почалися танці. Музики грали на ослоні, молодші гості танцювали та й непрошенні парубки й дівчата пропихалися до хати, бо тепер можна було танцювати весільним і невесільним. Старші гості примістились, де могли лише, бо танцювало багато пар, і місця було замало. Прокіп, Текля і свахи не давали гостям розмовляти «на сухо», наливаючи в чарки, та припрошуvalи до горілки чи вишняку.

Великий гамір зробився в обидвох хатах. У великий — музика й співи, в менший теж йшли розмови голосні, всі добре підхмелилися, і кожне хотіло, щоб усі його слухали, а дехто то вже й сам говорив до себе, не маючи слухачів.

У сінях було тяжко пропхатися, стояло повно «запорожців», навіть «з другого кінця» села поприходили і стояли на подвір'їаж до воріт, співаючи, та жартували з Ригорка, що часто виходив на двір дивитися, чи не курять під загатою.

Жінкам розв'язалися язики на добре. Розмовляли гуртками. Явдоха, тримаючи чарку в руках, заспівала хриплячим голосом, а всі підтягнули за нею:

*Кришталева чаща, срібнєс дно,
Пити чи не пити — все однє.
Кришталева чаща, золотий верх,
Пити чи не пити, однаково помреш.*

Старий Онофрик прилучився до гурта жінок та почав щось розповідати, мабуть, жінки не сподобали собі його розмови, бо зі сміхом прогнали від себе, а Явдоха, вхопивши з припічка дерев'яну варену, замахнулася жартом за ним, промовляючи: «старунові вже зима на голову сіла, а він язиком ще дурниці меле».

У другому кутку біля стола жінки згадували свої молоді літа. Одна з них оповідала, як за місяць по шлюбі вона через свекруху мусіла покинути чоловіка й піти до своїх родичів.

Текля жалілася перед жінками, що Грицькова родина нарікає на неї, що вона прозвала їх «дідами», та, дякувати Богу, що вже скінчилось все і буде мати спокій від непрошених сватів.

Весілля тягнулося до пізнього вечора. Гостям за розмовами та співами проминав швидко час, а хто був охочий до танців, то добре змучив ноги. У великий хаті вихором носилися парубки і дівчата в коломийці, а часом комусь із старших підійшла охота пригадати молоді парубоцькі літа, підспівуючи:

*Ой, охота, пане-брате,
Там то охоточка!*

*Кости б ми ся розсипали,
Якби не сорочка!*

Старий парубок пускався у вир танцю, аж шибки на вікнах
бриніли та образій здригалися на стінах.

Боярина Миколу хотіли молодиці конче втягнути в танець і
навчити його танцювати, та він вчепився руками печі й ніяк не дав
себе відрвати. Молодиці вперлися, і Микола з відрваним
гзимсом від печі повалився між танцюючими, аж музики
перестали грати. У хаті зчинився такий регіт, що аж із другої хати
приходили дивитися. Коли успокоїлося в хаті та свахи зібрали
глину, танці почалися знову, а дружба Матвій, що любив читати
книжки і ходив до читальні, зібрав біля дверей парубків гурток і
затягнув з ними пісню:

*Сонечко, сонечко, засвіти в віконечко,
В рідний край!
Чарочки дзінь, дзінь,
Вип'єм та й амінь!
Тепер бучки в руки,
Гинь, ляше, гинь!
Вип'ємо, вип'ємо, ляшків-панків випремо
Ген за Сян!..
Чарочки дзінь, дзінь... і т.д.*

По хвилині підійшов староста Онофрик до Теклі і пригадав,
що час молодих садити на «посад» і роздавати коровай, бо
«дароване» потягнеться довго, а молодого ще навіть не видно з
коровасем.

Жінки перейшли до великої хати, де дружба, заложивши через
плече великий вінок із вівса й барвінку, на знак своєї служби.
Чекав, коли староста дасть дозвіл внести коровай. Молодь
вийшла до сіней, і в хаті стало свободніше.

— Пане маршалку! Пора святий хліб принести і княгиню на
посад увести! — промовив староста до дружби, що вийшов зразу
до другої хати. В хаті стало тихо, тільки музики пристроювали
скрипки та цимбалі, а за хвилину дружба став із коровасем,
заквітчаним високою квіткою.

— Пане старосто, прошу голос! — закликав, стоячи на
порозі.

— Просимо, пане маршалку! — відказав староста.

— Чи дозволите з цим даром Божим, хлібом святым, через
поріг переступити і від батька-матері молодої в дарунку родині й
добрим людям роздати? Чи благословите той звичай, що його

наші діди й прадіди завели, і ми його сповняємо?

— Хай Бог благословить і я благословлю,— відповідав староста. — На це батько і мати дитину виховували, щоб по християнському звичаю вивести в люди, так само і на хліб святий працювали, щоб добрих людей погостити!

Три рази питав дружба старосту про дозвіл, а той за кожним разом відповідав: «Хай Бог благословить!»

Після цього дружба три рази обкрутився з короваєм на порозі, відтак поставив його на столі. Музики заграли, а свахи затягнули пісеньку:

*Ой, летіли білі гуси через сад,
Як кликали Настуненку на посад.
Ой, що ж бо вам, білі гуси, до того,
Ta до моого посадоньку славного?*

*Ой, маю батенька до того,
Ой мойого посадоньку славного.
Ой, маю я ще матінку за весь рід,
Що плекала в своїй хаті рожі цвіт.*

Дружба подав кінець рушника молодій, сам тримаючи другий, завів княгиню за стіл. По обох боках молодої засіли дружки, а біля них свахи, що мали помагати співати «віватів» даруючим та наливати їм горілки чи пива. Дружба присів із великим ножем перед столом біля короваю.

Почалося «дарування». Першими дарували родичі молодої. Прокіп, що не дуже був балакучий, а ще при такій нагоді, де було так багато людей, благословив Настуну щастям і здоров'ям кількома словами. Одна із свах, що то в неї «вівати» сипалися, як із рукава, хотіла заспівати, але він махнув рукою, щоб не співала, й поважно відійшов від стола.

Текля аж розплакалася, як дарувала доньку. Настуня цілуvala її руки, а свахи намагалися доконче, щоб мати заспівала, і вже одна затягнула для неї «віват», та вона дала знак, що, може, й сама щось пригадає. І почала співати про те, як люди заздрять таким, що маються краще в селі, а не знають того, як треба тяжко гарувати, щоб придбати маєток:

*Ой, не знають того, що маєток мати —
Treba рано встати, a пізно лягати.
Bo коло маєтку — руки відробити,
Na полі i вдома ноги відходить...*

А далі згадала в пісні про тих, що не її дочки хотіли, а тільки

маєтку, і тепер судять її по селі та її донечку. Та вона собі з цього нічого не робить. Господинею була і дальнє буде, а дасть Бог, що й діти її теж біди не зазнають.

Малого Івася свахи ніяк не хотіли відпустити від стола, як прийшов дарувати. Доконче намагалися від нього «вівату», аж дружба Матвій виручив його, заспівавши йому пісню:

*Мав я ставочок на печі,
Ловив риби саком,
Стріляв жаби батіжком,
Ціляв раків маком!*

Івась не видержав до кінця пісні, вирвався з рук засоромлених і склався між гостями.

По кожній стрічці «вівату» музикі перегравали ту саму мельодію, а свахи з дружками і гості плескали в долоні. Хто дарував, — «перепивав», — пив до молодої горілку чи вишняк, кидаючи на тарілку гроші, дружба краяв коровай і подавав кусень даруючому. Гостей було багато, бо не годиться бути на весіллі хоч би тільки годину, а не прийти подарувати.

Дарування тягнулося довго, і стільки тих пісень «віватів» проспівали за цей час! Одна молодиця, що її батьки віддали за нелюба-п'яницю на друге село, співала про своє гірке з п'яницею життя. Чоловіка її не було на весіллі, вона прийшла до родичів, а з ними пішла на весілля. Дорікала вона своїй долі в пісні, що мати посіяла багато зілля в садочку біля хати, а не посіяла такого, щоб ним привернути своїй дитині щастя з любов'ю, як люди живуть. Бо не помагає ні розмайран-рута, ані любисток зелений. Нелюб б'є її, катує, а сам в корчмі щоднини запивається:

*Заграйте, музиченъки, нехай люди чують,
Як я за нелюбом жилю-розкошую.
Ой, грайте, заграйте, нехай мама знає,
Як її дитина свій вік коротає.
До дня ще далеко, ще сонце не сходить,
А вже мій господар із корчми приходить.*

*Із корчми приходить і все мене лас,
Чи пила худоба — від дверей питає.
Чи пила, чи іла, чи врізала січку,
Бо він гуляє в корчмі цілий день і нічку.*

І батькові докоряла:

*Було не рубати у гаю ліщини,
Було не давати в злі руки дитини.
Бо листя зелене давно повсихало,*

Так і моя вродя зів'яла, пропала...

Відтак звернулася у пісні до батьків і матерів, що мають доньок, щоб не силували їх заміж за нелюбів, хоч і багачів, «бо гіркий маєток, як щастя немає».

Жінки, що знали її життя з п'яницею, плакали, і Настуня втирала очі хустинкою.

Друга, старша вже віком молодиця, співала про свою сквруху, як то вона зазнала горя від неї, коли тільки віддалася. Нічим не могла їй догодити, та щастя, що чоловік її був добрий і обороняв, та за це мати сина не злюбила і відділила їх на осібне господарство...

Різні були співанки «вівати», як доля неоднакова у всіх тих, що співали. Один парубок, що недавно вислужив при війську, заспівав пісню про рекрута, що його загнали в далекий-чужий край в армію, а, повернувшись по трьох роках, довідався, що його дівчина-наречена була вже одружена з другим. Дехто й звичайну народню пісню співав, даруючи.

Як скінчила дарувати близчка і дальша родина, настала перерва, бо дальші гості стягалися, не знаючи, чи вся рідня перейшла. В хаті притишилися, музики перестали з «віватами» грati, а до танцю не можна було грati, бо в хаті було повно людей, що й повернутися було годі.

Дружки й свахи почали «натягати» дружбу, а одна заспівала:

*А наш дружба коровай крає,
А наш дружба коровай крає,
А що вкрає, то в кишеню ховає...*

Дружба, співаючи, відповів:

*Чому дружки не співають —
Голосу не мають?
Зти гостям всю печенью,
Ледве віддихають...*

По хвилині свахи знову затягнули:

*Даруйте, чужі люди,
Бо родина вже більше не буде...*

До дарування підступали гості, що не були з рідні. Дівчата, подруги Настуні, прощаючи її «віватами» та завдавали їй жалю, згадуючи, що минулося вже її дівування:

*А вже тую стежжу вода замулила,
Котрою ти, Настуню, до дівчат ходила.
Вода замулила, заросла тернами,
Вже тобі не буде, як бувало з нами...*

Грицько прийшов з парубками теж дарувати і заспівав вояцьку пісню про те, як дівчина не хотіла чекати нареченого, що служив при війську, і віддалася за іншого. Дорікав цей хлопець зрадливій дівчині:

*А як прийде приказ
До штурму йти,
Багнет мя проколе, куля поцілує,
Але не ти!*

На закінчення заспівав коломийку:

*Попід сад-виноград, туди я ходила,
Ой, не було миленького, що я 'го любила.
Попід сад-виноград та зацвіла рута,
Нема моого миленького, пішов у рекруті.*

Настуна плакала, аж голову до стола притулила, свахи перешіптувалися з дружками, а Текля була сердита та змовчала, бо при даруванні не можна сварки починати.

Ще дарування не скінчилося, як дали знати знадвору, що молодий з короваєм надходить. Справді, за хвилину чути було весільну перезву, що входила з дороги на подвір'я. Гра музик, співи та вигуки зчинили такий галас, що аж луна розходилася по селі і губилася далеко за рікою.

Не так то легко було молодому добитися до своєї княгині! Хлопці, що були надворі, перев'язали мотуззям ворота, ще й сани поставили поперек воріт, а на ясені, що ріс при воротях, повісили високо горщик з попелом. Всі ці перешкоди мусіла служба молодого «скупляти» горілкою таки тут, на подвір'ї, щастя, що ціла перезва стовпилася вже під дверима до сіней, як хтось із хлопців потягнув дрючком по горщику, і попіл посипався на ворота.

Не скоро пустили молодого з його «почотом» до хати. Хоч свахи співали надворі, аж похрипли, щоб «вийшли стрічати князя молодого, ї немов як місяць ясний стоїть і чекає, заки княгиня скаже слугам отворити двері», — та з хати ніхто не виходив, не квапився. Як добре змерзли молодий і його служба, тоді староста Настуні вийшов до сіней і запитав «урядово», що вони за люди і хай їхній «маршалок» скаже, чого вони хочуть.

Дружба Степана з вінком через плечі й з короваєм заявив, що вони прийшли «з князем», щоб викупити «княгиню», бо «князь» уже був тут сьогодні, але повернувся без княгині, тепер зібрав своїх вірних слуг і буде відбивати княгиню силою або дастъ викуп.

Свахи молодого затягнули пісню:

*Не дайте нам стояти, не дайте нам чекати,
Бо ми люди струджені, довгим ходом змучені.*

*Ой, там, де біле пір'я впало,
Там наше військо стояло.*

*Будемо воювати, будемо ся воювати,
Бо хочемо Настуню відібрати.*

Та староста його вірних слуг не побоявся, що у них війська досить, але на викуп вони згодяться, тільки що дорогий викуп буде.

— Наш князь багатий і все віддасть, щоб тільки княгиню дістати! — відповів дружба.

Після цієї церемонії, хто був у сінях, увійшов до хати або вийшов надвір, а сіни зайняла «свита» молодого. У хаті стовпилися гості Настуні Й закрили собою її за столом.

Дружба молодого закликав голосно з сіней:

— Десять тут має бути, хай дастъ себе чути — батько молодої! Ми прийшли з дарунками для нього!

— Просимо, — відповів староста з хати, і свахи молодого лагодили дарунки для родичів Настуні. Великі коровайці й дрібнє печиво, зав'язане осібно в хустинах, передали бояри, приповідуючи: «Прошу прийняти дарунок від пана молодого!» — а свахи частували горілкою.

Так само запитував дружба про маму молодої, а як «скупив» родичів, зажадав, щоб показали «княгиню», чи «жива й здорована».

У хаті почався голосний сміх, і з-за печі одна зі свах Настуні вивела Ригорка, одягненого в жіночий кожушок та зав'язаного хустиною так, що тільки очі було видно.

— Це не наша княгиня! — заявив дружба. — У нашій землі не було ще княгині з вусами.

Ще більший регіт постав у хаті й сінях, Ригорко був недобрий, що з нього зробили машкарку, втік, воркотячи, за піч, стягаючи, під сміх весільних, хустину з голови.

За хвилину друга сваха привела Явдоху, що вдягнулася у кожух вовною наверх із зав'язаною хусткою головою.

— І це не наша княгиня! — сказав дружба. — У нашої княгині зуби, мов перли біліли, а ця ледве два передні має.

Свахи молодого в той час заспівали:

*Ой, не наше то, не наше
Золотес пташе.*

*Нема в світі вже кращого,
Від пташати нашого.*

Тоді староста сказав, якщо вони так перебирають, то він покаже їм княгиню, але «до княгині від порога далека дорога», а по дорозі сторожі багато, і чим-будь її збути не можна, та попросив гостей відступитися від стола, щоб було видно княгиню.

Свахи й дружки в той час заспівали:

*В добрий час, князю, в добрий час!
Як скупив ти родинонъку,
Скупляй тепер нас!*

Бояри молодого розносили «дарунки від пана молодого» і роздавали зразу близчій, а відтак дальшій рідні. На підносі, закритому (це залежало від того, яке посвоячення було гостя) поставили чарку з горілкою або пивом і з вишитим рушником підходили до гостя, про якого згадав дружба, викликаючи. Як скупили ріднію, тоді скуплювали службу молодої, як хто не був із родини.

Під час цього молодий пустився йти за стіл до молодої, музики заграли до пісні, яку співали свахи:

*Ой, хмелю, наш хмелю, стелися низенько,
Присунься, Настуню, до князя близенько!*

Івась, перебраний за козака, з чорними з саджі вусами, загородив молодому дорогу до Настуні, вимагаючи «викупу» за сестру. Було сміху чимало з цього «викупу», бо Івась довго таки торгувався з молодим та його дружбою і погрожував шаблею, а свахи, співаючи, підмовляли, щоб «дорого продав сестру»:

*Січи, братеньку, рубай,
Сестриці своєї не дай!
Бо твоя сестра дорогая,
В неї коса золотая!*

Молодий сів побіч молодої за столом, його дружба спитав старосту за дозвіл принести свій коровай, що його лишив у другій хаті. Знову повторилася трикратно та сама церемонія, що з короваем молодої, після цього дружба молодого сів біля стола та роздав коровай усім, хто був у хаті. До деяких гостей із рідні або й сусідів — поважніших господарів, що після дарування пішли додому, бояри молодого носили коровай і горілку до їх хат. До деяких йшли з музиками, які грали під вікном, коли бояри складали дарунки від молодого.

Після роздачі дарунків і короваю засідали гості до вечері, що

затягнулася поза північ. При вечері дехто дрімав, головно зі служби весільної, як скінчилася вечеря, і дружба Матвій, встаючи від стола, підтягнув:

*Вкола, хлопці, вкола, вкола,
Нема хлопця, як Микола.
А в Миколи добрі кола,
Нема хлопця, як Микола!*

Було вже над ранком, як молодий із молодою і своїм почотом зібралися іхати до хати молодого, де ще мало відбутися дарування молодої і «почіпчини». Коли «князь» хотів забрати Настуню, свахи знову підставляли когось замість неї, а їх сховали. Служба молодого відспівувала, що це не їхня «пташка», аж врешті вона, зібрана в дорогу, показалася молодому. Накрита білим рантухом, поверху з віночком, в обох руках по буханцеві хліба.

Свахи повчали її, щоб — не дала накрити собі очей, коли прийде до свекрів, або прикрити полою свекрухи, бо хоч вона не йде за невістку, але свекруха через сина може «верховодити» нею. А в хаті щоб не відзвивалася до нікого та не дивилася нікому в очі, бо може хто «наврочити».

На подвір'я заїжало четверо саней забрати молодих і гостей, а свахи співали:

*Вибивайся, місяченьку, з-за хмари,
Вибирайся, Настусенько, з нами!
Як я маю з вами ся вибирати,
Мою матусеньку, жаль її покидати!*

Коли молодий помагав молодій сісти на санях, затягнули знову пісню, що далеко по селі неслася луною морозним повітрям:

*Ой, сідай, сідай, кохання мое!
Вже не поможет плакання твоє!
Штири коні стоять в возі,
І плакання не поможет твоє!*

В хаті молодого почули співи й гру, музики лагодилися до прийняття молодих. Батьки молодого вітали молодих хлібом і благословенням, а свекруха раз-у-раз припадала коло невістки, та вона не відзвивалася, накривши очі накривалом. Її посадили за стіл й дарували, а після дарування, по вечері, відбулися «почіпчини». З Настуні свахи зняли віночок і накривало, сплівши коси, зложили їх, накрили голову очіпком (чіпцем), співаючи:

Як дівчину завивали,

*то музики грали.
Молодого козаченка
сльози обливали.*

Наступня роздала стяжки з віночка дружкам і світильці, лишаючи кілька, щоб роздати своїм подругам.

Головне весілля скінчилося. В понеділок уранці молоді повернулися до дому молодої та вже без церемоній, бо всі гості й весільна служба пішли переспатися, по довгих зусиллях перевтоми.

По полуничні прийшли бояри з дружками обох молодих і з музиками. Текля наготовила весільних дарунків — калачів, коровайців, і молодята під гру музик розносили їх по визначніших господарях у селі. Насамперед пішли до священика, відтак — до вчителя, до поссора на фільварку і до лісничого. Степанові казали йти ще до орендаря в корчмі, як це було звичаєм, та Степан не погодився. Всюди, де молоді приходили, гостили їх. Музики перегравали кілька танців у кухні чи в покої. При цьому діставали молоді теж дарунки, у декого грішми, а на фільварку і в лісничого фіру сіна й купу дров.

За цей час Текля зі свахами і Явдохою взялися до роботи в хаті. Треба було дещо зварити і спекти, бо другого дня мала відбутися повесільна гостина («гості»). Та й хату треба було привести до порядку, бо танцюючі повитовкали ями, що тяжко було дати раду. Явдоха поліпила і забілила обдерту піч і стіни біля порога.

У вівторок уранці почала з'їжджатися знову з подальших сіл родина. В церкві правилася Служба Божа батьків Настуні, і цього дня вона ходила до виводу. Після відправи рідня і гості молодих забавлялися з музиками до пізньої ночі. У «гостях» було багато людей, та всі майже старші віком, бо молодь у «гості» не ходила. Музики не могли дати собі ради, бо соніх морив, і гості раз-у-раз підсміхалися із них, що крізь сон грають.

Яких там танців тоді не танцювали! Зразу старші віком пустилися стародавнього «дрібненького», що й глянути не можна було, так дрібненько ходили ногами, а потім «шевця» і «відвартаного».

Старий Онофрик, що був старостою, притупував ногами, аж довге волосся підскакувало, та приговорював:

— Ось тепер наше весілля! Нехай старі кості пригадають, як то колись бувало! А ви, Явдохо, обертайтесь скоріше, бо музики і так дрімають. Задивляться на вас, то на похоронну звернуть,—

викрикував до Явдохи, що з ним танцювала, і заспівав у танці:

*Ой, ти, бабо, кидай собою,
Бо гуляти тяжко з тобою!
Куди голка, туди й нитка.
Обертайся, стара, швидко!*

Дружба Матвій, встаючи підхмелений навесело від столу, затягнув:

*Ви, музики, грайте-грайте,
А ви, гості, чуйте,
Ой, ви, старі, йдіть до дому,
Молоді начуйте...*

Опівночі розходилися і роз'їдждалися з «гостей». Підхмелені по десять разів верталися до хати дякувати і прощатися, а Ригорко, як замикав врешті ворота за ними, воркотів:

— І молоді того не докажуть, як старі вміють дуріти!

Наступного дня були такі самі «гості» в батьків молодого. Батько Степана, підпивши, обіймав Прокопа. Казав, що Бог послав йому щастя, даючи таких сватів. Такі свати і невістка — то великий «гонор» між людьми.

Як бувший дружба, Матвій, що був теж у «гостях», заспівав ще пісню: «Де згода в семействі, там мир і тишина...», то всі гості просльозилися, а Текля обіймала свою сваху і з радощів плакала.

У четвер походилися свахи, Явдоха і дехто з сусідів на «поправині», зосталося ще пиво і горілка та різне печиво, то й було при чому посидіти та поспівати. Прийшли музики, і «поправині» затягнулися до вечора. Прокіп і Текля дякували весільній службі, а найбільше Явдосі та жінкам-вариляхам за поміч у весіллі та обдарували їх щедро. Музик теж добре винагородили поза умову, і вони були задоволені. Текля тішилася, що весілля пройшло без колотнечі, а то й бійки, як то часом бувало, та й гості не будуть нарікати й судити, бо всіх гостила зі ширим серцем. Всі будуть згадувати добрим словом, бо весілля відбулося «по-господарськи», не так, як приповідають, що «хата не метена, дівчина не плетена: хліб пече, а тут весілля в ноці».

До неділі не переводилися в хаті відвідини. Деяка з сусідок або свах приходили відмінити посудину, бо «не придивилася й чужу забрала».

Музики давно вже забрали свої інструменти, та весільний гул ще носився на обійсті, і здавалося, що чути гру скрипок і цимбалів.

Так скінчилося весілля, що цілий тиждень гомоніло співами й скрипками, родина забралася до щоденної праці, тільки два вінки з вівса і барвінку, які носили дружби, лежали на стрісі хати і нагадували про дні радості й клопоту.

Настуня на самоті довго вдивлялася у свій віночок із барвінку та, зашиваючи його в подушку, заплакала на згадку про свої дівочі щасливі літа...

ПРИМІТКИ ДО «ВЕСІЛЛЯ»

Описуючи в споминах події, що мають історичне значення, називаю особи, які брали участь у тих подіях, правдивими іменами чи прізвищами.

У побутових чи обрядових картинах особи правдиві, але їх імена змінені. Знаю з досвіду, що люди не люблять, щоб про них чи про когось з їх родини писати, подаючи їх у смішних ситуаціях.

Описане весілля я бачив малим хлопчиною, а чого не бачив — чув, як розповідали в хаті. Це весілля, здається, було останнім, що відбувалося «по-старосвітськи». Пізніше весілля тривали три дні, а то й коротше. Священики забороняли брати шлюб у неділі, і вже до Першої світової війни весільний обряд значно змінився.

Сусідську родину Прокопа і Теклі взяв я правдиву. Може де кому буде цікавим, що сталося далі з цими шлюбними особами.

Подружжя з цього весілля не було щасливе. Хоч молоді жили спокійно, все ж Настуня тужила за Грицьком, який згодом пішов до війська. Дітей у них не було. Коли Грицько приходив з війська на відпустку (служив при кінноті в повітовому місті), то ходив дорогою в однострої попри хату Настуні. Їй давали знати або вона сама бачила Грицька на дорозі, дивлячись крізь вікно, заливалась сльозами. Степан був добрим мужем для неї, ніколи не докоряв за ніщо. Та — «на милування нема силування».

З вибухом Першої світової війни Степан пішов як резервіст, де й загинув без вісті. Настуня і Прокіп повмирали в 1919 р., захворівши тифом. Малий Івась виріс і служив в УГА, де й помер також на тиф. Грицько перебув світову війну. Після визвольної війни, вернувшись додому, одружився. Старий Онофрій помер після війни. Решта осіб жила ще до Другої світової війни...

СВЯТВЕЧІРНЯ ПРИГОДА

— Такі зими, як цього року, рідко бувають,— говорив сусід. —

Тому двадцять літ може, не пригадую собі добре, була така гостра та «навальна» зима зі снігами, як тепер. Може пам'ятаєте, як

о.Білинський — царство йому небесне — захворів перед Різдвом, й на саме Різдво приїздив правити вже о.Поховський із Нестеровець

— Ах, це була жахлива зима,— пригадує моя мати.

— Добре тямлю, що тоді о.Поховський ледве добився до села. Уночі на Свят-Вечір нагнало снігу враз із хатами. Дорогу до церкви люди «шальварком» відробляли.

— Еге ж, тоді то,— оповідав сусід,— на Свят-Вечір я помагав на приходстві дець робити: січки нарізати, то дров нарубати, бо фірман із челяддю не дав собі ради. Було вже досить сполудня, як мене покликала кухарка до хати, до о.Білинського, що лежав у ліжку тяжко хворий.

— Слухай,— каже священик до мене,— перейди з листом до Нестеровець до о.Поховського! Думав я, що встану нині та завтра відправлю Богослуження, та не можу навіть ворохнутися, і лікар заборонив вставати. Треба, щоб отець з Нестеровець приїхав завтра до нашої церкви, як скінчить у себе. Якось воно зле, щоб люди не чули слова Божого в таке свято.

Ну що ж, думаю. Нераз ходив з листами до священиків від нашого «егомостя», часто їздив з «егомостем» до Нестеровець, бо обидва були у великій прязні, а тепер ще в такій справі важній, хіба я «кальвіном» був би, щоб не послухати. Дорога недалека, приблизно п'ять кілометрів, перейду полями «завидна», а на вечерю ще буде часу вернутися додому. Та й надворі було тихо, тільки небо затягнули сиві хмари.

Узяв я листа, палицю в руки і Засадкими до Ровисьок та на Заставки. Ну, а від Заставок я палкою кинути до Нестерівських гайків, а там вже й поля нестерівські. Минув я гайки, дивлюся, сніgom починає трусити, зразу потрохи, але не увійшов я одних гонів, як не зірветься хуртовина, раптова сніговія настала, що мало з ніг не звалити, а на очі ніяк не можна дивитися перед себе, так сніgom по лиці б'є. «Що,— думаю,— за лиха година зірвалася? А може тільки хвилево й скоро пройде?» — Та гадаю: «Вже роби собі, що хочеш, дуй скільки собі хочеш, а за те, як вертатися буду, прислугу мені зробиш, у плечі пхати будеш мене, і з вітром не заблуджу, хоч би ніч була темна». Їшов я з тяжкою бідою попри лісок до нестерівської гуральні. Ну, славити Господа, що я вже добився в село.

На приходстві приготовлялися саме до вечері. Прочитали листа. Хочу відходити додому, та мене ніяк не пускають в таку хуртовину. Просяльте егомость:

— Та надвір страшно подивитися, не то під ніч пускатися в поле!

Вечеряй разом з нами, переночуй, а завтра з єгомосьтєм якось діб'єтесь до села. Може до ранку погода дещо заспокоїться.

Та я ніяк не схотів погодитися на те. Як нагадав, що удома жінка й діти чекають із вечерею, та щоб я раз у рік у таку «урочистість» не був удома? Е, ні, іди, чоловіче! Палку в руки, а вітер заведе тебе до гайок. То ж недалеко. Хотіли погостити мене, але я подякував, бо постив того дня до вечери.

Попрощався і пішов задоволений, що завтра і в нас відбудеться відправа, бо єгомость пообіцяв, що враз із днем скінчить Богослуження в себе й зразу приде до нас.

Минув я фільварок, гуральню і опинився на полях. Уже добре смерклося, а завірюха ще більше завзялася. Здавалося, що не дрібним снігом курило, а купами кидало вихор. Зупинився я на полях і думаю, що робити, може й таки вернутися до села? Та ні, я ж не іду з корчми, за добром ділом ходив, може Бог не дасть у снігах пропасті. Пере хрестився і йду далі, та все вважаю, щоб вітер віяв мені в плечі. Як ішов за-дня, то знати було подекуди сліди по дорозі, а тепер позасипало, і треба йти навмання.

Уже добре докучила мені ця дорога, нераз по пояс у сніг паду, то місцями йду грудою, бо вітер поздував сніг із горбків. Уже й гайки — по моїй думці — повинні бути,— та не видно нічого, ні землі, ні неба, тільки заметіль довкола, що на крок перед собою не бачу.

Не знаю, як довго і далеко я зйшов, але чувся дуже утомлений та зіп'рів, аж сорочка до тіла прилипла. Став я серед поля та й не знаю, куди я зйшов. А вихор мов би дрохтился зі мною, раз у плечі снігом б'є, то з боків або спереду очі засипає. Відмовив я молитву за тих, що подорожують з бурями і сніговіями, на безлюдях боряться і пропадають на морі.

«Я вже, певне, минув гайки і йду на Говди, що близько села,— думаю,— та це ще краще, бо хоч намучуся, то коротшою дорогою додому зайду». Пустився далі снігами та наслухую, але нічого не чути, ні, не видно ніде нічого.

Промучився снігами з яку годину. І знову став, та не знаю, куди йти. Каюся, що не послухав доброї поради отця. «Уже і північ, певно, буде,— думаю,— бо довго пробивався я снігами, а вдома журиться жінка, і діти виглядають за батьком. Втомився так, що ледве ноги за собою тягну, мов дерев'яні стали. Ось так хоч хвилину спочити, присісти на снігу! І зразу задрімав би, сон голову аж до землі клонить».

«Еге, чоловіче! Як смерть знайти тебе має, то нехай сама шукає

за тобою, а ти не давайся сам їй у руки. Хоч цілу ніч ходи на одному місці, але не спішися спочивати. Бог знає, де зайшов, то може аж весною віднайшли б тебе люди!..»

Йдучи снігами, змагаюся з часом, та й уже пам'ять почала мене покидати, не знаю, чи з журби, чи з утоми. Нічого вже не думаю, тягну ногу за ногою, та лише одне пам'ятаю, що треба йти і не впасти в сніг. Видалося мені, що завірюха не так уже шаліє, та справді вітер ще змагався і сипав снігом, але щораз менше. Уже довкола себе світ бачу, але кругом біліє сніг, і не знаю, куди зайшов. Аж дивлюся, ніби світло заближало далеко переді мною. «Боже,— думаю,— може, під яке село я добився!» Наслухую, так мов би собаки брешуть. В цій хвилині заближало більше вогників, і почулося одного, а за ним цілої тичні вовків виття, що зближалися до мене. «Ну, вже аж тепер мій кінець,— подумав я. — Де склонитися? На полях довкола, як на столі в снігах». Одне потішило мене, що вони, може, ще не занюхали мене, бо я був проти вітру. Йдучи, борюся щосили і молюся, дрижачи, як би в полонку не вскочив, а виття вовків щораз голосніше зближається. Нараз передо мною забовваніло щось, як горбик високий серед поля, не пізнати, що воно таке, тільки снігом закурене. Прибився трохи близче, приглядуюся, а то старий вітряк на Бозку. Ось кули завела мене мара в цю ніч! Зайшов я до вітряка та розглядаюсь, чи дір у стінах немає. Щастя, що ніхто дверей не забрав, затяжкі, мабуть, були, залізом обковані, а стіни були муровані, міцні.

Ну, слава тобі, Господи, що я не в чистому полі й знаю, де я! Увійшов. Примкнув скоро двері, у куті намацав великий камінь, підпер ним двері, аж тоді спокійно відіхнув та помолився Богові, що врятував мене від неминучої загибелі. Чув я, як вовки вешталися кругом вітряка, нюхали та харчали під дверима, але я чувся зовсім безпечний між мурами. Хоч дах був дряхливий, але був певний того, що вовки туди не дістануться. Стояв я біля віконця з гратаами та наслухував, а серце так сильно билося, що мало з грудей не вискочило.

Не знаю, як довго тривала ця моя «облога», але по якомусь часі не було чути вовків, стало тихо, тільки вітер гуляв по полі та дріявим дахом вдирається до вітряка.

Як втихло, я натрапив на купу сухого бараболиння у куті, що його накидав хтось восени, коли копав бараболі, ховаючись від дощу. Примістився я на бараболиння та закурив з досади. Здавалося мені, що я вернувся з того світу. До села Городища боявся іти вночі, бо хоч недалеко, але блуд дався мені вже добре взнаки, а тим більше вагався ще раз стрінути вовків, які, голодні,

напевно, потягли б назад на Федівку — недалекий ліс. А, може, й чатували недалеко вітряка, не можна було знати. Я колядував та молився до ранку. За кого я тоді не молився? Навіть Івана Бозкового згадав у молитвах, що жив колись недалеко цього вітряка.

Коли почало сіріти надворі, я залишив вітряка, подивився на втоптані сліди вовків, що крутилися кругом млина, та подався назад до недалекого ліса й зайшов до Городища. Там відпочив, посідав, а ще випив «святочної», то хоч знову йти була охота наніч у сніговію! Мурівankoю через села пройшов я перед вечором на Різдво додому. Що за радість була в моїй родині, як побачили мене в хаті. Отець Поховський ще перед полуднем відправив Богослуження, як повідомили його, що я не вернувся ще досі додому, зблід був на лиці.

— Пропав, сердега, в снігах цієї ночі,— сказав отець до людей. — Коли б хоч знати, де його смерть постигла!

— О, я добре пам'ятаю ту зиму,— промовила мати, як замовк сусід. — Тоді вовки бродили полями та й до сіл скрадалися. В Городищі вдерлися до хліва і з'ли корову, а під Реневом — казали — що пожерли жида, як той вертався зі Залозець через поля увечері.

Може, сусід оповідав щось більше, але я вже не чув, бо заснув на дідуху після цього оповідання, аж мама збудила мене, коли треба було іти до церкви...

«ПУЩЕННЯ» І «КОЛОДІЙ»

*Колодію, колодію,
Старий заведію,
Прогуляв ти всі м'ясници,
Що ж я тепер вдію?
Я на тебе, колодію,
Мала всю надію,
Тебе взяли тай віддали,
Де ж я ся подію?..*

Цю пісню співали дівчата на «Колодія».

Кінчалися м'ясниці. Прошуміли останні весілля, тільки вінки з вівса та барвінку, якими відзначалися дружби, лежали на стріхах, вказуючи, в котрій хаті ще недавно відбувалось стільки шуму та співів, що тривали кілька днів.

Надійшов м'якопусний тиждень. Надворі утихли снігові, хоч ночами брали сильні морози, аж на ріці крига тріщала, та дні були ясні й погідні. Сонце чим день світило тепліше. На дахах будинків до півдня топилися сніги, і зі стріх, мов скляні прикраси, звисали додолу довгі-льводові соплі. У полуночі порі зі стріх підіймалася пара, а вздовж села лунало протяжне піяння когутів та крик гусей, що звіщали скоро тепло. Із ліса доходив стукіт сокир до села, тріскіт і шумпадаючих дерев та накликування «гуцулів». Задля снігові і недавнього полювання припізнилися із рубанням, тож тепер надолужували страчений час. А незабаром знову замкнуть рубання, коли деревина зачне наповнюватися весняними соками.

Хоч ліс стояв мов заворожений зимою і на полях біліли сніги, а Серет сковався під льовою кригою, та в повітрі чути було перший подих весни. Наприкінці м'якопусного тижня готувалися в кожній хаті до пущення. Це ж раз у рік, як Різдво чи Великдень. Треба закінчити «м'ясні», веселі дні й приготуватися до Великого Посту. Ось тільки ще один тиждень, сиропусний, а там настане час, в якому в пості, в поклонах і молитві згадуватимуть терпіння і смерть Спасителя та будуть каятися за гріхи.

Забудуться весілля та веселі забави, а дзвони кликатимуть до церкви, де всі, крім маленьких дітей, у св. Сповіді й покуті відродяться до нового радісного життя і ждатимуть Світлого Воскресення та чарівної весни.

У суботу перед м'якопусною неділею у селі рух, мов перед святами. Одні лагодять пущення бодай для своєї сім'ї, інші — влаштовують гучні забави. Треба ж запросити і погостити декого з рідні, кумів чи сусідів, бо Господь знає, хто діжде за рік друге свято.

Куми й сусіди! Скільки літ прожили разом у згоді та любові. Може, й зайшло колись щось непотрібне, бо в житті різно буває, та гнів забувається, а доброта й сусідська згода триває до смерті.

Сходяться ввечорі запрошені до хати. Вітаються за руки, хоч тільки через тин живуть, а жінки то й цілується, якби з далекого світу походилися.

— Гей, гей, куме! Скільки вже м'ясниць за ними! Не багато, либо нь, вже тих пущень призначив нам Господь!

— Не стане нас, другі справлятимуть. Наше сьогодні, іхнє завтра, так світ стоїть. Та як ще, за Божою волею, живі і здорові, то й забавитися треба.

Сусіда-вдівець, що недавно похоронив жінку, ніяк не хотів

піти на забаву. Куми насилу його привели, обступили жінки та давай вговорювати й потішати:

— Та що ви, куме, так голову схилили? Ось тільки пройде піст, а літом таку кралю висватаємо, аж гей! Ще й поля в додатку приайде до господарки.

— Еге,— відповідає сумовито гість. — Я вже й засватає, а ви не знаєте. Тільки Бог «весілля» не дає. Оту, що за Муравським сидить.

У хаті гамірно. Багатші й біdnіші, мов одна родина забавляються.

— Ей, куме! — звертається багач до найбіdnішого, що шматка поля не має. — Таким біdnим, як ви, дай Боже кожному бути! Діточок вигодували, до людей привели. Видно, Боже благословення над вашою хатою. Такому життю, як ваше, не один багатий позавидувати може.

Розмови, жарти, сміхи. Кружляють чарки, наливають зі збанка в склянки пиво, чути запах смаженої капусти й печени.

За веселими розмовами й пісні чути:

Зеленая рута, жовтий квіт,

Не піду за тебе, піду в світ...

Виводять жінки тонкими голосами, та ще не скінчили ції, як хтось почав іншу:

Пропала надія, забилося серце.

Заплакали очі мої...

Ей, і старим хочеться співати такі пісні! Горілка розв'язала язики, та й молодість пригадалася.

А там знову котрийсь із кумів затягнув старечим голосом:

Кришталева чаша, срібнес дно,

Пити чи не пити, все одno!

Кришталева чаша, а в ній чорний геш,

Пити чи не пити, все одno помреш.

Ой, пиймо, кумоньки, пиймо аж до дна,

Бо по смерті не дадуть горілки, ані вина!

Від гумору й співу здається, що хата ходором ходить серед тихої ночі. А вийти на двір, по сусідських хатах те саме чути. Відчиняється двері в кого — лунає пісня, гамір, а подекуди навіть і музики грають.

Люди справляють пущення, а над селом стоїть погідна, морозна ніч. На подвір'ях і дорогах блищить, як дзеркало, замерзла вода до місяця, що світить з-над ліса на село і засніжені

поля. За селом чорніє темний ліс. Чути шум води на греблі, а на другому кінці села якийсь парубок, йдучи підхмелений з пущення, заспівав, аж луна покотилася понад лісами:

*Чи ти будеш, дівчинонько,
Мене пам'ятати,
Як я буду у цісаря
На брамі стояти?*

*Як я буду у цісаря,
А ти будеш вдома,
Дрібні листи будеш слати
В далеку дорогу.*

*Ой, буду чи не буду,
То ѹ сама не знаю,
Щоби тільки перший-ліпший
Навинувся з краю.*

*Щоби тільки перший-ліпший
Завів до престола,
Тоді б мое діування
Людей не коло.*

Другого ж дня по відправі в церкві продовжуються «похмелини». В цих самих хатах або ѿ у других кінчають пущення до пізньої ночі, бо надходить вже сиропусний тиждень, і м'ясниці скінчилися. Цього ж дня молодь забавляється на «музиках» в обох кінцях села. В півночі замкнуть струни ѿ інструменти музик, які у коморах припадатимуть порохом аж до провідного тижня по Воскресінні.

У понеділок сиропусного тижня дівчата ѿ молодиці влаштували «Колодія». Сходилися ще за дня з кужелями чи шиттям до одної хати та приготовлялися до вечорниць. Вареники з сиром, смажені пампушки і горілка обов'язково мусили бути на столі. Обходилися без м'ясних страв, бо це ж уже «сиропусний настав». У дечому «Колодій» нагадував вечір під св. Андрія, тільки без вороження та вгадування. На вечорниці сходилися парубки, головно старші віком. Хоч знали, що тут ждуть їх насмішки ѿ докори дівчат та молодиць, що вони не поженилися, в душі раді були, що хтось інтересується іхнім парубоцтвом. Різними дотепами ѿ співанками кепкували з них дівчата за прогаяні м'ясниці. Часом справляли «весілля». Парували парубка з дівчиною і приміщували на «посад» за стіл. Скільки при цьому бувало сміху ѿ жартів, а ще, як прибраний «дружба» чи «сваха» вміли добре приговорювати! Декому з парубків закладали на голову жіночий чіпець, водили по хаті, приказуючи, що він ніколи

вже не ожениться, другому, зв'язавши хусточкою руки, почіплять бороду і вуса із прядива і приспівують:

Ой, ти, старий діду, чому ся не жениш?

Ой, ну, ну, ну, чому ся не жениш?

Старої не хочу, молода не піде,

Ой, ну, ну, ну, молода не піде.

А хоч вона піде, не буде робити,

Хоч буде робити, не буде любити.

І так проспівують усякі причини, з-за яких він не женився. Парубки не боронилися від кпин, бо ж це було тоді «дівоче право» із них жартувати. При кінці вечорниць найстаршому з парубків прив'язували дерев'яну колодку (грубе поліно дерева) і, приспівуючи пісеньку про «Колодія», водили по хаті, а при тому часто штовхали його, так, що штурхання і колодка давалися добре йому знаки.

Усякі забави відбувалися з гумором при цьому, це залежало від дотепу дівчат і молодиць, але ця, з колодкою, мусіла бути обов'язково.

Пізно вночі розходилися додому, і не один парубок аж за порогом або на дорозі почув, що за ним тягнеться поліно, що його хитрі дівчата зуміли почепити грубими нитками.

Минув сиропусний тиждень, приходила остання неділя перед постом. По вечірні в церкві, де вперше пролунала великопісна пісня: «Притерпівший за нас страсти...» і де люди в поклонах припадали до землі перед муками Христа, розходилися поважно, розмовляючи півголосом, додому. Не було криків, ні вигуків на дорогах, навіть діти, бачучи поважний настрій старших, не пустували на дорогах, цей сумний настрій провадив людей до їхніх хат. Цього вечора витягали з поличок книжечки про Страсти, видані со. Василіянами, або Псалтир чи Життя Святих і вголос читали.

Господині мали багато роботи. Треба ж добре випарити посуду, в якій варилися м'ясні потрави, бо не повинно бути навіть запаху м'яса у часі посту.

Добували із бочок із квашеною капустою «крижалки», щоб зварити на перший день посту. Дехто збирав із печі висушене сім'я (із конопель), щоб до ранку змолоти на журнах і піти до олійні «забити олій», бо пізніше, як найде багато людей з дальших сіл, то не доступиш так скоро тоді. Деякі господині, що в цьому мали досвід, приладжували на перші дні посту традиційну великопісну страву «квашу», в нових, в яких ще нічого не

варилося, горщиках, заварювали воду для цього.

У цей останній перед постом вечір у кожній хаті при вечері мусіли бути варені яйця, і кожне з родини мусіло з'їсти хоч одне яєчко. «Яйцем починаємо піст і яйцем закінчуємо», — говорили.

Настав Великий Піст...

ПЕРШИЙ СНІП

Був досвідок, рання зірка, що мерех гла над малашовецькою могилою, почала бліднути, і з-над села втікала ніч, забираючи свої сумерки в лісові нетрі. Сповиті туманом мряки, дрімали над рікою густі верболози й верби. Темними тінями виростали в сивій млі, що стелилися над водою. Далеко на «Кутах» кричали в очеретах дикі качки, сполосні рибаками. Із духу стодоли зашумів крилами бузьок і, наче ранній господар, ступав поважно, високими ногами по сіножаті, шукаючи поживи.

Село вже не спало. То тут, то там скрипнули двері в хаті, час-від-часу заскрипів журавель біля криниці. Згодом почулися голоси й накликування, що неслісся по росі долиною по той бік ріки.

Сьогодні перший день жнів. П'ятниця, в яку найкраще починати. Учора перед вечором старий Панько, що ходив оглядати своє жито, запевняв кожного, кого лише стрінув у селі, що на всіх «грунтах» жита пристигли, хоч би зараз під серп.

— Кажу вам, таке жито вигналося цього року, що давно такого не пам'ятаю. Вище людини, а колос, мов баранячі хвости. Дав Господь порід того року!

Дивний дід Панько! Кожну нивку, чия вона і що на ній цього року, знає.

— Тобі, сину, треба було на цій ниві «під Гайками» восени гній приорати,— зачепить молодого господаря. — На цьому кусневі, де приорано, як відділив!

— Не було, дядьку, восени більше,— оправдувався господар. — Решту весною довіз. Та й то щось вродить.

— Добру нивку взяв ти за жінкою,— править дальше дід, понюхавши з ріжка табаки. — Твій тесть наївся з неї хліба і тобі дасть вона світа видіти! Ой, дасть, ая!

Весною, як тільки сніги почнуть танути і ярами спливають до Серету, старий Панько вже бродить полями з рискаlem. То воду пустить із ниви, щоб озимина «не промокала», в долах над ярами прокопає сніги, щоб не «випрівало» жито. А напередодні жнів

обійде всі криниці в полях, розкопає рівці, щоб вода сходила.

— Нехай хрещений люд у спеку вигоду в полі має...

Між господарями зробився відроджений рух. Дехто поодинці, а там, де більша челядь, виходять гуртками на всі дороги і стежечками в поля щоб до схід-сонця нажати перший сніп. Перший сніп перед сходом — знак, що жнива обробляться скоро й щасливо.

На раменах завинені в ганчірку серпи, з кошиками й збанками в руках, а деякі жінки з клунками у веретах на плечах. Спішать на свої ниви. Кому нікого зіставити дома, веде корову в поле, зложивши довгий мотуз із припоном на плечі.

Багатші, найнявши чужих женців, виїжджають возами. Господар робить знак хреста над воротами і поважно замикає. Це на те, щоб не трапилося якесь нещастя на обійті, коли люди перебувають у полі. Усі «пообідали» рано, бо в жнива господині по півночі готують обід.

Згодом стихає рух у селі, тільки подекуди чути голос дітвори, що збуджена раненько, жене худобу на пасовисько. Біля криниці старенька бабуся не може дати собі ради, виганяючи гуси на ріку. Старий дідусь, випровадивши женців, замикає браму і доповідає на подвір'ї недокінчену ранню молитву, дивлячись у погідне небо. Чи просить Бога, щоб зібрati щасливо хліб, щоб хмари з громами й градом не знищили оцих пожовклих від спеки загонів святого хліба?

Із ріки потягає холодом, а з далекого поля немов кличе щось вийти з серпами і зібрati благословений дар Божий, зрощений дощами й потом хлібороба.

Чув я ще з вечора, як батько говорив до мами, що треба «малого» взяти в поле:

— Має вдома за коровою байдики бити, хай іде з нами! Хоч води свіжої принесе. Старший на хмілярні, а корову і дівчина догляне. Та й жати хай привчається!

— О, вже він нажне-багато! — боронила мене мама. — Клопоту більше буде в полі. Та води таки принесе, як у житах не зблудить.

Ого! Пропали мої пляни на сьогодні! А скільки було іх!

І на воловій шкурі не списав би, скільки приходилося дітвакові за день набігатися! Найбільше шкода було розлучатися з плавбою на ріці, де діти, зв'язавши купи шувару й сосонки, плавали на них рікою до мосту. Це називалося: «пускай байдаки до Чорного моря».

Та пропало! Малий серп, визублений ковалем, завинула мама зі своїми, і я з великим череп'яним збанком із водою підбігав за батьками. Проходячи садком, я глянув на черешні з доспілими, аж чорними ягодами, і так шкода було покидати «некінчену війну» зі шпаками, що обідали ягоди. Щодня, вертаючись з пасовиська, зганяв їх з черешень, та сьогодні вони «війну» виграли, і я, приобінюючи дати їм другим разом відсіч, йшов стежечкою до лісу.

Темний ліс ще дрімав, тільки в кущах від співу заходилася пташня, вітаючи радісну днину. Листя на деревах й кущах, вкрите ранньою росою, немов потемніло. На «лінію» перед нами вискочив із кущів зайчик, присів, піднявши одне вушко, на хвилину і поскакав знову у кущі, лишаючи за собою стежку на траві, збитій від роси.

У лісі чути гомін женців, що йдуть на «Залісся».

— Ей! Ви сьогодні три копи напевно поставите! — жартують ті, що зрівнялися з нами. — Нового женця ведете!

— Ого, такому женцеві треба ще багато хліба брати в поле,— сміється мати. — Та хай привчається, як його роздобути!

Я й не думаю, які ті копи, бо збанок із водою вже добре обірвав мене руки, а тут ще так під Глядецький ліс далеко!

За лісом женці розходяться, хто межами і за хвилину тут, то там над житом підносяться й опадають жмені нажатого жита.

Довга й широка нива з похиленим в сторону лісу житом.

— Від суголовок треба починати,— говорить батько. — Добре буде жати під гору.

Подекуди жито прилягло до землі, не вдержало тяжкого колосся, подекуди стойть густе, мов очерет, схиливші повний колос.

— Зародило, славити Бога! Два кірці, як не більше, з копи буде...

Знак хреста над нивою і «Господи-Боже, помагай!» — Й серпи врізуються в крайні стебла доспілого жита. М'яка орішинка і відцвілі волошки, припалі росою, разом із стеблами пропадають у жменях. Гострі серпи щораз даліше врізуються в жито, і жмені, як гори, лягають на рівній стерні.

На «Муравщині» із-за узгір'я піднялось сонце і мов усміхається, вітаючи женців й перші снопи на нивах. Над полями, з-під синього неба, що стойть ясне, мов скупане в росах без одної хмаринки, ллється спів жайворонків, як молитва до Бога за погідну днину і нестомлені руки женців.

Із легким вітром, що повівав від лісу, чути голоси: «Дай, Боже, щастя!» — Це комусь на других гонах за дорогою.

— А ти не рви так з корінцями! — навчає мати. — Диви, скільки нарвав! Клади рівно на перевесло, що я зробила! Потягни вперед серпом, а відтак забирай в жменю! Та на руки вважай, бо серп гострий!..

Не складно зразу йде робота, та коли почалося густе жито, рівнішими видаються жмені, хоч наполовину з корінцями.

— Нічого, нічого! — потішає батько. Поволі навчишся. Заки скінчимо ниву, будеш добре жати. Тільки не спішися!

Та нещасні корінці не дають мені спокою. І жмені не рівні, чомусь навхрест укладаються. У чому не рівні вони такі, як у батька й матері?..

Із жита пурхнула сполошена перепелиця і зникла за межею в зеленому вівсі. Як хотілось мені теж пурхнути в жито і шукати за гніздом, та сказали мені, що перепелиці тепер не мають вже гнізд. Молоді підрошли, і вони кочують, де попало.

Із лісу чути було калатання корів, що паслися недалеко поля, і дівочий голос заводив пісню:

*Гей, ви, мої співаночки, ѹти, зелений гаю,
Коли я вас, співаночки, та всі позбираю?*

*Ой, я буду завертати, а ти будеш пасти,
Та ѿ будемо співаночки у голови класти!*

Голос дівчини-підлітка стелився по росі житами і зникав далеко у воробіївській долині, де над полями стояли тумани димів із залізниці, що йде на Львів.

Дивлюся час-до-часу, як мати в'яже сніп. На снопові аж тріщить перевесло, стиснене «в'юрком». Очищений серпом в долині від вистигаючих стебел і корінців, підносить мати вгору і, стукнувши ним, як помелом, об землю, кладе його на стерню. Густими рядами вздовж лежать рівні, як виточені, снопи, щодесятирічні впоперек ниви.

Сонце піднялося високо над полями. Вітрець притих, і спека заливає потом очі, що спливає струмками з лиця. До тіла прилипає сорочка і ще більше робить горяч.

— У мене вже щість снопів,— кажу до мами, оглядаючись на свої снопи, зав'язані руками мами. Лежать теж рядом у великій віддалі один від одного. (Якби був частіше оглядався, бачив би, як мати прикидала свої жмені до моїх, та, зав'язуючи мої снопи, огортала своїми жменями, щоб не було видно моїх, «стрепіхатих».

Тішуся, що нажав я вже шість снопів.

— Ой, сину! Нажав ти, та для себе ще ні одного,— відповідає мати.

— Як? — допитуюся, не розуміючи.

— А хіба ж це наше поле? Чиє поле, того й снопи. Як нажнеш десять, тоді і твій один буде.

— Десятий сніп! — прошепотів я.

— Аджеж за снопи жнемо. Ти як думав?

— І ви так щороку жнете? (Хотілося спитати: ціле життя, та в цю хвилину воно здалося таке довге й трудне).

— А що ж, щороку так! Хіба ж ти не знати цього досі?

Не знаю, чи крапля поту, чи спізнена роса із колосся впала на лицце й скотилася на сніп, як батько підійшов до мене і взяв за руку:

— Не журися, дитино! Не той багатий, що багато має, а той, що щасливий із тим, що дав йому Господь. Ти не зазнав ще голоду з нами. Господар оцей, що його нивка, орав на ній, сіяв, податок заплатив, а ти тільки жнеш, і він готовий заробіток привезе тобі до дому. А скільки таких бідняків, що й заробити не мають де?

А мати:

— Як тобі скучно жати, нагадай собі глуху, пізню осінь. Тоді, коли надворі дощова негода, що з хати тяжко вийти, і вітри гудуть у комині та підвікнами кличуть «на колоски» в поле. А ти в хаті не голодний і не холодний та задоволений, що заробив хліба на зиму. Тоді теж пригадаєш оту спеку, що колись ти жав на нивці.

Не пригадую, як далеко переконали мене слова моїх рідних, та батькові слова запали глибоко в пам'ять і понеслися зі мною через ціле життя.

Не знаю, чи з жалю за бідних родичів, чи з досади вхопив я серп і почав жати. Десь поділися шпаки на черешнях із голови й «байдаки» на ріці. Не зчувся, як мати в'язала мій десятий сніп.

Сонце піднялося високо, над воробіївською долиною і пеклоб так, що дихати було тяжко. Запах гречок п'янин, а бджоли бреніли без упину над житами. Був полуцення, і мене післали за свіжою водою. Піднявши мене на межі, батько показав, куди йти, щоб не зблудити.

— Тільки збанка не збий та не зблуди в житах. Як зіб'ешся з дороги, кричи, може хто почує. А добре затям, де з других гонів межа сходить до дороги.

В одній руці кусень хліба, в другій розпечений від сонця порожній збанок, і потягнув я, спотикаючись межею, в долину до дороги. Перед базником чи полином з межі треба зйті, а стежка часом така вузенька, що й stati немає де. У полі тихенько, немов усе завмерло від спеки. Недалекий ліс «Гайки» так манить зайти туди, де стільки прохолоди. Та як не потраплю принести води, то ще й сварити будуть.

Ось уже й дорога. Ноги стрянуть у розпечений порох, а з долини, де криниця, продуває холодом. На узбіччі, над дорогою росте кущ дикої рожі. Мов хто обліпив червоними ягідками. Недалеко куща нора в узбіччі та столочене жито над нею.

А вже ж, що заглянути треба! Та заки підліз, із жита вистрибнув хом'як, став над дірою, видивившись на мене, мов питав, чого мені тут треба. Посипалися на нього з дороги грудки, а він, ставши на задні лапки, забрехав, як мала собачка, і, не зводячи з мене очей, зісунувся в нору.

— Еге, коли б не чекали на воду, підождав би я на тебе, та часу немає!

Криниця, оббита дерев'яними дошками, аж манить до себе. У чистій воді відбилося небо, «зайчики» від сонця бігають по цямринах. Довкола багато листя з капусти, якими п'ють воду. «Русалки» (сині коники) літають на водою, черкаючи ногами об чисте дзеркальце води.

Вода холодна, холодна! Аж у грудях скобоче! Еге, щоб таку зимну донести на поле! Зігріється по дорозі.

— Ну, славити Бога! — промовила мати, дивлячись раз-у-раз під руку до сонця в мою сторону, як я зйшов з межі на стерню. Думала, що пропав десь між житами. Але й барився довго! Багачеві по смерть посылати тебе, довго прожив би!

— Еге, — думаю. — Скільки нерозгаданих таємниць лишив я по дорозі. На мурашки цікаво було подивитися, як із подушками заметушилися, коли зачепив ногою на межі, а хотілося знати, коли хом'як показався з нори, чи може другою виліз?

Та на все це краще завтра придивлюся, як візьмуть у поле.

Після полуценку положили мені сніп:

— Ну, спочинь трохи, робітнику! Натомився добре.

Як мілій цей спочинок! У спині, руках і ногах щось сіпає, солодка втома замикає очі, хоч так хотілося б дивитися на світ. Довкола, як море, збіжжя на полях, над ними мигтить жара. Мов легенъкий серпанок, дрижить над полями, високо у повітрі повис яструб і летить стрілою в жита по здобич.

Та втома і спека перемагають, і сон мимоволі замикає очі...

Коли пробудився, батько з мамою далеко були від того місця, де їх полуденок. Двома рядами встелилися снопи, тільки мого ряду не було.

— Бери серп, то розрухаєшся,— промовила мати.

Як тут розрухатися, коли спини не напростую, руки й ноги болять, а остики колять в плечі. Якби хто навмисне насипав їх у сорочку! А стерня, ой, як коле в ноги!

Поволі пригнувся до серпа, і втома відійшла скоро.

Сонце, зробивши велику дорогу впродовж дня, скилилося над «Гайками».

Ще сніп, ще два, бо ось-ось сонце спочине за лісом!

Батько пішов складати півкопи, а я з мамою дожинаю снопи.

На полях щораз ставало холодніше, на долину і поля під лісом лягав вечірній присмерк.

За хвилину зібрали клунок і пішли під ліс на дорогу. На полях стемніло. Із лісу виходила ніч і темним серпанком вкривала ниви, звідки на дорогу нісся запах гречок і свіжозжатого жита, а з ним, здавалось, втікала з піль цілоденна втома. Перший день жнив із першими снопами доходив до кінця...

ОБЖИНКИ

*Наш господар молоденький
На конику виграває,
На конику виграває, женців виглядає...
(Із обжинкових пісень)*

На ниві під лісом багато женців, хоч нива широка, «шнурова», та жнуть одне біля одного, із руки виривають серпами пшеницю, що виросла, мов очерет, і скилила повний колос до дороги.

Ще звечора сусід прохав женців помогти жати:

— Ей, люди добрі, пшениця пропадає! Дав за снопи Іванові, та жінка йому захворіла, а сам ради не дастъ. Шкода хліба! Як пригріє, припаде до землі й висиплеТЬся. І так уже солома зчорніла.

Ніхто не відмовився. Якже ж відказати, коли сусіди обое добре люди, порятують у потребі? Чи кіньми відробити або на борг хліба позичити, нікому теж не відмовлять.

На полях щодень ставало пустіше. Не стало збіжжя на нивах, що так хвилювало недавно, як море, тепер тільки стерні

жовтіють, а на них рядами стоять півкопи, та подекуди на межах кущі полину бовваняють. На декотрій ниві рівними смужками біліють покоси скошеного ячменю, та вітер колише ще пізнім вівсом. Гречки потемніли на нивах, тільки картопля зеленіє рядками.

Між женцями гамірно. Далеко за межі лунають іхні розмови й жарти. Молодиці не дають спокою Ригоркові — старому, вайлуватому парубкові, що вже сорок разів вітав бузьків весною. Раз-у-раз приговорював, дарма, що близька рідня сусідові.

— Ей, Ригорку, — жартує одна, що живе біля нього, — шкода, що ти мужчина. Як умреш, ніхто й не заплаче за тобою.

Та Ригоркові не до жартів. Піт ллється з чола, ніяк не може дігнати снопами.

— А ти ремінець у поясі ліпше притягни, — проговорює друга, зав'язуючи сніп, — то легше буде жати!

— Ні, краще клякай на коліна! Згинатися не треба, та й крижі відпочинуть.

Ригорко не відзивається. Як тут раду дати з «сороками», що вже й не молоді, дітей мають, а вчепилися його, хоч утікай з поля!

Густо встелена снопами нива. Високими гривами стирчить колосся на снопах перестояної пшениці. Щоб зложити в півкопи, треба чекати нічної пори, бо тепер поломиться колос, і багато зерна пропаде марно.

Гарячий серпневий день хилився до заходу. Сонце, що так немилосердно пекло і заливало потом, дещо злагідніло й немов говорило, усміхаючись з-над узгір'я лісового:

— Досить із вас, добрі люди! Я теж втомилося за цілий день доглядати за вами й сипати жар на землю. Пора на спочинок! — і червоним колом схилилося до лісу.

Сусідка, що жала з женцями, глянула на сонце і на коротку постать пшениці, що тягнулася до дороги, і почала збиратися додому.

— Ви дожинайте, — сказала до женців, — а я скоро побіжу. Треба вдома зробити. Завтра ж свято, Спаса.

— А ти, Настуню, — звернулася до дочки, — не забудь чого на полі. Батько он під лісом підкидає (оре) стерню. Скінчить, то приде і з Ригорком поскладають снопи, як трохи відійдуть по холоді.

За другою межею косар косить овес. Кінчить останню ручку до дороги.

— Ей, кваптеся, кумо! — кричить до сусідки на дорогу. —

Доброго моторича приготуйте! За день таку ниву вижали.

— Та дай, Боже, здоров'я людям, що помогли! — відповідає сусідка. — А моторич — дурниця. Зайдіть і ви, як будете йти додому!

— Я ж не жив із вами.

— Косили в сусістві біля нас. А тепер і косити стало легше. Похолодніло і овес відходить.

— Еге, коли косар вже доходить,— говорить, сміючись і затягаючи бруском косу.

Женці дійшли до дороги. Одні дожинають, другі збирають столочені колоски при дорозі та рівняють до снопів жмені.

— А «спасові на бороду» оставте на середині! Це ж останнє жаття цього року,— крикнула одна із жінок до тих, що кінчили дожинати.

За хвилину останні стебла, тільки, мов лялька, стояв зав'язаний жмут незжатих стебел пшениці.

Женці розійшлися по ниві, збираючи зі снопів свою одіж та збанки. Дві молодиці з Настунею, присівши на снопах, плетуть віночок із колосся, приспівуючи:

*Перепелонько мала,
Перепелонько мала.
Де ти будеш зимувала?
Ой, у літі під купою,
Ой, у літі під купою,
А зимою під скиртою.*

*Ходи, перепелонько, з нами,
Та до нашого пана!
А в нашого пана низенькі пороги.
Високі стоги й обороги.
Ти в літі не стала,
Яругу пшеничку доглядала,
А тепер із нами пшеничку дожинала.*

До співаючих зійшлися решта женців, і пісня, як весільне ладкання, постелилася нивками. Найстарша з жінок заложила віночок на голову Настуні:

— Ти наймолодша між нами. Та й нива скоро може бути твоя, як місто цього, весільний віночок на голову покладуть...

Настуня, засоромившись, скинула з голови віночок і взяла в руку:

— Де там, тітко! Я ще дівкою не була. Нехай нагуляюся.

— Ой, не дастъ тобі мати довго гуляти,— сказала жінка,

збираючи свій клунок. — Ну, підемо, людоњки добрі, додому, бо ніч за очі хапає!

Сонце спочило за лісом й озолотило малі хмарки, що збиралися на заході. На поля лягав вечірній присмерк, закриваючи стерні й копи, що розбіглися рядами по нивах. З заходу повіяв легенький вітрець й зашелестів у сухому бадиллі кукурудзи при дорозі, немов шепотів, згадуючи перший подих недалекої осені.

Із-за далекого узгір'я показався місяць, обсипав сяйвом дорогу й женців, кинувши тіні на ниви від кіп та базників на межах. Тільки ліс стояв темний, мов зачарований. Із нього подувало холодом, у ярі збиралася мряка.

Женці ввійшли з гомоном у ліс. Голосні розмови й жарти розходилися між деревиною, йдучи долиною в село. А згодом понеслася лісом пісня:

*Світи ясно, місяченку,
Світи ясно, місяченку, та щоб не зблудили
І віночка не згубили...
Ой, котиться віночок з поля,
Ой, котиться віночок з поля
Та битою дорогою,
Ой, битою дорогою
Та до самої стодоли —
Зі стодоли до комори,
А з комори знов на поле...*

Як скінчили пісеньку ладкання, одна з молодиць затягнула другу, а решта підхопила за нею:

*Котилися вози з поля
Та й під селом стали.
Чи жив-здоров наш господар?
Чи'го в полон взяли?
Ой, узяли та й зв'язали,
В полон захопили.
Та за його добру долю
Мед, горілку пили.
Котилися вози з поля
З гори на долину,
Будь здоровий, господарю,
Тай вся твоя родина!*

Село ще не спало. У хатах світилося подекуди, рідня вечеряла під хатою. Дорогою із поля верталися люди, іхали возами зі спнопами. Чути було п'янкий запах городніх квітів, що іх зривали

на завтра до церкви. У садах дехто, що за днія не мав часу, стрясав яблука й груші, щоб свіжі понести завтра до свячення.

Коли женці зрівнялися з воротами сусідів, надіхав господар з Ригорком. Снопів не могли зложить, бо пересохли, й поїдуть складати по півночі. Господаря і господиню, що, почувши гамір на подвір'ї, вийшли із хати, женці привітали піснею:

*Наш господар молоденький
На конику виграває,
На конику виграває та женців виглядає.

Наша господиня пишна
Із хати з ключами вийшла.
Женців виглядає й дарунками іх вітає.*

Насилу вложили віночок жінки на голову Настуні, хоч вона пручалася, повели до матері, приповідаючи:

— Оце наша і ваша княгиня! Сім кіп нажала, на восьмій серп зламала. Дай їй, Боже, пшеничний віночок на весільний проміняти, щоб вас звеселити, а нам погуляти та мед-вино попивати!

Господиня дякувала за труд, за пісню і просила до хати. Хоч вечеря ще не готова, бо стільки роботи мала, що й не знала, де руки приложить, та для дорогих гостей і перед вечерею дешо знайдеться. Ригоркові наказала взяти порожню опалку, піти до саду натрясти груші і яблук.

— Тільки з тої груші, що під городами,— наказувала. — На ній добре «спасівки». Мов медом залляв хто цього року. Та натряси багато. До церкви завтра треба, та й люди візьмуть собі, щоб теж посвятити.

До пізньої ночі справляли обжинки. Молодші молодиці, підхмелевши, домагалися музик, та старші опам'ятували, що Спасівка, й не годиться. Бідному Ригоркові навіть вечері докінчити не дали, так зав'язалися з жартами на нього. Він залишив вечерю і вийшов на двір, чекаючи, коли поїде з господарем складати снопи, але заснув на возі.

Була північ, як розходилися додому. Місяченко виплив із-за лісу високо на небі, освітивши село й долину. На небі мерехтіли зорі, хоч час-до-часу деяка з них, зблудивши, летіла в долину, лишаючи довгий і ясний шлях за собою.

У селі панувала нічна тиша. Світлá давно вже погасли по хатах. Тільки із поля чути було накликування пастухів, що пасли коней на стернях. У саді тут то там стукнуло об землю яблучко, спадаючи з яблуньки.

НІЧЛІЖАНИ

Налягла тиха, літня ніч. Чисте, без однієї хмаринки, небо мерехтить зорями, що, мов іскри, блищають та пригасають. Землю повив темний серпанок: впірнули в темряву сади, бовваніють невиразно хати й дерева при дорозі. Із поля повіває яром теплий вітерець, від ріки на городи підсувуються тумани мряками.

Над рікою теж спокій панує. Жаби давно вже скінчили свій вечірній галас. Далеко на сіножатях обізвався перепел, сполошив тишу деркач, і знову тиша. Чути, здається, як ніч дихає і шепоче нерозгадане щось — таємне.

Не заснеш у таку приємну пору. Так манить вийти на узгір'я під лісом та вслухатися в таємний шепті, подивитись на ліс, що стоїть, мов зачарований, та глянути, як зійде місяченько, кине срібне світло на село та покладе довгі тіні від дерев і забудовань хат.

Ліс немов притаївся. Так тут спокійно. Деколи пташка зашелестить листям або затріщать сухі галузки, якщо ліс або зайчик пробіжить лісом. То тут, то там в гущавині блищають, як бліді каганці, старі струпішнілі пеньки. Траву при дорозі вкрила роса. Чути, як капає з листя в кущах.

Із-за лісу долиною йде гомін по росі. Це вигукують нічліжани. Громада винаймила цього року панський лан за лісом, і там пасуться коні з усього села.

Як тільки вечірні присмерки вкриють село і небо замерехтить зірками, нічліжани стягаються по селі, перекликуючись свистом, і, зібравшись в більші ватаги, ідуть на поля. Мов тіні, снуються на конях. У кожухах або опанчах, із мішками з вівсом або соломою. Як тільки проїдуть крайні хати під лісом, піснею сполошать тишу, що прилягла з темрявою кругом.

Замріяний ліс прокинеться. Коли залунає пісня, а довгє «гей-гей» втікає на просторі поля і розходиться луною по довколішніх лісах:

Ой, поїхав мій миленький, щаслива 'му дорога!

Гей, гей, щасливая дорога!

Оглянувся, скинув шапку: бувай, мила, здоровая!

Гей, гей, бувай, мила, здоровая!..

Летить пісня з лісу до села і губиться у вишневих садах.

— Ну, й розкричалися! — воркоче дідусь, що вже був задрімав під шопою при дорозі. — Ціле село збудять!..

Ватага уже за лісом, а парубчик Дмитро — весельчак на ціле

село, що завжди спізняється, здоганяє ватагу й собі підтягає дівочим голосом пісню:

*Ой, пойду з кіньми наніч, пойду-пойду,
Пущу коня на толоку, до дівчини піду.
Ой, то була пригодонька, яка не бувала,
Як ти мене із подвір'я коромислом гнала.
Там то була пригодонька, як я був вояком,
Коли падав із коняки зі сідлом і броцаком...*

За хвилину знову ліс мовкне, тільки з далекого поля чути пісні та накликування пастухів...

Кортить піти туди, де чути гомін, де палають нічні вогні. Подивитися на нашадків наших давніх скотарів, що пасли в давнину табуни коней на степах. Завтра неділя, буде досить часу спочити, а тихенька нічка нашліптує, додає охоти...

На лані, під темною стіною лісу, горить вогонь. Полум'я палахкотить, то підскакує весело вгору, то опадає. Немов танцює на одному місці, а вслід за ним мигають тіні, тримтять дерева й кущі. Хтось прикинув на вогонь свіжої смеречини, і враз довкола стемніло. Полум'я пригасло, затягнулося сивеньким димом, та за хвилину знову бухнуло, і нічна картина засніла. Тільки за нею далеко в сутінках повисла ще більша темрява, і темнішими здаються тумани в долинах.

Нічліжани не сплять. Та як заснути серед такого гамору! Дядько Панас, що ціле літо «отаманує» над ними, сидить біля вогню. Йому, найстаршому віком, припало того року розставляти вартівників довкола пасовиська, щоб не підійшли конокради. Та й ще, не робити шкоди в сусідніх нивах зі збіжжям. Оце й була його відповідальність.

А вже найгірша біда йому з «маминими синками» була, що тільки починають на нічліги іздити. Ніяк не добудишся, як треба змінити варту. Та в дядька є на це спосіб. Візьмуть чотири хлопці за кінці мішка враз із сплюхом і занесуть далеко в кущі, щоб не опам'ятався, де він, коли обудиться. Отут спи собі спокійно, скільки хочеш! Вранці, коли ватага збирається додому, заберуть і його коней, а він, ще добре, як скоро збудиться і здожене ватагу, а деколи сонце підійде високо, як із кожухом і мішком тягнеться додому. Підглянути люди, от тоді хоч утікай з села...

Гамір біля вогню не втихає. Голосний регіт чітко відбивається від лісу і йде росою по нивах. Одні розмовляють голосно, інші вже сплять, прикрившись кожухами.

—...Ото став Іван перед царем, та такий бідний, як вийшов з дому,— чути казку в одному гурті. Пастухи слухають уважно, ні

шелесту не подають.

— У сірій полотняці, в постолах, підперезаний стареньким поясом.

— Це ти вбив змія? — питає цар, а слуги ледве стримуються від сміху з такого лицаря.

— Я вбив, царю!

Не вірить цар.

— А де ж ти дів коня, що я дав тобі на виправу?

— Мій старший брат відібрав від мене, ще й дурнем прозвав.

— А де ж твоя зброя дорога й золоті шати, що взяв ти з собою?

— Середуший брат усе забрав, ще й дурнем мене назвав.

— Не вір йому, царю,— кажуть брати. Це ми вдвох покінчили зі змієм. Куди йому? Він дурень ще й хвалько великий.

Іван нічого. Стоїть і дивиться сміло цареві в очі. Мов не про нього говорять брати. А вони говорять й бояться царевих очей. У землю дивляться.

Задумався цар. Не знає, хто з них прислужився. Ще раз глянув на Івана:

— А що це у тебе блищить за поясом? — питає.

— Як убив я змія, золота стріла стриміла в ньому. Шкода було оставити.

Узяв цар у руки. Пізнав стрілу, що одного разу випустила царівна.

— А ви не бачили стріли? — питає братів.

— Не бачили, царю! — відповідають ті.

— Ви й змія не бачили,— каже цар. — Іване, розкажи мені правду щиру, як дійсно було!

Упав Іван перед царем на коліна. «Так і так було», — говорить. Усе розказав. Коли ут্তрох підіхали під сьому гору, за якою перебував змій, як в'їхали в густий ліс і над потоком зустрінули старенького пустинника, що вмирав від старості і просив завести його в печеру. Брати посміялися над немічним старцем і поіхали, а він допоміг йому дійти до леговиська. Тут пустинник дав йому таке зілля, що хоронить від нещастя, і поблагословив на дорогу. Недалеко печери брати боялися дальше їхати і скрилися в лісі. Мовляв, нехай дурень іде сам. Не буде жалю за дурнем, як змій з'єсть. Він боровся три дні й ночі, аж нарешті добив потвору довгим мечем, що мав від царя, як брати, довідавшись, ограбували його і примусили пішки йти додому, а самі приїхали на царський двір по заплату.

Вислухав усе цар, підняв Івана з колін, поцілував і каже:

— Сину, я слова не зломлю. Половина моого царства і царівна твоя.

А братів велів кинути в темницю, та Іван випросив у царя, обдарувавши їх, пустив додому.

Ще й казки не дослухали, як оподалік, в другому гурті, зчинився регіт.

Хтось зав'язав уздечками руки й ноги Дмитруневі, що храпів у сні на цілий лан, ще й крику наробили, щоб збирався йти на варту.

— Гей, хлопці! Досить із вас такого галасу! Спати пора,— тукнув дядько Панас. — Он «Віз» на небі задніми колесами над дубом спинився. Та тільки лягайте так, як я назначив, щоб не шукати за вами по цілому лані, як прийде зміна варти.

Довкола вогню двома рядами розкладають мішки, вривають почату розмову, дехто шепоче молитву, задивившись у спокійне небо. Дядько лежить горілиць на мішку і дивиться, як то іскряться, то пригасають зірки. Білим пасмом по небесах простяглася «Чумацька дорога», над лісом мерехтять «Косарі» і наче справді косами виблискують. І «Квочка» стоїть вже над зрубом. Ранок недалеко. Задивився старенький на небо, мов книгу читає. Із малих літ на нічлігах навчився читати з неї. Про кожну більшу зірку тямить, де і в котрій порії ночі й місце...

За хвилину стихає біля вогню. Дядько встав ще раз, наклав грубого ріща на вогонь, що пригасав.

«Не можна без вогню! Сумно якось. Є до чого файку закурити, а деколи під дощ не відженешся від комарів без диму».

Ріща затріщало на вогні, чути, як за вогнем у темряві форкають по росі коні. Вартівники притаїлися біля коней, не подають голосу. У дуплі кріслатого дуба застогнала глухо сова і пошуміла крилами в ліс. Чути, здається, як тихий сон крадеться полями і лягає спочити між нічліжанами.

Нараз нічнутишу прорізав голосний свист і тупіт. Почувся крик: «Хлопці, сюди! Злодія впіймав!»

Дядько Панас із кількома нічліжанами схопилися на ноги і побігли в напрямку крику. Звідти чути вривані голоси, метушню, а за хвилину не молодий уже голос:

— Чого кричиш, навіжений? Нашо мені твої коні? Я своїх не маю де подіти, товчу ними на толоці, аж чорну землю видно!

Хтось поступає тяжкою хodoю до вогню, воркотячи. У темряві зарисувалася постать, і за хвилину заблистило при свіtlі старе обличчя. На голові широкий солом'яний капелюх, у руках батіг.

— Помагай Біг,— заговорив до нічліжанів, що пізнали дядька з сусіднього села. — Бистрих вартівників маєте. За малим не з'язали, як барана.

Присів при вогні, запалюючи люльку. Вигнав теж свої коні на толоку за ланом. Побачивши вогонь, прийшов подивитися.

— Добре пасовисько маєте того року. Але й пильнуете!.. Не дай, Боже, злодієві попасті між вас!

Дядько Панас підсміхнувся хитро. Мовляв, не одному, а десятьом дали б раду.

— Та якби справді попався злодій,— каже гість,— тоді не робіть такого крику. Скрутіть потихо та затикайте рота, щоб голосу не подав. Деколи іх більше разом промишляє та, притаївшись за межею або в кущах, чекають на знак переднього. Часом усіх можна переловити. Та тепер якось перевелися злодії. Менше крадіжів, як бувало. Не помагало нераз те, що стерегли, як і ви тепер. Пустять, бувало, якусь ману чи що на пастухів, перепилияють залізні пута, і пропали коні! Справді були фахові злодії! Та й зі стайні вміли випровадити коней, а спрячутъ, бувало, в околиці, мов камінь у воду. Ні жандарми, і ніхто з села не допитався слідів. Велике щастя було, як хтось відшукував своїх коней.

Нічліжани заснули, і налягла тиша, тільки обидва дядьки розмовляли стиха біля вогню. Пригадували собі давні часи.

На небо підійшов блідий серп місяця, освітив поля й ліс. Густими пашнями забіліли за ланом ниви, забоввані базники і полини на межах. Кріслата груща піднялася високо на межі й кинула довгу тінь на поле. У долинах сивиною потягнулися мряки. Стало холодно від роси. Далеко в лісі, де хата гайового, запіяв когут.

Дядько з сусіднього села прикурив люльку і підвівся на ноги.

— Ну, бувайте здорові, Панасе! Були б спали, та я не дав. Там мої хлопці як поснули, то хто зна, де коней треба буде шукати.

— До ранку і так вже недалеко,— промовив дядько Панас. — «Квочка» зайшла над «Гайки». Та сьогодні неділя. Буде часу ще зібратися до церкви.

Гість пішов поволі полем. Дядько Панас збудив нічліжанів, що мали йти на зміну і сам заснув незабаром. Вогонь піднявся полум'ям кілька разів, а за хвилину припав, пригасаючи, до землі.

За лісом мерехтіла рання зірниця, віщувала днину. Зашелестіли кущі, почулися голоси пташини. Із недалекої конюшини стрибнув зайчик і поскакав у ліс, оминаючи

нічліжанів. За ним побіг другий по лані, лишаючи темну стежку збитої роси на траві. На сході, мов від пожару, зарожевіло небо, почали гаснути тіні на полях. Ще трохи, із-за лісу піднялися вогняні стріли, а за ними показалося ясне сонце, мов у росах скупане. Заблистіла роса на траві й листі, защебетали пташки, вітаючи радісно днину. Над ланом високо піднявся жайворонок, виспівуючи ранню пісеньку.

Дядько Пана збудився, глянув на сонце. Наробив крику:

— Гей, хлопці! Сонце високо на небі, а ми на нічлізі!
Збирайтесь чим швидше додому!

Почалась метушня. Нічліжани кинулися до коней, розпитували, збираючи свої речі, і виїздили на дорогу. Згодом ватага в'їхала в ліс, що дрімав ще, окутаний туманами сивої мряки. Дехто дрімав на коні від раннього холоду.

З села почувся протяжний голос дзвона, що тремтів у лісі й луною йшов на поля. За ним плили дальші й дальші звуки і розходилися по широкій долині над рікою.

Нічліжани в'їздили в село...

ЗАТОПЛЕНІ ДЗВОНИ

Весною, коли широка долина над Серетом вкривалася зеленими килимами, а сади біліли від квітучих черешень, вечорами під неділю чи свято усю долину заливав гомін дзвонів. Сонце останнім промінням уцілувало хреста на церкві й верхи дерев, ховалося за узгір'я Бозку, і починалася передсвяткова вечірня симфонія — плила над рікою, стелилася лугами і губилася у підніжжі далеких Товтрів.

Перший починав великий дзвін. Поважно, спроквола, мов статечний господар, звішав про завтрішній день, призначений на хвалу Господеві. Тремтіла долина від розколисаних звуків, складалися до молитви руки побожних людей. Біліли стінами веселі хати, заслухувалися прикриті білим серпанком сади, дрімав у передсвятковому часі густий, зелений ліс. Рівно, звук за звуком, плив сильний гомін дзвонів, а за ними починали дзвонити в сусідських селах за рікою і лісом. У кожному селі була своєрідна мельодія, та всі разом зливалися в одну величаву музику, що грала вечірній гімн Всевишньому.

Хто працював у полі чи при домі робив тяжку працю, все кидав, бо «не годиться працювати, як на вечірню дзвонять».

Старенький сусід, що під неділю робив порядок на подвір'ї, розставив граблі і, схиливши набожно голову, молився під звуки дзвонів.

Довго колисала повітря гра дзвонів, а згодом дзвони замовкали, тільки луна ще довго гомоніла над рікою і сіножатями.

Надворі вечоріло, лягали присмерки, та ясний місяць випливав великим колом на небо і проганяв нічні примари в далекі ліси, у верболози та вільшину над водою. Ясна ніч весняна стояла над селом, а разом з нею вроčистість перед святим днем. Не спиться в таку нічку, коли ясний місяченько, замаєне село й широка долина манять вийти на свіже повітря. Послухати, як вздовж ріки розкричалися жаби, що аж долина розлягається, а в садах бриняте хруші й сиплять цвіт із деревини. На сіножатах обізвалися деркачі, немов перекричати хочут жаб'ячий концерт.

Здається, що всю долину й сади обсипав місяць сріблом, а в ріці підморгують ясні зорі.

Із мосту на ріці стелиться долиною спів парубків і губиться в густому лісі. Про далеке синє море і дівчину, що з тugoю споглядає на морський шлях:

*Молода дівчина зажурилася,
Тай на синє море задивилася,
Там на синім морі пливуть кораблі,
А на кораблях хлопці молоді,
А коло хлопців коні вороні...*

Ясна травнева нічка розсипала свій чар по долині. При місяці розкинула зелений май, засипала сади, мов білим снігом, і залила долину і село веселими піснями.

Дорогою йде громадський сторож нічний, старенький Пилип. Із грубою палкою «вартівницею» в руці, на «опашки» опанча (вночі холодом з ріки тягне), коротенька файка в зубах. Присів на тополевій колоді біля воріт, поправляючи люльку.

— Ну, й ночі дає Господь! Як удень.

До півночі чути ще тут, то там гомін у селі, зверне на північ, тиша панує. Тільки й чути, як роса по листі скапує. Кажуть, що ніч молитву шепоче. Гарний цей світ Божий вдень, й ночі такі чудові, ані надивитися на Божу красу.

На недалекій дзвіниці бамкнув легенько дзвін і замовк. Неначе зідхнув. Старий Пилип глянув у сторону дзвіниці.

— Це часто так буває. Нераз здається мені, що хтось скрадається до дзвонів. Обійду дзвіницю довкола тихенько. Може, сови товчуться та зачіпляють крилами, або й так чого, Бог його знає.

Розказують, давно дзвін у Сереті давав себе чути опівночі. Шукали його люди в ріці, хотіли витягнути, та він ще глибше

западався в намул. Десять пар волів запрягали, та заглушити не могли. Оповідають, що процесія ходила, святили це місце, та все надаремно. Із часом залишили його в спокої, та ночами чути було з ріки глухий гомін дзвонона. Пізніше замулило зовсім, затих.

— Було це ще тоді, як у цій околиці панувала княгиня з нашого роду, з волинської сторони. Чернихів і кілька сусідніх сіл належали до неї. Тут, де тепер ріка обливає замчисько, стояв дерев'яний замок княгині. Недалеко замку була церковця з дзвіницею. Батько чи дідусь княгині побудував замок і церкву. А село? Яке тоді тут було! Кілька хат притулилося до замку. Першу оселю, що була на горбі в лісі, татари спалили, і люди поселилися біжче ріки. Кажуть, що княгиня рідко перебувала в цьому замку. Більше на Волині, а згодом чи не пішла до монастиря. Була дуже добра для людей і своїм слугам наказувала не кривдити нікого.

— На той замок і села приньому зависним оком дивився польський князь, що панував тоді в Тернополі. Таке право тоді було в ляхів, що одні ляхи нападали на других і беззаконно забирали іхні замки з посіlostями. Князь кілька разів висилав своїх прислужників у цю околицю, щоб знищити замок і привласнити йому села, та все якось вдавалося слугам княгині й селянам відбити напасників. Старий дзвононар Івасько, що був нічним сторожем в селі, дзвонив тоді на тривогу, і люди з поблизуких сіл збігалися на поміч слугам княгині.

— Одної темної ночі великий загін напасників пробрався несподівано бродом із тамтої сторони ріки, притаївся у верболозах, коли на замку усе спочило нічним сном, вдерся до замку. Тоді зчинилося пекло. Сторожу напасники перебили і вбивали всіх, хто тільки перебував у замку. Старий дзвононар почув стукіт і стогін на замковому подвір'ї, вибіг на дзвіницю і почав бити в дзвін на тривогу. Та біля дзвона напасники поставили свою сторожу. Навчили їх попередні невдачі, як тільки дзвін бамкнув два рази, один із них вдарив шаблею дзвононаря, і той, скривлений, покотився по сходах.

— Коли княжі гайдуки поралися зі слугами княгині (одних повбивали, інших пов'язали), почали грабувати замок і награбоване переносили бродом на той бік за ріку. Деякі вдерлися до церкви і забирали дорогоцінності. Кілька селян, що Їх збудив раптовий гомін дзвонона, з тривогою приглядались з укриття, як пропадає добро княгині. Один із них пустився до дзвіниць, щоб сповістити дзвоном сусідні села про напад, та старий дзвононар, що вже вмирав на сходах від упливу крові, просив, щоб не дзвонити, бо напасників велика сила, і проллеться

багато невинної крові надаремне.

— Ви краще заховайте дзвонона в ріці, бо вони заберуть його. Я чув, як говорили,— ледве чутно промовив і віддав Богові духа.

— Якось напасники не розпізнали, хто порається на дзвіниці. Мабуть, думали, що це з іхньої ватаги; селяни стягнули дзвонона та верболозами і шуварами затягли в ріку, де був глибокий вир. Від того часу запанував над селами ненаситний князь. Ограбувавши замок і церкву, напасники їх спалили, а затоплений дзвін гомонів ще довго у ріці після того, аж доки не замулило глибокого виру враз із дзвоном.

Старий Пилип звівся з колоди, поправивши опанчу на плечах:

— Нараз наслухую вночі, чи не відізветься він з ріки. Та не чути нічого. А кажуть, що таки дзвонив колись і ще задзвонить. Сам вийде з намулу і дасть себе взяти з ріки на дзвіницю. Та коли це буде. Бог його знає...

Пішов старечим ходом під церкву, де на нього чекав другий вартівник.

Замовкли співи парубків, притихли, накричавши, жаби, тільки то тут, то там чути було іхні крекотання, що виривалися з води і притихали. Над рікою клубилися тумани мряки, чути було запах осоки і татарського зілля. У селі запіяв когут, була північ...

Ще до Другої світової війни ходив переказ у селі про цей затоплений дзвін. Чув я про нього кілька разів від старших людей. У старій книжці була згадка, що в половині 16-го століття кілька сіл ураз із замком, що стояв побіч села, належали до княгині Beati Oстрожської. У цьому часі польський князь Ян Тарновський з Тернополя напав на замок, зруйнував його і привласнив собі всі села, що належали до замку.

Як постав переказ у селі, і скільки в ньому історичної правди, годі означити, але нераз легенда є близька до правди, нехай послужить описана нижче подія із другим затопленим дзвоном, що відбулася в селі несповна сорок літ тому.

До Першої світової війни на дзвіниці було п'ять дзвонів. Один із них був дуже великий і голосний, що його чути було кругом на всю околицю. Здається, що в усьому повіті не було при церквах більшого дзвона.

У 1915 р., коли російські війська, відступаючи з Карпат, лагодили оборонну лінію над Серетом, вони видали наказ стягнути з дзвіниці всі дзвони і відставити до збірного місця до містечка Крем'янця на Волині.

Тяжким громом прийшла ця вістка до села, та не було іншої ради, дзвони мусіли бути забрані. Такий наказ був по всіх

довколішніх селах. Уночі під св. Івана (6-го липня) стягнено дзвони і вранці відвезли їх на призначене місце. Та великого дзвонона вдалося заховати. Російський пристав, що наглядав, як стягають дзвони, дістав хабаря і відійшов від дзвіниці. До числа дзвонів люди підставили шкільний дзвінок, а великий потонув у Сереті.

Із цієї пори минуло чотири роки. За цей час не осталося одинокої хати у селі. Два роки, від 1915 р. до 1918 р. тут стояв австрійський фронт. Мешканці села вигнані були до Австрії і Чехо-Словаччини. Аж весною 1918 р. після Берестейського миру, коли австрійські й німецькі війська пішли на Україну, почали стягатися люди до свого рідного села.

Тяжко жилося людям по повороті. Село застали порите окопами і вовчими ямами, тільки подіравлена кулями церква і дзвіниця стояли серед села. Голод і холод давалися взнаки та радість, що повернулися на рідні ниви давала надію. Жили в військових землянках, дехто будував невелику ліплянку, накриваючи дах крапивою та шуваром. Поля лежали облогами. Ні сіяти чим, ані істи що.

Коли при кінці 1918 р. постала українська держава, уряд, як міг, давав поміч людям, бо над селом повисло мариво голоду й смерти. Сильна епідемія еспанки й тифу забрала багато жертв.

Надійшла весна 1919 р. Відідхнуло село по тяжкій зимі. Бралися люди до весняних робіт, хоч бракувало й рук, бо молоді й здорові пішли захищати Рідну Землю. Зосталися старші й жінки з дітьми. А на ціле село було зaledве кільканадцять коней.

Надходили Великодні свята. Перший Великдень у своїй вільній державі! Хтось тоді пригадав про затоплений дзвін.

— Як же так? Це ж перший Великдень на нашій вільній землі! Нехай сповістить про це велике Свято!

Це було в Квітню Суботу. Усе, що жило, пішло над ріку, щоб побачити, як витягнуть дзвона. Молоді хлопці шукали у воді на вказаному місці, де дзвін був затоплений, та дзвона не було. Переходили кілька разів; відгортали намул, та все надаремне. Кинулися шукати старші, та дзвін мов під землю запався.

— Пропав дзвін! Оце вже другого забрав Серет,— пригадували на березі селяни. — Не любить віддавати те, що потонуло в ньому.

Сум пройшов по громаді. Так довго не чули гомону свого дзвона! У бараках у Гмінді чи на Чехах нераз причувався їм цей гомін. Як тужили за цією долиною і за гомоном рідного дзвона! А тут хоч і сковали від лютого ворога, та його не стало.

Почали розходитися з жалем додому. Як тільки потепліє, перешукають кожне місце в ріці. Не може бути, щоб пропав дзвін з води.

Та в цій хвилині малий хлопчик, що бовтався у воді, дав знати, що ногою надибав дзвона. Вода віднесла далеко від того місця, де був затоплений, і замулила, тільки край криси виставав із намулу.

Господарі запрягли кілька коней і витягли дзвона на берег, а хлопчину з радості носили по руках.

Яка ж радість була тоді, як дзвін, що перебув тяжке лихоліття під водою, задзвонив на Великдень, звіщаючи подвійне Воскресіння!

ЗГІННИКИ

У недалекого сусіда крик на подвір'ї, аж люди збігаються. Не знати, хто голосніше кричить, чи сусід, що згадав всю нечисту силу, чи підсвинок у стодолі, що аж заходить від крику.

— Що там у вас сталося? — питає кум, що живе через дорогу.

— А ходіть, подивіться, що та відміна вже виробляє! Геть хліва завалити. Риє, ані ради дати.

— Дріт у рило, хай знає! — приговорює кум, ідучи на подвір'я сусідове, щоб подивитися на ту «відміну».

— І дріт не помагає,— відповідає сусід. — Верещить отак як день, так і вночі, аж вуха болять слухати. Дайте їсти, то заберете від нього більше, як поставили. Якийсь диявол всадився мені на обійстя. Заколов би, та худий, як хорт, та й, по правді казати, не на м'ясо годую. Прийде осінь, грошей на обгін треба.

Вийшов кум із хліва і каже:

— Ну, мені щоб хто задармо давав на обійстя, не хтів би такої тварини. Та він тільки працю марнує.

— Ей, говоріть! Я вже прокляв його з кістками. Оце якось в неділю люди вийшли з церкви, і я пішов з ними додому. Дивлюся, біжить напроти мій підсвинок. Обкачався в болоті, вуха положив на себе, як заяць, і що сил має, преться поміж людей. А верещить, якби хто його різав. Люди розступаються, сміючись:

— Оцей до годівлі добрий веприк! Хоч до воза запрягай,— примовляють, а дехто мало не хреститься, побачивши такого дивогляда. Я вже прямо не признаюся, що це мій, іду з людьми, якби нічого. Біжи, думаю, може де голову скрутиш собі або собаки зажеруть, то мені легше буде. А жандарм не допитається, як побачить. Аж тут мій хлопчисько біжить напроти мене з хворостиною та до мене:

— Тату, наш «чортік» з хліва втік. Казали мама, щоб вам сказати.

На, маєш! Наївся я тоді сорому перед людьми, та рад-не-рад вернувся здоганяти. Аж у тамтому кінці села помогли мені діти зловити.

— Та ви на ярмарок з ним! — радить кум. — Пропхайте за щонебудь. Згінники візьмуть, а купите меншого, то скорше підросте, як ця «відміна».

— Ой, ті згінники! Волів би цей день у криміналі пересидіти, як від них стільки образи Божої та людської наслухатись,— бідкається сусід. — Та вже іншої ради немає, тільки на торговицю з ним.

Привіз сусід цю «кляту відміну» на свинську торговицю, став збоку під поруччя та й чекає, чи не навинутися згінники та не пічнуть торгу. А вони, проходячи один за одним біля підсвинка, на сміх підіймають його й дядька.

— Скільки вам, дядьку, дати за цю «холеру»? — привітав перший згінщик, вдаривши палицею підсвинка, що й без цього обірвав вже добре руки дядькові, що держить його на шнурку.

— Сім срібних дасте, то візьмете,— цінить дядько, а в душі кається, що може й задорого править. Деж, обкачався чортів підсвинок у болоті на торговиці, більше на чорного хорта виглядає, ніж на свиню, тільки червоними очима світить!

А згінники, жартуючи, приговорюють:

— Та ви, дядьку, взуйте його в нові чоботи на всі чотири ще й шапку баранкову на голову йому покладіть, то ніхто цих грошей вам не дасть. Рило як швайка, з пляшки молоко би випив, а брудний, якби не посторонок, то всіх крамарів з будами поперевертав би за поруччям...

Якось із тяжкою бідою сусід пропхав підсвинка, аж легше на серці стало. Походивши трохи по місті, купив дешо та й знову зайшов на торговицю, щоб іншого купити, бо без свинячого хвоста ніяк на обійсті. Хай би й меншого, добре, що такого позувся.

Навинувся під руку якийсь невеличкий та чистий, як вимитий. І не такий швидконогий, як був попередній. Уторгував і скоро додому, бо вже й торговиця спорожніла.

Вдома, тільки підсвинка з фіри, а він мов би тут родився. Сам побіг до хліва на своє місце ще й горщик з висівками перевернув, що жінка забула перед порогом.

— Гей, стара! — кличе сусід жінку. — А подивися, що за

мудра безрога! Він зразу знайшов своє місце.

Побігла жінка до хліва, та тільки руками сплеснула. Виходить і питает:

— Що ти дав за нього?

— Та тільки два срібняки доплатив до тамтої «відміни». Та цей хоч чистий та не такий вередливий.

Узялася за голову жінка обидвома руками:

— Ой, старий, старий! Та ти того самого підсвинка привіз. За вухом цей самий знак має від гачка, яким ударила я його раз, мішаючи в цебричку.

Побіг сусід до хліва, виходить та не знає, кого вже клясти. Чи згінників, що обдурили, чи клятого підсвинка, що, розглянувшись, почав знову свій концерт вереском...

* * *

Із початком цього століття селяни годували багато свиней. Навіть найбідніші намагалися «приквасити» (вигодувати) за літо, щоб було продати щось восени на різні драчки. На податок, на чоботи або кожушину, на це в бідняків був одинокий бюджет.

Багатші били для себе, та й то тоді, як не було великої потреби продавати. А тих потреб нераз бувало багато: хто купував поля кусень, хто нову хату будував, дехто на весілля задовжився.

Хто годував упродовж літа, купував поросята під весну «на середопістя» на ярмарку або у багатших господарів у селі, що плекали матки на розплід. «Хоч тікай з такої хати, де ні курки ані поросяти», — говорили в селі. Щоб тільки до «зеленого коріння» — до весни, то вже й клопоту немає, чим підгодовувати порося. Молоденька кропива, «гичка» (листя) із окіпних рослин, а пізніше бараболі та якось до осені проплажається.

Расової породи свиней, які почали годувати вже більче Першої світової війни, було дуже мало. Самі «простяки» напівдикої породи. Часто бували чорні або красні в чорні латки. «Простяки» були відпорні більше на холод і хвороби, та й на їжу не вибагливі. Як були громадські толоки, паслися разом із рогатим скотом на полях, восени годували жолуддям із дубів. Тому не дуже радо годували (плекали) расову породу. «Давай йому питльованого тіста з молоком, а тут тих питльованців не бачити в хаті» — говорили люди, коли купив хтось расове порося.

Із роками, коли життєвий добробут покращав, зникли простяки з села. Ураз зі зростом свідомості і виїздом людей на зарібки до Німеччини виникли великі зміни на економічно-

господарській ділянці. Тоді почалася годівля більше рascovoї тварини і свиней.

На продаж вивозили в ярмаркові дні на торговицю в місті. Дуже мало вдавалося деякому господареві «по знайомості» продати прямо різникові чи більшому купцеві, що купував свині на вивіз за кордон. Увесь торг безрогими був у руках згінників, посередників, що являлися агентами більших купців. Були це переважно міщани, що тільки з цього інтересу жили. Селяни недолюблювали згінників. Не за те, що збивали ціну нижчу, бо на торзі, як на «льотерії», але іхня грубіянська поведінка супроти людей була просто визиваюча.

— Що ти, хлопе, сім верств від міста, знаєш? — Нераз кринами допечуть селянинові, зійдуться іх кілька, обступлять продавця та насміхаються з нього й безроги, що селянин, призвичаєний до пошани другого і для себе, за малим не кинеться на тих ошуканців, та тільки торгу не хоче втратити. А вигадливі були згінники на дотепи і насмішки! Як дядько довше стойти при своїй ціні, то попри клятву «далібуг» і «на сумління» назувати і дядька безрогого, що хоч і з торговиці забирається!

Одного разу своїми дотепами образили господаря, що довше не міг вже терпіти, обернувшись батіг грубим кінцем, почав бити одного, що найбільше йому надокучив обидами. Зчинилася буча, згінники напали на господаря, та решта селян, що стояла теж на площі, кинулися на них і так ім вмолотили, що через кілька торгів не показувалися на торговицю.

Згінники (від діеслова «зганяти») рекрутувалися з нижчої верстви міщанства. Торговиця і корчма — це був обсяг іхнього звання. Кожен із палицею, бо без палиці він не є згінник. Згодом увійшло в пословицю між людьми: «Диви! А він з палицею, як згінник!» або «Ну, та й яzik у тебе, мов у згінника!»

Нераз згінники приїжджали до господарів за безрогами, тут поводилися вони по-людському, а деякі то й боялися показуватись на очі господарям, яким нераз долекли добре на торговиці. Ненавиділи їх селяни, хоч мусіли з ними торгувати, бо іншого виходу не було.

Такий неприязній стан між селянами й згінниками тривав ще довший час по Першій світовій війні. У роках перед Другою світовою війною постала в Золочеві велика різня («беконарня»), звідки відсилали готові бекони до Англії. На кожній більшій залізничній станції запроваджено відбірні, де в означені дні господарі звозили безроги на продаж. Ціна була вже устійнена від ваги, відтоді господарі позбулися клопоту з несовісними

згінниками, а згінницький стан інтересу поволі почав занепадати.

ВІДПУСТ

Починаючи святом Різдва св. Івана Хрестителя (7 липня) відбувалися відпости в церкві майже кожного свята і кінчалися в жовтні на св. Покрови. Образ Божої Матері, що приніс його 1761 р. з Почаєва protoархимандрит І.Білинський, а на початку 1790 р. єпископ Скородинський разом із священиками визнав чудотворним за поміч Пресв. Діви в багатьох випадках, стягав на відпости прочан з цілого галицького Поділля, що часто приходили із далекого Покуття. Чудотворний образ, що висів над престолом, прикрашений був золотими й срібними дарунками («вотами»), які зложили паломники в подяку за вислухані молитви. Найбільше дарунків було у формі рук і ніг, за порятунок в каліцтві та хворобах.

Хоч опікункою церкви була Пресв. Діва, і празник відбувався на Різдво Пресв. Богородиці, найбільший відпуст відбувався на св. Петра й Павла, що іх статуй стояли при вході до церкви. Може й тому, що час для людей був найбільше відповідний — роботи перед жнивами були покінчені, а перед цим святом рідко коли починалися жнива, то й на відпуст цей прибувало найбільше прочан...

У день перед відпustom був великий рух у селі. Треба побілити хати, зробити порядки на подвір'ях, бо ж стільки чужого народу пройде селом і можуть осудити за непорядок! Бралися до заведення порядків ще від ранку в хатах і на подвір'ї.

Повітрям нісся запах свіжого сіна, що кінчали звозити його із сіножатей. Дорога встелена сіном, що натряслася з возів, як вже проїхали останні вози, кожний господар замітав дорогу біля свого домівства.

Пополудні село прибирало святково-гостинний настрій. Навіть вишневі сади, обсипані рясно зрілими вишнями. Усе мало бути вичищене і вимите, у церкві й кругом під церквою робили взірцевий порядок, бо парох о.Е.Алексевич нестерпів мінімального непорядку в церкві та раз-у-раз завертав старших братів навести порядок.

Вхід до церкви був прикрашений великими вінками дубовими, прибрані в зелень і квіти статуй обох св. Апостолів.

Над вечором, сонце ще високо на небі, як до села починають групами прибувати прочани. Це ті з далеких сторін, що будуть уже два-три дні. Зробили постанову зайти на відпуст пішки. Та й краще прийти вчасніше. Є час обтріпати з одежі порохи, обмитися та знайти нічліг, заки менше людей прибуло.

Висповідатися з вечора краще, бо на сам відпust великий натовп буде.

Ідуть усіми шляхами. По двоє-троє, а то й більшими групками йдуть зразу під церкву, помолившись, розходяться по господарях. Уже й кілька жебраків прибрело під церкву. Дорогою з лісу йде старенький дідусь, тримаючись малого хдопчини — поводиря. Іде, спотикаючись, не бачить очима дороги.

Перед сутінками вечора туркотять, в'їжджаючи, вози. Це з'їжджаються крамарі. Вози навантажені скриньками й зав'язаними клунками. Теж спішать, щоб завчасу зайняти добре місце для торгу. На дорозі під дзвіницею й на громадському майдані розкладають намети. Клунки й скрині кладуть під столами, не розпаковуючи сьогодні. Тут і ночувати будуть, бо хоч це відпust, але всякий народ вештається, ограбувати хтось може.

Біля церкви назбігалося дітворі з цілого села. Щікаво подивитися, скільки крамарів приїхало та чи багато народу прибуло.

Як тільки сонце спочило за далекими горами, і з Серету потягнуло холодом, задзвонив великий дзвін, а за ним роздзвонилися інші дзвони на дзвінниці й своїм гомоном залили долину над рікою, недалекий ліс і поля, де спілі жита похилились колосками в передвечірній молитві.

У церкві запалало світло, правляться молебні. Прочани, відпочивши в гостинних хатах, моляться в церкві та надворі під мурами. Кілька священиків, що приїхали сьогодні, почали сповідати, і прочани гуртками стають біля них. У церкві замало місця, сповідають й надворі під кріслатими липами.

Під липами тремтять засвічені свічки, дрімають вікові липи довкола церкви, а тихенька ніч спадає на землю.

Поволі затихає метушня і гомін біля церкви, гаснуть світла, і все розходиться на спочинок, тільки чути, як півголосом розмовляють під дзвіницею крамарі, що не сплять, пильнуючи свого краму.

Із дрімучого лісу, з верболозів і вільшини з-над ріки скрадається сон, і увесь шум враз із гістыми засипляє...

Сонце тільки пустило перше проміння із-за малашовецької могили, в селі вже рух і гамір. Усіми дорогами напливає народ, ідуть вози. Мов стада лебедів, біліють гуртки прочан із Поділля у білих полотнянках, крислатих солом'яних капелюхах своєї роботи, що в одних ковпаки низькі й широкі верхом, в других —

високі напівстіжкуватої форми з зеленими стяжками під бородами. Зі Зборівського повіту приїхали господарі, убрані в «биті спенцери», теж у широких солом'яних капелюках. Жінки з високими «чіпцями» на головах, обвинених «турецькими» хустками, а деякі старші у стародавніх білих завоях — «рантухах» й виглядали, як з давніх біблійних часів жінки. Молодь по більшій частині носила уже одяг із фабричної матерії, у високих чоботах із «витяжками» (фалдами) та із «гунцвотами» на зап'ятках. Вишивок багато, та не цих «модних» — сучасних, а давні взори — квітками та хрестиками, я деякі вишивані сірими нитками.

Гамірно кругом. Розмови, туркіт возів, усе змішалося в один галас. Серет від гомону немов притаївся між вербами, очеретами і пригорнув до себе нічні тумани мряки.

Із дзвіниці залунали дзвони і стеляться далеко як гомін ранньою росою.

Під церквою розмовляють знайомі з далеких осель. Оце тільки на ярмарку або на відпусті стрінуть один одного.

— А як у вас, пристиг уже хліб на полі?

— Діждалися, славити Бога! — відповідає той, що живе ближче російського кордону, з-під Волині. — У нас завше раніше жнива. Земля піскувата. Припалює. Багато вже кіп на полях.

— Я сходив у неділю оглядати, — згадує дядько з далекого «опілля» по цьому березі Серету. — Багато ще молочка в зерні, та ось щодня сонце прилікає, то може й за день-два прийдеться за серп узятися. Щоб тільки Бог хоронив від нещастя! Щоб хмари не нагріло!

Дзвони дзвонять, не перестають. З сусідніх сіл надходять процесії з хоругвами. Лунають церковні пісні, із церкви виходить назустріч процесія на привітання, й хоругви схиляються донизу, вклоняються одні другим на знак любові християнського світу, яку понесли слідами Христа перші св. Апостоли між народи.

У весь народ прямує на цвінтар біля церкви, де відправлятиметься головна Богослужба. Посеред цвінтара під липами стоїть пристроєна в зелень капличка, збудована для того, щоб у погоду не тиснувся народ в церкві, що не помістила б і частини всіх людей.

Священиків прибуло багато. Народ протискається до св. Сповіді, в церкві відправляються читані Служби Божі. Поміж людьми ходять дяки з сусідніх і дальших осель. У довгих рясах, з «обойчиками» на шиях, деякі з оголеними вусами, що й відрізнати годі від священиків.

Коли цвінттар заповнився народом, із церкви вирушив похід священиків у ризах із Найсвятішими Тайнами в сторону каплиці. Під гомін дзвонів, малих дзвінків і церковної пісні припав увесь народ на коліна, і спів враз із дзвонами линув ген високо в небесну синяву, що стояла, осяяна ясним сонцем.

Понісся на переміну спів священиків й народу в єктиніях і хвилями линув на недалекі луги та луною відбивався від лісу. У верхів'ях лип бриніли бджоли, шукаючи спізненого цвіту.

Коли на проповідницю вийшов тернопільський декан о.Громницький, притишівся народ, звернувши зір і увагу на проповідника, що говорив про святу віру предків, яку рознесли по світі після смерти Христа св. Апостоли, про лихоліття, які переносила віками рідна земля від чужих зайдманців, та хрест святий стояв на сторожі цієї землі й не дав загинути народові. Прийде ще час, що під цим знам'ям здобуде собі народ волю і краще завтрашнє життя, бо немає могутнішої зброї від нього.

Сонце всміхалося з-поза лип, немов благословило зібраний народ і кідало поміж листям проміння на голови паломників, прибитих тяжкою працею.

Як скінчилася відправа, ринула хвиля народу із цвінттаря на майдан і дорогу.

Тут стільки гамору, що й власного голосу не чути. При выході на дорогу розсілися жебраки і співучо-жалісним голосом просять милостині:

— Подайте бідному поміч! Помолюся за душеньки померші, за ваше здоров'я! Не минайте бідного сироту-каліку, згляньтесь надо мною!

Жебраки такий вереск підняли, руки простягають, а деякі свої каліцтва: всохлі руки й ноги показують, аж лячно дивитися.

Під дзвіницею обстутили жінки лірника, що затягнув пісню про рекрут. Служить цісаєві в далекій чужині й з тugoю вістки від батька й мами чекає. Жінки втирають заплакані очі, цокають мідяками в мисочку, а дехто кладе шматок булки або кусень хліба перед невидючим дідом.

Біля крамарів аж переливається крик і гамір. Галас гармоній, вереск трубок і бренькання на «вуслах», це все перемішалося з кріком людей, жебраків і дітвори.

Недалеко мосту грає катеринка. При грі скрипить і підскакує, аж папуга здригається, що стойть із закарлюченим дъобом над скринькою з льосами. Старий катеринкар вже змучився грати, аж піт виступив на чолі в нього. Гукає до натовпу:

— Хочете знати свою долю, вгадати свою плянету? Льос і

образок два крійцарі!

Вздовж при дорозі стоять «буди» крамарів, чого там тільки немає під тими наметами! На столах стоси цукерків різного рода, медяників, пампушок, смежених в паленому цукрі, а до всього аж припрошують, один перед другого кличути крамарі. Під одним наметом повно ковбас і солонини на столах, а побіч цього хліба стільки, калачів та булок! А дальше хустки, «бинди», коралі розвішані та ані протовпитися крізь натовп дівчат, що обступили цей крам. Біля нього намет з образами святих, молитовниками, вервицями та хрестиками зі стяжками на шию. Є і для такого, що любить читати книжки: «Пророцтво Михальди», «Про Івася, сина Млинаря», а скільки різних сонників!

Недалеко криниці жив на голову червоний турецький фез із чорною китицею і продає «содову воду», що така червона, як вино, ще й цитрина плаває зверху. А там дальше на краю майдану у великих дерев'яних коновках продають ягоди. Міряють бляшанками черешні й вишні.

І звідки навезли того всього до села? Щікава дітвора протискається між людьми і дивом дивується. Щастя, як декому дали батьки «шістку» на відпуст, то й є чим походити між крамарями та купити дешо із цього добра. А без грошей хіба надивитися тільки.

Поволі галас втихає. Від'їжджають вози з подальших околиць, що стояли на подвір'ях, а то й на дорозі вздовж села.

Біля крамарів натовп рідшає, усе розходиться. Декому далека дорога, а тут жнива чекають. Поспішати треба. Крамарі стягають свої намети, забивають у пачки невипроданий крам і роз'їжджаються, тільки купи паперів і коробки залишились у поросі на тому місці, де стояли «буди».

На приходстві повно возів і повозів. Священики з церкви пішли на обід. Крізь відчинені вікна «плебаній» чути голосні розмови. Подекуди по хатах чути співи. Там забавляються гості й рідня, що на відпуст прийшли відвідати рідних. Хто з недалекого села, затримується до вечора, щоб прохолодою вертатися додому.

Сонце опускається поволі над поля, пригасає спека. З-над ріки подуває холодом. Ще трохи, і сонце скривається, і відпустовий день скінчиться.

ЧАСТИНА ТРЕТЬЯ

М'ЯСНИЦІ

Мов ця казка зимового вечора, яку хотілось би довго слухати, так і свята зимові минули, а за ними прийшли знову будні зі своїми турботами та працею. По Богоявленні священик обійшов зі свяченовою водою всі родини в селі, роздав дітям образки святих, і на цьому закінчилися свята, тільки згадку залишили по собі. Багатші господарі згадували, задоволені, що «по-господарськи, як Бог приказав, спровадили їх», а бідніші турбувалися, скільки прийдеться відробляти за позичену чвертку збіжжя чи сплачувати жидові в млині за вимір. А тут і другі свята не дуже далеко! Ось тільки пічне крига ломитися на Сереті та зберуться води в долині, із леготом весняним і теплим сонцем прийдуть вони до села. Заквітчання зеленим масм звістять Воскресіння Христове й гомоном гагілок пройдуть над рікою.

На скору весну не показувало. По Богоявленні вхопили сильні морози, а за ними прийшов несподіваний сніговій, і село заніміло, немов притаїлося у сніжному морі, в якому шаліли вітри та протяжно заводили в долині. Тополі, що росли здовж дороги, тріщали від морозу й вітру, поломане гілля летіло далеко на сіножаті. А верболози над рікою гнулися до землі, співаючи свою монотонну пісеньку, мов скаргу на свою долю.

Ліс стояв серед снігів безжурно, тільки верхами дерев пролітали вітри та досипали ще більше снігу, що вже й так грубою верствовою прокрив стовбури до половини.

Горді дуби стрясались верхами, шуміли глухо, немов глумилися над бурхливими вітрами.

— Еге, танцюйте, коли вам хочеться! Ми нераз вже таке бачили, і це минеться. Прийде згодом ясна тепленька весна та принесе наші дорогі шати, а ваша робота понесеться з водою до русла ріки.

Стрункі сосни й смереки шепотіли верхами, немов теж докоряли небажаному сніговієви.

Лісова звірина бродила голодна снігами, підходила до села. Гайовим тяжко було добитися до козлів на лініях у лісі, щоб заложити поживу, і бідні звірятам пропадали в снігах. То тут, то там знаходили замерзлих зайців, а до крайньої хати під лісом вбігла до сіней серна. Зайці обїли кору на молодій деревині, що

виставала із снігів, і доходили до садів. Але тут часто-густо попадались в наставлені сільця.

Як втихали вітри, крикливе гайвороння цілими зграями зліталось до села, шукаючи поживи, та з криком відлітало знову до ліса.

З господарів дехто не скінчив вивозити погній на поля, чекаючи кращої дороги й погоди. Декуди в стодолах молотили, а хто скінчив вже молочення, брався до іншого зайняття. Плели солом'янки велики, в яких можна було вмістити три-чотири, або й більше, кірців збіжжя. Сплетені з твердої соломи, «пальцати» зішивали коленою на двоє лозиною, а коли солом'янник був скінчений, випалювали колосся і стебла, щоб виставали наверх. Дехто плів із самої лозини «коберки» (кошики), щоб були готові на осінь до збирання бараболі, або робив нову чи поправляв стару упряж. Шили мішки з валовини, яку виробляли ткачі, а хто вмів, то виплітав і шив солом'яні капелюхи зі стебел «свидного» жита, нарізаних улітку, коли жито не було ще стигле, щоб не ломилося.

Жінки переважно сиділи над кужелями, а деякі, що покінчили прясти, бралися до шиття. Треба ж пошити сорочки для челяді, бо як близне весна, то не до шиття тоді буде!..

Ніхто не дармував, бо на господарстві немає однієї днини, щоб не знайшлось щось до роботи.

А новин так багато, та всі про весілля, «заповіді» (оповіді). Ще жодних м'ясниць так багато не «зривалося» іх, як цього року. Декому вже й заповіді вийшли і готовилися до весілля. Під кужелями знову йдуть розмови, та так іх багато, що й не знати, про кого згадувати. Хто з ким на заповіді заніс, у кого не погодилося на «старостинах», бо замало поля за дівчиною дають, а там цілком рознекали весілля, хоч і заповіді вийшли. Як почали свахи й куми вговорювати відданіцю і її родину, що жених не для неї, бо надто лінівий, та й випити любить, а то й за другими буде заглядати. Добре, що батько господарить та все в руках тримає. А старий минеться, синок усе прогуляє, бо «доки діда, доти хліба», і так весілля розкинули.

А вже найбільше ті справи знає стара Явдоха, що її «громадською свахою» називають. Жнива тепер почалися для неї. Де тільки про барвінок і коровай згадають, не обійтися без неї. Чи то «старостини», чи то «словини», а про саме весілля, то й не має що згадувати. Вона ж усі закони весільні знає, а це ж не як будь забава, чи христини, що одного дня відбулися і вже немає. Весілля триває цілий тиждень, і треба добре знати, як кожен день «проводити», щоб вийшло так, як діди і батьки справляли.

Ось тепер вона гостем у своїй хаті, бо всюди за «сваху» або «варилиху» просяєть. Нераз хвалиться, що якби не вона, то «там би нічого не було з того весілля», та журиться, що нікому буде порядку доглянути, як її не стане. Ідучи з одного кінця села в другий, завинена веретою, бо надворі хутровина мете снігом, що й собаці страшно надвір виглянути, минає свою хату, та тільки рукою кивне на своє домівство: «Зачекай, мояляв, у мене тепер інакші справи».

Одні приготовлялися до весілля, другі — тим часом спрощали забави, а то й принародно «фашинки», бо м'ясниці своє право мають. Інші спрощали поминки по померлих із родини. Із церкви просив рідню і сусідів до себе в гостину, що нераз затягнулася до півночі. До інших господарів зіхалися добре сусіди і помогли вивести погній на поле, або із Добривід привезли «тисовий» камінь на пивницю чи на фундамент під нову хату, бо зимою часу більше, та й санна дорога легша для коней, і за це ніхто не брав заплати.

ДІД-ПАСІЧНИК

«Не тоді вулики строїти, як бджоли беруться роїти».

«Доглядай бджолу до св. Івана, убере тебе, як пана».

«Коли рій по св. Іллі — остав його на гиллів»

(Приказки пасічників)

Не знаю, чи хто більше очікував весну з тогою, як старий дід, що недалеко хати мав пасіку. Зимовою порою дехто жартував собі з нього, що він так скучає, а він відповідав:

— Говоріть, що хочете, але перебути сорок років у пасіці, зжитися з тими «мухами», це вже така звичка, що на старість відвикати годі. Із ранньої весни до пізньої осені провести життя між цим Божим сотворінням, наслухатися їхнього гомону, як бринять попри уха, мов пісеньку крильцями грають. А вечорами, коли утомлені заповняють вулик, здається, чути їхню радість із денної праці. Бринять у вуликах, аж гомін у пасіці стане. У теплу нічку до ранку гомонять, аж сонечко засвітить і покличе їх знову, трудящих, у поля і ліс, одних за медом, других за пиргою.

Ще в лісі й по городах, де затінки від деревини, повно снігів, а дід уже ходить у пасіці, розгортає сніг, щоб скоріше топився, та оглядає, що треба зробити перед тим, заки виставить бджоли. Уже й розпитує людей, коли «Теплого Олекси». (Якось не доглянув, як онуки із його календаря перші місяці видерли). А

«Теплого Олексі» (30 березня) вже недалеко. Щоб хоч гарна погода в цей день була і бджоли добре облетілися, а після цього хай і снігом чи дощами кінчається зима, то пасічник не дбає.

Та й перед цим у пасіці роботи багато. Одну стіну пасічська треба новим очеретом заложити. Восени діти проломали, як лазили кликічку рвати. Тічок у пасіці вичистити, бо листя нападало з дерев, а під деякі вулики нові палики треба подавати. Нових вуликів нашив дід із соломи взимку, тільки глиною з середини виліпити та «футровання» (оббиття) з-зовні дати. Та на це ще час. До рійки далеко, та Бог знає, як цього року погодить із роями. Правда, ще взимку іней був вчасно перед св. Миколаєм, то й на ранню гречку «миколайку» врожай повинен бути, а гречкі будуть, то й рої і мед буде. Та й ще на Святий-вечір кутя чіпалася добре до стелі в хаті, аж невістка сварила на діда. Та на це все немає що дивитися і вгадувати, бо молоді кажуть, що це забобони.

Цілий день Божий, як тільки погідно надворі, старий у пасіці щось майструє та гомонить сам до себе. Якже ж! Цілу зиму в хаті, як у неволі. Хоч правда, не сидів даремно, прясти приносили, то рукавиці робив, а настав великий піст, то біля нових вуликів заходився та нарізав рамок. Та все то в хаті, а не в пасіці зі своїми бджілками. Зимою кілька разів не відірвав, до стебника забігав. Обережно, щоб галасу не наробити та «мушок» не збудити. Постукавши злегка до деяких вуликів і слухаючи, чи відзываються тихим і слестом, йшов знову задоволений до хати очікувати нетерпільно весну та числити дні до «Теплого Олексі».

Нарешті, з ясним сонцем і теплим вітром весняним прийшов очікуваний день. Старий не спав цілу ніч, передумував, де котрий вулик на тічку поставити. Хоч не мало іх, а про кожний пам'ятає. Вранці, ще сонце не сходить із туманів мряки весняної, що повисла над садами після ночі, дід уже в пасіці. Свяченою водою навхрест покропив пасічсько, щоб його обминало зло та не наврошив хто «худібку» злими очима. На тічку зимувало кілька. Завеликі та тяжкі, а деякі подвійні («дубельтаки») обліплені глиною, мов хлівчик, і годі до стебника занести іх. Відкинув від них загату з сіна і терміття. Соломою не обкладав, щоб миші не замножилися. Повідчиняв у них вічка. Ось і син прийшов із сусідом-помічником, щоб виносити вулики зі стебника. Старий показує, на котрі палики ставити.

Коли сонце прогнало зовсім зимні, весняні тумани і залило теплим світлом сади й городи, із вуликів починають показуватися бджоли. Поволі, немов скрадаються, оббігають вічка (отвори) і місточки, обнюючую кругом і дають знати

бджільній громаді, що надворі радісна весна, і сонце кличе їх надвір. У пасіці починається шум. Бджоли зразу вилітають малими гуртками, як сонце стало під південь, усе, що живе в улику, вилітає на перегру, а деякі вже й пруться з нигрою до віконця.

Радіє старий пасічник. Дивиться, із котрого вулика мало бджіл облітується та чи не падають, знеможені зимою, на землю. Треба підняти їх до вічка. Це ж не жарти! Таку довгу зиму просидіти в стебнику, то й ослабнуті можна. Дід знає добре, як тяжко перебути зиму. От, щоб дав Бог скорого тепла, тоді до середини заглянути треба, позабирати солом'яні матки, що від тепла і холоду змокріли, почистити та подивитися, може в котрому замало меду. Хоч минулой осені зоставив кожному доволі, та деякі пні неспокійні й багато з'їдять за зиму...

Так потягнулися дні діда дальше під ясним сонцем серед тихого гомону бджіл. Деколи поможе синові зробити дещо на подвір'ї, та все таки в пасіку його тягне. Уже й не ночує в хаті. Як потепліло, заніс до буди сіна і там перебуває ночами, вкриваючись кожухом. Не одну ніч і ока не замкне, просидівши біля буди,— покурюючи лульку. Стільки тих думок у діда! Так багато, як і тих зірок, що мерехтять на небі.

Далекі думки і довгі, бо ось уже сімдесятка прийшла. Було часу побачити світ і не одне пережити, то й думок тепер багато.

Уже й сади забліли від цвіту, а як потягнула гарна погода на цвіт, принесли бджоли весняного меду з садовини. Зеленого та пахучого, як квіти, та не багато його. Обтряс з кількох рамок, щоб на ліки було. Проти кашлю і чахотки (сухіт) помогає, не чіпляється тоді.

А там і незчувся дід, як відцвіли сади, і бджоли почали підготовлятися до рійки. Щоб прибуло більше сили в уликах, треба «дурити» бджоли ріденькою «ситою» (мед із перевареною водою). Хоч у рамках ще досить старого меду, та бджоли, думаючи, що це пожиток, наганяють матку, щоб скоріше червила.

Як в повітрі понісся запах липового цвіту, і бджоли не переставали бриніти на липах, в рамках знову багато свіжого меду з лип, акації і білої конюшини.

Настав час рійки. Ранній рій для пасічника велика радість. Він обробиться завчасу і меду нанесе, а часом ще й сам роя («пароя») дастися. «Як рої перед св. Іваном, то зроблять тебе паном».

Дід щодня пильнує, наслухує, в котрих «пищать та квокають» матки. Молодші пасічники, що з книжок студіюють пасічництво,

роблять штучні рої «аблегри» (з нім. «відклади»), та до чого це здалося?

Бог створив із природою бджоли, і нащо їх силувати, як вони самі добре знають, коли покидати старий вулик і переходити на нове господарство.

Дід збирає рої рійницею з яблунь, що довкола пасіки розрослися, а деякий аж у лісі зупиниться. Та ні один дідові не втече. На це й свячена вода в пасіці, та й ще кажуть люди, що дід «щось знає» до бджіл. Недаром нікого, крім своєї челяді, між вулики не пустить. Коли хтось зайде із сусідів з потребою до діда, він сам до перелазу підійде. Різні люди на світі. Здається, нічого людина, та хто зна, які очі має. Як не кличе «нападку», то рій пропаде, а часом матка самим трутнем начервить. Обережний дід дуже, та стільки літ пасічникувати, чого б не навчився?

А що вже діти, хоч як любили мед, а ще дід почастував тількищо зрізаним щільником, та до пасіки страшно було підходити. Не зі страху перед бджолами, а таки самого діда боялися. Якже ж, пасічник, мов чарівник. У пасіці тихенько, тільки бджілки бринять, а дід накрив лице чорною сіткою й виймає з вулика рамки, обліплені бджолами. Та ще й «кадило» біля нього, що такого диму наробляє в пасіці.

Роям у вулики ставить дід майже пусті рамки, вчіпивши маленькі початки із вошини, і хай рій сам доробляється! Молоді пасічники закладали штучні початки (вензу) машинової продукції, та бджоли не люблять нічого штучного, що пахне оливовою і машинами. Вулики, які почали робити тепер! Із дощок, пасовані, що нераз затвір п'ястуком зачиняти треба. Дехто з молодих то ще й завіси до затворів робить. А бджола любить, щоб порохном пахло та й продув був. Правда, нераз треба наліпитися глинаю, та це нічого! Зате ніхто стільки меду не потягне в пожиток, що дід зі своїх дряхливих вуликів. А про дашки, що ними вкривають вулики, скільки дід наговорився, щоб не робити з дощок, а дехто то й бляшаними накривав. Таж шапка з житньої соломи найкраща! Тепло під нею в холодні ночі весною, а влітку у спеку то й холод дає, не так сонце нагріває «заголовач» вулика. Та й дощ, як тепер зовсім новий світ настає, інакший!

Деякі пасічники, що їхні пасіки в долині над рікою, вивозять бджоли на пожиток у поля. Багато бджіл, що летять на поблизькі поля за ріку, при перелеті пропадає, а вразі зірветься сильний вихор, то й мало котра повертається до пасіки... Та дідова пасіка на горбі під лісом, і до своїх піль близенько. Коли буря захопить в пожиток, бджоли через ліс лініями простують додому.

Ось уже й пора медобору близько, бо гречки кинули «кашку» і наливаються медом. У діда усе готове до медобору. Велика бочка з коловоротом до трясення меду, впарена окропом і прикрита веретою, стойть в стодолі. Щоб тільки Бог дав погоду від св. Івана й зі два-три тижні по св. Петрі.

Як почався медобір, дід і наїстися не має часу. Помагає син із онуками, а мед струмком ллєється із діжки у відро, а з нього зливають у бочки. Бджоли стрілками вилітають із вуликів, і не дай, Боже, завадити котрій в дорозі! Ужалить, хоч і сама пропадає. Злісна тоді бджола! Мовляв, не стій мені на заваді! Не бачиш, що робиться на світі? Чи я тільки для себе кваплюся? І тобі хочеться меду покушувати!

Коли сонце опадає на спочинок, дід, закуривши люльку, спочиває на стільчику біля буди. Утомився, крижі болять. Кажуть, що мед солодкий, та часом і гірко від нього. Та це не довго: два-три тижні, і в пасіці знову спокійна робота. Бджоли, натомившись за дня, гомонять у вуликах. Із деяких вуликів повисувалися на двір і шапками звисають над вічками. Із пасіки далеко несеться запах меду, чути в повітрі дим із порохна, що підгасає в підкурі діда. Рум'яні яблучка заглядають із яблуні до пасіки, немов усміхаються до вуликів і до діда, якому давно вже люлька випала з рук, і він, дивлячись у погідне, зорями всіяне небо, шепоче молитву. За ясні дні та за плоди, що посилає Творець на землю...

Пожиток кінчався. Тут, то там дід уявяє ще дві-три рамки меду, а решта хай зостається! Уже й склепити почали бджоли. Не можна працьовитої бджілки кривдити, бо опісля за кару і вдвоє стільки, що забрав, вертай їй, не поможет. Що ж, нехай для неї зостається. Хоч за свій труд вона скоро згине, та залишатися молоді, що істимуть зимию.

Після пожитку ще багато роботи в діда. Із медом порядок зробити треба. Рідню та сусідів обділити. Це ж жнива, а в жнива мед кожному придастися. Хай тільки у бочках випарує мед, позабивати бочки треба. Залишити для родини і на годівлю, якби потягнув поганий рік на майбутнє. Дещо для куті на Святий Вечір добрим людям та на ліки, бо нераз до діда приходять за медом. Декого болить горло, інших сояшниця під грудьми тисне, а всі до діда за медом.

Дід не жаліє меду ні кому, щоб тільки помогло. Решту меду продати треба, бо син кусень поля докупив і потребує грошей. Нехай невістка не кривиться в хаті, що «дід раз-у-раз тільки мух пильнує».

Вошину перетопити, щоб мотелиця не пойла в коморі. Зібралося того з підмету багато, а щільників цілі стоси, та зі старих рамок треба зібрати давню вошину.

А скільки з трутнями мороки! Бджоли не мають тепер часу з ними возитися, бо ще декуди на гречках медом пахне. Самому треба випрошувати лежнів із вулика, хай даром не ідять меду, а з тими, що остануть, бджоли самі опісля порядок зроблять.

Із гарячими днями стихійно проходило літо. Деколи зривалися дощеві негоди, сікли по вуликах, і деревина, мов від плачу, заводила сумно шумом і свистом у саді. Після цього ясне сонце всміхалося знову і втирато росу із трав і листя.

Як скінчилися останні дні жнив, і з піль зникли гречані засіви, з поля летіло бабине літо, снувалося на огорожі пасіки і стелилося на шапки вуликів.

— І знову сумна осінь,— шепотів дід, дивлячись в погідне небо, на якому довгими ключами з криком летіли журавлі у вирій. Ось незадовго треба знову свою «худібку» до стебника ховати, а самому до хати на піч!..

Одного разу восени зайшли до діда жиди-воскобійники, що купували пні із бджолами. Вдома висипали бджоли на пропаше, а мед і вошину продавали. Це оплачувалося ім добре, і вони тягалися по пасіках за цим зарібком.

Та дід розсердився, за малим не спустив собаки, що прив'язаний був у буді під яблунею...

— А щоб я вас більше не бачив у себе на обійті! — кричав до воскобійників. — За це, що працьовиті бджілки нагарувалися ціле літо, іх у рів висипати? А Божа кара на вас, грабіжники! Геть мені з очей! — і воскобійники пішли, зігнувши голови та оглядаючись раз-у-раз на сердитого діда.

Осінні дні щораз ставали коротшими. Із деревини облетіло листя і встелило пасічину. У тихий вечір виходить дід у пасіку і слухає, як із поля шумлять осінні вітри, віщуючи недалеку зиму, і говорить із молитвою сам до себе:

— Щож, перебув я не одну зиму. Дасть Бог, і цю переживу, і знову весною заграють дідові в пасіці бджоли. Господь не пожаліє своїх ласкавих плодів ні людям, ані бджілкам. Щоб тільки на цій землі не забули люди про правду і працю та не піdnімали своїх рук із помстою до неба!..

Нераз у зимовий вечір приходив дід-пасічник до нас. Тоді ще було далеко до Першої світової війни, та розмови велися про можливу війну. Хто, кого, коли і як, оці питання не сходили з уст, а часописи ддавали свої особисті коментарі-вигадки, що іх до

війни обговорювали старші в хаті.

Дід не обзивався ніколи при цьому. Сидів, як усе взимку, сумний, і щось по-своєму міркував.

Хтось у хаті запримітив, що дід невеселий чомусь, щоб його розвеселити, звів умисне бесіду на тему господарську, а відтак про бджоли. Дідові засвітилися радісно очі, наче відмолодів.

— Ей, люди, люди! — почав говорити. — Якби такий порядок був у цілому світі, як у вулику між бджолами, тоді було б добро на світі! Маленька німина, а як свій лад знає. Скільки іх там у вулику, а всі слухають одну матку, як королеву. От, так! Ти пануй і приказуй, а наше діло слухати і працювати, що до нас належить. Наплодила матка черви: бджіл і трутнів, усіх годують, а вигодують, подивляться, а ці лежні ані по воду, ані по мед, ані за пиргою. Е, ні, пане-братьє! Не треба нам дармоїдів! І навіть не чекають, коли всіх трутнів винищу, самі вигоняють. А не хоче одна, то дві-три вчіпляться в одного ліньюха і надвір! Іди й вчися, як треба жити! В пізню осінь ні одного трутня не заставлять!

А часом чужа бджола скрадеться до вічка. Шукаючи для себе щастя, а може вислали її на звіди. Ого, гірка її година! Як ти порядна бджола, сиди собі вдома у своєму вулику, а не заглядай до нашого! І так обскубають її, а то заб'ють та ще й за пасіку винесуть. О, мудра ця німина, хоч маленька! То не той сильний, що тільки силу має, але той, що розум має та живе по Божих законах.

* * *

Із початком того століття було в селі більших п'ять пасік. (Від 20 до 40 пнів). Ведення цих пасік було ще досить примітивне. Вулики, хоч усі слов'янського типу («дзержони»), були різної величини, і часто рамки не могли бути примінені до інших вуликів. Описаний час був якраз переломовим у бджільній системі. Недавно ще перед тим по пасіках були круглі вулики: дупляки, із довбаного пня (найбільше з липи) або плетені з соломи, але недавно їх занехали.

Великий вплив на цю зміну на краще мали в околиці два священики, що були парохами в поблизьких селах. Один із них о. М. Михалевич, парох села Заруде, другий о. Пилипчук, що був парохом в селі Івачів Горішній. Парохами були в цих селах біля 1890 року.

Обидва священики розвели власні пасіки і заохочували до цього інших. Помагали їм порадами, головне настоювали на тому, щоб зрівняти всі вулики з рамками та допомагати бджолам

у їхній праці штучним способом, як штучними початками (вензою), замиканням маток і т.п. Часто обидва священики ходили по дальших селах, оглядаючи пасіки, і о. Михалевич казав, що добре нераз замінити старе на нове й краще, але часом і зі старого можна багато навчитися.

Найголовніше, чим причинилися обидва священики до поліпшення і розвитку пасічництва в околиці, були книжки-порадники для пасічників, що вони іх написали.

Книжка о. Михалевича, прозваного «Нестором українських пасічників», «Пасіка, або наука про те, що робити, щоб пасіка добре велася», — була дуже поширенна серед селян. У 1905 р. вийшов її третій наклад.

Так само книжка о. Пилипчука тішилася великою популярністю серед пасічників, даючи їм добре поради.

Старші віком пасічники радо приймали завваги щодо поліпшення в пасіці й робили зміни, та багато дечого зсталося в них з «старих-давніх часів», аж їхні сини переводили все на новий лад. Треба признати старим пасічникам, що в їх часах бувало більше меду під час медозбору.

— Як не дасть мені пень доброго роя і чвертки меду (25 літрів), то я не хочу таких бджіл, — говорили нераз старі пасічники до молодих, що жалілися на малу силу бджіл, а через це й не багато меду. Може й природа сприяла краще в тодішніх часах, а може справді в цих «дряхлих» вуликах водилися краще бджоли, невідомо.

КОСАРІ І ЇХНІ ЗВИЧАЇ

«Не питай, як господарить, а подивися, як косить!»

«У кого на ниві після косовоці чисто, у того в коморі не пусто».

«Накосиши того сіна, що коза за тиждень згла б». (Приказки про косарів)

— Гей, буде в чому змочити косу цього року, — приповідували косарі, поглядаючи на буйні трави, що росли долиною над рікою.

— Трава до пояса, а густа, що й «підвальти» тяжко буде.

— Як будуть по св. Івані роси, то не будуть «стогнати» коси.

— Ей, не тужіть за росами! Як почнуть сіно косами, не треба буде роси просити. «Іван» буває все мокрий.

Долиною на громадських і панських сіножатях, на «кутах» чи на «громадському» зеленіли густі трави і наче просилися до коси.

Рясно в траві висипалась сипанка, схиливши китиці донизу, подекуди висока очеретина відбилася до берега і заблудила в траві. Квіти вже відцвіли, тільки сині збаночки і біла кашка засипали ще долину цвітом.

Починається косовиця. Досвіта, як тільки починає світати, чути на кожному подвір'ї клепання кіс. Брязкіт молотків стелеться долиною, де над рікою стоять ще нічні мряки, і губиться у верболозах та вільшині.

Дехто вибирається із двома-трьома косарями косити власну сіножат' та йдуть більшими гуртами. Одні на громадське, інші на священикову сіножат' на «Кути».

Кличуть один одного, збираються більші ватаги. На раменах коси, до ручок прив'язані торбинки з «полуденком». Кам'яні бруски калатають у «кушках», зачеплених за ремінець у поясі спереду, у декого ще й «мантички» ззаду з піском і дерев'яною кисткою, щоб час-до-часу потерти піском косу. «Ярка буде і скорше бруск візьме». Молоток теж у кожного за ремінцем.

За селом тихо. Косарі сполошили тихий ранок і з гомоном зійшли на сіножат'. Від мряки трава припала сивиною, роса в траві аж переливається.

Усі поглядають на первого косаря, «отамана», що йде попереду мовчки. Поважний, ступає звільна. Передумує в голові, певне, як розставити косарів у черзі, щоб не припинялася косовиця. Поставити за собою кращих, а тих, що товчуть косами на одному місці, лишити позаду. А може має злість на якого «маминого синка» за те, що не викупився моторичем минулого року і хоче «втяти штуку» з ним сьогодні? Візьме в середину і хай добре впріє, втікаючи з п'ятами від задніх.

Не видно добре мені, звідки починати мають перший покіс. Усюди поросла трава рівно, і рідкі верболози на межі загубилися над рікою в мряці.

«Отаман» посилає одного в кінець над ріку, щоб звідти пройшов покіс «до баби», бо не тяжко вкоситися в межу!

Косарі тим часом забивають молотками «пласкlinи» в косах, що аж наперстки тріщать. Треба добре забити, щоб коса не «розпряглась». Деякі випробовують коси в траві при дорозі.

— Бере, «гадюка», аж свище! — хвалиться один.

— А мені тільки заводи! Та не косою, а за грішми, що заплатив за неї, купив учора, та щось не бере! — бідкається другий.

— А ти її «крейцаром» по вістрі, стане, як бритва,— сміються з нього, бо потягнути мідяком — пропало клепання.

Із-над ріки, з мряки показався той, що пішов прокощувати покіс від межі.

— Ну, з Богом починаймо! — промовив отаман, стаючи спереду. Ставайте за мною, та тільки, хто чується в силі, а в кого панські «крижі», або коса з бляхи, тримайтесь в кінці, бо як «зфризуєть», не міне могорич!

Підступають косарі один за одним у рівній віддалі. Кожен пригнувся до коси, розставив ноги і тягнє косою рівно, до такту в траві.

Шарр! Шарр! — свищуть одна по другій коси, здається, що трава сичить, шепоче від болю, лягаючи з косою на покіс. За косарями видніють зрідка рівно витиснені сліди ніг.

— Тримайте, тримайте! — закричали спереду на зайця, що сполоснений з-під куща пустився межою бігти, та тут заступили йому дорогу, він, скрутivши в бік, пострибав травою, збиваючи росу, до вільшини. З-під куща верболозу пурхнув переляканий перепел і зник за межою у високій траві.

Коси відаються в зелену траву, і на сіножаті ростуть довгівали свіжих покосів.

Передній косар, прибиваючи «бабу», зійшов з косарем, що косить із противного кінця. Нагостривши косу, оглянувся:

— Гей, а котрий там остався? — питав. — Гукніть там йому «дай, Боже, щастя!» — хто ближче до нього!

Старий уже ві ом дядько поправив ремінець із кушкою, бо била по ногах, і жартує:

— Ой, і я би косив, щоб хто за мною «крижі» носив! А то й крижі болять, ще й коса до сто-мати!

— Егеж, дядьку! Коса відбиває «тілеса», а зачекайте, прийдуть грабки, то відб'ють печінки! — договорює задній за ним.

І там старший, вправний косар наступає на п'яти молодшому, що вже добре зіпрів, тягаючи косою.

— А ти п'яtkoю! П'яtkoю помагай, — навчає його. — Кінцем тільки землю буриш. Ще косу зірвеш до мари. П'яtkoю більше притискай!

Та найгірше вже такому, що його «зфризуєть». Обійтися задні косарі праворуч, обкосять, а його оставлять «козу пасти». Ще як старший віком, то й не дивуються, але не дай, Боже, молодому лишитися на «фризі з козою»! Будуть насмішки цілий день, ще й на будуче зостануться. Тоді, як дітвака, заставляють носити воду косарям з криниці. Увечері тіkай, не тіkай, затягнуть

до корчми залити отого триклятого «фриза»:

За цей час зійшло сонце, мряка, збігаючись до верболозів до очеретів, почала розходитися, потопати в травах.

На переді «отаман» знову гострить косу, оглянувшись:

— Гей, коси, хлопче, коси, бо скоро не стане роси, і каня не поможе. Буде гарячий день. Сонце ще не показалося, а вже сорочка прилипає.

— Щоб дійти тільки до ріки,— озивається задній. Там і коси «напоїмо», і самим у воду можна!

Та до ріки ще далеко-далеко!

* * *

Увечері на сіножаті лежать рівно довгі покоси, пахне свіжоскошена трава. Гуртки дітей, що збирали кмін із покосів, уже давно з галасом потягли до села. Стомлені косарі теж збираються додому. «Отаман» перейшов ще раз впоперек сіножату, подивився, чи не «паслися кози». Не видно ніде «жидівських борід». Задоволений, підходить до гурту.

Ватага збирається. Вибивають коси, дехто бере оберемок трави. Гамір, жарти й розмови. Кого «фризували», хто косу вірвав і мусів іти по другу додому. Хоч руки болять і сіпає в «крижах», та весела, розсміяна ватага вступає з жартами в село.

Хто із молодих мужчин чи парубків навчився добре косити, лише тоді міг зватися косарем (господарем). Це попри сіяння рукою збіжжя було якби завершенням господарського стану.

— Як косар добрий, то й господар добрий.

— Який з нього господар, як коси в руки не вміє взяти! Багато краще «пошипав би», як він викосив косою!

Нераз молодий косар, що тяжко йому впоратися з косою, просить потайки старшого дядька, доброго косара:

— Навчіть, дядьку! Я вам вже якось віддячусь згодом.

Або й мати-вдова стріне косаря і благає:

— Навчіть моого хлопчика косити. Візьміть на день його з собою. Я не пошкодую могорича.

Старий косар брав новика звичайно до гурту.

— У гурті скорше навчиться. Трохи зі страху, а трохи з сорому, та й придивиться, як інші косять.

Нераз такому новикові, якщо був це багацький син, приходилося могоричем гостити цілу ватагу.

— Хай знає, що косити, то не вареники зі сметаною молотити!

Яка втіха була для молодого підпарубка, як батько перший раз узяв його косити! Тоді Й закурити при батькові можна, бо батько давав дозвіл:

— Хай курить! Він уже косар від нині.

А ввечері вийде на вулицю між своїх побратимів і так ніби похвалиться, хоч ніхто й не питас.

Він уже на музиках сміливіший і до старших парубків підходить.

Якже? Казав батько, що він вже добрий косар. А бути добрим косарем, це гордість кожного господаря. У селі знали, хто добрий косар. Такий і в повазі між людьми. Як піде косою в траві чи грабками на ниві, ні одної стеблинки, ані колосочка на стерні. А стерня рівненька, мов бритвою зрізана.

А коли згубиться стятир колосок на стерні, забрати його треба. Не задля втрати, а тому, що тут йому не місце. Така вже господарська дбайливість!

Покоси рівні, рівненькі, як чесані. Ані одного колоска в «гузірі». Із такого покоса сніп зав'язи, як серпом нажав.

— Чия це нива скошена так чисто, як карта? Тільки стань і дивися! Оце господарські руки!

У добрих косарів і коси суть добре. Купуючи, знають, яку вибрати. Вибираючи косу, треба на палець її поставити і гукнути на неї. Як добра сталь, відгукнеться — задзвенить від голосу, підроблена — глуха, не почує.

Та Й поклепати косу не кожен добре зуміє. Полотно «делікатно» витягнути, щоб «бріжів» не було та Й не потріскало. Старий косар без окулярів не виклепає коси.

Біда такому косареві, що не дуже вдатний до косовиці, а ще як коса «глуха як пень» у нього. Хоч з поміж косарів втікай від насмішок!

— Диви, диви! А хто це до року два рази збирати буде з ниви? Ще покоси не зв'язані, а вже поросло друге.

— От косовиця, ніби градом витовкло!

— Не той косар добрий, що скоро косить, а той, що чисто косить.

Ще й пісню такому заспівають:

Біда мені з нетягою свій вік коротати.

Ні косити-молотити, ні жати-в'язати...

Ниву при кошенні збіжжя ділили на три «ручки». Дві «ручки» були довгі, третя — коротка.

— Щоб тільки ці дві положити, третя за іграшку стане.

— Не коси так грабками, як у траві косою,— навчає батько сина, що вперше на полі косить. — Набирай грабками збіжжя, як ложкою борщ, та піднімай вгору ліву руку, щоб покіс був рівненький.

На панському лані, де косили за снопи, ставали косарі «загонами». Часто косили цілий лан до спілки й в'язали до спілки, а «витиком» ділилися. Тоді найліпший косар провадив цілим гуртом косарів.

Косовиця найтяжча праця в господарстві, то й нагодувати добре косаря треба вранці та й полуденок такий, щоб косар не кривився.

Нешасний такий господар, що жінка його поскупилася найнятим косарям дати добрий полуденок.

Не дуже радо косили і, нарікаючи, приговорювали:

— Здуріла коса, бунтується, як під ремінем пусто. Ще готова сліпота вчепитися і не дасть зайти додому.

Часто господар, іduчи з косарями в поле, брав з собою барильце з горілкою і частував, коли присідали відпочивати та перекусити. От тоді із косовицю ще й пісні лунали на нивах.

Хоч косарі не перевелися, та багато іхніх звичаїв затратилося. По Першій світовій війні парцеляція роздробила панські лани та подекуди сіножаті, і рідко коли збиралися косити ватагами, в яких бувало нераз двадцять або й тридцять косарів. Тому й гуртові звичаї заникли. Деколи ще по війні виходили косарі гуртом «толокою», та це були вже малі гуртки, що помагали один другому або косили сіножаті священика чи вдовиці.

О СІНЬ

(Образки з дитячих літ)

Широку долину з сіножатями вкрила густа мряка. Велетами бовваніють тополі й верби над рікою в сивому морі. Що тільки розвиднілося надворі, як у мряці чути гамір, накликування та туркіт возів, що, виїхавши на дорогу, спішать, немов утікають із села. Із рискалями на плечах, клунками та кошниками, спішать робітники копати бараболі.

— Гей, спішити треба, бо мряка залягає. Готова бути сльота, а сльотяна негода осіння — не жарти!

— Буде ще погода, тумани опадають,— чути голос біля криниці.

— Ой, і треба ж тої погоди! Стільки ще роботи, а тут не оглянешся як вхоплять морози!

Гурт косарів, калатаючи брусками, йде косити отаву — на панську сіножать. На пастівниках, що тягнуться до ріки, вигейкують пастухи. Під дуплавою вербою на рові палять вогонь, і дим із вербових гиляк і сухих кізяків повзе ліниво й губиться в сивій млі.

Ще трохи, і сонце пробилося крізь сиві тумани, всміхнулося ясним сяйвом, обіцяючи гарну днину. Ще тут і там по ярах висіли хмарки імли, та сонце знайшло їх, й вони росою впали на землю.

З ясним сонцем зробився ще більший рух метушні. Для тих, що пішли в поле,— одна робота, а вдома не знати, до чого скорше руки приложить! Як тільки зникли роси, жіноцтво на городах кінчає вибирати коноплі — матірку. Біля них галасують діти, що зі соняшників і хмеліська ставлять буди та бігають за горобцями, які стадами спадали на розставлені горстки конопель, спиваючи сім'я. Подекуди на подвір'ях молотять раніше вибрані й підсохлі коноплі, і гострий запах із конопель несеться в повітрі.

Над рікою теж досить гамірно. Дехто викидає з води вимоклі горстки, інші пускають на воду при березі великі в'язки конопель і прикривають їх намулом. Рівними рядами стоять колики у ріці, що ними прикріплені зв'язки.

На городах з кожним днем робиться пустішє. Довгі вінки цибулі й часнику звисають під стріхами, на дахах сохнуть скіпки маку. Кукурудза виламана лежить на тоці, чекає довших вечорів, коли буде більше часу її обломити й сплести в косиці. На городах подекуди видніють недокопані рядки ранньої картоплі-американки, що стала в пригоді на переднівку. Тут, то там до сонця блислять білими та темнозеленими боками дині й гарбузи, сковавшись у зів'ялому листі. На крайніх рядках від ріки, чекаючи останнього збору, схилила голови капуста. Усе чекає свого часу, і земля, слухаючи, як шепочуть осінні вітри про недалеку зиму, віддає останні плоди.

Сонце піднялося високо і не сипле вже жаром, як жарilo серед літа. Хоч на городах і в полях за рікою тремтить ще дух тепла, та кругом потягає холодом. Високо на небі забілів до сонця ключ журавлів, і прощальне «кру, кру!» несеться з «бабиним літом» над полями і гаями. Під вільшиною на греблі скричали дикі гуси. На сіножаті біля лозини бузьки громадою радять раду та, кружляючи з піднесеними крилами до лету, виводять свої короводи.

Куди не глянь, усе нагадує недалеку зиму. І втомлене сонце, крик журавлинний, пусті городи і поля — усе, здається, тужить за минулим літом. Тільки ще сади сміються спілими овочами до сонця. Обсипані червоними й білими яблучками, грушами й синіми сливками, протягнулися горою вздовж села і манять, здається, просіять до себе. Та осінній збиточник — вітер — і тут наспітує, зриваючи зів'яле листя:

— Не довго вже вам пишатися своїми червоними та білозеленими кольорами! Ще трохи, і люди стрясуть ваші плоди, а я зірву ваше листя...

Сонце стоїть над полуднем. Із фільварку понеслося довге калатання в дошку. Економ дає знати обслузі й робітникам, що час перервати працю. Із поля і в поле, збиваючи курячу, ідуть раз-у-раз вози. Одні наложені високо снопами гречки, інші — повні мішків з картоплею. Порожні спішать скоро. Погода! Немає часу отягатися.

На подвір'ї, біля дороги, батько з двома синами й зятем розложили довгі покоси гречки і молотять іпами «вчетвірню», аж лопіт лунає кругом.

Мов стадо горобців, вибігли зі школи діти і гомоном залили дорогу, ім назустріч ідуть менші, що вчаться після полудня. Із торбинками на плечах, кишені повідставали від яблук та сливок.

Вздовж селом чути лопіт терлиць. Жінки отіпають коноплі або льон. Курява із прядива і терміття стоїть над подвір'ями, поломане терміття летить на дорогу й стріхи.

На полях теж гамірно, кипить робота. Чорні, зорані ниви й жовті стерні протягнулися від лісу в долину, що ледве мріє під небосхилом. То тут, то там видніють, мов острови в сивій млі, гайки. В одному місці піднявся над полем хрест із банею. Це з церкви, що впірнула поміж садами в долині.

Впоперек широкої ниви звиваються працівники, копаючи бараболі. Покосами лежить сухе бараболиння, подекуди, мов сторожі, стоять рядом повні мішки. На ниві чути сміхи, жарти. Шелестить зів'яла гичка,— падаючи на покіс, біліють до сонця викопані бараболі.

— Але й зародили того року! — чути голос за межею, де оре плугатар під засів озимини. «Як котячі голови».

— Славити Бога, погодило літо. Давно був такий збір,— відказує господар, зав'язуючи мішок.

Гомін стелиться нивами і враз із «бабиним літом». На стерні під гайком вигейкують пастухи. Із недалеких нив несеться з

вітром накликування погоничів. Чути скрипіт коліс і стук істика, як орач чистив плуга. Чорними гуртками підбігає за плугами гайвороння і кряче, немов перекликається між собою.

Он старенький, сивий дядько, без шапки, давши коням істи біля воза, йде в гору, до суголовок, щоб з вітром сіяти пшеницю. Відпочивши, робить знак св. хреста. Поправляючи сівню на плечах і ступаючи рівним кроком, розсіває зерно на ріллю, що нею, здається, пашить свіжозорана земля до сонця. Золотими проміннями паде сіва за сівою із руки старенького дядька.

Спішаться на полі орачі, підганяючи коней. Он празник недалеко, а там й Івана Богослова. «А хто не поспіє озимини до Богослова, той не вартує доброго слова», — кажуть.

Ось уже й вечір недалеко. Сонце скоротило дорогу і клониться до спочинку. Ще трохи, і вірнуло за далекими лісами. Полями тягне холодом і запахом диму. Люди визбирують скоро бараболі й приготовляються вертатись додому. Деято на нивах зостається, чекаючи на вози, щоб помогти вкинути мішки. Вечірній присмерк лягає, одна за одною показуються на небі зірки. Осінній вітер бродить полями й шелестить на межах сухим базником.

З присмерком знову рух. Усіма дорогами повертаються люди з поля, скриплять вози, навантажені мішками. Із коминів у хатах снується дим, паде світло з вікон на дорогу. Біля одної брами спиняються люди, йдуть на подвір'я. Чути ридання жінки й дітей та охкання цікавих. Серед подвір'я лежить корова. Раз-у-раз б'є головою об землю, то простягає голову вперед і благаючим зором дивиться на людей.

— На кров, чи що? — питає хтось у гурті.

Ніхто не відповідає, тільки жінка біля корови заходить ще більшим плачем. Скиглати біля неї діти.

Господар не багатий, тільки що прийшов з поля. Помагав сусідові копати бараболю. Дивиться з розпукою на корову, то на старого дідуся, місцевого «ветеринаря», що пускав кров.

— Й тільки коса поможе, — каже півголосом старий дідусь.

Поволі, мовчазно розходяться люди. На подвір'ї зсталася корова, кількох сусідів і протяжний лемент жінки з дітьми.

Із-за лісу піднявся великий кружок місяця, залив світлом долину над рікою, обкидав тінями забудови. Понісся довгий гавкіт собаки, що брехав до ясного місяця. Над рікою парубчик, що вивів коней наніч, затягав рекрутську пісню.

Згодом усе замовкло, тільки в недалекій греблі біля млина

шуміла вода на лотоках, а на гостинці за рікою туркотів віз, аж доки не втих за лісом.

* * *

Скоро проминають осінні дні. Уже й празник недалеко. Біда жінкам під час останніх днів перед празником. Здається, землі не дотикаються ногами, хвильки не згають. До міста здалося б поїхати, хату побілити та й повипирати, тут ще бараболя не викопана, та й з городів ще треба дещо спрятати. Бо осінь тільки до празника (Різдва Пресв. Богородиці) ласкова, а після цього, буває, що й надвір годі вийти, як потягнути затяжні сльоти. Передумують господині, що придбати до хати треба. На празник та на зиму. Як не купиш чи не заміняєшся тепер, то опісля годі вже. Тепер кожна господиня багата, недаром кажуть, що «мудра жона, як у коморі повні міхи муки й пшона».

Ось і гончарі щодень приїжджають. Здалека, десь із Сасова, з Ушні. Повні вози, навантажені горшками, макітрами, спиняються на роздоріжжях. Біля возів гамір жінок, як на ярмарку. Вибирають посудину, насипають збіжжя, сваряться за «приставу». За горщик платять стільки збіжжя, скільки в ньому міститься. До великого належиться «пристава» — додаток даром. Ще не від'їхав гончар, як жид-міняйло показався на дорозі. Стара конина тягне міську тарадайку, повну клочя і старих лахманів. «Міняй, міняй!» — кричить жид і спиняється теж на роздоріжжі. Жінки виносять в'язки клочя, прядива і непотрібне лахміття з полотна своєї роботи. Це все за тарілки й горнятка, що Гершко добуває з-під лахманів. Скрізь чути галас жінок і голос свистунів, що міняйло додає іх дітям при виміні із глини. А он у кінці села показався решетар-словак. Обвішаний решетами й ситами ходить до хат, питуючи, хто купить, а може й кому старе решето полагодити треба. За ним услід із дерев'яними ложками й варехами простує ложкар із Яворівщини. Усього треба, усе люди розберуть. І так щодня звідувалися до села гості з інтересом.

Кожного дня вранці чути гуркіт возів. Ще далеко до дня, як Їдуть зі своєго або з подальших сіл до міста. Шкуру на чоботи чи матерії на одяг дешевше тепер купити, бо в пізню осінь удвоє жиди заспівають. Їдуть до недалекого містечка під російську границю за кожухами й шапками.

Ті, що кінчили копати картоплю, поралися біля садовини. Зародила того року, що й листя не видно. У солом'янках ковають тверді зимові яблука, пересипавши їх полововою. Дехто

переховував в пивниці або у видюшій ямі. У мішках везуть до міста або міняють по «опільських» селах за збіжжя. Ранками й вечорами несеться запах садовини, яку сушать жінки на «сушеню» на зимову пору.

У млині на греблі завізно, як ніколи. Кожен перед празником змагається змолоти. Щастя, що води прибуло, і млин туркоче днями й довгими ночами.

Ввечері перед празником передсвятковий рух. Господарі роблять на подвір'ях порядок, замітають, затягають вози під шопи. Аджеж гості з далеких сіл прибудуть на празник! Жінки пораються біля качок, підсмалюють на городах, приготовлють на завтра. До пізньої ночі пораються при кухні.

Бранці, ще сонце не пробилося крізь мряку, як гомін великого дзвонона звіщає роковий день для села. Із далеких сіл йдуть возами і йдуть святково убрани люди. Усі прямують туди, звідки лунає гомін дзвона. Уже й крамарі приїхали, розложили свій крам попід церковю. На приходство заїжджають священики із сусідських парохій. Дніна ясна-погідна. Богослуження правиться під капличкою надворі. Великий майдан кругом церкви заповнив народ. Пливуть пісні й молитви за щастя і долю села, за зібрані плоди, за весь український народ. По закінченні відправи висипалися росм люди на майдан і дорогу. Гамірно кругом, розмови. Місця просять рідно або й знайомих до себе в гостину. Дехто силоміць тягне до себе гостей, що збираються загостити до кого іншого.

— Не пущу! — заступив старий дядько сватові дорогу. —

Як це так? Щоб раз у рік на празник ви обминули мою хату? Адже ще завтра буде час зайти до кого скочете. Асьогодні — ви мій гость!

Рад-не-рад, подається сват, із громадою гостей іде на подвір'я. Уже сонце давно спочило за гаями. У хатах палають світла, чути співи, голосні розмови.

Другого дня «попразен», люди ще святкують. По Службі Божій за померлих продовжується дальнє празник. Сьогодні забавляється молодь, справляє «музики». Це для новобранців, що незадовго відійдуть до армії. Крізь відчинені вікна чути гру музики і співи рекрутів:

*Ой, цісарю-цісареньку,
Ой, цісарю-пане,
Хто ж то буде косив сіно,
Як мене не стане?*

*Хто ж то піде до дівчини
Ввечір на пораду,
Коли з моєї головоньки
Кучерики впадуть?..*

Після празника стало зимно надворі. Небо затягнуло туманами хмар, холодні вітри проходили і сипали пожовклим листям із деревини. Люди спішилися. Деято докінчував копання бараболі й буряків, інші рубали капусту й звозили додому, або обкладали загати біля хат. Деякі кінчали орати поля або городи.

За кілька днів після празника, вчасним ранком випроводжає громада до війська новобранців. На роздоріжжі очікують фіристійки, заки рекрути попрощаються з рідними та приятелями. Далека дорога перед ними. Одним до Австрії та Чехо-Словаччини, іншим до Боснії. Тільки кільком пощастило служити в Галичині. Гуртки молоді проводять їх до підвод, несучи за ними іхні куферки, клунки й складають на вози. Майже півсела людей на роздоріжжі. Чути приглушений плач матерів. Біля криниці гурток дівчат. Теж проводжають. Хоч не рідних, але близьких й дорогих. Насилу втримують слези, щоб люди не бачили. Ось уже й війт прийшов і сів на останню підвodu. Прощаються востаннє:

— Пиши, Івасю! Не забувай за нас! — голосним плачем заридала старенька мати біля воза. Мов на похоронах понеслося ридання жінок. Батьки мовчки проводжають синів на цісарську службу.

- Бувайте здорові!
- Щаслива дорога!
- Прощайте і пишіть, як вам там буде!

Затуркотіли вози на дорозі, задудніли на мості, і залунала пісня новобранців, що раз-у-раз оглядалися на село та на похилі верби при дорозі.

*А в неділю вранці скажутъ присягати,
За дім, за родину скажутъ забувати.
Бувай здорова, люба Україно,
Заплаче за мною молода дівчина! —*

Несеться пісенька із передніх підвод, а за нею — друга, мов здоганяє попередню:

*Продай, мамцю, коня вороного
Ta викупи з війська хлопця молодого!
Гей, хлопця молодого!..*

Ще довго стояли гуртки людей на роздоріжжі й дивилися на далекий шлях, що білим змієм між полями прямував до міста. Далекий голос пісні й гуркіт возів доходив до села, аж за узгір'ям усе затихло. Тільки осінній вітер гнав дорогою листя услід за новобранцями.

* * *

Проминали останні дні осінні. Уже й до Пилипівки недалеко. Надплили сльотяні хмари, сікли мрякою та дощами. Дороги розмоклися, ані пройти селом, ні проїхати возом. За потребами чи до церкви йдуть люди городами або сіножатями.

— Гей, нема то, як літо! — приповідали люди, дивлячись на розбиті дощами дороги. — Що тільки перестане дощ, уже й стежки просихають. А тепер: крапля дощу — жменя болота!

Деколи прояснювалося небо. Із-за туманів хмар виринало сонце і «мачушиним» зором дивилося на село та на почорнілі ниви. Зачервонило у лісі кущі, що не скинули ще листя, і знову ховалося за дощові хмари. А зимний вітер дув низько над землею і сіяв дрібним дощем. Заводив сумнimi мелодіями в садах, гудів у комині та свистів стеблами в загаті біля вікна.

— Біда в комині свище, під вікном вітер на колоски кличе, — заспокоювали матері діточок малих, що не хотіли йти спати.

У такі негодні дні люди будяться пізними ранками. Ліниво скриплять засуви в сінних дверях. Деято вийшов з відром по воду, набравши її, чим скорше утікає з коновками, бо дощова негода не дає баритися. Он дядько, накинувши на голову сірачину, жене худобу до ріки напувати. Ліниво ступають корови городами, збираючи розвіяні листя. Спинилися за верболозами, де притих вітер, і дивляться на далекі сіножаті, що ледве мріють крізь дощ за рікою. Стадо гусей вийшло з подвір'я і з гаганням летить над ріку. Вздовж села чути гупання ціпів у стодолах. Із коминів стелиться сивий дим над городами й пропадає в дощовій негоді. Чути крик і голосні розмови на подвір'ях. Це громадський післанець пригадує, що сьогодні останній день до плачення податку. У громадській канцелярії чекає екзекутор і від завтра почне фантувати.

Як перейметься трохи дощ, в садах чути стукіт сокир і тріск падаючого дерева. Найкраща пора тепер прочистити сади. У саді під городами з шумом і трісотом звалили стару порохняву грушу. Стадо сполоснених ворон із криком злетіло з поблизуких дерев і, крячучи, подалося до лісу.

Ліс стоїть тихий, тільки дощ шелестить по зів'ялому листі, й

горді сосни зі смереками шумлять верхами, немов глузують із осіннього вітру і дощів.

Лісовою лінією проскаче зайчик, затріщить сухими гілляками стадо серн, що біжать на узлісся до молодого жита.

Часом тихенько між деревами пройдуть жінки з кошичками, збираючи підпеньки.

Пізня осінь довгими ночами й ранками минає. Здається, ще й полуоднія не було, як вечірній присмerek вже налягає. І знову село вкривається вечірніми димами, заблимають світла в хатах. Та на довгі вечори — ще досить роботи в хаті. То тут, то там чути стукіт шатківниць, що ними січуть капусту. Де більша родина, вибирають із сніпків квасолю, бо молотити шкода, щоб не потріскала, або лускають кукурудзу із качанів, висушених у печі. Господині, що вже витерли і почесали прядиво, починають прясти. Часом в хату зайде сусід поговорити, і так за роботою, розмовами й жартами проходять швидко довгі вечори.

Під неділю уночі притихла буря, і перестав падати дощ. До ранку потиснув сильний мороз, і вода в ровах потягнулася льодом. На небі прояснилося, тільки снігові хмари плили понад полями і селом, здоганяючи одна одну. Сонце виглядало із-за хмар, освічувало скупим світлом землю і ховалося знову.

— Славити Бога! — Можна вже на світ показатися, — говорили сусіди, йдучи вранці до церкви. — А то й по воду тяжко було вийти.

Та мороз робив своє. Уже й копанки на пастівниках замерзли, а мокра деревина після дощу вкрилася льдовою кригою.

По полуодні над селом чути галас дітвори, що ковзається на льоді. Зграями товчуться ворони по городах і крячуть, віщують недалекий сніг. З садів стадами прилітають горобці на обійстя і пруться до стіжків і загат.

Тихе, морозне повітря прорізав гомін дзвонів, що скликав на вечірню. Почулися розмови людей, що спішать до церкви. Виминаючи тверду груду на дорозі, йдуть поважно господарі, господині та весела молодь. Підбігаючи, не минають ні одної ковзанки при дорозі із рум'яними від морозу лицями, діти. Подекуди з хат виходять гуртками господарі, що свіжу газету послухати заходили, а іншим при картах пробіг пополуднівий час.

У церкву враз із людьми скрадається вечірній присмerek. Червона лампада мигає, кидаючи тіні на стіни й людей. Старший брат світить світло на «лавуках», і виразніше виринають постаті святих на стінах й іконостасі. Чути притишений шепот молитви і

кашель дітей, що скупчилися біля тетраподу.

— Благослови, душа моя, Господа,— чути з хорів голос дяків, що на переміну співають псалми, й спів лунає — молитвою в честь Предвічного Бога.

Запалили свічки перед іконостасом, священик у ризах відкрив «царські врата». Понісся запах кадила.

— Світе тихий, святої слави....— несеться вечірня пісня враз із кадильним димом ген під склепіння, на якому видніє образ Бога-Саваота. Пливе з церкви надвір й губиться над рікою...

Налягала тиха ніч. За гаями притаївся холодний вітер, і довкола стало тихо. У хатах світили світло. Із неба, що вкрилося сірою поволокою, спадали біленькі метелики. Колисалися в повітрі, а за ними посыпалися платки снігу.

Із церкви виходили люди. Знову загомоніли майдан і дорога галасом дітей.

— Гей, перший сніг! — дзвінками розсипався діточий сміх радісний, а снігу паде все більше й більше. Уже й шапки та одяг вкрилися білим пухом. Дорога і дахи на будинках забіліли. Ще трохи, і прикриє груду, зарівняє дорогу. Господарі, вийшовши з церкви, закидають кожухи полами на плечі, вивертають нові баракові шапки. Шкода, щоб намокали снігом.

— Добре мастить дорогу. Не жартує,— чути з гурту.

— Як піде такий до ранку, з острішками зрівняє,— розмовляють, а голос чистим повітрям лунає. Радіють усі снігом. Одним добра дорога буде на ярмарок завтра, іншим — до лісу. Бо через оту «розкаль» годі було з подвір'я виїхати.

Повільно стихає сніговій. Подекуди чути, як лопатами відкидають сніги перед воротами від хати — до брами (воріт). Із ріки виганяє хтось гуси, що заблукалися в снігах і не хочуть іти додому.

— Гусоньки, гусоньки!..— несеться з вітром жіночий голос, а за ним крик гусей і гавкання собак.

Гиля, а гиля!..— сердиться хлопчина в снігу над рікою, і за хвилину голоси мовкнуть, тільки переполохані гуси гегають, ідучи дорогою.

Село потонуло в сніжному тумані вечора. Зі снігом налягла тишина на сади, сіножаті та поля. Крізь вікна ллється світло з хат на дорогу. У хатах чути голосні веселі розмови, в інших челядь притихла й, слухаючи, як один читає часопис або книжку вголос. У вдовиці за криницею молодь завела танечні вечорниці. Це останні цієї осені, бо за кілька днів починається Пилипівка. Раз-у-

раз зринають пісні у хаті, чути сміх та жартівливі розмови...

Довго веселяться ще у хатах, та сніжна ніч манить сном.
Пізньою порою ночі помалу розходяться додому, гаснуть по
одному світла, скріплять засуви дверей хат.

Перша зимова ніч обняла вкриті білою пеленою просторі
поля, гай й широку долину над рікою Серет...

ОСТАНІЙ ЧЕРЕДАР

Оповідання із сільського життя в минулому столітті

*Ой, пішов би, пане-брате, з вами погуляти,
Та хто ж буде білі вівці в полі завертати?*

*Манить мене, пане-брате, тая мандрівочка,
Не пускає вівчарика баґацька дівочка.*

(Народня пісня)

— Гей, і припала тобі, Савко, доля за ціле село! Чи ти не
вміш косити-молотити, чи господарської роботи боїшся? Нащо
тобі, старому дідові, за людською худобою бігати, вівці
завертати? — сварився сам на себе старий чередар, зганяючи
громадську худобу, що йшла з толоки до лісу в холод. Вранці, як
на пирійці й молочаю, що вросла ним толока, блицить роса, тоді
й худобина не заглядає нікуди. Скубе на місці та йде поволі
попасом, як належиться. Та тільки сонце підійде вище, дарма, що
до півдня ще далеко, от тоді, Савко, набігаєшся по полі! Що
тільки завернув телята, що лізли за границю на поля сусіднього
села, засіяні яровиною, а тут вівці пішли на панський лан.

Біжить чередар, викрикує, аж луна йде лісом. Довгим батогом
(пугою) зганяє розсипані вівці, завертає до череди.

Знемігся, болять ноги. Мов не своїми по толоці ходить.
Подивиться ще раз на свою строкату череду, гляне на сонце, що
вже на дві пуги піднялося над Товтрами і слухає жайворонка, що
повис високо над толокою. Зрадіє старий і сяде спочити на
малому кургані (межовий кіпець) при дорозі.

У полях тихо. Ніде ні живої душі не видно, тільки дід з
чередою. На толоку ніхто не заходить. Немає чого. Такий звичай
із діда-прадіда, що кожного року заставляє громаді одну «руку»
на толоку. Щороку дід на іншій толоці. Ой, знає він уже ті поля,
кожну нивку вгадає на пам'ять. І ті шнури (три морги в купі) довгі
й широкі, що як ризи (від 5—10 моргів) з панського лану
протягнулися між нивами, і півшнурки (півтора морга), що тільки
в одних гонах. Знає, чия кожна нива, котра моргова, у котрій

четвертина — три четверти морга. (А скільки вже поробилося вузьких нивок, половинок — півморга — та півмірків, що належать пішакам! — біdnіші люди). На них навіть трава не виросте, як на багацьких. Де вже бідного ниві рівнятися до багацької! Як йому, громадському пастухові, до господарів у селі.

Дивиться дід на близькі ниви, обійде в думці їх господарів. Нудно самому оттак щодень влітку на полях із німою худобиною. Минулого року ще Босий був із ним. Кільканадцять літ разом череду пасли. Добрий і розумний був пес. Пильнував, бувало, череду, щоб не розбігалася, або сяде біля діда, що, мов до людини, говорить:

— І ти Босий, і я босий. Еге, така наша доля! Та, дякувати Богу Й за це! Хоч болять ноги, та люди в селі добрі, дбають за пастухів.

Босий, сидячи на задніх лапах, дивиться дідові в очі, немов справді розуміє дідову мову. Часом зиркне на торбу, що лежить у ногах діда.

— Істи хочеш? — питає дід. — Чекай, і я зголоднів,— і витягне хліб із торбини, вріже по шматкові собі Й Босому.

Ще дід не вкусив ні разу, а Босий уже впорався зо своїм і ласиться біля діда та дивиться йому в руки. Еге, він знає, що в діда ні одного зуба. Виїсть середину, а скоринку кине.

Як скучиться собаці сидіти коло діда, відійде кілька кроків і наслухує. Оттам, у траві за дорогою, зашелестіло щось у траві. Кинеться туди, та з недалекого куща вискочив заяць і стрілою погнав у ліс. Розгубився Босий, завернув до лісу, а тут на рові мигнула хвостом вивірка і, опинившись на дубі, дивиться перелякано на землю. Із пересердя забрехав кілька разів, аж ліс відзвався, і вертається назад до діда, що кличе раз-у-раз:

— На, на, Босий! Ну, і недобрий ти писисько! Нашо звірину полошити? Хай живе собі на Божому світі.

І оттак ціле літо обидва в полях. Нераз натягнуть сльоти, що з хати надвір тяжко вийти, худобина реве у стайнях на переднівку. Ідуть до Савки люди:

— Виганяйте худобу, діду! Плату берете, а худоба голодна хвости об'їдає. Може вилогодиться, то хоч вітер у полях обвіс.

Убере старий сірачину, вкриється мішком і зганяє, накрикуючи, селом худобу. А в полях гуляють вітри, сіють дощем. Ліс шумить, мов сердиться на негоду. Щоб тільки на поле та до буди, що стойть на середині толоки! Ще весною збудував дід.

Із лісу наносив ломак, люди привезли солому. Як погода і тепло, дід і не заглядає до неї. А тепер, о, як добре! Худоба пасеться на доші, а дід сяде в буді й дивиться, небо затягнулося туманами, що пливуть так низенько над землею і сіють дрібненьким дощем. Сірак і мішок промокли надворі, та це нічого, висохне. Ще й Босий притулившись до старого і гріє, аж пара зо шерсти парує.

Та минулого літа щось сталося з Босим. Вибіжить за чередою в поле, подивиться довкруги і ляже дідові в ногах. Ніякої помочі не було з нього, та дід не наганяв до череди. Кілька днів так було. Одної днини приволікся з дідом у поле, посумував біля череди і пішов кудись, що і дід не бачив. Уже й додому пора гнати, а його нема. Як під лісом на дорозі знялася курява від череди, що йшла додому, побачив дід, як зграя ворон під лісом товчеться над ровом. Підійшов близче — у рові Босий простягнувся.

Ого, прийшла твоя пора! Старість не жартує! — прошепотів чередар і, ще більше пригнувшись до землі, пішов за чередою. А тепер немає твоого помічника. Бігай сам старими ногами по полі!

Уже сонце піднялося високо над воробіївською долиною. Із лісу повіває вітрець, холодить спеку, що стоїть над полями. Дід сидить під кіпцем, дивиться, як мигтить жара над землею, слухає, як співають у траві польові коники, цвіркочуть цвіркуни. Сумно самому! Колись, як бачив краще, не дармував за чередою. Плете, бувало, солом'яні капелюхи, батоги, а то дітям вербові свистуни та сопілки робить. А тепер і не бачить, та й руки тяжкі стали.

— Еге, Савко! Не довго тобі вже заважати на світі! Прийде твій час незадовго! — шепоче тихо про себе.

Як був молодий, сопілкою розганяв тугу. Вижене, бувало, до схід сонця череду в поле, помолитися Богу і грас, а голос сопілки переливається з піснями жайворонків і стелеться ранніми росами до лісу. Замовкали тоді цвіркуни в травах, слухали. А тепер цвіркочуть під вухами, немов насміхаються з діда.

— Чуеш, чуеш, діду? Чи тямиш той час, як цвіла черемха, як ти ще череди не пас? — здається, шепочутъ цвіркуни із кущів рум'янку, що поріс у підніжжі кіпця.

І в душі дідові щось нашпітує про давні дитячі роки. Обтер слізу з ока і кивнув рукою, немов хоче відігнати давні спомини від себе.

Та вони лізуть до діда. Дарма, не випросишся від них!

І за давніми роками, мов за горами далекими, бачить він, як старий, сивий дядько веде малого хлопчину за руку. Без шапчини на голові, у довгій «дущці» (дитяча суконка), хлопчина.

— Де ви взяли такого? — питаютися по дорозі люди.

— Бог Його знає, чий він і звідки, — відказує дядько. — Знайдух якийсь. Тільки й знає, що Савкою зветься. Прилізло до вечері з моїми дітьми до хати.

— Куди ж ви з ним? — цікавляться прохожі.

— До пана веду. Хай скаже, що з ним робити. Може, прикаже кому з села взяти. У мене своїх досить. І панщину роби, і чужих дітей годуй, забагато!

У дворі не було пана вдома. Стара пані казала завести до гуменного і в нього залишити.

Тільки і пам'ятає, як він уявся в цьому селі. Та й ще передтим як у сні бачить десь далеко від цього села хатину в лісі, з якої щоднини заглядає крізь вікно на ліс і дорогу. Ввечері прийде до хати старий дідусь (може й батько, не знає), дастъ йому попоїсти і, стогнучи, лягає спати. Ранком, ще до сонця далеко, встає, затопить у печі, з'єсть сам і його нагодує, ще й кусень хліба положить.

— Їж, сину, та не відходи з хати нікуди, хіба до джерела за водою.

Оставить його на цілий день самого в хаті. А раз прийшов ввечері та такий страшний... Почорнів на лиці. Упав на землю в хаті й стогнав та щось говорив крізь сон. Тямить це добре, як не спав тоді цілу ніч, бо боявся, а над ранком, як старий замок і не ворухнувся, тільки скляними очима дивився у стелю, він зо страху пішов із хати на дорогу і, вийшовши із лісу на поля, а відтак під селом стрінув дітей і бавився з ними до вечора.

Казали йому пізніше люди, що це був його батько. У лісі в Чагарях (ліс, який був в сторону м. Збараж), де він був гайовим. За те, що за людей перед паном впомінався, казав пан гайдукам бити. А мати? Матері не тямить. Щоб хоч у сні побачив, та не присниться ніколи.

Доки жила в дворі стара пані, не зле було малому. Хоч у гуменного було кілька дітей, та він не зазнав тоді біди. Стара пані кликала його часто потайки до покоїв, питала, чи не голоден, ласощів давала. Може, й совість не давала спокою за те, що гайдуки закатували на смерть його батька.

Побільшила «орнарію» гуменному за те, що годував сироту, деколи кинула проходжену одіж, щоб гуменна перешла. Та не довго це тривало. Стара пані померла, і тоді зазнав він долю сироти. Уже й не знає, чи був такий не тямущий дитиною, чи так вговорили в нього, що він найгірший за всі діти. І хто небив його тоді, не поштуркував! Зі села діти найдухом визивали, а вже

найбільше натерпівся від дітей і жінки гуменного. Не було днини, щоб не плакав. Обдертий, в сорочині (бо крашу одіж гуменна для своїх дітей забрала) піде, бувало, в бур'яни, що росли під тином фільварку, і плаче-сқиглить тихенько.

Раз побачила його вдова Грициха, що жила в сусістві біля двору:

— А ти чого зайшов у кропиви і плачеш? А диви, такий великий і плачеш. Ходи за мною, яблучок дам.

Узяла за руку, повела до хати. У хаті аж ахнула:

— А тебе хто так, дитино, скатував? Та ж у тебе синяк біля синяка на спині!

— То тітка били, що я Івася не допильнував, і він впав із колиски.

Заплакала стара вдова. Загріла воду, викупала, змила голову, нагодувала.

— Ну, тепер іди на фільварок. А якби тебе били, або юсти скочеш, прийди знову до мене! Не бійся нікого!

А до малої дівчинки, що бавилася на подвір'ї:

— Проведи його, Марусю, садом і яблук назбирай!

От відтоді, хоч і терпів побої й сварку, стануть на очах слози та гляне на хату Грицихи і, здавалося, за все забуде. Не знав, чи й рідна мати така добра буває, як оце його друга мама. У думках він звав її мамою, і до сьогодні, як молиться за батьків, то замість матері образ Грицихи перед очима виринає.

Нераз бувало, заки почав пасти панські гуси, цілими днями перебуває в неї. То з Марусею бавляться, або слухає казок, що розказує Грициха, або вчить молитву...

Задивився старий чередар душою в минулі і не знає, як ті роки проходили так скоро...

Від гусей взяли його до чередаря, що пас панську череду. Полюбив старий малого за те, що слухняний був. Скільки пісень навчився він тоді від старого, а з сопілкою не разставався ніколи.

За панською чередою пройшли хлоп'ячі роки. Як підріс, взяли його до панських коней. Зразу зі старим фірманом, а опісля самого брав пан у дорогу. Уже не ходить Савка в подраній світці: довга синя чимерка, високі чоботи, кабардинка з синім дном на ньому. Високий ростом, чорні кучері так і в'ються з-під шапки. Не одній дівчині жалю завдають, а сусідські пани завидували панові:

— Уміє показати себе наш пан Лясота. Правдивий шляхтич. Коні, як виляті, а фірман!.. I де він дістав такого?..

Хоч щастя, здавалося, привернулося до нього, та він його не бачив. Ні убори, що пан справляв, ні панська ласка не тішила його. Чув, що в душі нуртує ненависть до пана за його сваволю.

— Ой, Савко, Савко! Не нарікай на свою долю! — говорила нераз Грициха, як він сумний заходив у хату. — Пригадай, скільки горя зазнав ти малим. Чого тобі сумувати?

Та він мов і не чув. Невеселі думки спокою не дають:

Защо катують гайдуки народ? Немає днини, щоб не було чути стогону та плачу на панському подвір'ї. А скільки дівочих сліз проллеться в селі. Щотижня пан покоївки міняє.

Ходить Савка сумний, невеселий. Згадає нещасного батька і, здається, кинув би панські убори і пішов би світами, щоб тільки подальше від цього пана — від панщини... Куди ж ти дінешся, як усюди те саме?.. Зайде до Грицих, гляне на Марусю і забуває в цю хвилину, що він без роду, затихне людське горе. Мов зірка на небі серед хмар з'явиться, так і Маруся зорею в його душі витасе.

Дивиться на неї і сам собі не йме віри. Недавно ще, здається, дітваками бавилися обос, а тепер:

— Марусе, диви, яка ти вирощена! Хоч би і завтра під вінець!

А вона пригорнеметься до нього:

— Мене за нікого мати не дадуть, тільки за тебе! Чуєш, Савко! Глянь, як барвінок розвився під вишнями!

Вишневий сад цвітом сипле, солов'ї заливаються співом в кущах. Над Серетом білим туманами встають вечірні мряки. В очеретах заскиглила чайка...

— Заграй пісеньку на сопілці про чабана,— просить Маруся.

— Та це ж гагілка, як її тепер грati,— борониться Савка.

— А ти заграй! Я так люблю цю пісню.

І попливє голос сопілки садами. Здається, не грає, а говорить — розказує про гордого чабана-багача, що на горі завертає вівці й просить хлопців-молодців переказати його дівчині, щоб не ждала на нього.

...Бо я хлопець молодий,
Ще їй до того багатий...

Грає сопілка, а Маруся підтягає дзвінким голосом за нею:

Як дівчина те вчула,
В тихий Дунай тонула.
Гей, гей, гей-га,
І в тихий Дунай тонула.

Назбирала коріння

З-під білого каміння.

Гей, гей, гей-га,

З-під білого каміння...

Лунає пісня з голосом сопілки по селі, слухають сади, замаєні білим цвітом, і пташиний спів затих в кущах. А зорі на небі сміються і моргають на землю. Гей, чи не сміялися вони тоді, Савко, із твого непевного щастя?..

Недовго воно й тривало. Він добре тямить ту весну. Рання була в тому році. Ще й Великодня не було, а вже ліс розвився, зацвіли квіти, а черемха на узліссі п'янила запахом. За три дні до свят післав його пан із листом до графа Голуховського, що над Збручем свої маєтки мав.

— Тільки не барися,— наказував пан і приказав осідлати найкращого верхівця.

Не вперше було йому іхати в далекі сторони з панськими листами. Іде й співає з весною, що вкрила зеленим оксамитом поля й луги, замаїла зеленим листом сади і ліси. Розспівався пташиними голосами зелений гай при дорозі, та чим дальше від дому, тим більша туга сідає на душу... Грицихи хата стає перед очима, зелений барвінок під вишнями і, як волошки в житі, синій очі в Марусі...

— Гей, швидше поспішай, коню!

Щоб вернутися на свята і в тихій хатині стрічати Великден. Там квітками і маєм зеленим прибирає хату Маруся, мати паску готовить. Не знати, чи скінчила Маруся вишивати сорочку? Пригадалася пісня:

Вишивала, стибнувала сирими нитками —

Щоби тебе пізнавала межи парубками.

У суботу перед вечором вертався додому, на поля лягав вечір, а на душу туга... Чого тобі, Савко? Ось ще тільки ліс минути, і ти вже вдома. За лісом забліли стінами перші хати. Біля джерела молодиця брала воду:

— Де ти так довго барився? Не чув, що сталося в Грицихі?

Спинив коня,

— Марусю гайдуки до пана повели...

Ще щось говорила, та він не чув. Здалося йому, що село, ліс і джерело з молодицю закрутися в очах, і він із конем запався в землю. Не тямить, як проіхав дорогу до хати. Пустив коня на фільварок, а сам у двері. Засвітив і ахнув із болю. На ліжку, як труп, бліда Грициха... На лиці синяки, з-під очіпка волосся розшарпане. У хаті розкинене по долівці все, що приготовляла

святити. Під лавою його нова сорочка...

Кинувся до старої Грицихи:

— Шо тут було, матусе?

— Чого ти так довго?.. Сину!.. Мене скатували, кістки цілої не чую.. Боронила, просила та нічого не помогло... Забрали...

Як божевільний кинувся надвір. «Убити! Запалити покої!» — мигнуло в голові. Та стара чайкою здогнала за порогом. Припала до нього, за ноги обняла.

— Сину! Дай спокій! Я знаю, що ти... Себе занапастиш і її не врятуєш. Я благала людей, підуть просити... А ти вспокійся! У мене більше горя, я мати. А ти... пропадеш марно!

Стиснув біль за серце. Пригадався закатований батько в лісовій хатині, стогін людей від панських канчуків, тяжка панщина...

Цілу ніч блукав то в лісі, то в саду... Що тільки зринала думка про пімсту, в душі шептав голос:

«І що тобі з цієї помсти? Заб'ють у кайдани, і все одно в тюрмі загинеш».

Ще досі чує докір в душі за те, що не спалив фільварку та не вбив пана. Було б менше горя...

До світанку боровся з собою. Уже і на світ показувати почало, на майдані біля церкви чути було гомін. Це ж Великдень сьогодні. Жид-орендар відімкнув церкву, почалася відправа. Церковний спів линув до лісу і губився в долинах між кущами. А далі загомонілі дзвони, а з ними воскресна пісня. Село раділо, а на його душу лягла темна хмара. Стояв на горбі над селом, дивився на панські покої. Над рікою щезала синя мряка, тікала у вільшину й верболози. Із церкви висипав нарід, гомонілі дзвони, а за хвилину на майдані залунали гагілки:

*Гей, ніхто там не бував,
де ся явір розвивав —
Ой, яворе, явороньку зелененький!*

Плив за село до лісу голос гагілки і ще більше додавав жалю. Зйті в долину, між людей, та там її немає... У панських покоях!..

*Ой, що ж тебе принесло,
Ой, чи човен — чи весло?
Гей, гей, гей-га,
Ой, чи човен — чи весло?
Приніс мене ворон-кінь
та до тебе навздогін.
Гей, гей, гей-га,*

Та ї до тебе навздогін.

Лунав із майдану голос гагілки, що її так Маруся любила. Не віддергав. Пішов стежкою до села. Біля церкви підбігла Оленка, найкраща подруга Марійки:

— Ти бачив Марусю? Що тільки до матері побігла.

Не йшов, а побіг до Грицихи, та в половині дороги почув крик над рікою. Чомусь бігли люди на ріку.

До пізнього вечора шукали тоді в ріці Марусю. Човнами плили рікою, дарма колотили воду гаками. Не віддала вода нещасної. У хаті з розпуки доторяла Грициха, а Савка цілу ніч перебував над рікою. Дивився, як вир крутив водою. Шепотів очерет з осокою, йому причувалося, що Маруся до нього шепоче: «Савко, пімстися!..» Здавалося йому, що ось-ось! — вирине вона з води і пригорнеться, як колись, до нього, а він заграє їй пісеньку, що вона так її любила.

Уже зірка почала пригасати, як до нього підійшов Фед'ко, що жив біля фільварку, він шукав його:

— Ей, Савко, йди на фільварок! Там пан лютував з вечора, що тебе немає. Годі тобі! Не вернеш, що сталося, а пропадеш! Ти ж знаєш, що ти кріпосна людина...

Стрепенувся Савка тоді. Перед очима з'явилася його сирітська доля... О, ні! Доволі! Нехай закатують!..

Як злодій, підкрався під панські покої... Ось, ось, тільки розжарити губку і клоччя, та й панський будинок, гонтами вкритий, запалає скоро!..

Ще хвилинка і... Савку здавило кілька дужих, гайдуцьких рук. Кинувши на землю, зв'язали. Не знав, сердега, що за ним цілу ніч гайдуки слідкували та у верболозах сиділи, притаєні, й слідом за ним ішли. Боронився, побили, скривавили тіло і сорочку. Збудили пана, зчинився крик і метушня у селі.

— Чули? Савку хотів спалити пана! — пішло по селі.

Ось і твоя пімста, Савко! Закували в дibi, приїхав мандатор із двома ляндсдрагонами і забрали до бецирку. Не тямить, що його питали і скільки катували. Здається, що нічого тоді не пам'ятає — завмер був...

Пізніше далекий Йозефштадт на Чехо-Словаччині. Сіри, касарняні понурі мури, військова, щоденна муштра. Гей, чому не потріскали тоді ті білі ремені, що так давили зболіле тіло і душу?!. Натерпівся від капраліків, та й «камрадів», що сторонились зразу від нього. Із переживань хотів руки на себе наложить. Одне серце було на світі, що горнулося до тебе, та й

того не стало! Він упірнув у військове життя. Звик, здавалося йому, що полюбив ці касарні й хліб вояцький. Може, й були б люди з нього, якби не оті його химери. Два рази хотіли зробити підстаршиною, але він відмовився. Карали за це, та не помагало.

Дванадцять років відслужив цісареві, а за цей перебіг часу відбулися великі зміни у селі. Не стало панщини, нарід відіхнув, здавалося. Не стало й пана в селі, фільварок перебрав граф із-за ріки. Громада прийняла Савку, як свого, коли вернувся із війська. Не забули люди, як він заступався за ними перед паном. Стара Грициха померла внедовзі в тузі за Марусею. Поле засівала дальша рідня, а хата стояла пусткою.

— Куди ж ти дінешся, Савко? — питала громада.

Може, були б і вділили йому поля, та тоді зайшов процес із новим паном за ліс і пасовисько. Треба підождати, а тим часом жити може в хаті Грицихи.

Увійшов в порожню й пусту хатину. Холодом і тugoю повіяло на нього. Нічого тут не зміnilося, тільки смуток припав до кожної речі. На стінах ці самі образи, тільки більше почорніли. Крізь вікно з саду давня туга заглядає. Пішов у сад. Довкола під вишнями дикі кущі, де ріс барвінок, виросла буйна крапива.

Оце ж і твоя господарка, Савко! Не діждав господарем, то прийшлося тут комірником бути.

У хаті за образом знайшов свою сопілку, що поклав перед роками. Очистив із пороху і заграв... Здалося йому, що Маруся з Мамою слухають.... Ще більша туга огорнула...

— Ей, не до сопілки тобі тепер!..

Уявся б до роботи. Причепурив хату всередині, поправив дах, що протікав. Щодня нова робота. То сад прочистити, то новий пліт заплести, вчіпити нові ворота. Усе щось знайдеться до роботи.

Дивляться сусіди на його роботу:

— Диви, як господарить Савка! Горить у руках робота. Не діждала стара Грициха зятя,— промовляють.

Жаліють його. Принесуть хліба й до хліба. Обідати кличуть.

А ввечері замкне хатину, візьме сопілку і йде над ріку. До пізньої ночі просидить у верболозах в цьому місці, де втопилася Маруся. Голос тужний із сопілки стелиться долиною, пливе з-над ріки до села.

— Чудний отой Савка,— говорили люди. — Здається, нічого людина, та щось не при собі. Не йде між людей, а над рікою просиджує дні й ночі. Ні мови — ні розмови з ним. Скаже слово-

два і затнеться, що не витягнеш із нього мови. Дивувалися та любили його. Не одному поможе в роботі: у кого біда в хаті, то там, здається, і сорочку останню скинув би із себе. Був добрий робітник, та тільки не видержав довго на одному місці. Піде в косовицю, всіх косарів оставить за собою, ніхто з ним не зрівняється, та як щось найде на нього, кине косу й піде лісом мовне його робота.

— Хтось «поробив» Савці. Як зачарований ходить,— шептали стиха люди.

Дехто радив йому:

— Женися, Савко! Ти ж не старий ще. Перша-ліпша вдова піде за тебе!

Та він подивиться туди, де над рікою похилилися верби, і склонить голову. Ні слова не промовить.

Згодом перестали люди ним цікавитися. Кликне хто до праці, відробить день чи два і йде у свою хатину.

Так минали роки. Не вчувся, як сивиною припало волосся на голові.

Як помер старий чередар, згодився пасти громадську череду.

— Як же так, Савко? — питає громада. — Ти військовий чоловік, ще й не старий, за чередою бігати будеш? Ти краще за «поліцая» згодися! Сила є в тебе, і ноги здорові. Усякому даси раду у селі.

— Громаді служив би, але тим поспакам із міста, що за податки останню верету з хати скажуть забирати,— ніколи. Не хочу такої служби,— відповідає. — Свої люди на мене плакати будуть. Послужу громаді за чередою.

Відтоді пішли роки його самоти в полі. Уже й не пам'ятає, скільки разів мінялися весни за цей час. Уже й старість прийшла, сили опускають, а він все за чередою. В руках пуга, на плечі — торбина. Заслабне худобина в полі чи вдома, сам дає раду — лікує. Чи кров спустити, чи на здуття, а часом «весі» наїстися худоба, на все лік у нього знайдеться. Недаром у нього в хаті стільки зел насущених та дубової кори, що виваром із неї вівці від мотелиці лікує. Не дастъ марно пропасті худобі.

Тільки сопілку недавно перестав брати в поле.

Люди сміялися з нього:

— Диви, старий, як дитина, на сопілці виграє!

А діти нераз чередою за ним:

— Заграйте, діду!

То він перестав з нею носитися. Тільки в хаті часом, як ніхто не

бачить, заграє стиха. Зігре сльозу: «Ех, молодість! Мавкою пробігла і скрилась за лісами».

Вечоріло. Сонце давно спочило за Гайками. Довгі тіні, що лягли від крайніх дерев на толоку, розплілися в присмерку. Із-за гір великим кружком ясним заглядав місяць. Забарився за думками старий. Давно була пора гнати худобу додому. Зігнав череду вперед себе і поплівся поволі за нею.

Дивний той дід Савка! Коли почув, що на новий лад заводять порядки по селях, або хто інакше робить, як було давніше, хоч би й одіж пошив по-новому, воркоче сердитий:

— Ого! Уже та новина! Чекайте, доведе вона вас до доброго!

Люди посміхалися зі старого Савки:

— Як же ж, діду? Бували зміни перед нами, то й по нас будуть. Так життя йде.

Похнюпиться старий і ні слова більше не скаже. Піде за чередою або взимку замкнеться в хаті й своє думає.

Як будував граф за рікою гуральню, кинулися люди на заробіток. Дехто волами возити каміння і цеглу, багато копати рови та помогати при мулярах.

— Куди ви, люди? — питає дід, женучи череду.

— До роботи при гуральні, — кажуть. — Заробити треба.

— Егеж, заробите! — сердиться дід. — Самі на себе ярмо закладаєте. Не для гірлки будують її, а на сльози ваші. Ще внуки ваши почують її на своїх плечах.

Та що з дідом говорити, як він на старі літа щось із розуму сходить? Усе йому не так, як треба.

У цьому часі проводили полями залізничний шлях на Львів. Хоч це було далеко за сусідніми полями і не можна було бачити, виходив дід на курган, дивився в синю даль і щось стиха шепотів. Ціле літо ходив понурий.

— Щось на діда напало того літа, — шепотіли люди та боялися дратувати його, бо добрий був захор до худоби.

Як скінчили шлях і мали пустити перший поїзд, мало не ціле село йшло дивитися.

— Ідіть, ідіть, подивіться, — говорив до людей. — Колись порозвозить вас і ваших дітей туди, звідки й ворон кості не принесе.

Нераз уранці, як вижене череду, дивиться, як над полями снуються нічні дими залізниці. По росі чути, як «залізний змій» вистукує колесами по залізній дорозі. Слухає старий і задивиться кудись далеко. Що бачив він тоді? Чи дивувався, що з новими

людьми нове життя приходить, чи старечим зором здоганяв сіру давнину, що враз із старим життям зникала за обрієм?..

— Нові часи, нове життя,— шепотів про себе. — Та чи до кращого воно йде? Залізними обручами закують землю, димами закриють небо... Та тобі, Савко, недовго вже дивитись! Забаривсь ти тут, пора в далеку дорогу...

Пішла під осінь вістка, що в тому році кінчаться толоки громадські. Кожний засіє свою нивку, чим припадає, а худобину пастиме кожний господар окремо. Чи з циркулу прийшов такий наказ, чи сама громада постановила, ніхто не допитувався. Раділи з цього бідніші — «пішаки», бо нераз через толоку не бачили хліба. Дехто мав одну-дві нивки, і ті лежать облогом.

Як почув цю вістку старий чередар, ще більше засумував.

— І це відбирають від мене..., — шепотів старечими устами і дивився, як худобина скубала травицю та відбігали в ліс неспокійні вівці. Дивився, і очі заходили слізою, наче з черedoю прощався.

Того року була тепла осінь. По Чесному Хресті стояла така спека, як серед літа. На полях у полудень мигтіла жара. Радів старий на полі, хоч зінав, що це кінчиться служба його громаді:

— А може, ще перемінить? Як же так? Із давніх-давен заведені толоки. Де дінеться літом худобина?

Та даремні твої думки, діду! На полях, де мала б бути толока на другий рік, уже дехто засіяв озимину.

Останнього дня перед святом Покрови натягнула сльота. Позимніло. Холодні вітри змагалися над лісом, шуміли полями й сіяли зимним дощем. Перед полузднем почав падати з дощем сніг. Ще більше позимніло. Череда збиралася докупи, вівці поблеювали з зимна. Та чередар не бачив і не чув цього. Ще вранці почало боліти в грудях, і він ледве доволікся до буди. Хотів зразу встати, доглянути череду, підвівся та впав, безсильний на солому. Вітер свистів соломою біля буди, кидав мокрим снігом до середини. Дід звився в клубок і маячив у гарячці...

Далекі й невиразні образи ставали перед очима. Чути свист канчуків і видно бліде лице його батька, що простягає руки до нього... Кличе до себе...

А там малим хлопчиком сидить зі старим чередарем. Череда спочиває вночі, а він із дідом дивляється на зірки.

— Кожна людина свою на небі має, — розказує дід. — Ось глянь на ту, що срібною іскрою мигтить, немов моргає! Може, ї твоя це...

— А ваша, діду? — питає старого.

— Не знаю, може й та, що там над лісом тремтить і погасає.
Ледве видно,— проказує дід.

Ось і стара Грициха схилилася над ним. Зложила йому руки і
учить першу молитву. А за хатою у саді чути пісню. Це співає
Маруся. Та яка ж бліденка! І розпущені коси.

«Не підхόдь до мене, Савко! — і закрила личко рукою. — Не
ходи більше над ріку. Тут вир такий глибокий...».

Із темряви виринає постать пана. Із виряченими очима, як
тоді, коли гайдукам приказував бити.

— Сатана! — шепоче дід у гарячці.

Та пан подівся кудись, а на його місці стоїть потвора страшна,
ціла чорна, тільки великі очі блислять ярким світлом.

— Уступися, діду, бо задавлю,— ніби говорить, вп'яливши в
нього свої страшні очі. Дивиться дід, вона справді посугається,
йде на нього. Чути свист і стукіт залізних ніг, і дідові здається, що
він западається в землю.

Череда розійшлась по лісі й, блукаючи, ховалася від вітру й
снігу. Деяка худобина забрела в село. Кинулися люди шукати
діда й худобу, дали знати війтові. Привезли ледве живого до
хати, післиали по священика...

Сніг надворі не переставав. Забіліла земля і гай. Ніхто не
пам'ятав такої ранньої зими.

Другого дня вранці гомоніли дзвони на дзвіниці, скликаючи
людів до церкви. Це ж Покрови Святої, останній відпуст у році.
Та чередар не чув уже тих дзвонів. Перед престолом Всевишнього
складав свою скаргу...

Пішла в забуття згадка про чередаря. Прийшли нові часи, нові
лихоліття. Та нераз бувало в зимовий вечір, коли надворі
зірветься хуртовина, мов казку, слухають діти оповідання про
панщину, про Марусю та чередаря. Здавалося, що це так давно-
давно було, дарма, що тільки перед кількома роками помер
останній чередар. У куті, під вишнями на цвінтари була його
могила. Хтось посадив у головах вишню, і вона виросла високо
та сипала біленський цвіт на могилу, що припала до землі.

Говорили, що в місячні маєві ночі, коли сади біліли цвітом,
над рікою, де вир, було чути тужливий голос Марусиної сопілки.
Хтось грав у верболозах опівночі. Із білої мряки з-над ріки
піdnімалася хмаринка і плила на цвінтар під вишні.

Батьки забороняли дітям ходити над глибокий вир. Там
найглибше місце в ріці, де Маруся любить тягнути дітей у воду.

Літом, як тільки зазеленіють сіножаті й верболози, там манять зелені збаночки із водних лілій, що ростуть в цьому місці. Тут вода така спокійна, крутиться лише на одному місці, немов щось тягне її в глибину. Збаночки визирають із води при березі, ось-ось, тільки руку простягнути... Одного року приманула ними Маруся дівчинку-ластушку, а за два роки втопився знову малий хлопчина.

Довго ще згадували діда Савку. Дехто жартома — із насмішкою. Розказує хтось веселе щось, відтак приточе при цьому: «Мовляв дід Савка»...

Нераз уязвяло хто не за свою роботу, що була йому не під силу, повторяв жартом: «Ей, чи ти, Савко, не вмієш молотити-косити? Нащо тобі це починати?».

... Під час Першої світової війни, коли австрійське військо евакуювало село, що знаходилося у фронтовій полосі, зігнало людей з дітьми й худобиною на залізничну станцію, щоб відправити вглиб Австрії, старші люди згадували:

— Добре ти, Савко, казав, що залізний змій розвезе нас із дітьми по світу, що й ворон костей не занесе звідти додому...

Із бігом часу призабули люди про останнього чередаря в селі, тільки глибокий вир у Сереті ще й досі зветься «на Марусі»....

В Е Л И К О С У Б О Т Н Й О І Н О Ч І (ОПОВІДАННЯ)

Ясно палають свічки біля Божого гробу, ховаються тіні в кутах невеликої церкви. Гробову тишу poloшить голос дяків, що читають псалтир на середині. Чути шепіт молитов і зідхання людей, що прийшли віддати поклін і провести останню перед Воскресінням ніч біля Святого Гробу.

Старенький дідусь із довгим і сивим, на карку підстриженим волоссям, посугається навколошках, вдивляється в німій покорі в Святе Обличчя на Плащаниці й з тремтячими устами б'є поклони. У кутку малий хлопчина питает про щось матір, вказуючи рукою на престіл, а мати шепоче до уха дитини.

У церкві повіває холодом. На стінах, нагрітих за дні весняним сонцем, стойть роса і блищить до світла. Від світла і лямпад мигають тіні по стінах, і з темряви один по одному виринають образи. Далеко під вікнами ледве мріє Голгота із трьома хрестами, у стіп її під скалою Угодники: Никодим і Йосиф з Ариматеї вкладають Святе Тіло до гробу. Скорбна Мати

дивиться із жалем і розпокою на Пресвяте Тіло свого Сина... А там із грізним володарським обличчям св. Володимир вдивляється в хреста, що його міцно тримає в руці перед собою. Із другої стіни напроти княгиня Ольга з маленькою церквою св. Іллі в руці, здається, шепоче молитву й благословення свому внукові... Далеко кудись задивилися зі стіни втомленими очима св. Кирило Й Методій...

Чарівна й темна ця ніч... Здається, що з тими минулого стають століття і падуть біля Божого Гробу...

А з-поза кріслатих лип заглядає вікнами тиха весняна ніч, над липами мерехтять ясні зорі. Село ще не спить. Подекуди світиться в хатах, дорогою йдуть до церкви або вертаються люди. Із піль і ріки тягне весняним холодом. Ліс, що не встиг уратися в зелень, стоїть замріяний. Мов слухає, про що шепоче Великосуботня ніч.

Недалеко церкви, на цвінтари, горить вогонь. Давній це, ще із діда-прадіда звичай — провести цю ніч біля вогню аж до Воскресної Утрени та сторожити Божий Гріб і церкву. Майже вся чоловіча стать тут, бо жінки й дівчата участі не беруть. Від малих дітей до похилих дідусів: хто пішов у церкву, хто остався при вогні. Так цілу ніч на переміну. Хоч молоді тут найбільше, не чути ні сміху, ні вигуків. Це ж біля церкви, і ще така свята ніч!..

По селах за рікою також блимають вогні, видно, як мигають тіні, ходять люди.

— То, сину, на пам'ятку, як воїни стерегли Божий Гріб і грілися біля вогню,— пояснює дядько хлопчині, що присів біля старших.

— Ей, — озывається другий.— Це звичай давній, як і гагілки. Колись наші предки давні вітали вогнями й співами весну, а ми тепер Воскресіння Божого Сина. Сатана тішиться, що Спаситель світу в гробі, та всяка погань підкрадається до християнських святынь. Розбійники, злодії, що не покаялися, і грішні душі, усе товчеться цієї ночі. А вогонь проганяє темряву з-під церкви, та й сторожити треба, щоб сатана не думав, що відреклися ми Свого Спасителя.

Полум'я підскакує високо, старі липи мигають тінями. Білють тінями крайні хати, і тіні дріжать та щезають у темряві в садах і в верболозах, що поросли за цвінтarem до ріки.

Час-до-часу молоді юнаки привозять возом без коней дрова з села і скидають біля вогню. Ще перед вечором кожний господар налагодив дров біля воріт. Біда такому, що поскупився або забув! Пропадуть тоді ворота або й господарське приладдя з обійстя.

Нераз такий господар помагає сам ламати (сокирою біля вогню рубати не можна) свої ворота — аж тоді дізнається, як полум'я обхопить. Та сварити за це не можна. Пропало!..

Із церкви підійшов до вогню старенький дяк.

— Зимно в церкві. Пальці чисто завмерли... — промовив, сідаючи на колоді й гріючи руки. — Але й вогонь розложили великий! Тільки, хлопці, воріт не чіпайте! Досить того, що навезли.

— А це ми зо старої корчми з глини добули, — сказав юнак, кидаючи дерево на землю. Дубовий стовп чи кусень сволока. Мабуть, у вогні був, бо кінці обгоріли. Уже й порохом наполовину став...

— Зо «старої корчми»... гей, гей! Давно вже забули люди про старого Тиханя, а праця його ще поневіряється в селі, — промовив дяк, витягаючи ріжка з табакою. — Сина його, Щоцького, ще дехто згадує, а старий як не жив на світі. А господар був, на ціле село багач!

— Та ви там вирости в сусідстві біля нього, то й добре пам'ятаєте — завважив старенький дідусь. — Багато ще зі старших у селі пам'ятають.

— Ще малим дітваком я був, — почав оповідати дяк, — як він господарював. У нас не було багато поля, то нераз батько або старші брати йдуть до нього на працю, бо й робити було на чому. Мов фільварок який. Робили ми і за спони в нього. Каже, бувало, мій батько: «То вже, діти, чи заробите, чи ні, але придивляйтесь, як треба господарити. Краще бути наймитом у такого господаря, ніж батрачiti нераз на своєму бідному господарстві. І справді, не знаю, чи вже так Бог давав, що йому все велося. І худоба, пасіка, а наймити, бувало, рвутися в найми до нього. Та й сам працював від світанку до ночі. Здавалося, поволі робив, не спішився, та всюди був лад. Чи на полі, чи на обійті. Соломинка, буває, не впаде йому там, де не треба.

— У неділю чи свято, тільки перший дзвін загомонить, він уже зо своєю жінкою Паранькою іде до церкви. А хай би котрий з наймитів не був або спізнився на Богослуження! У громаді його любили люди. На передновок, чи так кому круто прийшлося з хлібом, усякого порятував. Хоч, бувало, з дороги підійме ломаку і кине на обійті. Колосок зо стерні сковає в кишеню, та жебрак ніколи не відійшов від нього без милостині.

— Мало таких людей на світі буває, яким був Тихань. Платить, бувало, кому за працю, додасть більше, аніж належиться. «То наросло за цей час, як ти працював у мене» — жартує.

— Один-одним був у Тиханів син Івась. Він уже парубочив, як я запам'ятах. Казали, що з малої дитини не заставляв його батько до праці. Звісно — багацький син, одинак. Старий із наймитами в полі чи вдома щось робить, а Івась, як панич походжає. Мама дбала, щоб все було на ньому нове й чисте... Піде, бувало, в місто або в корчмі просидить. А найбільше тягнуло його на фільварок. Там був економ — Мазур, він мав дві дочки. У капелюшках, із парасольками ходили. Оттам і «Ясь» (як звали його панянки) час проводить.

Мій батько зо старим у згоді жив. Ніколи не чув я, щоб зайшло щось між ними. Та раз батько не втерпів:

— Ей, сусідо! Чому Івана не приганяєте до праці? Ось згодом ожените, який із нього господар буде?

— Ще напрацюється. Тільки і його, що погуляє за моїми плечима,— відповідав Тихань.

А Паранька осою скочить:

— Що то тільки дітей у них, щоб іх працею мучити? Чи мало маєтку придбали? Хай заставляють дітей до праці ті, що рукавами грядки міряють!..

Батько замовк. Зрозумів, до кого пісня. Більше не зводив про це розмови, тільки загляне, як Івась вистроєний садом на фільварок прямує, зідхне, бувало, і до нікого слова не промовить...

Чи шкода було йому старого, що сам гарує, чи передчуває лихо, не знаю...

А Івась безжурно гуляв. Прийшла бранка, батько рекламував. Великий маєток, одинак. Пішла чутка через наймитів, що хочуть батьки женити. У селі, хоч знали, що Івась не господар, та вірили, що батько не дасть йому, ні маєткові пропасти. А дехто, остріший на язик, кивне головою: «Егеж, доки діда, доти хліба. А не стане діда, піде торба слідом», — промовить. Уже й в селі згадують, чия багацька дочка піде за невістку до Тиханів. Паранька теж перебирає в думках усі дівчата в селі, що синові радять. А він і думки не має.

— Не хочу сільської з чорними руками,— каже.

Догадалися батьки, куди його тягне. Вговорюють:

— Нащо тобі панянка зо двору? Вона ж не до господарки.

Просяль, щоб не робив сміху з себе та іх пошанував на старші літа. Нічого не помагає.

Батько побачив, що по доброму нічого не вдіє, і каже до нього:

— Задовго я тобі потурав, сину! Хочеш женитися, не бороню. Тільки не в моїй хаті, і за маєтком не впоминайся. Як не викинеш з

думки економівни, не хочу тебе знати. Прийму чужі діти в хату, запишу частину поля. Хто-будь догляне мене на старість!

Почалося пекло в хаті Тиханів. Щодня з Іваном сварка. Нам усе добре чути. Якже ж, як одне обійтися, лише тин між хатами.

Одного разу зайшла до нас Паранька. Заплакана. Радиться у матері, що ій робити. Батько дав знак очима мамі, щоб не говорила багато. Збулись її якось словами, а як вийшла, батько каже:

— Бог із ними! Хай собі радять самі! Пестили змалку, а тепер вже запізно. Не нагнули галузки, то деревина не подасть себе, куди треба.

Пішла по селі чутка, що Іван утік з дому. День-два, уже й тиждень немає Івася, і ніхто не знає, де дівся. Думали зразу батьки, що він в економа, розпитують, а там теж нічого не знали. Як вчули, такий крик підняли на батьків. Пройшов місяць-другий — немає звістки. Ще більше похилився і похмурнів старий Тихань, а Паранька як тінь стала. Куди йде, слізами заливається. Якже ж, рідна дитина! Може, й смерть заподіяє собі, бо нахваляється.

Була вже пізня осінь. Ми з батьком рубали дрова на подвір'ї. Дивимося, скрадається Іван загородою з лісу до хати. У лахманах, сорочка, мов із димаря хто витягнув, а на лиці — глянути страшно. Мабуть, соромився іти селом. Гей, і радости було в хаті. Старий аж заплакав, а матері як би двадцять літ вернулося. Ніхто не зінав, де він перебував за цей час, але видно, що зазнав біди, бо якийсь інакший став. Батьків слухає і поволі береться до праці. Старі радіють. Уже й до нас частіше заходять. Мовби не було нічого.

— Чого батько не привчить, того світ докінчить,— каже, бувало, батько, дивлячись, як Іван іде з наймитами у поле.— Може, й будуть ще з нього люди!

Та недовго це тривало. Не заросла стежка ще на фільварок, не призабув Іван своєї панянки.

Журяється батьки. Уже й сварити бояться, щоб знову не пішов з вітрами. А тут із фільварку післанці приходили почали, шукаючи стежки до батьківського серця. Уже й дідич вговорює Тиханя. Нарешті чуємо: весілля буде.

Стрінув старий батька в саду. Розвів руками. Нічого не поможе. Хай жениться вже, з ким хоче. Колись сам на себе нарікатиме. Уже й люди почали докоряти йому за впертість.

Люди як люди... Де хоті тішиться, що багач із сином клопіт має. Розпирає хліб боки... Де ж, таку драму, як у великих панів,

завели в родині...

— Це ваша справа, сусідо,— каже батько.— Нікому мішатися до неї. Та чув я, що ваші свати запису хочуть. На свої старі літа вважайте! Не ці часи постали, не ті діти...

Перед самим весіллям чуємо, записав усе старий синові. Поле й домівство, лише себе й жінку застеріг у записі.

Як батько почув це, руками за голову взявся:

— Здурів старий! Обоє пропали! Обкрутили їх п'явики польські, а по весіллі докрутять.

Гучне весілля справив Тихань. Ні перед тим, ані після нього ніхто не пам'ятав такого. Молоді шлюб брали у костелі на другому селі, та зі села мало хто був при шлюбі. Навіть батьки не пойшли. По службі в церкві гостили в себе гостей.

Тихань ходить, припрошує гостей. Підійшов до батька з чаркою, та чарка з тримтячих рук упала на землю...

— Ей, сусідо мій дорогий!..— обняв із плачем батька.— Ви одні добра хотіли мені... Не слухав я вас...

А Паранька то співає з кумами, то плаче... Припала до мами і слізами заливається:

— Похорон спроялю, не весілля! Не так я думала сина женити. Хай би й бідну брав, та свого роду... — і не договорює за слізами.

По весіллі зразу було спокійно в Тиханів. Хата простора на два входи, з чотирма світлицями. Дав старий найбільшу кімнату молодим, невісту прибрала по-панському.

Не минуло два місяці, як затісно стало їй в одній. Де ж мало не кожного дня гості! Балі, забави, аж хата ходором ходить. То з фільварку, то з міста підпланків найде, цілу ніч нераз крики, співи, а то й музика грає. Радіє Іван, а молода, як пава, бігає. До нас усе чути. Нераз збудиться батько від галасу й цілу ніч ворковче сердитий.

— Задовго те весілля триває,— каже, бувало.

Пройшло так два роки з тієї пори, як Іван женився. Згадав раз старий, що забагато тих балів крикливих. Хоч яке багатство, то пропаде за ними. Іван не відізвався, тільки невістка сказала, що ім не треба науки, як між людьми жити, а як і втратять який гріш, то свій.

Хотіла зразу стара навчити її дечого в господарстві, та вона, мов мокрим рядном кинула:

— Хай наймичка робить! Я не вродилася до гною й болота.

Відступили ім і другу хату, а з третьої кухню зробили. Обоє старі примістилися в найменшій від лісу. Терпіли обоє. Стара

думала, що хоч онуком натішиться, та дітей у них не було.

Одної днини весною збирався старий сіяти в поле. Він із наймитом у поле, а син із невісткою другими кіньми до міста.

— Де ви хочете сіяти? — питає Іван.

— Казав тобі ще восени, що за лісом під овес зладив нивку, — каже старий.

— Посійте овес на «Рудках», бо за лісом уже не наше поле.

— Як не наше? — питає батько. — А чи?

— Того, хто купив! — відповів син, виїжджуючи з подвір'я, а з воза понісся сміх невістки.

Стойте старий біля свого воза і вухам своїм не вірить. Люди знали в селі, що Іван взимку продав цілий шнур за лісом, та вагалися йому говорити. Та й ще він сам: немов соромився, уникав розмови з людьми.

— А бодай тобі добра не було на цьому світі, як ти прадідівську землю віддав у чужі руки! — закричав услід за сином і припав до воза, аж наймит запровадив його до хати.

Відтоді занехаяв старий працювати. Нераз наймити ходять по подвір'ї, питаютимо його та він відсилає їх до господаря. Скорі відчула господарка, що старого рук бракує. Почало йти Іванові, як із Петрового дня. То кінь охвату дістав, то корову дорізали від конюшини. Незадовго й друга впала.

А тут і стара захворіла. Сохла на очах, і не знати, чи з журби, чи чогось іншого, почала забуватися, пам'ять тратити. Стане, бувало, задивиться кудись і так з годину простотіть. А заговорить, усе не до ладу. Возив старий до захарок, нічого не помагало. Раз йдучи попри кухню в свою хатину, почула, що в кухні збігає. Невістка з гістьми була в хаті. Хотіла поправити на кухні, та невістка так відтрутила її, що стара впала в сінях і застогнала тяжко. Почув Тихань із подвір'я, підняв жінку. До невістки не відізвався, тільки Іванові жалівся.

Та Іван:

— Нехай не лізуть до нашої кухні! Вона тут господиня у своїй хаті! — каже.

Посідали обос старі в хатині. Мовчки сидять. Ні розмови, ні сліз уже немає.

Недовго заважала стара, щораз тратила більше пам'ять. Зібрала одного разу своє і чоловіка білля і пішла прати до ріки — та вже не вернулася. При березі, де прала, втратила пам'ять і впала у воду. Хоч і не глибоко було там, та вже неживу витягнули.

Поховав Тихань жінку, ще більше понурий зробився. До

церкви тільки ходив, як передше, та від людей сторонив.

Іван господарив. Купив пару гарних коней і бричку. Іздить з панею в гостину. У селі посміхалися люди, тільки батько мій, як гляне на старого, жалем проймається. Часто чули ми в селі: то тут, то там пішла Іванова нивка в чужі руки.

Одного дня прийшов батько з села. Чув, що вйті дістав папір, що Іван не Тихань, а Щіхонцій називається.

— Як Щіхонцій?..

— Ось уже і шляхту масмо,— пішло поміж людей. — Незадовго, то й графів діждемося,— посміхалися люди.

Прийшли ми однієї неділі з церкви. Дніна була гаряча, вікна і двері отворені. У наших сусідів баль ще від суботи. Щілу ніч забавлялися. Надійшов старий із церкви додому. Невідомо, що йому тоді сталося. Він перед тим ходив до суду, до адвокатів, у панотця в парохії радився, та всюди казали йому: пропало. Хтось, мабуть, мусів підмовити його, бо впав до хати зо сваркою і кинувся до Івана:

— Що ти робиш, сину? Бійся Бога! Народ у церкві, Богу молиться, а ти оттут із такими... Світу Божого не бачите!..

У хаті зчинилася буча. Здається, побили тоді старого, бо вийшов блідий, мов стіна, і цілий трясся. За хвилину з вузликом і палицею пустився садом у ліс.

Побіг за ним батько:

— Куме Петре! Почекайте! Куди ви?

— Не можу, сусідо, довше! Не можу... Над тим обійстям кара Божа звисає...

Просив батько, щоб вернувся. До себе запрошує, та він лише рукою махнув, навіть «прощайте» не сказав.

Каже батько:

— Побіжи, сину, за ним! Та так, щоб тебе не бачив. Дивися, куди він піде.

Перебіг я садом у ліс, підбігаючи за ним ровом. Дорога під лісом веде в поле. При кінці лісу стояв хрест дерев'яний. Він зупинився, зняв капелюха, припав до хреста і зайшовся риданням. Я стою над ровом у лісі й собі плачу. Не бачив ще, щоб так плакала старша людина. Не знаю, чи молився, бо довго лежав під хрестом, нарешті встав, глянув ще раз на своє господарство і пішов дорогою в поля.

Тільки й бачили його в селі. Кілька літ після цього прийшов лист до нашого панотця з села над Збручем, що там помер такий і такий чоловік із вашої парохії, і що записати його в метрику. Ще й

кілька ринських передали, що оставил Покійний на церкву.

Дав тоді батько на Службу Божу за Його душу і справив поминки. Півсела людей було в церкві.

А тим часом Ясь із Стасею гуляли. Щораз менше поля, уже й наймити залишили, тільки глухий Семен, що Його «Жонцю» звали в селі, тримався ще. Розліталося все, що надбав батько, але й балі почали рідше відвуватись, та й Стася не так часто сукні купувала. Бричку й коні, що купив Іван ще за старого, відкупив дідич. Почали злідні заглядати. Зосталося кілька кусників поля, та до них рук треба, а тут легкий хліб пахне.

Прийняв пан Івана за польового. Він у полі чи на фільварку, а Стася паничів виглядає.

Нарешті чуємо, має бути ліцитація на решту поля й домівства. Найшло жидів повне подвір'я, та селяни потрималися, розкупили поле, а обійстя заплатив дідич і тут заложив корчму. Іван із жінкою опинилися в двірській хатині.

— Що було, то було,— батько каже,— але тепер нам хоч забиратися з-під лісу через оцю корчму.

У корчму, як звичайно, Бог зна, які люди заходять. До того ще в околиці й злодійська шайка звідкись взялася. В другому селі коней вкрадено, в третьому — комору обчистили, в нашему до церкви підкрадалися, та вартівники не допустили. Дехто казав, що злодії з Буковини чи з Румунії. Ватажка їхнього Смолюхом називали. Пішов страх по села, а що вже у нас під лісом, від села подальше! Кожну ніч, бувало, вартуємо по черзі. Захарчить собака, усі зриваємося. Упеклася нам та корчма! За три роки шинкував у ній жид-орендар, аж раз у пізню осінь хтось її уночі підпалив. Набралися ми тоді немало страху, та щастя, що вітер змагався на ліс, а то й була б наша хата згоріла. Згоріло все на Тиханевому домівстві, навіть будинки біля корчми, що вже й самі без догляду почали валитись. Жид із ріднею заледве врятувався.

Вранці чуємо, хтось на фільварку вкрав дві пари щонайкращих коней, і не стало Іvana. Пропав, якувесь маєток Тиханя. Ніхто не знав, де він дівся. Одні казали, що в Росію пішов, інші, що до ватаги Смолюха пристав. Жінка Його служила ще кілька років на фільварку, а потім пішла кудись із села, і ніхто її вже більше не бачив.

Минуло зо двадцять років з тієї пори, як згоріла корчма. Дідич другої не будував, так і пусткою стояло обійстя. За цей час я навчився дяківства і оженився. Пам'ятаю, була тоді так само Велика Субота. Я читав у церкві й вийшов на хвилину до вогню на цвинтар. Біля вогню, як звичайно, дехто розказує, інші дрімають,

бо були пізно свята тоді, й тепло було, як серед літа. Нараз чуємо крик від ріки:

— Гей, люди! Хто вірує в Бога, рятуйте!

— Хтось топиться! Як би мельників голос,— почулося межи людьми, що бігли до ріки, і я з ними.

Над рікою дивимося, нікого ніде не видно, тільки мельник пливе до нас човном і показує рукою на одне місце в лозині. За хвилину виліз з човна і подався з нами в густі кущі верболозів, розказуючи шепотом. Він замкнув млина на свята і йшов до хати. Нараз почув крик у лозині, як би когось мордували. Пристанув, крик почувся вдруге. Пустився бігти дорогою, та злякався і задалеко було, не думаючи довго, скочив у човен. На воді безпечніше, та од села до церкви ближче. Як наробив крику, бачив, як із лозини вискочили чотири постаті й бігли в поле.

Ми пройшли лозиною кілька кроків і почули глухий стогін. У кущах лежав чоловік із зав'язаним ротом. Черкнули сірника і побачили скривлене від болю лице середніх літ людини. Давно голене обличчя заросло чорною бородою, з мутних очей пробивався жах і біль. По обличчі плив із голови струмок крові. Раз-у-раз стогнав. Хтось спитав його, хто він і що з ним сталося. Застогнавши важко, він прошепотів, щоб взяти його до села.

Принесли його під церкву, постелили сірака під нього. Усі цікаві знали, розпитують. Просив води, дали напитися.

Мій батько ще довго вдивлявся в його обличчя, підступив ближче.

— Це ти, Іване?

— Так! — відповів зі стогоном. — Пізнали? Ви Береза, сусід? Теж постаріли... Візьміть мене звідси! Гарячка палить... Не довго вже...

Між людьми почувся шепті... Тиханів Іван... Дехто відступав узад...

— Чого ж ви, люди! — каже батько. — Людина вмирає. Що з ним було — не наша справа. А сьогодні така ніч, що Господь найбільшому грішникові простить, як він кайтесь... Заведіть його до мене.

Положили на віз. Видно, що все тіло побите, бо дуже стогнав. На подвір'ї хотіли занести його в хату, та він благав не робити цього.

— Не варта того,— простогнав.— Завтра таке велике свято. Положіть мене в стодолі... Тепер тепло...

Примістив його батько на своїй лежанці в стодолі. Дехто з тих, що привезли його, зосталися з батьком, помагали обмити

Його і вбрата у чисте білля. Обв'язали рану на голові. Мав зломану руку, кілька ребер і пробиту голову. Як говорив, у грудях клекотіло. Батько хотів послати у місто по лікаря або когось, що знає, як лічити, та він не дозволив.

— Не трудіться даремно,— каже,— та й грошей не тратьте. Мені вже нічого не поможе. Мене смерть перебігла ще в кущах лозини, та Господь дарував кілька годин задля одного... Грішник я великий, св. Сповіді хочу.

Почав оповідати. Казав батько, що ледве розумів його мову... Призвався, як жив ще у своїй хаті, пізнався зі Смолюхом і його бандою. Нераз перетримував у себе крадені речі. А як дідич купив хату його, він таки добре заприязнився з ними... Як побували в цій околиці, то помагав не раз ім. Вкінці вкраяв панські коні, спалив корчму і пішов зі злодіями дальше. Багато лиха накоїв за цей час, багато людської кривди пройшло через його руки. Та не раз ставали перед його очима батько-мати, кликали, щоб залишив це страшне життя... Пригадувалися молодечі літа, церква, село... Іван на самоті гіренько плакав... Ніхто з ватаги не бачив цього. Врешті постановив покинути бандитську ватагу і знову стати людиною. Та відійти від них — це те саме, що вмерти. Кілька було таких, та Смолюх усіх знайшов. Один віддався сам властям в руки і виказав всіх, що були у ватажі, та Смолюх і в тюрмі на ньому помстився.

Він уже чекав, коли ватага перебереться в ці сторони, бо в чужих вагався зоставатися. Весною перейшли вони сюди і тої ночі мали ограбувати кількох багатших господарів, а він мав показати їхні хати. У лозині сиділи і чекали пізньої ночі. Та він дивився, як би вирватися від них. Сидів між ними і снував плян. З-під церкви видно було вогонь, чути голоси... Пригадались батько-мати... Навіть не знов, де батькова могила... А тут щось кликало його піти на недалекий цвинтар, де гріб матері. Припасти до нього і тут хоч умерти, щоб тільки визволитися від цих жахливих розбишак та їхніх учніків...

Вони спали, як він тихцем пішов лозину. Та, не відійшов кілька кроків, як Смолюх зловив його за карк.

— Де йдеш? — спитав його і привів до гурту. Він не відзвивався.

— Покажеш нам хати багачів?

— Ні, не покажу. Хоч убийте, я більше з вами на розбої і на крадіж не піду! Досить гріха взяв на душу...

Ого! — крикнув Смолюх. — Я вже давно, пташко, помітив твої норови. Як так, то ти нам більше не товариш! — і вдарив

Його чоботом у ребро, а решта кинулась на нього бити, куди лише попало. Крикнув кілька разів, йому зав'язали рота, і він зімлів під побоями. Здавалося йому, що тягнули його до ріки, та почули крик на воді й повтікали.

Як скінчив оповідати, віддихав тяжко. Змучився. В очах блисціли слізози.

— Далеко ще до ранку? — спітав шепотом, а по хвилині з жалем: — Чи простить мені Господь?..

Батько потішав його. Згадав про розбійника на хресті, що в останній хвилині життя відпустив Христос йому гріхи. Про грішників із Св. Письма, що каяттям і покутою пішли у Вічне Щастя... До ранку просидів біля нього. Як скінчилася відправа в церкві й люди вернулися до хат із свяченім, пішов батько до священика, щоб негайно прийшов із Святыми Тайнами. Довго тривала сповідь, а на подвір'ї зійшлося багато людей. Відходячи, священик просив усіх помолитися за нього і легку смерть, бо він уже не житиме довго. Незадовго після цього з'явився на подвір'ї жандарм із війтом, та Іван знаходився уже перед обличчям Вічного Судді.

Ми помагали батькові перенести покійного до хати, а другого дня поховали його...

Зійшлися люди майже з цілого села, може й через пам'ять про старого Тиханя, що його так у селі любили. Відпроваджуючи на вічний спочинок, старенький священик сказав до людей на прощання:

— Оце вам, мої дорогі, приклад, як тяжко мститься на батьках і дітях те, що замість змалку виховувати їх в любові до Бога й родичів, до праці й свого народу,— дається ім пестощі й волю робити, що самі захочуть. Багато з вас пам'ятає старого Тиханя. На наших очах виховувався його син. Нераз і я звертав йому увагу, та любов батька була велика, може й занадто, то завела на страшну дорогу. Нехай будуть нам пересторогою слова покійника, що сказав мені вчора по св. Сповіді:

«Із жалем до свого батька покидаю цей світ. Добрий був і побожний, усіх любив, а мене найбільше, та якби я був жив, як треба і дітей мав, інакшим шляхом повів би їх змалку, ніж мене мій батько...».

* * *

Дяк скінчив оповідати. Довкола вогню повисла мертвa мовчанка, ніхто не відзвивався, тільки з церкви лунали невиразні голоси помічників дяка, що читали Псалтир. На греблі шуміла

весняна вода, за лозами кричали дикі гуси. Із галуззя кріспатих лип капала на землю роса...

— Піду, бо мої помічники вже змучилися,— сказав, підводячись із колоди, дяк. — Та це вже й ранок близько. Скоро піchnerеться Утрена.

Дехто від вогню спішив теж додому, щоб зібратися до церкви. Зосталися ті, що прийшли по півночі, щоб відразу бути на відправі...

Під церквою в сусідньому селі забли мало багато світел. Там ішла вже відправа. Маячіла до світла громада людей, над ними маяли корогви. Священик у ризах отворяв хрестом двері до церкви. За хвилину залунали звідти дзвони, звіщаючи день Воскресення. Із голосом дзвонів линула з села воскресна пісня: «Смертію смерть поправ і сущим у гробі життя дарував...». Вона плила чистим весняним повітрям на просторі далекі поля і ліси та й тонула в темній ночі.

У селі почувся гомін. Дорогою йшли до церкви люди. На сході яснів місяць над обрієм. Наставав ясний день...

ПЕРША МОЯ РОЛЯ (ОПОВІДАННЯ КОЛИШНЬОГО АМАТОРА)

Гей, минули ті часи! Згадуєш, якби тридцять літ минулося! Та деколи і згадувати гірко. Погляну нераз на теперішню молодь, як вона до сцени «рвється», — досада бере.

На пробу — двадцять разів за ними посытай, та й ще не знати, де його шукати. А ролі? Ще як молодою чи молодим на сцену вийти, пів біди. Та, не дай, Боже, ролю старої чи старого відіграти!

— Якби так... знаєте... тече... я не дуже надаюся до такої ролі... ось таку, як Оленці дали... взяла б.

Шукай тоді, пане режисере, таку, щоб старою Панасикою чи бабусею на сцену вийшла! Хоч сам у чіпець вбирайся і виступай на сцені!

А то й ніякої не візьме:

— Що день у праці,— примучений.

Нераз, бувало, наробишся за день на сцені, при косовиці чи іншій роботі, ледве тягнеш ноги за собою, та сонце — що тільки скрадається на спочинок, уже нетерплячка бере:

— На пробу йти треба!

Проба нераз по півночі закінчиться. Вранці спати хочеться, та

батько вже з кіньми на подвір'ї чекає. Оттоді згадаєш добрим словом проби і виставу. Та прийде вечір — ланцюгом не прив'яжеш вдома!

Якби так із гробу встав покійний Залісний, що при читальні режисером був, ходили б ви на проби й ролі вчили!

Як скінчилася Визвольна війна, усі, кого не покликала в сиру землю ворожа куля або тиф, поверталися додому. Вернувся й він. Перед війною учительував у нашему селі, за Австрії на війні старшиною був, а потім у нашему війську сотнею провадив. Із Лансгуту, з польського полону прийшов, а з ним кількох, що були в його сотні. Глянути було страшно на них: шкура й кості. Робив заходи за посаду — відмовили, на захід посылали, та він махнув рукою. Відновив читальню, заложив кооперативу, одним словом, у свої руки взяв село після програної війни. А село, здається, на руках було б його носило. Скаже що — слово святе! Слухали й любили. Може, за його вдачу, може, за той шрам на лиці від галерської кулі, невідомо.

Зібрав він раз «стару війну».

— Хлопці! — каже. (А «хлопці» — такі, що декому вже й сороківка минає. Дітей дружити буде).

— Чи проспали ми,— говорить,— чи сили не було, але війну програли. Та хоч пішли наші кріси чортові в зуби, а однострій на світу проміняли, війну вести треба далі. Не крісом, а словом. Відновили читальню, а тепер при ній аматорський театральний гурток заложили. Нехай оті, що виростають, не забувають, хто вони, бо ворог робить своє в школі й поза школою. Хай вчаться, як у світі жити, рідний край любити, а в потребі, то й життя за нього віддати. Книжка і сцена навчити їх.

А «хлопці»? Не треба їм двічі повторяті. Як ще згадав, що прийдеться ще із тими, що тепер забавкою куряву на дорозі збивають, із крісами похідну стрілецьку пісню співати, усі в один голос, як колись у сотні:

— Зробимо все, тільки провадьте!

— Та ви знаєте порядок,— додав Залісний.— Або стрілець, або однострій до магазину! Узяв обов'язок, виконуй, а ні, то слухай, звідки вітер віє!..

Дім читальні «Просвіти» ще з перед війни стояв. Залія в ньому і сцена велика. Почалися проби театральних вистав.

Тоді я ще не парубочив. Ходив трохи до школи перед війною в селі таки до Залісного, а під час війни господарив із мамою, бо батько на італійському фронті був тоді.

Як відчинили читальню, ніхто мене вечорами вдома не

затримає. Нераз мати сварить, що вечеря «каменем стала», та батько: «Нехай там! — кажуть.— Краще читальня, ніж байдики бити. Залісний до злого не доведе».

Ні одної проби не поминув. Скоріше від усіх прийду, бувало, останній виходжу. Аматори сміються:

— Наш Івась засвітить і погасить світло.

Один, що був при УСС-ах, каже: «Як буде війна, Івасю, подамо, щоб тебе справником у сотні зробили».

Посміхаються з мене, та мені байдуже. Сцена і проби — цілий мій світ. Хоч ролі не дають мені, та я кожну ролю з п'еси, яку грають, на пам'ять знаю. Дивлюся нераз, як Залісний вовтузиться з аматорами, поправляє, аж досада бере. Терпеливий був дуже.

Думаю нераз: «Ей, щоб то хоч маленьку мені дали!»

Із часом цілим господарем в аматорському гуртку я став. Треба що кому на сцену, чи куліси переставити, всі до мене! «Піди, Івасю, принеси, подай, перестав» — раз-у-раз. Каже, бувало, Залісний: «Івась — права рука моя!..»

Добрий був чоловік, та раз розсердили його аматори, що хотів двох із гуртка віддалити.

Я дуже не любив, як хто непотрібний на сцені заважає, а вже найбільше допік мені Микола, син нашого сусіди. Щоб хоч поміч була з нього, а то швидяється за кулісами, де й так місця небагато. Сліпий на одне око, ще й гиковий. Та Бог з ним, не його це вина, але що впертий і до бійки охочий! Нераз як малим пасли корови, намив чуба мені. А нечупайда такий, волосся, бувало, все їjakом на голові. Його так і прозвали «Куштрою» в селі. Ніхто не скаже на нього інакше, тільки «Микола Куштра». Стане, бувало, і вихваляється, загикуючись:

— Я,— каже,— ліпше з-з-заграв би ролю, як Петро!

— Ах, іди ти, Кушtro невмиваний! — кажу до нього.— Тобі горобців у городі страшити, не на сцені грати!

Гонять його аматори нераз із сцени, вже й Залісний сварив, не помогає. Грають виставу, не йде між людей, на сцені заважає. Усе якусь причину знайде. Раз мали грати якусь комедію (призабув як називалася). По генеральній пробі чую, як один із аматорів говорить у кутку Миколі, що треба до гурту ще одного чоловіка, і може би він відіграв ту ролю.

— А де ж та роля є? — питася, загикуючись, Микола.

Той пояснює йому, що говорити не треба нічого, тільки з другими в корчмі випивати чарку й слухати, що вони говорять. Як при кінці дії їхні жінки будуть виганятися з корчми, щоб він теж втікав та отягався і позаду всіх біг до дверей.

— А вберися так, як твої татуньо в неділю,— радить Йому. — Ще й люльку візьми. Ми тебе тут зберемо і вуса почіпимо. Тільки не кажи ні кому! Це для тебе я випросив ту ролю.

Я й не догадався, нащо та роля, а Миколу, якби хто на сто коней посадив. Пройшов біля мене, подивився з-під лоба оком, мовляв: «Бач, я таки гратиму на сцені».

У неділю ввечері люди заповнили залю. У нас любили комедію. Я за роботою й біганням не бачив, хто і як вбирав Миколу. Прийшла дія з корчмою. Дехто сидить вже у корчмі, інші приходять. Увійшов Микола, як побачили його люди на сцені, а ще хтось позаду кликнув: «Та то Микола Куштра!» — заля від реготів ходором ходить. Залісний у будці не знає, що сталося. У цьому місці в тексті немає нічого смішного! Глянув по аматорах на сцені, побачив Миколу, аж очима закліпав. Хотів дати знак, щоб я спускав завісу, та дав спокій. Пройшла серед сміху ціла дія, а прикінці, як жінки вигоняють пияків із корчми, здавалося, заля від сміху розвалиться. Пияки кинулися до дверей, а Микола так, як Йому казали, пустився останній. Ще й передній у дверях навмисне сторчака дав і загородив дорогу. Попало тоді пиякам від жінок, а що вже Микола покуштував рогачів і штурханців, то за всіх найбільше. Не скоро заля заспокоїлася від реготу і оплесків. Залісний сам прямо душився від сміху.

Вийшов із будки та до Миколи:

— Який біс вивів тебе на сцену?

А він, облапуючи батьків спенцер на плечах:

А що,— питає,— може зле я відограв? Дасте мені ще колись таку ролю!

Залісний лише махнув рукою, а опісля сварив на аматорів, щоб це останній раз було. Така штука зіпсувати може цілу п'єсу.

Причепився Микола до мене, загикуючись:

— А ти, С-Соломоне, нащо мене вдарив? Моя р-роля на сцені була, а не за кулісами. Ч-чекай, я тобі покажу!

Я дав Йому по плечах навздогін уже за кулісами, як утікав.

— Не страхи мене,— кажу,— минулися твої штурханці, що відбирали за коровами.

Після комедії розписали знову якусь виставу, де більший гурт на сільській вулиці виступає. Каже Залісний до мене:

— Слухай, Івасю! Нам ще одного парубка до гурту треба. Хоч ти ще замолодий, але на сцені в гурті можеш виступати...

Гей, не знов я, що з радості сказати. Ще й ролю дали. Малу репліку, щось із двох речень. Ношуся з тою ролею. Куди йду чи роблю що, на всі лади тих кілька слів виговорюю. Уже в хаті

сміються з мене. Раз уночі крізь сон наробив крику: «Біжіть, ловіть окаяного!» — збудився я тай усіх перебудив криком. Батько сердитий, а старший брат воркоче:

— Застав дурного поклони бити, то він і голову розіб'є! Стільки тої ролі, як кіт наплакав! Якби така велика, як Петрові із-за річки дали, ціле село збудив би!

Після цього дали мені ще одну ролю, теж у гурті, та ще й всі вигуки за народ виговорювати. Себто гурт підтримувати на сцені.

На пробах я добре тримався, та на виставі, не знаю, чи задивився куди, чи що, прогавив собі слова. Другі сказали за мене.

По виставі сміються з мене, а найбільше дівчата: «Наш народ найкраще відіграв сьогодні», — промовляють, ще й «народом» прозвали мене після цього.

Смійтесь, думаю. Прийде ю на мої вулиці празник! Щоб тільки більша роля! Побачите, що Іван уміє!

Чуємо, Залісний «Гриця» хоче відограти на сцені. Аматори радіють. Деякі бували під час війни в театрах на землях Східньої України. Садовського бачили. Не раз, бувало, «Гриця» згадують, а підручник «Ой, не ходи, Грицю», що був у читальні, кілька разів я перечитав.

Скликав усіх Залісний, перечитав цілу драму, щоб зміст знали, пояснив і роздає ролі. Я стою за його плечима і молюся в душі, щоб хоч маленьку мені дав. Слухаю, роздав усі, здається. Навіть гуртові. Мало не плачу. Та чую, як говорить: — Осталася ще одна — Міхоноші-Дмитра. Як ти думаєш, Івасю? Відограєш ту роль?

— Не знаю, — кажу, а сам тремчу, щоб не роздумався та другому не дав. — Може, ю відіграю...

Візьми і вивчай напам'ять! Побачимо на пробах. Може, ю будуть з тебе люди.

Узяв я ролю. Не знаючи, де дітися з утіхи. Це ж моя перша більша роля. Чи в полі роблю, чи вдома, ношуся з нею. Уже тільки кусні зі зшитка зосталися. Вивчив добре напам'ять.

На пробах каже Залісний:

— Добре! Я ю не сподівався. Тільки ту сцену в лісі, де ти гуртові диригуєш пісню, поправити треба.

— Із вимахом і «крамогоном? — питаю.

— Егеж, або заскоро, або запізно в тебе виходить. Треба разом із піснею, щоб здавалося, що гурт співає за тобою. Пробуй

десь на самоті й співай при цьому. Раз-у-раз вправляй!

На другій пробі було трохи краще, та бачу, що Залісний не дуже вдоволений. Переробив кілька разів зо мною і гуртом ту сцену.

Якби так взимку, замкнувся б у стодолі, то й ніхто не чув би й не бачив, а тут літо, всюди чути. У полі теж не добре. Побачить хто,— «Щось бракує Іванові»,— скаже. Уже й так, як іхав у поле і повторяв ролю, жінки, що несли хмиз із лісу, рознесли по селі, що я сам до себе кричав і сміявся.

Прийшла остання головна проба в суботу. Другого дня має відіграватись вистава. Після проби каже Залісний:

— Із такою грою, як сьогодні, можемо сміло виступати.

У мене дух уступив. Прийшов із проби, а тут уже дніє. Вивів я коней із стайні. Треба попасті в загороді підлісом, заки до церкви не задзвонянять. Іду під ліс і співаю... Довкруги краса природи, не налюбуєшся! На сході червоніє, ще трохи, трохи, і вигляне сонце. Співають у кущах пташки, а на листі і траві блищить роса, аж переливається... Так радісно, цілий світ пригорнув би до себе!.. Та що згадувати...

Старенький Козуб, що живе під лісом, вийшов до воріт і бубонить молитву. Поздоровив я його, пустив коней у загороді, спутавши до пари. От, тепер я повторю собі ролю. Ту сцену з вимахом. Ніде нікого не видно, за горбом голosi чути, певне теж хтось коні вивів. Та це далеко.

Зайшов я за кущі в рів, вирізав «крамогона» і давай співати й диригувати, мов переді мною не кущі, а гурт хлопців і дівчат. Співаю, увірву, де треба і знову співаючи диригую. Добре йде!

Та при цьому побачив я старого Козуба, що стояв за кущем із переляканими очима, і як я крикнув, він почав щосили втікати. Я зареготовався, а він ще швидше потюпав. Аж біля своїх воріт оглянувся.

«Чисто перелякав старого,— думаю.— Треба буде перепросити, як вертатися буду з кіньми».

Повторю далі ролю. Сцену з колядою і з біллям над рікою, усе за порядком, як у підручнику стоїть. От, це місце вивчити ролю!

Нараз причулося, що хтось стоїть над мною у рові в лісі. Глянув, із одного боку підкрадається Микола, з другого Свирид, що наймитом у багача Остянка служить, а з кущів старий Козуб якийсь знак дає ім очима.

Побачив Миколу. «Чекай,— думаю,— він часом любить жарти».— І давай по-собачому із рова брехати на нього... Та

Козуб наробив крику:

— Беріть, беріть його, хлопці! Те-те він, Бог знає, що може накоїти! Треба батькові дати знати.

Дивлюся, Микола зо Свиридом у рові до мене з обох сторін підходять. Я думав, що боротися хочути, та й скочив до Миколи, щоб зловити півперек, та тут Свирид схопив мене із-заду і крутить мені руки. Микола й собі припав до мене. Оба з уздечками, в'язати хочути.

— Шо ж ви? — кричу і борюкаюся з ними.— Чого хочете від мене?

Кинувся я на Свирида, Микола не пускає, обернувся до Миколи, Свирид уздечкою руки в'яже.

Старий Козуб з гори ще й підганяє. Бачу, що не жарти.

— Пусти, чортє! — кричу до Миколи. — Здурили, чи що? Та ж я ролю вивчав...

— А я не казав! — бубонить старий Козуб.— Ті кумедії не одного з розуму зведуть.

Зв'язали руки мені й ноги, поклали на рові. Я вже говорити, ні дихати не можу. Вони теж досить змучилися. У Миколи рукав від сорочки теліпається, а Свиридові, не знаю, ліктем, чи ногою, носа розбив, усе лице в крові.

Замало не плачу. Агій на вас! Подуріли чисто!

Старий Козуб мов і не чує:

— Постійте, хлопці, біля нього,— каже,— а я за батьком побіжу. От нещастя, от випадок!

Прибіг батько за хвилину:

— Що з тобою? Чому ти коней до дому не ведеш?

— Та як поведу, як зв'язаний.

— Хто зв'язав тебе?

— А ось ті,— хотів показати на своїх напасників, та вони десь зникли.

Розв'язав батько мене, назвав тричі дурнем ще й хотів уздечкою по плечах дати, та я побіг чим швидше до коней.

По дорозі побачив я, як Козуб виглянув, перестрашений, із-за хлівчика та скоро скрився.

— Чекай, старий,— подумав я,— прийдеш, щоб тобі під лісом зорати!

Удома батько насварив за те, що з такими дурнями, як я, бійку чи заваду заводить, і пішов до церкви.

Я теж зібрався. Біля церкви народ чекає. Заразо ще. Дивлюся,

чомусь на мене всі поглядають, дехто так пильно дивиться мені в очі. Перейду, шептіт чую за собою.

Що таке, думаю. Може, що з одежі на мені не так, як треба. Оглянув себе, усе в порядку: гарасівка зав'язана, убрання нове — чисте, черевики блислять. Повів кругом себе ще раз — нічого немає.

Підійшов до своїх ровесників. Заговорив, відповідають, та так якось, ніби кожний втекти від мене хоче. Стороняться від мене. Почав я жартувати, та ім не до жартів. Переглядаються між собою. Пішов я на хори, став, як завжди, між тенорами, відступили від мене, самого оставили. Дивно почувати себе став я.

По дорозі минаю гурт жінок. Про щось голосно розмовляли. Я зрівнявся, притихли, тільки всі як одна очима за мною водять.

— Та то, кумо, тільки по очах можна пізнати,— чую за плечима. — Навіть на лиці поблід. Так само було з Гарасихою, може, пам'ятаєте.

— Бідний Захарко,— каже друга. — Стільки дітей виховав, і всі здорові, аж оцей, наймолодший... Хай Бог боронить від такого....

Еге ж, це про мене. Згадали батька, але чому Гарасиху, що, кажуть, колись із розуму зійшла? Іду і сам собі не вірю.

Удома батько, мати й брати мовчать. Посумніли, тільки раз-у-раз на мене поглядають.

Пообідали ми, я сиджу в хаті. Світ мені не мiliй. Чи справді зле зі мною, чи людям що сталося, не знаю. На подвір'ї забрехала собака. Батько вийшов надвір. Чую, з Залісним говорить:

— Де ваш Івась?

— У хаті сидить,— відказує батько.

— Що з ним сталося?

— Не знаю. Прийшов задуманий із церкви. Ми в хаті нічого не спостерегли по ньому.

— У селі говорять, що щось недобре з ним. «Приступило», кажуть, до нього. Що йому? У церкві я не бачив його.

— Мене багато питали,— каже батько,— а Козуб ще вранці прибігав, та я виганьбив старого.

Вийшов і я з хати. Привітався із Залісним.

— Де ти був, як вийшов із читальні після проби? — спитав мене.

— Коней пас у нашій загороді під лісом.

— Чого ж ти по деревині дерся, кричав та брехав по-

собачому?

— Я повторяв ролью, оту сцену з «вимахом».

Як почув Залісний, за боки зі сміху взявся.

— І старий Козуб тес бачив?

— Та бачив,— кажу. — За малим до ясеня себе не вбив, так утікав.

— Ну і спіткала тебе пригода, Івасю! — сміється Залісний. — Добре, що я прийшов сюди. Хотів уже сьогоднішню виставу відложити. Учора вислав запрошення на села, треба було знову посланців посылати, щоб відкликати. Ходи тепер зо мною до читальни! Там треба дещо приладити до вистави.

Ввечері народу зійшлося на виставу, що місця не стало. Панотці з сусідських сіл приїхали. А вистава пройшла так гарно, як ніколи попередньо. Залісний аж руки потирає, такий вдоволений.

Панотець зі сусідського села прийшов на сцену, нахвалитися не може.

— Оце гра! — каже.— Як професійні артисти! А де той ваш міхонюша? — питає.— Та ж це талант! Його до міського театру дати, вийшов би першорядний артист-комік із нього.

Я слухаю, що панотець говорить, і думаю:

«Еге! У селі хоч загорода є під лісом! Є де ролю вивчати. А в місті ніде дітися. А якби підглянули, хто знає, де опинився б. Не хочу до міського театру».

Кільканадцять літ після того я грав ще на сцені. А Микола ніколи більше ані заглянув за куліси...

СІЛЬСЬКИЙ МУЗЙКА (ОПОВІДАННЯ)

Коли Василь Середюк вернувся з війни додому, то Гафія заголосила, щоб на ціле село було чути:

— Де ж, люди добрі! Одні повернулися до села здоровими, кількох каліками, а той... сліпий! Цілком зір втратив...

— Бідний Василь, нещасна й Гафія,— пішло по селі.— І що вона вдіє тепер зі сліпим-калікою? Ні життя, ні смерти. Ще така господарка! Чекала повороту, а тут таке нещастя.

Кинулася до Василя, щоб привітати, та мало не зомліла. Зайшлася плачем, аж сусіди збіглися.

— Що з тобою зробили, Василю? — ридає, а малий Богданко, що тільки й запам'ятив батька, як той з італійського фронту повернувся був перед двома роками, почав і собі плакати.

Стойте блідий Василь серед хати і слова промовити не може. Плаче сліпими очима, губи трясуться з жалю від такої зустрічі.

— Не плач, Гафіє! — каже, шукаючи рукою стіну й лаву, щоб присісти. — Я знаю, що зле зробив. Не треба було вертатися. Греке життя з калікою. Та... я... не міг... Так тягнуло мене до рідного села... почути твій... Богданків голос.

Говорить, та ледве вимовить слово. Хоч чоловік шлюбний, та знає, що буде ій тягарем до смерті. Йі потрібно господаря, рук до праці, а тут таке сталося. Не винен тому... Сам не знає, як це сталося, що граната не розірвала його, як кількох, що були з ним тоді. Як ішла десята бригада УГА під Гологорами в наступ, вдарило стрільно в берег окопу, в якому затрималась на хвилинку його чета. Він втратив пам'ять: аж на підводі, що везла іх до шпиталя, довідався, що його присипало. Чув біль в очах, якби вогнями пекло його, а лице пашіло.

Як УГА відходила за Збруч, поїхав зі шпиталем із Тернополя до Винниці. По Наддніпрянщині тинявся в шпиталях, що переходили з рук до рук. Із українських до більшевиків, а то до Денікіна. Аж в Одесі сказали йому лікарі, що світу Божого більше не побачить. Оце підвіз його до села якийсь дядько, що іхав зі станції. Та він знає, що тут йому не бути. Нащо комусь заважати. Побуде день-два і гіде в світ шукати хліба.

— За прошенним хлібом? — заголосила Гафія. — На сміх і ганьбу мені і родині? Що скажуть люди? Нікуди не підеш!

Людей повна хата. Розпитують, жінки втирають заплакані очі. Василь єсть біля стола й слухає. Не та Гафійка, що була колись. Як був здоровий, була любов... А тепер? Та він цього сподівався... Ще тоді, як лікарі сказали.

Богданко малий підступив боязко до батька і дивиться, як він несміло ложку несе, рукою по столі за хлібом водить. Дивно малому.

По одному люди розходяться. Деякі в поле ішли, інші з поля і вступили по дорозі. Жнива, немає часу на довгі розмови!

Гафія теж зібрала полуденок і понесла женцям на поле. Сказала, що вернеться скоро.

Василь, як тінь, по обійті ходить. Богданко водить за руку, щебече:

— А ось та груша, що ти садив, тату. Правда? Мама казала.

Присів на перелазі. На очах туман, а в голові ще темніше.

Нехай би вже каліка, та щоб був багатший. А Гафія? Поль й обійстя — усе її.

Покійний Панас, його батько, бідний був. Троє дітей: найстарша Ганна, він і молодший Петро. До Ганни прийняв батько зятя до дому. «Хлопці скоріше знайдуть собі долю, а дівчина без маєтоку що варта», — казав, бувало. Василя посылав до кравця, а Петро столярства навчився. Не зле жилося Середюкам перед війною. Старий, доки міг, гайовим був у лісі, Василь за кравецтвом, а Петро то в людей, то вдома майструє. Обидва ремісники добрі, роботи — ані ради дати. Ганна із зятем то вдома, то в людей роблять. Ні голодно, ні холодно в Середюків. Ще й Василь змалку навчився на скрипці грati. Грає по весіллях і все щось заробить. Ще як ходив в школу, приніс раз Панас скрипку від лісничого. Припадала порохом на поліці. Сільський музик Федір поладнав, почіпив струни, і малий Василько не розлучався з нею. Грає, бувало, аж люди дивуються. Нераз учитель і панотець згадують Панасові, що школа таку здібну дитину тримати вдома, та Панас тільки здвигне раменами. Де йому дитину до школі посилати! Хатина і город — оце весь маєток. Дякувати Богу, що й так якось кінці стягає докупи.

Вирости обидва, парубкувати стали. Оба подібні до себе, що й годі пізнати, котрий Василь — котрий Петро. Мов близнюки.

Як Василь вислужив у війську, задивилася на нього багацька дочка, Гафія. Чи на весіллі скрипкою причарував дівчину — ради немає. Уже й Панаси обое вговорюють:

— Зависокі пороги, сину! Нашо тобі?

Та чують, що в багача Остяка пекло в хаті. Якби хто зілля дав дівчині:

— Як не піду за нього, то за нікого віддаватися не буду, — каже. — Чи злодій, чи пияк? Бідний, але гідний. Не буду бідувати.

Тривало це з півроку. Подивилися багачі, що не дадуть із дівчиною ради. Виїжджав один господар з ріднею до Бразилії, купив Остяк обійстя.

— Оце твоє, — каже до Гафії. — Якби йшла заміж за кого треба, дав би те, що знаю. А так даю три морги поля до обійстя, і йди собі від мене та слухай скрипку Василеву. А до мене ані ногою, і батьком не зови!..

Плакала Гафія гіркенько, але поставила на свому. Панас влаштував весілля, бо багачі навіть чути не хотіли.

Господарять обое. Василь шіттям коней відробляє, постачає всього до хати. Не кається Гафія. Чого ж? І в полі, і вдома й всяку роботу зробить, її шанує — любить. Спокійно живуть, щасливо.

За рік прийшов на світ Богданко, не втерпів старий Остяк — прийшов на христини. Утішився внуком і на радощах сказав при кумах Василеві, щоб другого дня пішов із плугом на ниву «Дубняки». Там два шнури вкупі. Це Богданкові. За тиждень зробив запис у нотаря.

Якого ще щастя треба? Старий часто приходить, внуком бавиться. Тільки мати й решта рідних завязлися. Ані ногою не вступають. Де ж, замішався «жебрак» у багацьку родину! А Василеві батьки раз-у-раз звідуються, в роботі помагають. Стара Панасиха більше тут, ніж у себе. Полюбила Гафійку, що не «гонорна», хоч і з багацького роду.

Недовго тривало це щастя. За два роки після весілля війна вибухнула. Пішов Василь на перший поклик. Довго не давав вістки про себе, бо село було під кордоном російським. На італійському фронті поранений був. Аж як розпалася Австрія, вернувся додому. Та не довго. Творилося військо молодої української держави. Зголосився в повітовому місті, а звідти пішов під Львів. За цей час обое Панаси на тиф умерли...

Сидить Василь і проходить думками минуле. Що ж тепер буде? Чус, що холодом повіяло між ним і Гафією.

Хтось дав знати Ганні, що Василь вернувся. Прийшла з Петром. Обнімають брата, сестра із плачу втриматися не може, виплітує:

— Не знаю, сестрице,— каже Василь,— що мені тепер робити. Чую, що там було мені гірко, та й тут не солодко.

Прибігла з поля Гафія, просить до хати. Порається біля кухні та слова не промовить, ні в очі ні кому не дивиться. Раз-у-раз важко зідхас.

Залісний, учитель, що теж недавно з польського полону вернувся, обняв Василя й каже:

— Тяжкий хрест, друже! Дорогою щіною прийшлося нам здобувати волю, та на дармо. Стільки могил, калік і неволі. Та не можна падати духом. Прийде час, що сонце ще засвітить.

— Тільки Василеві не бачити вже ніколи! — зідхнула Гафія, та так понуро, що Залісний завагався далі говорити. Відчув, що між подружжям ладу не буде. Пригдалися слова Кобзаря із «Невольника»:

*Бо не буде того дива.
Може, споконвіку,
Щоб щаслива була жінка —
З сліпим чоловіком!*

До пізньої ночі розмовляв. Прийшли привітати побратими,

що були разом із ним у сотні Залісного.

* * *

Минув тиждень, другий. Василь немов чужий у своїй хаті. Гафія рідко заговорить до нього, тільки Богданко припадає до батька, розпитує, за руку водить.

Добув батькові скрипку з комори. Узяв Василь у руки, спробував, потягнув по струнах... Згадав своє парубоцтво.

Присів у саді під грушою і заграв.

Залісний, що ішов до читальні в цю хвилину, спинився на дорозі. Слухає і сам собі не вірить. Він теж музика, але ота гра Василева! Де він так навчився?..

Здається, не грає, а говорить скрипка. Пливе садами пісня про життя тихе й щасливе, про ясне сонце, про вечори, замаяні весняним цвітом. Переливаються звуки і тонуть далеко під лісом. Нараз задрижали, мов тривога понеслася зі струн. Мов хмарки збираються перед бурею. Ще й трохи чути грім, зойки, і скрипка плаче. А далі чути маршову пісню. Стрілецьку пісню, що зве до бою. Знову буревій і зойк. Нараз піднісся тон високо, і зойк на струнах гру зриває. За хвилину знову чути гру, немов скаргу і жаль за втраченим щастям. Невольницька пісня ридає...

Не втерпів Залісний, пішов у сад.

— Це я, Василю! — сів біля нього. — Що це за мельодія, що ти її грав?

— Е, один професор в Одесі навчив мене. «Танок війни», — пояснює Василь.

Молодий ще був. Син дідича з Полтавщини. Славний музика. Якраз перед війною вернувся з Італії. Як вибухла війна, змобілізували і... дослужився. Під Перемишлем урвало ногу. Він уже довго перебував в шпиталі, ходив на протезі. Полтавщина була тоді в большевицьких руках. Дістав вістку, що батьків розстріляли. Ніяк було вертатися. Казали, що приїздila одного разу в шпиталь дочка генерала. Перед війною мав бути шлюб. Та після цього не бачив її більше. Казали, що вийшла заміж, а він своє горе виливав у грі на скрипці. Сяде, бувало, влітку в парку біля шпиталю й грає. Цілий шпиталь крізь відкриті вікна слухає його мельодій. Раз наткнувся на нього Василь і попросив скрипку.

Відтоді й заприятелювали.

— Друже невидючий,— каже до нього. — Ти більше бачиш душою, ніж бачив би очима.

— Він казав правду,— промовив Залісний. — Гірка доля навистила тебе, та Бог дав талан у руки.

— Грою жити не будеш,— каже Василь. — По базарах і відпустках грати, то краще...

— Побачимо, друже. Я підготувляю концерт під осінь. Тоді й попрошу тебе, щоб ти грав на ньому.

Проходять дні Василеві за днями. Усі, як один, темні, без надії. Піде в село, до сусідів. У читальні слухає щовечора, як Залісний переводить проби.

А Гафійка з кожним днем стає все більш понурою. У селі люди говорять різно. Що Василя морить голодом — хліба жаліє і з хати вигнати хоче. Жаліють люди в селі одні Василя, дехто Гафійку. Яке то життя? Тільки завада в хаті.

Раз прийшла Гафійчина мати. Василь під вишнями крізь відкрите вікно чує розмову.

Гафійка плаче, а мати їй у відповідь:

— То, донечко, Бог покарав,— каже,— за те, що не послухала батька ні матері. Чи зла ми тобі бажали? Пішла за «діда», а тепер ще й води сліпого. Краще, щоб був загинув, були б розв'язані руки! Хто тепер тобі порадить? Сама ти завинила.

Нераз Василь це чує і від Гафії. Що робити? Треба вступитися з хати.

Довідалася від людей Ганна і стрінула насамоті Василя. Питає, чи правда це, що люди говорять.

— Ні, сестро,— каже Василь. — Це все неправда. Гафія добра. Злі язики.

Та люди не сплять, усе бачать і чують. Як Василь то в стайні, то в шопі ночує, бо Гафія не пускає до хати. Як Богданко виносить нераз батькові хліба, щоб мати не бачила...

Заговорили в селі. Уже і панотець дізнався. Посилав по Гафію.

— Що ти робиш, жінко? — питав.— Стільки інвалідів вернулося з війни, і всі туляться біля своїх рідних, а ти що починаєш?

Та Гафія немов і не чує. Пустив хтось вістку по селі, що тільки Василь з обійстя, тоді прийме когось до себе. На віру житимуть. Уже й знають, хто до Гафії підбігає.

Раз почув Василь знадвору крик у хаті. Богданко плакав. Увійшов у хату, Гафійка б'є, а малий аж заходиться.

— За що ти б'єш дитину? Що він зробив?

Кинувся наосліп, щоб вирвати хлопчину.

— Жебрацький накоренок! — скричала розлючена.

— Чого ж ти? Це ж і твоя дитина. Нащо тяжко бити?

— Ще ти будеш мені докоряти? Мало того, що втопила себе за тобою!

— Слухай, Гафіє! — каже лагідно Василь. — Я знаю, що тобі тяжке життя зо мною. Я вступлюся тобі з обійстя.

— Хоч би й зараз! Краще б ти пропав був, ніж мав сліпим вертатися!

— Не клени, жінко! — просить тремтячим голосом Василь. — Я цього сподівався, ще як зір втратив. Любов твоя, це були примхи багачки. Бог із тобою! Живи і будь щаслива! Не буду тобі заважати.

Вийшов на двір. У стайні взяв наплечник і скрипку та, наляпуючи ціпком дорогу, подався до воріт. Малий Богданко, що хлипав у сінях, вибіг за ворота, схопив за руку:

— Де ти йдеш, тату? Вернися, не йди нікуди!

Гафія вибігла, вхопила дитину за руку й повела до хати.

Іде Василь і спотикається. Держиться кийком над ровом краєм дороги, бо дорогою то віз проїде, то дехто перейде. У селі димом заносить. Вечоріє. Питають його люди, куди пустився, та що кому говорити? Що вигнала жінка з хати?

У читальні чути гамір. Пісні й жарти молоді. Пустився туди.

Хтось дав знати Залісному, що Василь на сходах сидить, Залісний якраз збирався починати пробу. Вийшов, питає Василя, чому не зайде в домівку. Розказує Василь про своє життя з Гафією, відколи вернувся. Усе, що скривав перед людьми, говорить.

Залісний вислухав і сказав хлопцям із проби, щоб скликали правління читальні і запросили війта з радними.

Посходилися господарі. Війт і радні — свої люди, у селі не було поляків. Почав говорити Залісний про Василя. Що ніде Йому дітися. Жінка з хати вигонить, у сестри Ганни на батьківщині теж добро не переливається. Діточок кілько, ще й чоловік у лісі підрівався і хворіє. А сором буде громаді, як Василь піде по чужих селах за прошеним хлібом.

Пішов гомін між присутніми. Різно подають поради. Дехто хоче Василя брати до себе. Підвісся старенький радний Причепа.

Сумно воно, панове громадо,— каже,— що шлюбна жінка цурається чоловіка. Для цілого села сором. Проти Божого і людського закону. Та ради на це немає. Маєток — увесь її. Василь як би за приймака був у неї. Сестра Ганна взяла б до себе, та Йому там було б гіркенько. Ми з паном війтом старалися за

інвалідську пенсію для нього: відмовили. У війні проти «панства» — держави — зір втратив. Тут чую, що дехто з господарів хоче його взяти до себе. Це дуже гарно. Хай Бог благословить за це й ваші родини. Але, хоч я не вчений та найстарший віком між вами, спитаю з простого розуму: чи ті всі, що полягли в недавній війні, поклали голови тільки за свої родини й за одиниці в селі? Чи Василь тільки задля своєї рідні зір втратив? Треба нам усім громадою подумати над тим, щоб він не скитався попід чужі пороги, а зажив між нами так, як Йому належиться. Нехай підростаючі діти привчаються, що вартують ті, що понесли жертву за рідну землю.

Вкінці врадили спорядити кімнату в громадському будинку, де через сіни громадська канцелярія, і там примістити Василя. На цей час, заки готова буде, забрав до себе один господар.

За два тижні після цього Василь зажив у «своїй» хаті. За цей час поставили піч, жінки побілили хату, ще й образи святих принесли й заквітчали квітками. Брат Петро змайстрував ліжко й стіл. Залісний доглядав за всією роботою.

Дякує Богові Василь за людей добрих, що пожаліли його у недолі. Ганна щодня прибіжить, істи принесе, білля випере. Сусіди теж дбають про нього. Деколи прибіжить Богданко, як іде зі школи. Часом засидиться в батька, і додому не хочеться, але батько каже йти. Про матір Василь не питає, хіба сам хлопчина заговорить. Раз казав малому, щоб нарізав лозини, що росте за садом. Приніс Богданко цілу в'язку, поміг батькові колоти та стругати. Пробує Василь кошики плести. Виплів один, облапує руками, другий починає. Жаліє, що не бачить помалювати плітки фарбами, кращі були б. Побачили сусіди й дивуються. Мов не сліпого робота. А як приходить час на весілля, раз-у-раз кличуть його грати. Із сусідніх сіл приїжджають.

А Гафія господарить. Рідко з ким в бесіду заходить, а про Василя не згадає ніколи. У селі перестали злі язники говорити, не чути щось злого про неї. Нераз на самоті задумається, зідхне і знову береться до праці. Дехто каже, що кається за те, що так поступила з Василем.

* * *

Пройшла зима. Радіє світ весною, забліли сади вишневим квітом. У місяці травні щодня вечорами правиться в церкві молебень до Пресвятої Діви. Як люди вийдуть з церкви, малий Богданко веде батька під фігуру, що стоїть на горбку за селом під липами. До пізнього вечора грає сліпий музика, і пісня в честь Марії пливе селом далеко понад руслом ріки. Мов чарами обвіяв

хто село. Слухають люди мовчки і зідхають. Аж як скрипка замовкне, розходяться.

Раз Залісний роздав ролі з «Невольника». Скликав театральний гурток, прочитав п'есу і каже до Петра, Василевого брата:

— Ти гратимеш ролю Степана. Вивчай цілу ролю, але останню дію, здається, ти грати не будеш.

Петро виступав уже кілька разів у головних ролях. Трохи дивно йому, та не каже нічого.

Частіше заходить тепер Залісний до Василя і довго там засиджується. Ще й бандуру, що сам змайстрував, приніс йому, щоб вчився грати.

На генеральній пробі аматори цікаві чекають, хто буде грати ролю Степана в останній дії. Пройшли три дії, а на четверту кличе Залісний Василя з Богданком, що сиділи в кутку під сценою. Показує Богданкові, звідки й кудою вести батька з-за сцени, де присісти на колоді біля воріт. Три рази переробив ту дію.

Другого дня, у неділю, заповнила публіка по береги зали. У селі перший раз грали «Невольника». Багато людей чули про цю виставу, дехто в театрі бачив. Не дивно, що так любили й досі люблять цю п'есу наші люди. Покійний Кропивницький, переробляючи поему Шевченка, знов, що вона не постаріється ніколи.

Ось піднесено заслону на четверту дію. Сумус Ярина, ні співи, ні подруги не милі... Немає Степана, і стільки літ ніхто вістки не подасть... У черниці збирається... А старенький батько зігнувся донизу з журби. Може, й кається, що вислав Степана слави здобувати...

Попри ворота йде сліпий кобзар із малим хлопчиком — проводирем. Іде й спотикається, невидючими очима по сцені водить. Присів на колоді, біля нього хлопчина. За хвилину струни заговорили, і понеслася пісня-думка козацька:

У неділю рано-вранці
Сине море грало:
Товариство Кошового
На раді прохало:
Благослови, отамане,
Байдаки спускати,
Та за Тендер погуляти,
Турка пошукати...

Пливс зі сцени пісня про похід козацький, про бурю на морі,

про бусурменську неволю. А як розказує про Степана, що його турки-яничари в утечі зловили:

... До стовпа в'язали,
Очи вимали...

Понісся по залі плач жіноцтва і зідхання тих, що недавній полон перебули. Та крик Ярини все притишив... Пізнала Степана і припала до нього. І батько радіє... Пригортують сліпого....

Як упала заслона, не скоро публіка прийшла до себе. Чи з жалю, чи з радощів — заніміла. За хвилину загуло в залі від оплесків з викриком признання. Аматори із Залісним з'явилися на сцені. Побачили люди Петра й Василя. Пізнали, що два брати одну ролю грали.

В залі почали виходити. Дехто з передніх місць прийшов на сцену зложити признання Залісному й аматорам.

Залісний пустився помогти Василеві скинути верхню одіж. Глянув, за кулісами Гафія стоїть. Заплакана, бліда. Питає її, чи за Богданком прийшла.

— Ні, я за Василем,— каже несміло і припала до сліпого:
— Василю, прости за мій нерозсудний розум! Прости і ходи зі мною додому!

Хтось із аматорів, думаючи, що заля вже порожня, підніс угору заслону в ці хвилину. Біля дверей товпилося ще багато людей. Поглянули на сцену. Старенький пан-отець, що йшов позаду, подивився на Василя і Гафію...

— Славити Бога! — каже. — Здається, що це остання дія Василевої драми.

Незадовго Василь, Богданко і Гафія пішли до своєї хати.

За тиждень стрінув Залісний на дорозі Гафію.

— Як вам живеться, Гафійко? — питає. — Як ваш «Невольник»?

— Ой, пане! Скажіть, що мені сталося? Чого я розум утратила? Сором тепер людям у вічі подивитися! — каже несміливо.

— Хіба ж він тепер бачить, що ви помирилися?

- Ой, він ні, але я прозріла, відповіла з докором в голосі й побігла на сіножать, де робітники гребли сіно.

* * *

Пройшли роки з цієї пори. Давно вже в гробі Залісний, немає в живих і Гафійки. Тільки Василь, кажуть, жив ще довгі роки і

дочекався того, що хату і поле забрали до колгоспу. А скрипку давно вже закинув. Ще тоді, як уночі прийшов Богдан до нього і пріпав до його рук:

— Простіть, тату, що оставляю вас одинокого, та ще й каліку... Мене кличуть... Ще цієї ночі мені треба там бути....

Простяг сліпий над ним руки:

— Іди, сину! Хай Бог і свята Покрова ведуть тебе! Може, ти знайдеш те, що я втратив ураз із очима...

Від тої пори перестав грати. Ходить по селях між добрими людьми. Часом спиниться під селом і слухає довго. Чи з вітром чує стрілецьку пісню з тих часів, як ішов під Гологою, чи голос Богданків із далекого світу кличе батька, ніхто не знає...

ІЗ ДНІВ НЕВІДОМОГО ЗАВТРА

Жовтень 1944 р. Помалу ступають тяжкі немецькі коні з возом, повним дерева, до тартаку. Фірман, старий німець-австрієць, сидить високо на возі й мугиче під носом пісню, витягаючи її протяжним голосом альпійських пастухів. Оподалік за возом іде скиталець з України. На возі незручно сидіти, і він іде, розглядаючи села й околицю. Хоч пізня осінь, але такий ясний, погідний день. З дерев облетіло листя, а на яблуньках при дорозі подекуди ще жовтіють або червоніють яблука. Гарна ця Австрія, ані знаку, що вже п'ятий рік воює, прилучена до Німеччини — до Третього Райху. Та скитальця не тішать оті образи краєвиду, інакші думки снуються перед очима. Далекий рідний край, такі дорогі, хоч від тих австрійських осель рідне село й долина. Скільки горя зазнали вони за останні роки! П'ять років тому прийшла навала зі сходу, закріпили на свій лад країну після поляків. По двох роках друга, вивінувана в модерну зброю, посунула з заходу по рідній землі, витискаючи ворога на схід. Та ось знову переміна. «Залізна» німецька армія захліснулась і з тяжкими боями відступає назад.

Пригадуються останні хвилини, як покидає рідне село й родину. Хотів тікати разом з родиною, та дружина не схотіла:

— Ти бачиш, що робиться! Німці вже пропали, а червоні зайдуть до Берліну, може й далше. Куди втікати? Вже краще, коли гинути, то на своїй рідній землі.

Він не настоював, хоч залишатися не міг. Знав, що загине, як не зразу, то десь за Уралом. Та й в дорогу пускатися нелегко й страшно. Хто знає, що жде на тій дорозі? Бомби з літаків, голод,

може й хвороба! Та не було іншої ради. Наплечник з біллям і хлібом, і «Бувайте здорові, жінко з дітьми і рідні пороги!»

Залишаючи хату, бачив, як за рікою червоноармійці грабували районову молочарню, а німецькі літаки на їхній натовп скидали бомби.

Потягнулася довга дорога на захід крізь оселі Галицької землі пішки аж на Словаччину, а там до Австрії, до бараків Штрасгофу. Прокляті бараки! Довкруги сморід, блощиці як дощ спадали в бараках зі стін і стелі на скитальців, за харч — ріденька зупа з брукви. А там за дротами, що переділювали площу, під лісом крематорій, де, як день і ніч, снувалися дими. За дротами перестрашенні, пожовклі обличчя виснажених скитальців, що очікували смерті.

Записався на роботу, щоб утекти з того пекла, і ось працює в маленькому австрійському селі недалеко містечка Трайзен. Здавалося, прийшов трохи до себе після тривожних скитальських днів. Хоч праця в тартаку чи в лісі нелегка, а харчі на картки дуже скучені, та якось проходять дні за днями. Тільки туга за родиною не дає спокою. Тривожні думки приходять у голову. Що сталося з ними?

Віхали у село. Муровані й чистенькі хати, з городів з-під хат заглядають пізні осінні квіти. Щокілька хат гостиниця — «гастваз».

— Що це у вас так багато гостиниць по селях? — питає німця.

— Ех, які там тепер «гаствази» — гостиниці! Навіть пива не дістанеш, хіба «мост», бо овочі зародили цього року.

На роздоріжжі під деревом великий пам'ятник — погруддя цісаря Франца-Йосифа I, поставлений 1908 р. в шістдесятлітній ювілей.

— Ех, то був батько! І часи тоді були! — зідхає старий, указуючи батогом на погруддя.

— Ну, вже ті батьки, опікуни! — думає скиталець.—

Пригадалися часи за Австрії, коли був ще малим хлопцем. Ось куди йшли гроші — податки наших селян. Які тут дороги, школи, скільки залізниць і фабрик, а в нашій «Галилії» хіба гуральня біля гуральні стояла.

На паркані при дорозі видніють оголошення-плякати, яких було всюди багато. На них чорні сильветки молодих чоловіків з капелюхом, що нахилилися, ніби щось підслухують, а біля них написано: «Пс-с-т! Ворог підслухує!» На великому оголошенні відозва Гітлера до німецького народу не тратити надії, бо відступ

іхньої армії з України — це тільки маневр, а скоро новітня зброя «Фав Два» все поправить, і Німеччина вийде переможцем.

Старий німець спинив коней і теж читає. По хвилині махнув рукою:

— Ого! Все пропало! Капут! Нема дурних вже повірити,— і, сердитий, поганяє коней.

За хвилину знов мугиче пісню. Гомонить зразу, відтак півголосом:

Ес ґет аллес форюбер (Все проходить)

Ес ґет аллес форбай (Все проминає)

Трі года бил в Россії (Три роки був у Росії)

Да ничего не панімай (І нічого не розуміє).

— Де ти чув таку пісню? — сміється скиталець. — Хто тебе навчив?

Зять повернувся недавно з війни без руки. Три роки воював у Росії і довоювався. Від нього навчився.

Питає, чи розуміє останні слова.

— Пань-май! Пань-май! — похитує старий головою.

Неділя, вільний день від праці. Зібрався раненько піти до церкви в недалечку містечку Трайзен. До церкви недалеко, три кілометри з того сельця, де живе і церкви немає. Можна би пойхати за лізницю, але гарно пройтися мурованкою понад струмком річки. Попри дорогу шелестить осіннє листя, подекуди нападало пізніх овочів на дорогу. Річка пливе бістро між берегами, червоними від піску, від якого червоніє ціла долина. Недаром і оселя називається «Ротеав» («Червона долина»). Невелика церковця (бо й містечко невелике) стоїть за містом біля сталевої фабрики «Файнштальверке». Колись у цій фабриці виробляли пера і ще якісь дрібні сталеві вироби, але з початком війни заінсталювали нові машини та день і ніч виробляють складові частини до танків. Дві тисячі полонених французів і італійців, що живуть у бараках, приходять на зміну. Між церквою й фабрикою тягнуться рейки за лізниці, що йде в Альпи до містечка Тірніц, і там повертає назад. Від головних рейок покладені другі на подвір'я фабрики.

Із фабричного подвір'я далеко лунає брязкіт заліза. Великі двигуни вивантажують з вагонів старе залізо і скидають на купи або навантажують нові частини. Зразу за огорожею мале подвір'я і доріжка до церкви. Людей так багато, що тяжко втиснутися до середини, а голосу священика при престолі майже не чути — заглушує брязкіт заліза. Раз-у-раз хтось примикає двері.

Скінчилася відправа, і люди потягнули — деякі на станцію, що недалеко фабрики. Скиталець ішов повільно, оглядаючи узгір'я Альп, що тягнулися зараз поза церквою. Недалеко виходу з церковного подвір'я стойть наче б капличка ниша, а в ній у природній ріст статуя Спасителя світу. Права рука піднята високо, неначе посилає благословення, мов перестерігає, а святі очі задивлені кудись далеко в простори. З обох сторін віти яблунь й бозів схилилися до половини ниші. Скиталець приклякнув біля статуї. Пригадалися слова псальмопівця: «Кому повім печаль мою?..» Молився за родину, за себе, за рідний край...

Із хмарного неба почав сіяти дрібненький дощ. Коли підвісся, на веранді поблизу дому побачив священика, що відправляв недавно у церкві. Підійшов до нього із запитом, чи міг би дати на св. Службу Божу за своїх рідних. Священик сказав з жалем, що має заплачені вже на три місяці наперед і скоріше не може. Як хоче скоріше, хай перейде до недалекого Ліліенфельду, де є монастир і кілька священиків.

Подякував парохові та пішов на станцію, бо дощ почав падати чимраз більший. Із станції тільки що відійшов поїзд, але незадовго має надійти другий, що вертається з-під Альп. У почекальні було кілька людей. На стінах знов багато плякатів з отим зловіщим «Пс-с-т!» і на головній стіні напис: «Колеса повинні обертатися тільки для перемоги». Такі написи виднілись по всіх станціях.

В кутку сиділа старша пані. Присів біля неї.

— Ви чужинець, правда? — спитала. — А якої народності? Ой, так, так! Як багато народу розійшлося по світу! А я бачила вас у церкві.

— Замала наша церква для стільки народу, — завважив, щоб завести розмову, бо відчув, що вона пічне нарікати на війну.

— Так, затісно в церкві. Багато тепер тут чужинців-католиків.

Питає, чи бачив він стоси каміння на церковному подвір'ї? Хотіли вже будувати більшу церкву, пляни і матеріали були готові, та ось війна. Уряд заборонив. «Перш за все перемога, а відтак будова», — сказали. А в цій церковці годі тепер думки зібрати до молитви. Щоб хоч на час молитви спинили ті машини і крани, а то такий брязкіт несамовитий і галас кілька кроків від церкви...

Розговорилися. Вона смеритована вчителька. Живе при невістці, бо син пішов на війну. Питає про його родину, та він зідхнув тільки...

Скоро прийшов малий, із трьома вагонами, поїзд, і він поїхав у своє село до тартака.

* * *

Квітень 1945 р. Від цієї пори пройшло кілька місяців. Він кинув роботу в тартаку і завдяки одному урядникові з місцевого уряду праці дістався до Відня. Тут з початком квітня почали скитальці виїжджати на Захід. Совети підходили до Відня. Минулій ночі зайняли Вінер-Нойштадт і східній Швехат. Пустився в дальшу скитальщину. Коли на Західному двірці у Відні хотів купити квиток до станції Ст. Пельтен, касієрка не продала квитка.

— Треба найперше, щоб така станція була! — прошепотіла.

Не зрозумів зразу, та вона притишеним голосом пояснила, що вчора головну станцію в Ст. Пельтен знищили бомбами літаки, і треба пішки переходити на другу станцію. Із Ст. Пельтен поїхав залізницею під гори до села, де колись працював у тартаку. Там, коли іхав до Відня, заставив ще одного скитальця, а тепер хотів разом з ним тікати на Захід, та він виїхав уже скоріше.

Тартак продовжував свою працю, хоч дороги були переповнені мадярськими військами, на подвір'ї стояло кілька гармат.

Все преться на Захід.

Стрінув знайомих робітників-німців, та всі якісь переполохані, не хочуть устрявати в розмову.

— Як то він не знає? Вчора був великий наліт американських літаків на цю околицю. Фабрику «Файнштальверке» розбили зовсім, ані одна стіна не зосталася.

Поїзд, яким має вертатися до Ст. Пельтен, піде аж увечері. Часу ще доволі, а цікаво подивитися на ці руїни. Чи уціліло містечко Трайзен і церковця в ньому.

Чим ближче до містечка, тим більше всюди відламків каміння, цегли й кусків заліза, а близько фабрики дорога і подвір'я засипані руїнами. Ціла фабрика в руймовищах, тільки два крани стирчать угору над звалищами. Нема кого спитати, чи багато загинуло людей? Побіч руїн і з-проміж рейок бляшаною вежею блищить церква. Біля неї так багато цегли й каміння, що пройти годі, а вона уціліла! Тільки в готських вікнах ні одноїшиби.

Біля церкви кріслата яблуня і боз покрили цвітом нишу, де серед квітів видніє статуя Небесного Вчителя з піднятою вгору рукою...

Довкруги узгір'ям, де починаються Альпи, сади біліли біло- рожевим цвітом. Із городів при домах, де нема насипу із фабрики, тюльпани сміються до ясного сонця. Здавалося б — «рай Божий» на землі... Така була гарна весна!

За хвилину треба було вертатися назад до Ст. Пельтен, а звідти з альпійської станції на Лінц і даліше на Захід...

ЗА ЗБРУЧ

(УРИВОК ІЗ СПОМИНІВ Б.ПІДСТ. 18-ОЇ БРИГ. УГА — Я.К.)

— Нині вночі перейдемо за Збруч! Наша бригада має крити відступ і перейде остання,— каже до мене четар Проскурка (командант моєї 6-ої сотні), за Васильківцями.

Мені зразу не хотілося вірити його словам. Цілий час, відколи почали ми відступати, думав я, що армія десь таки спиниться і знов ударить вперед, забере втрачене, а може й піде ще далі.

Як? Такий розгін нашої армії з-під Чорткова був би так заломаний, що мали б ми перейти аж за Збруч і може на довгодовго покинути рідну Галичину, де стільки зусиль і крові пролилося за кожну п'ядь рідної земліці?..

Та в тім прийшло мені на думку, що маю лише три набої до моого «манліхера», заховані, мов би який талісман, глибоко в кишенні. Нагадав собі, як йшла наша сотня до бою за Плавучою Великою над Стрипою, де кожний стрілець не мав більше п'яти набоїв, коли пор. Салек (командант моого куреня) телефонував з Дарахова до Теребовлі — штабу бригади:

«Втриматися ніяк неможливо! Люди перевтомлені, а що найгірше, набоїв нема! Пришліть нам набоїв, то хоч може по-геройському загинемо!»

Пригадався наказ мені пор. Назаревича за Хоростковом:

«Кулемети, чому не стріляєте??!!»

«У нас чисті гурти!.. Ані одного набою!» — була відповідь скорострільчиків, і в очах поручника побачив я слези — слези розпуки....

Нагадав я собі, що ми безсилі, і сумна дійсність перед очима стала.... За Збруч.... А там в кількох верстах большевики.

І знов підуть бої на стежах Вінниччини...

Мурованкою попри наш курінь, що розтаборився на толоці в полі, тягнуться останні обози, проходять частини армії, чути співи і веселій гамір. Знов нова сторінка в історії твориться. Вона

розважає колись нашадкам весь біль й тугу цих запорошених, сірих галичан, що крілко зброю в руках держать, і з тугою рідну землю залишають, та йдуть назустріч невідомому...

Саме полуднє. Над житами мигтить жара, легенький вітрець пеститься із ними і тихенько шелестить, мов про щось розказуючи...

Курінь спочиває. Стрільці, одні дрімають, поклавши під голови наплечники, інші — гуторята. Спіннілі кухарі звиваються біля кухонь, позакачувавши рукави від сорочок. Вкоротці буде обід...

Після обіду курінь вислав стежу в поблизьке село позад нас і спочиває дальше. Сплять утомлені стрільці після Даракова, Теребовлі та Хоросткова. Навіть дядько Максим, який «терпить на безсонність», спить спокійним сном. Люлька довго димилася йому в зубах, аж висунулася і сама положилася, тихо стало, здавалося, що й природа спить, приспана яскравим сонцем. Жара не вгасає...

Десь далеко в долині підподьомкає перепел та чайки скиглять. Зажмур очі, і здається, що лежиш у сільській хатині, й цвіркуни цвіркочутуть під печею. А тут так чути їх за межею в житі...

Вечоріє. Погасла спека, отяжів порох на дорозі, курява не піdnімається. Проходить курінь пільною дорогою. Чимраз біжче до Збруча. Наша сотня є тепер охоронюю куреня.

Одна чета лишилася далеко позаду, як задня охорона, а дві — ідуть по обох сторонах шляху. Я іду з чотою, яка пішла направо. Гусаком прямуємо стежкою крізь поля до села, що видніє вдалині. Праворуч від нас з околиці скали йде бій. Видно бліде світло блискаючих шрапнелів, руяться гранати, що темними кущами виростають із землі.

Ідемо помалу, притримуємо руками польові фляшки та дехто лопатки, щоб не чинити зайвого шуму.

Увійшли в село... Війська нема тут ніякого. Ще й добре не смерклося, а село так ніби вимерло. Де-не-де на обійті заглянє на нас дитина, на обличчі у неї малюється жаль і жах...

Минаємо скоро село, бо бій праворуч від нас чимраз розтягається в нашу сторону.

За селом знов злучуємося з куренем. Курінний ще раз наказує якнайбільший спокій затримувати в поході й нагадує про заборону курити...

Біля скали не перестають гуркотіти гармати. В яких трьох

кілометрах від нас праворуч піднісся вгору стовп вогню і диму.

Певно, шрапнель запалила хату в недалекому селі.

Гарна місячна ніч. Над нами тремтять зорі, а під ногами шокрок висувається галицька земля...

Ось ідемо вже гористою дорогою, що веде крізь міст за Збруч.

Вже й блищить до місяця ріка. Вдолині коло моста чути гамір. Там переходят рештки армії. Тут, в селі Збрижі, займемо позиції і якийсь час будемо стримувати поляків.

Коло самого мосту спочиває відділ саперів. Лежить купа соломи та бочка із нафтою. Трохи далі спочиває чета з котроєю бригади, яка на мості держить варту.

За мостом я оглянувся на галицький бік. Там погасав огонь, здавалося, присипляє галицька земля свій біль.

Щось приkre стиснуло мене за серце. Прошай, рідна земле!
Може й тільки бачити мені тебе!..

* * *

Була північ. Місяць піднісся високо і освічував знищене війною село Збриж. Побіч знищеного фільварку, з якого стирчать розвалені мури, спочиває наш курінь. Оподалік під високими деревами стоїть курінний обоз. Так тихо кругом, тільки сторожа деколи гаморить та коні в обозі тупають. Внизу на мості перейде стежа, здуунить, і знову тихо...

Над рікою серпанком повисла мряка, на ніч закрила Збруч...

Мерехтять на небі зірки... Ніяк не можу зажмурити очей, відірватись від палаючого зорями неба... Як чисто і свято там вгорі, а тут...

Досвіток застав наш курінь в давніх російських окопах, що тягнуться горою понад Збручем. Наша сотня займає село Збриж. Село знищене цілковито війною, хоч побудовані вже тимчасові ліп'янки, в яких живуть люди. Ім не ворожить нічого доброго те, що ми залягли в розстрільну якраз перед іхніми хatkами.

Декотрі забирають дещо з хат і втікають на село.

Міст на Збручі вже знищений. Перед нами по другім боці ріки протягнулися галицькі поля і ряд австрійських окопів. Ворога не видно. Стрільці ходять над окопами, говорять із селянами.

За рікою в долині видніє кілька хат між вербами. Там стоїть наша польська сторожа на горбі, за невеликим кіпцем лежать двоє стрільців на чатах. Щось помітили, бо скоро біжать в долину під дерево. Зпоміж верб показався невеличкий відділ і простує знищеним мостом прямо до нас. Стрільці скриваються в окопах.

На горі в житах показується ворожа розстрільна. Ідуть розсіяно роями.

Наказ стріляти.

Один за другим тріскають кріси. Їх сухий тріскіт перемінююється в довге різке шипіння і губиться над водою. Розстрільна прилягла в житі. За хвилю підноситься роями, біжить і знову падає в жито.

Посипалися постріли з обох сторін, але з чужої сильніше, бо у нас стріляти нема чим...

Чуємося безпечними в окопах, поки противник не б'є із гармат. Їх крісовий вогонь не робить нам ніякої шкоди. Стрільці поприлягали до берега окопу і слідкують пильно за рухами противника, чи не підсувається в долину до моста. На такий випадок у кожного з нас є зарезервованих ще кілька набоїв.

Скорострільчик Гриць. Потіха цлої сотні, приліг на окопі в своїй патлатій кучмі зі шлеком та показує, як противник дістается до австрійських окопів.

Гукаємо до Гриця, щоб він ліг в окопи, бо противник добре обстрілює нас, але вкоротці він сам зісунувся в рів... Дістав в праву руку вище ліктя. Противник дістався вивозом до хат за рікою.

Там чути крик... Де наша артилерія?.. Чому не стріляє?..

Вони скорострілами січуть по наших окопах.

Якась байдужість повисла на обличчях стрільців.

Проти моста стоять наші два скоростріли і немов дрочатися, пускають кілька стрілів і знов замовкають. Чотар Проскурка проходить окопами. Він зависокий вих окопах і мусить щохвилі згинатися.

— А що, хлопці, погано приходиться прощати батьківщину?!

А кулі сичать понад голови.... Декотрі при ударі розриваються...

З-за гори гукнула глухо гармата... Чути, як залізо бореться із повітрям... Стрільно падає дальнє за селом. Там стоять кухні і курінний обоз...

Всі стрільці кинулися рити криївки. Бодай від шрапнелі... Ворожа артилерія дастесь чути чимраз частіше.

Неначе хтось пригоршу бобу розсипав по окопах. Над нами розірвалася шрапнель. За викрутом окопу чути зойк.

Там пораються вже санітари. Перед полуднем гармати притихли. Стрільці відідхнули. Десь далеко поза нами чути, як все ще глухо гупають гармати. Там наша армія відсуває

большевиків, а може — навпаки?.. Не знаємо нічого. Наверх із окопів вилазити не можна, бо віддалі межі розстрільними близька і звідти раз-від-разу цокають кріси.

А тут так хочеться води, хоч крапельку!.. В окопах ані вітрець не завіє...

Якось втих на хвилину ворог. Може, Й справді обідає. Виходжу обережно з окопу поміж деревами і стаю за хатою. Дивлюся на обидві сторони понад Збручем. Куди лише моє око бачить, не видно, не чути нічого...

— Не знати, чи перейшла ціла армія наша на той бік?.. Чи вдалося захопити хоч трохи того мізерного майна?..

Чи далеко зйшли наші частини по тім боці?.. Не знати, тільки у відповідь несеться глухий гук гармати десь біля Кам'янця-Подільського... Перед вечором подано наказ. Стрільці передавали його один одному в окопах: «На правім крилі куреня вночі запалає ракета. Тоді сотні відступають. З окопів виходити спокійно. Збірка куреня на кінці села, де був нічний відпочинок».

Це був перший відступ, що угішив стрільців. Значить, що наші відсувають назад червоних. Бодай туди розширяється територія нашої держави...

Коло другої години ночі сотні стояли вже межи високими деревами, готові до походу...

— Куди тепер підемо? — питаютъ стрільці та оглядуються туди, де мріє Галичина.

— Туди, де сонце сходить, бо там нині нам зайдло,— показує «дядько» Максим рукою на Захід...

ПІД БОРОДЯНКОЮ

ОПОВІДАННЯ БУВ. СТАРШ. УГА ОЛЕКСИ ТВЕРДОХЛІБА

Було це 30 березня 1919 р. Ізтихих піль Київщини втікала ніч. Тінь її залишилась по ярах й лісах, що простягалися від київського шляху. Було над світанком дня. Заносилося на гарний — осінній день із бабиним літом та ключами журавлів. Далеко над Кисвом засвітило. Небо чимраз ставало червонішим, немов боролося з туманами, що повисли над лісами.

Битим шляхом, що гадюкою пробігав аж до Києва, проходить відділ галичан. Це другий курінь 10-ої бригади. Курінь відпочивав два дні в селі Макарові, тож стрільці йдуть бальорим кроком. Трохи холоднувато в полі, а в кількох й чобіт немає, та це

марниця. Колись будуть. Ось ще трохи, і над Києвом зійде сонце та огріє своїм промінням...

Курінний сот. Яроцький розмовляє весело своїм хрипливим голосом зі стрільцями та просить співати. Починають заспінювати, та зразу якось не клейтесь пісня. Ще зарано співати. Ось тільки сонце «добрій день сказало». Чотар Свистун зрівнявся конем зі своєю сотнею:

— Гей, хлопці! Чого похнютили голови? За Ярему забули?

«Отсе я, Ярема», — підтягають стрільці, рівняється крок, і пісня луною летить генаж до тихих лісів... По дорозі довідаються стрільці, що станцію Бородянку зайняли большевики, і їхнім завданням є викинути їх назад в руки Денікінові. Байдуже стрільцям. Нехай і Бородянка, щоб тільки до Києва, бо тільки «через Київ на Львів». Байдуже, бо розумні й відважні їхні старшини. Ось як той сотар Свистун. В бою конем поперед лінії виграє та з револьвера червоних стріляє. Коло самої станції чути крісові постріли. То повстанці Соколовського дражнять червоних.

Курінь ввійшов в село Андріївку, було вже коло полудня. Село гарне, як всі інші київські оселі, з вишневими садами. Тут буде обід. Розійшлися стрільці по селі, весело стало. Люди в селі добрі, тішаться галичанами. Добре знають, хто такі й чого хочуть большевики. Як тільки кухарі сповістили, що обід готовий, до штабу куреня прибуло кілька озброєних, запорошених соколівців. Донесли, що червоні завзято напирають на них і, здається, що зайняли вже село Нову Греблю. Їх невеликий відділ, але все таки більший від соколівців. Курінний зарядив збірку куреня. Знову сотня за сотнею виходить з Андріївки в напрямі Нової Греблі... Знову лунає пісня, адже ж большевиків не багато. Та помилилися соколівці... В двох верстах від Нової Греблі посипалися постріли на курінь. Большевики заатакували вогнем із села та з соснового ліса. Короткі накази, і курінь розсипався в розстрільну. Стрільці прилягли на піску. Стрілянина із села не вгласає. Ворога не видно, і стріляти нема до кого, хіба на сліпо витрачати набої. Праворуч від куреня втікає в сад невеличкий відділ соколівців. Там чути крик і метушню, але зразу не видно, перед ким вони втікають, бо заслонили дерева. За хвилю показалася ворожа кіннота, яка переслідує повстанців і загрожує куреневі з правого крила, а із села показалася рострільна ворожа піхоти. Большевиків було багато більше, але найбільша небезпека — їхня кіннота. Курінь розпочав стрілянину. Ворожа рострільна спинилася, а кіннота

подалася вбік. Чотар Свистун іздить конем попри стрільців, стримується біля скорострілів, що цокочуть без перерви. Робиться гаряче... Піхота червоних не страшна, але очі стрільців звертаються праворуч, де ворожа кіннота вирубус соколівців, і ще хвиля, буде на карку в стрільців...

Біля одного скоростріла зігнувся стрілець Ілько Тимочко, немов прилип до нього і пускає серію за серією. Та ворожі ряди не ріднуть, густими лавами виходять з Нової Греблі. Тимочко не бачить, не чує, що курінь подався вже назад, а дальнє січе скорострілом... та нараз, що це? — щось лопнуло по замкові в скорострілі, а йому заболіло біля серця... Куля розбилася замок і поранила Тимочка в груди. Його кров'ю обілляло, і він повалився біля скоростріла. Тимочко благає, щоб його не лишили товариші, а забрали із собою...

До нього прибігають вістун Михайло Татарчук і Василь Зварич та забирають із собою. Не довго доводиться нести пораненого. Вістун Татарчук дістав кулю в ногу, присідає. Тимочка бере зі Зваричем Олекса Твердохліб. Побігли кілька кроків і залишають його, бо большевики вже за плечима, чути московську лайку. На кладовищі біля Андріївки зібрається курінь до дальншого відступу. Больщевики наразі зупинилися. Видно було добре, як іхня кіннота розсипалася по полю та здирає з поранених та убитих чоботи і убрання. Декотрих поранених дострілюють. Біля вістуна Татарчука трьох злізло з коней. Вістун витягнув до них руки, та один з них б'є прикладом в голову, аж поки той повалився на землю. Другий — пострілом з кріса кладе його трупом... Спинилися коло Тимочка, думаючи, що він вже неживий, бо притаївся і цілий в крові. Стягнули з нього чоботи, годинник з руки й пішли далі...

Коли Тимочко повернувся з большевицького полону по році часу додому, оповідав, що зараз йшла розстрільна ворожа піхоти, а, зрівнявшись з ним, один червоноармієць крикнув до свого командира, що був подальше на правім крилі: «Здесь адін убітій, а другий — жів!» — Штиком сво! — скомандував командир. «Да у меня нету сво! — почув Тимочко собі над головою, чекаючи певної смерті. Певно, що червоноармієць не мав набоїв, бо пішов, не дострілюючи Тимочка. Незадовго прийшли санітари і його забрали, та в Бородянці заледве якась сестра милосердя врятувала його з рук «озвіріліх большевиків», що намагалися дострілити його... «сукінаво петлюровца». Больщевицька кіннота ще близчє куреня, який зайняв кладовище і готовувався на неминучу загибель перед перевагаючими силами

большевиків. Відступ був неможливий, бо ворожа кіннота наступала на п'ятах. З кладовища сипалися досить рясні постріли, що стримували червону навалу. Ворог, побачивши, що перед ним невеликий віddіл галичан, пер дальнє лавами в напрямі села. Треба було хоч пів сотні кавалерії, щоб заатакувала на правому крилі ворожу кінноту, що зближалася до села.

Видно було, що вона плянує напад на тил куреня. Нараз чотар Свистун витягнув револьвер, відлучився від куреня і поїхав конем доріжкою трохи назад. Там стояло кількох вістових з куреня. Тримаючи коней за поводи, вони чекали наказу. Свистун з револьвером в руці дав наказ:

— На коні! За мною!

Чути крик, і вісъмох верхових поскакало вузькою доріжкою направо і зникло з очей. За кілька хвилин виринув на узгір'ї віddіл з двадцяти верхових, що розсипалися по горі в контратаку на ворожу кінноту. То чотар у вивозі зустрінув кільканадцять верхових соколівців, що врятувалися утечею, і завернув їх до бою. Почулося громке «Слава!» Збилася курява. Ворожа кіннота того не сподівалася, тож між ними зробилося замішання й переполох. Здається, що бракувало тоді наказу йти куреневі вперед, то й ворожа кіннота була би подалася назад... Та, на жаль, наказу не було, а розстрільні червоних прилягли на полях і чекали, й чекали, поки ця жменька кінноти не попрямує до них, а вони привітають її скорострілами...

Незадовго чотар Свистун завернув зі своїми назад. Відступ куреня наразі був врятований, бо ворожа кіннота втікала аж до Бородянки, лишаючи по дорозі кількох порубаних червоноармійців. Курінь подався через село Андріївку. Тут селяни з жахом і жалем дивилися, як відступають галичани, що знов кидали їх на поталу большевикам. За Макаровом, на боці мурівани, що провадить з Києва на Житомир, отаборився курінь в лісі на нічліг. Виставлена варта. Большевики не показувалися. Удосявта привезли селяни з Андріївки нашого десятника, убитого під селом. Привезли його в труні, щоб курінь похоронив...

Селяни дали знати, що большевики відступили на північ, але за ними посувалася друга навала — Денікін!..

БРАТАМ-СКИТАЛЬЦЯМ — ІЗГОЯМ РІДНОЇ ЗЕМЛІ!

Як шлях у рідну країну
Зникав і гас вам на очах,
Розбрелись ви по всьому світу,
Пройшов наш слід по всіх землях.

Туга стелилася за вами,
Палав у серцях ваших гнів,
Як покидали рідну землю —
І йшли до інших берегів.

Пройшли за вами всі скитання,
Пройшли тяжкі, тривожні дні,
І тільки спогад нам застався,
Лишились образи сумні.

Шукати долі ви збирались,
Шукати щастя й забуття,
Та думали, що вже не було
У рідний край вам вороття.

Чи справді так тяжка зневіра —
Розбила ваші кораблі?
І думка про країну рідну —
Втонула на морському дні?

Чи, як давні конкістадори,
Спалили ви надій човни?
Та у скитанні призабули
Ви тихий гомін рідних нив?

Чи тут в країні надозерній
Знайшли ви тихе забуття
І призабули, що коло моря
Зосталась рідна земля?..

О, ні! — Я знаю. В тихій ночі
Нема спокою вам у снах.
Коли на небі сяють зорі
І стелиться Чумацький шлях...

Тоді ваш зір летить далеко,
І лине думка в рідний край,
Та й сни вам снятися про країну,
Про радісну весну і тихий рай.

Я знаю! Вам ввижається країна,
Країна тихих, синіх рік,
Де вас манило ясне сонце,
Де провели ви юний вік.

Де шепчути верби над водою,
Калина в лузі де росте,
Черемха пахне на узлісся
І вишня перлами цвіте...

Де тихі ріки, синє море,
Гаї, діброви і степи,
Блищить до сонця Чорногора,
Де крилами шумлять орли...

І на очах у вас руїна,
Вважається вам рідний край,
Кругом страхіття і неволя,
Бо пеклом стався давній рай.

Сестра на братовій могилі
Сльозами зрошує квітки.
І зір летить ї на Захід,
Куди пішли живі брати.

Перед іконою в хатині
Старенька мати б'є поклін.
І молить Бога, щоб дізнатись,
Чи ще живий в чужині син?

А батько скилив голову до столу
І думу думає тяжку:
Як він ішов, село горіло,
Шаліла буря у степу...

О, ні! Не думайте ніколи,
Що вже пропав ваш рідний шлях!
За вами тужить скорбна мати,
І туга бродить по степах...

За вами тужить рідний край,
За вами ходить жаль і сум.
Ви вслухуйтесь у рідний гомін,
Ви вслухуйтесь у тихий шум.

Не слухайте кличів зневіри,
Голів додолу не клоніть,
Бо прийде час, і з тихим шумом
Словніться давній заповіт...

Прийде колись ще та хвилина,
Що відізветься рідний край,
Простягне руку скорбна мати
І скаже вам: «Вертай, вертай!»...

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

ЗА ПОЛЬСЬКОЇ Й БОЛЬШЕВИЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

Михайло Ступка — автор цих спогадів

Михайло Ступка

У Т Е Ч А

З вибухом Першої світової війни 1914 р. батька забрали в ряди австрійської армії, щоб боронити імперію австрійського цісаря Франца-Йосифа... Після короткого перебування на фронті батько потрапив до російського полону, в якому перебував на невільничих роботах до весни 1919 р. Через кілька місяців після перебування вдома, вдарив вічевий дзвін з покликом до української армії. Батько, залишаючи знову маму зі мною маленьким, сам відійшов на поклик України, щоб боронити землі свої перед наступаючою армією з Польщі...

В боротьбі з переважаючими силами ворога батько потрапив на полі бою в окрузі Гологорів до польського полону. Перебуваючи в руках переможців в таборі полонених в Тернополі, він згодом захворів на пошестътифу, але з цієї жахливої недуги, дякувати Богу, якось врятувався...

Прийшовши до кращих сил здоров'я, він змушеній був з тисячами інших полонених ходити на брудні й тяжкі, майже невільничі роботи, від яких та через невідживлення умирали сотні колишніх воїнів Української Галицької Армії...

Весняною порою 1919 р. мама із своїми сестрами Теклею і Ксенею кілька днів ходили в Тернопіль, щоб побачитися хоч принагідно з батьком в той час, коли під строгим конвоєм жандармів гнали полонених тисячами з праці увечері. Та з причини великого переповнення на вулиці близькими чи знайомими, що метушилися натовпом, мама з сестрами не мали змоги побачитися з батьком...

Не зважаючи на невдачі з ходженням в Тернопіль, мама з сестрами нетратила постановчої надії не тільки побачитися з батьком, але, за всяку ціну, вирвати його з-під багнетів вартових...

Одного дня ранком, залишаючи мене при родині бабці, мама з сестрами пішли в Тернопіль, щоб бачитися або подати рятунок батькові...

Цього дня вони не поверталися додому до пізньої ночі, чим дуже турбувалися дідусь з бабцею. Їм не бралося на спання, лише час-до-часу виходили обидвое за браму, виглядаючи з переживанням повороту дочок додому..

Уже було над світанком, як, нарешті, всі троє прийшли утомлені в хату, з безмежною радістю на серці, кажучи: «Нам пощастило сьогодні — вирвати Івана з-під конвою жандармів!»

З раптово радісної вістки плакали всі разом в хаті. «Щоб він не потрапив знову в руки полякам, — продовжувала дальнє мама, — бо напевно завтра уже прибуде погоня до села, тому Іван не повернувся додому, але пішов кільканадцять кілометрів від дому, до знайомих родин, в яких я перебувала в часі евакуації воєнних дій в Яцківцях і Востаршівцях Зборівського повіту, де була найкраща можливість для нього переховуватися якийсь час перед погонею жандармів!»

З безмежною радістю й задоволені рятунком тата з-під багнетів клятих ляхів, повернулися вони раненько додому. Та не довго ми раділи з мамою рятунком тата!..

А Р М І Я Г А Л Є Р А

...Напередодні жнив 1920 року відступала через село польська армія. За нею йшли більшевики й зупинилися на тім боці русла річки Серет. Поляки затрималися в селі та зайняли оборонну лінію в колишніх окопах австрійської армії, а навіть окопалися між могилами на цвинтарі — де раніше окопів не було.

Маєток батьків моїх був першим від цвинтаря — біля 120-ти метрів віддалі. Як тільки поляки зайняли окопи, вони почали зразу приходити на подвір'я і свавільно ловили качок чи курей, що, переполохані, з криком вилітали на розлогу яблуню, звідки вони збивали їх пострілами з крісів. Мама довше не могла дивитися на цей бандитський грабунок і благала їх, щоб наш город і садибу залишили в спокої. Нахабні поляки не звертали найменшої уваги на благання і ридання мами, а, навпаки, ще частіше приходили на подвір'я і, глумлячись над мамою, грабували, що тільки попало їм в руки в хаті чи на городі, навіть недоспілу ще кукурудзу чи картоплю...

За кілька днів вони достріляли всю домашню птицю і дальнє продовжували робити всякі пакості в городі. Ніхто з родини чи знайомих нічого не міг в цьому горі допомогти мамі — всі боялися поляків. Мама не могла приглядатися довше на це хаотичне безладдя і свавільний грабунок. Одного ранку, коли трьох вояків йшли з городу з пограбованою городиною, мама з досади почала плювати і обзивати їх грабіжниками, злодіями та іншими прокльонами, що тільки з безмежної ненависті могла висловити їм...

Під час прокльонів підступив до мами один поляк і кинув їй в руки кілька безвартісних марок. Мама, нервово розбурхана,

зібрала ці марки і кинула їх полякові в вічі, кажучи:

— Встроміть собі десь ці гроші, я не потребую їх! — лише залишіть мою хату в спокої.— І з плачем пішла в хату, а поляки з краденою городиною пішли до окопів...

В той час, як сердиті поляки збирали розкинені марки з землі, я зі своїми товаришами стояв біля них і спостерігав цю невеселу картину.

Коли поляки залишили подвір'я і пішли до цвінтаря, тоді я з товаришами бавився на дорозі. Невдовзі побачив я, що двох поляків йшли від цвінтаря і зразу зайшли на наше подвір'я. Але не йшли уже на город, а підійшли до дверей і викликали маму з хати. Як тільки з'явилася мати перед ними на порозі, вони одразу сказали до неї:

— Ти заарештована — мусиш піти з нами!..

Перестрашена мама почала ридати і проситися, щоб залишили її в спокої, при цьому примовляючи:

— Зграбували всю домашню птицю, знищили городину, а тепер прийшли по мене, щоб недомучену забрати та ще й знищити?..

Та на благання і ридання не було сантиментів у поляків. Вони обманули маму лише тим, що пообіцяли, що вона негайно повернеться назад до своєї хати! «Ми дістали наказ, щоб збунтовану гайдамачку негайно привести на команду».

Не було іншої ради для мами, лише я убрана була при хаті з босими ногами так, під багнетами жандармів залишили мусіла пороги своєї хати і йти у вказаному напрямку — до цвінтаря.

Мама, залишаючи хату напризволяще, тим голосніше ридала та зі страху перед невідомою долею ледве трималася на ногах.

Дивлячись на безрадно-розпучливе переживання мами, я плакав також, бо залишався без тата, а тепер ще й маму забирають жандарми! — І Бог знає, чи вже більше побачу її?.. Щоб не пустити мами з жандармами, впав я на коліна, зловив маму за ноги, щоб не могла дальше йти, та поляки відірвали мене від ніг мами. Взяли на руки і провадили разом з мамою. Та я не бажав собі, щоб провадили мене за руки бандити, старався всіма силами звільнитись, дряпаючи й кусаючи їхні руки. Тоді мене вхопили за руки й піднесли в повітря так, що не йшов своїми ногами, бо вони звисали над землею...

Через кілька хвилин заволокли нас насильно до окопу на цвінтарі. Тут в глибокому окопі був їхній старшина, йому розказали щось про маму. Цей пузатий галерчик лише поглянув на заплакану маму і велів завести нас далі за цвінтар до іншої команди. Жандарми провели нас крізь окопи і привели до шатра

на полі біля цвинтаря. По хвилині із шатра вийшов , мабуть, з вищою рангою, старшина з лулькою в зубах, щось спітав жандармів про маму, а відтак, промовив до них:

— Ця справа не належить до моєї компетенції, краще цю збунтовану гайдамачку запровадьте до села Плесківці!

Від шатра не було дальше 500 метрів віддалі до села, то через кільканадцять хвилин нашого плачу запровадили нас на подвір'я Ілька Тимочка. Ілько дуже добре знов нас з мамою, це ж був добрий приятель тата, то й не раз побував у нас в хаті. Тимочко, побачивши нас, заплаканих, під конвоєм жандармів, зразу прибіг до нас і хотів спитати, мабуть, для чого нас привели тут! — Та жандарми не дозволили розмовляти йому з мамою і чим швидше запровадили нас до його хати, в котрій містилася, напевно, вища команда галерських злочинців!

В помешканні вигідно розташувався штаб вищих офіцерів, що були втіленням катів українського народу. Хоч ми з мамою не переставали плакати та ніхто з цих душогубів не звертав на нас найменшої уваги й не мав якогось людського співчуття до безкраю сплаканої мами з дитиною!..

По кількох хвилинах чекання підступив до нас сильної будови старшина, спітав щось вартових і велів вийти ім з хати. Я з мамою стояв під стіною, тримаючись за її руку, бо з переживань вона ледве держалася на ногах.

Після кількох хвилин нашого стояння під стіною до помешкання увійшло двоє інших вартових з крісами в руках і стали біля нас у дверях. В той час у мами жевріла ще іскра надії, що з цієї хати нас, мабуть, звільнять і пустять додому! Та поляки не думали так, лише дали наказ вартовим забрати «збунтовану гайдамачку» з хати і запровадити до села Городище, а наприкінці додали:

— Там дайте кулю в лоб.

Як тільки почула мама такий наказ, від смертельного страху стратила рівновагу сил і, мов підкошена галузка, повалилася непритомною на долівку. Я був переляканий і, мов божевільний, припав до мами, кричав, дряпав нігтями і кусав руки душогубів, що старалися підняти маму на ноги. Та як в той час я міг допомогти в цьому горі мамі!..

Мама лежала мов нежива. Мене відтянули насильно і тримали в руках на віддалі від неї. Та з цього горя нашого поляки нічого собі не робили, лише щось говорили між собою і сміялися якийсь час, навіть не пробуючи підняти маму з долівки. Згодом один поляк вийшов на двір і в посудині приніс зимної води і зразу вилляв на обличчя мами. Від холодної води мама зразу, мов зі

сну, збудилася, глянула на моє перелякане обличчя і поволен'ки почала підноситися. З її зусилля реготалися безсовісні галерці... Тоді звільнили мене з рук, і я допоміг мамі піднятися на ноги.

По кількох хвилинах, як тільки прийшла мама до повної свідомості, тоді старшина дав наказ вартовим, щоб відставили нас до призначеної оселі. Випровадили нас з помешкання і, мов би дійсно злочинців тяжких, під багнетами гнали крізь село Плесківці по напрямку призначеної мети — села Городищ, що було віддалене майже 4 кілометри.

На світі Божому була погідна й дуже гаряча днина жнів. Під час дороги конвоїри не підганяли, але ми йшли, як тільки дозволяли сили мамі. Нас пражила незмірна спрага від гарячого проміння сонця, а тим більше від жахливих переживань страху, що жене маму під багнетами в невідому прірву завтрашнього дня!..

Уже було сполудня, як ми вийшли із села на просторі поля, що хвилювались достиглим під серп колоссям. Та у мамі на серці лежав тяжкий камінь журби зі страхом, бо навіть не розглядалася і не цікавилась тим, що кругом нас жали женці та з тugoю серця приглядалися, як ми з мамою, плачуучи, трималися за руки і на безсильних ногах посувались під наглядом вартових жандармів...

Хоч були ми безсильні й немилосердно палила спрага наші уста, та не було кому прийти нам з допомогою, бо жандарми спрагою нашою і неміччю зовсім не турбувалися, тільки свої жертви гнали до призначеної їм мети!

Ми були майже на півдорозі смертельного маршруту. Мама вже більше не ридала, тільки, важко зідхаючи, шептала молитву з проханням до Бога, щоб допоміг врятуватися з життям із рук клятих поляків!

Переживаючи тяжкий шлях терпінь і горя нещасної мами, я в душі та в серці зберіг у собі смертельну ненависть до проклятих поляків за страждання, жахливі переживання та й слози криваві невинної мамі!

У мене з люті до галерців бунтувалася молодеча душа. Я пообіцяв собі під час цього тернистого шляху, якщо дозволить Бог мені, дозріти згодом на воїна такого, як ось ці жандарми, що женуть невинну маму на неминучу смерть від ворожої кулі. «Ніколи не забуду клятим полякам, а при кожній нагоді трактуватиму ворогів так само, як вони, прокляті, знущаються тепер з моєї нещасної мами та всього українського народу...

Ми йшли під променями гарячого сонця, що немилосердно пекло на польовій дорозі між коливаючим збіжжям. Мама щораз

робилася все більше немічною від переживань і надмірної спраги. Чим далі йшли дорогою, мамі починало темніти в очах, і вона безсильна падала на землю, щоб хоч кілька хвилин відпочити.

Зразу жандарми пробували підганяти нас прикладами крісів, та, побачивши, що у мами дійсно немає сил дальше йти, вирішили, врешті, зробити довший відпочинок, бо ж і вони самі заледве вже волокли ноги від горячі. Під час відпочинку я благав поляків, щоб вони були такі добрі й звільнili маму, вона ж нічого злого ім не зробила. Поляки дивилися на мене й маму, горем прибиту, та, мабуть, відчували біль моого дитячого серця до рідної мами, бо сказали:

— Ми твоєї мами не можемо звільнити. Ми дістали наказ завести її до Городищ і цей наказ мусимо виконати. Та ти не бійся за свою маму, вона скоро повернеться назад до свого дому!

Мама слухала нечесну брехню та не могла вже й говорити, лише дивилась на мене і кивала головою з недовір'ям і півголосом прошепотіла, що поляки тільки потішають нас, але я не маю найменшої надії вже, щоб з їхніх рук врятуватися!

В часі відпочинку, жандарми, лежачи на траві, поснули. Я притулився до мами і пошепки їй кажу:

— Мамо, вони сплять! — втікаймо в збіжжя.

Мама поцілуvala мою голову і прошепотіла:

— Дорогий Михайлику! Від цієї погані ніде не сковаємося. Бандити можуть нас постріляти під час втечі! А так, нехай дістесь вже Божа воля зі мною. Може, хоч ти залишишся живим, то, якщо б зустрінувся з татом ще колись, то розкажеш йому про все, як ми обидвое це жахливе лихо переживали невинно за те, що перед грабіжниками обороняли свою працю!

Після довшого відпочинку жандарми піднялися на ноги і гнали нас до призначеної мети, до котрої не було вже далеко. Здалека виднів став, а на узгір'ї виднілось село Городище. Помаленьку пройшли попри став і вийшли на греблю, якою поміж столітні тополі пройшли крізь став. Нас провадили під узгір'я до забудувань фільварку, де, мабуть, знаходилася головна квартира галерців.

Пригнали нас між забудови, де взагалі не видно було цивільних людей, тільки метушилися навколо польські вояки.

Незабаром прийшов старшина з кількома вояками, щось говорив з нашими конвоїрами, а потім дав наказ своїм воякам, щоб забрали маму від мене й замкнули в недалекому магазині.

Тут витворилася знову жахлива хвилина між мною і мамою в той момент, як насильно забирали мене від мами. Я цупко

тримався за її руки та не хотів залишати її самою в таку жахливу годину. Я знов, чого пригнали сюди маму ці душогуби, мабуть, я вже більше живою її не побачу!.. Тому хотів я піти разом з мамою до магазину і з нею разом переходити ці жахливі хвилини душевних переживань, до останньої хвилини звільнення або смерті!

Та не допомогли мені нігті, зуби та биття ногами наших схоронців. Вони насильно вирвали мене з рук мами, а її запровадили до магазину з гратами на невеличких віконцях.

Жандарми, що провадили нас з мамою, щоб я не кусав і не дряпав нігтями, скопили мене за руки, піднесли вище і понесли, мов крілка, в повітрі, так що я лише тріпав ногами. В такому стані принесли мене до греблі ставу й тут, знаючи, що вже не втечу ім з рук, бо кругом вода, звільнили руки мої і нарешті розлучили мене з мамою.

Під час повороту з жандармами додому, я на них плював і називав їх бандитами, що вони мою маму до магазина замкнули невинну, щоб її розстріляти! Поляки потішали мене, як тільки могли, що моя мама завтра прийде назад додому, але цим брехливим обіцянкам я не вірив, бо пам'ятаєм слова старшини з хати Тимочки, що давав наказ: «Заведіть збунтовану гайдамачку до Городищ і дайте їй кулю в лоб!»

Уже настав вечірній присмерк, як жандарми привели мене під цвинтар і наказали йти додому, а самі пішли до окопів на цвинтар. Прибіг я до хати, щоб якнайскорше води напитися та хоч трошки з'сти, бочувся дуже голодний за цілий день, перебуваючи в руках поляків. Та в хаті не застав я нікого з родини чи сусідів. Сам я боявся залишатися в хаті під ніч, щоб знову не прийшли польські душогуби. Я вхопив лише кусень хліба і горщик з молоком та з тими харчами чимшивидше побіг до сусідської родини своїх товаришів, щоб у них перебути через ніч.

Сусіди, побачивши мене такого нещасного і без мами, зразу довідатися хотіли, що сталося з мамою, де я перебував і ввечері повернувся, і чому такий сплаканий і обтовчений!

Я розповів сусідам, що прийшов тільки сам додому з жандармами, бо маму залишили в магазині, замкнену на фільварку в Городищах, де мають завтра розстріляти її, бо чув такий наказ сьогодні рано в Плесківцях, виданий старшиною до жандармів, що гнали нас до Городища!

Своїм болючим оповіданням не тільки засмутив і горем прибив присутніх у хаті, але навів великий смуток і жаль на всіх людей в селі й околиці!

Цього вечора я вже не йшов до дідової родини, бо почувався

безсильним, і боліли дуже ноги, але рішився ніч переноочувати в сусідів, а вже краще ранком побігти й розказати дідовій родині, яка химерна доля зустріла маму через клятих галерців!

Раннім ранком, не встиг я зібратися ще побігти до дідової родини, як уже на мою трагічну вістку відшукала мене в сусідів тітка Ксения, щоб заопікуватися мною, як рідна маті!

Прийшли ми на подвір'я, де несподівано побачили ще кілька курей недостріляних, а в хлівчику мукала голодна корова. Тому тітка не забирала мене до дідової родини, але залишилася зі мною на господарстві, щоб заопікуватися мною, коровою і кількома курочками.

Почував я себе круглим сиротою, слухав і шанував тітку, мов свою маму, бо знат дуже добре, що рідна мама ніколи вже не повернеться до мене, хіба зустрінуся ще колись з татом, щоб розповісти йому про те, що просила мама останнього дня під конвоєм жандармів!

Хоч тітка завжди потішала мене, підтримуючи на дусі, що мої батьки, напевно, ще живуть, то, як тільки забереться галерська banda з села, вони повернуться до своєї рідної хати, небагато вірив я вже розрадним словам тітки, що заспокоювала тільки задля того, щоб я днями і ночами не тужив та й не плакав...

Хоч городина була вже майже зовсім знищена, все ж таки на подвір'я приходили дальше голодні поляки і розкопували землю лопатками на городі, шукаючи бараболі. Але, як тільки приходили вони на подвір'я дестріляти ще тих пару курочок чи награбувати городини, тітка зразу забирала мене з собою в хату, щоб не дивитися, як ця погань свавільно нищить і грабує чиось працю! А тим самим, щоб за грабунок не наробити собі такого лиха, що накоїла собі мама!

...Недовго судилася доля перебувати нам на господарстві. Уже третього дня в ранніх годинах перед ворітами зупинилася підвода. Візник (селянин) залишився коло коней, а троє жандармів з крісами в руках зайдли на подвір'я. Двоє залишилося надворі, а третій увійшов до хати. Побачивши мене з тіткою, напевне, подумав, що це моя мама, і зразу заарештував її. Перестрашена тітка, плачучи, сказала:

— Я не його мама! Я тільки сестра його мами.

Тоді жандарми дещо заспокоїлися, але на доказ, що тітка говорить правду, перевірили через сусідів, які доказали їм, що це дійсно тітка моя, а не мама! Тоді вони суверо запитали тітку, де переховується її сестра, а моя маті? Тітка тим більше здивовано подивилася на жандармів і дрижачим голосом відповіла:

— Мою сестру, а його маму уже три дні тому, як жандарми забрали з хати, і відтоді вона не повернулася ще назад додому!

Поляки з недовір'ям заявили:

— Збунтовану гайдамачку ми мусимо відшукати, бо, напевно, вона переховується в будинку! Якщо не відшукаємо її, то за неї забираємо вас обидвох із собою!

Тітка залишилася зі мною в хаті, а жандарми робили обшук у всіх закутках будинку, на городі й навіть по сусідських городах, так шукали «гайдамачки», якої в дійсності вдома не було, навіть ніхто не знов про те, що мама врятувалася якось з рук поляків і переховується десь тепер!

Тітка дуже переживала і плакала зо страху, бо певна була того, що мами не відшукують тут на домівстві, а яка ж доля зустріне її, коли за маму заберуть з собою жандарми?

По довших розшуках, що не дали жодних наслідків, розлючені поляки підійшли до тітки і сердито заявили:

— Єстесь приарештована разом з нім, бендзєш з намі так длиго, доки незлапами тей збунтованої гайдамачкі.

Знову сумна хвилина несподівано завітала в нашу хату, з якої виводили заплакану тітку та мене разом з нею.

Хоч тітка просилася як тільки могла з переконуванням клятих поляків, що прийшла тільки для того, щоб заопікуватися ось цим малим юнаком, що зістався круглим сиротою, без батьків. Та на прохання і рясні слізозі тітки у поляків не було найменшого сантименту співчуття так само, як на гіркенькі слізозі мами перед днями...

Привели до підводи нас і очікували ще на своїх колег, що розшуки робили за мамою в будинку і на городі. По закінченні неуспішних розшуків повернулися до підводи, між собою розмовляли щось і покручували головами. Відтак, веліли сідати на підводу, яка з нами, під контролею жандармів, рушила в дальшу, невідому нам дорогу!

З тіткою іхали ми на середині підводи, один жандарм сидів біля візника, двох позаду нас, і під таким строгим «каравулом» везли нас у напрямку цвінтаря. Ми були певні з тіткою, що нас везуть до с. Плесковець та, проминувши цвінтар і дорогу до Плесковець, підвода посувалася в іншому напрямку під узгір'я. Вийхавши на гору, аж тоді побачили ми, скільки галерського війська метушиться навколо на просторих полях і безмилосердно витовчують дозріле збіжжя нещасних селян!

Під променями гарячого сонця підвода чим раз далі віддалювалася від рідного села і мчала в північному напрямі.

Тітка зо страху переживаючи, не переставала заливатися сльозами. Я вже не плакав... не було чим... сльози виплакав разом з мамою!..

Переїжджуючи попри розбиту фігуру, перехрестилися з тіткою, бо, може, це вже останній раз приходиться нам побачити її! Переїхали горбовиті поля, так звані «Глинська», і поміж високі береги глибокої дороги проїхали долину і знову глибоким вивозом дороги виїхали на узгір'я, з якого видно було дуже добре село Городище, а тим більше забудування фільварку, між якими я приглядався здалека на магазин, біля якого востаннє прощав свою маму.

Проїхали останні поля — звані «Бозком», що належали ще до с. Черниха, і з'їхали в долину, до ставу. В той час, коли підвoda в'їхала на греблю, був я певний, що везуть нас до того магазину, в котрому замикали маму... Та не так воно було, як думав я собі. Як тільки візник проїхав крізь греблю, не завертав направо до фільварку, а скрутів наліво й польовою дорогою попри став переїхав попри село Нетерпінці, відтак через долину сінокосів до села Білоголови, що розташоване було над руслом річки Серет.

Уже було сполудня, як підвoda зупинилася біля одного будинку. Нам веліли зйті з підвodi і йти наперед наших конвоїрів. Привели на воєнну команду і передали нас під охорону інших вартових. Через довший час чекання підійшов до нас старшина і з вартовими запровадив нас до селянської хати. Як тільки увійшли ми в хату з тіткою, зразу подумав я собі, що, мабуть, трапилась ця сама химерна доля властителям хати, яка зустріла моїх нещасних батьків, ще й за їх гренську долю, а ми мусимо з тіткою каратися під охороною польських жандармів!..

Жандарми залишили нас в хаті, кажучи до тітки:

— Іжу діставатимеш з військової кухні. Суворо забороняється виходити тобі без дозволу чи догляду вартового. Являєшся під арештом і мусиш підпорядкуватися наказам команди, інакше дуже зло буде з тобою...

Відтак, показуючи на мене, сказали:

— Він є наразі свободний і може виходити з хати бавитися з іншими дітьми. В разі його втечі будеш вповні відповідальна за нього!

Тітка з переживань і страху майже не слухала цих регулямінів, лише держалася руками за голову і врешті з плачем запитала їх:

- За що ж ви мене привезли тут з хлопцем і тримаєте під арештом?! Ми ж нічого злого не вчинили вам.

Жандарми, виконуючи лише свої службові обов'язки,

відносилися до нас досить людяно. Слухаючи заплакану тітку, відтак показуючи на мене, пояснили їй:

— Минулої ночі втекла його збунтована мама, за цю втечу її — привезли вас сюди, як закладників, і так довго тримати будемо вас, доки в свої руки не дістанемо гайдамачки!

Залишивши нас в хаті, вони вийшли надвір, аж тоді з радості я поцілував руку тітки, зрозумівши, що дійсно втекла мама з бандитських рук і переховується десь перед погонею клятих галерців. Від цієї звістки я дуже радів разом із засмученою тіткою. Хоч і вона душевно задоволена була тим, що пощастило мамі ще живою залишитися на цьому світі — завдяки втечі з катівських рук, все ж таки переживала тітка зовсім інакше цю радість, аніж я... Вона свідома була того, що знаходиться в руках жандармів як закладник за маму, якої не зловлять і якій грозить неминучаkuя!

По якомусь часі тяжких переживань тітка підійшла до мене, взяла за руку і, пригорнувши до себе, півголосом прошепотіла:

— Дякувати Богу, Михайле, що мама ще жива, але що зроблять з нами душогуби, коли не зловлять її в свої злочинні руки? Напевно, мама залишиться між живими, а нас можуть постріляти за неї!

З тогою журби в жахливих обставинах недолі, не могла тітка знайти собі спокійного місця. Ходячи безупинно по хаті, вона час-до-часу крізь вікно позирала на вартового, що з крісом в руках сторожив під нашими дверима. Та не було іншого рятунку в тих важких судорогах переживань, лише залишилась одинока терпеливість через якийсь час з вірою надії, що це лиxo наше якось скінчиться з біgom часу, бо, напевно, в цій хатині довго тримати нас не будуть, і такою розрадною думкою потішав я прибиту горем тітку...

Хоч було тяжко мені залишати самітню тітку в хаті, але від плачу й переживань тітки у мене вже прямо боліла голова. Залишивши тітку в хаті, я вийшов на двір. Жандарм не затримував мене, і я побіг поміж хати, щоб зустріти хлопців собі до товариства. Недовго прийшлося мені шукати товаришів, зразу між сусідськими хатами запізнався з кількома хлопцями, з котрими ходив поміж галерців приглядатися на гармати та іншу зброю. Переважно забігали ми до недалеких кухонь, де кухарі давали нам завжди щось їсти. Найбільше приглядалися з цікавости, як вояки приганяли десятками пограбованих корів і коней та всяку домашню птицю, і це все зразу кухарі різали та й цим пограбованим в українського селянина м'ясом годувалася ця негідна погань, що, мов татарське лихоліття, насунулася

непрошено на Землі України... Але мені в оточенні нового товариства Божий час дуже швидко проминав, так що часто-густо я забував навіть за тітку в хаті!..

* * *

З кожним днем відроджувався у мене веселій і радісний настрій з надією, що не залишився я ще зовсім сиротою, а скоріше чи пізніше зустрінуся напевно з мамою, а може це й з татом. З таким бадьорим настроєм проминали скоро дні... Але з бігом часу все більше витворювалася хаотична ситуація з тіткою, що настільки переживала домашній арешт, що навіть принесеної їжі з військової кухні зовсім не брала до уст. Цілими днями вона сиділа мовчазною в кутку або нервовим кроком ходила по хаті та з досади нераз рвала своє волосся на голові, а ночами не спала, і з цих тяжких переживань з кожним днем все більше почала занепадати фізично на силах.

З болем серця я приглядався на тяжкі переживання тітки, що їй мені було шкода, більше, як рідної мами, за яку, власне, вона карається ось тут під багнетами вартових. Скільки тільки у мене сил було, плачуши, я благав її, щоб так не переживала, бо вона інакше сама викінчить себе гризотою та ще й без їжі.

Кілька днів я не виходив вже надвір до своїх товаришів, а залишався з тіткою і благав її, щоб вона споживала принесену їжу й приходила до кращих сил, бо згодом, як її звільнять, то не буде мати сили добитися до своєї рідні!..

Тітка, після п'яти днів моого прохання, з плачем почала поволі братися до їжі й на похмуро-сумнім обличчі стихійно з'являлася вже усмішка на устах. І так повільно пощастило мені благанням переконати тітку, що від призначеної долі не врятуємося. Але покищо забути треба про те, що тримають нас тут тільки задля того, якщо не знайдуть мами, то, як закладників за неї, розстріляють нас!

Дванадцять днів перебувала тітка під багнетами вартових, як удень, так і вночі. Аж нарешті тринадцятого дня, перед обідовою порою, старшина повідомив тітку, що після обіду можемо вже залишити хату та йти собі додому...

Несподівано радісне звільнення чимало розвеселило зболілу душу й серце тітки! Але я зразу припав до неї, кажучи:

— Напевно, тітко, зловили бандити маму мою і вже розстріляли, якщо нас звільняють зовсім!

Тітка, зворушенна моїми словами, пригорнула до себе і півголосом прошепотіла:

— Михайле! Не плач і не переживай так болюче, бо наразі невідомо ще, чи маму вже зловили. А, може, вона чекає тебе вже вдома?

Потішила мене тітка радісними словами, то як тільки ми з'їли принесений обід, так зразу тітка сказала:

— Не тратьмо вже зайво більше часу, а чимшивидше втікаймо з цього польського пекла, поки дають зможність вирватися з катівських рук! Чортяки можуть змінити своє рішення і затримати нас надовше!

Хоч тітка була досить підупала на силах, але радісна звістка звільнення зразу підбадьорила її на дусі й фізичних силах...

В тітки не було з чим приготувлятися, бо забрали її з хати тільки в тому, в чому була вбрана у кухні — навіть без взуття на ногах були ми обидвое.

Перед виходом з хати тітка клякнула перед невеличким образом Матері Божої і з сльозами на очах прошепотіла молитву з подякою за врятування життя.

Залишаючи гірко оплакані пороги, ми вийшли надвір, де не було вже вартового біля дверей, що було доказом звільнення з-під арешту. Тітка, віддихнувши свіжим повітрям перший раз після свого перебування в хаті, чимшивидше поспішала в дорогу, що стелася перед нами (понад 12 кілометрів) до рідного села.

Нелегко доводилося тітці — безсильній, босими ногами йти крізь засохле болото чи каміння на дорозі. Спотикаючись, вона часто-густо падала на землю. Але, окрім радістю, що вона вільна з-під багнетів і повертається до своєї рідні, піdnimalась із землі нерідко з розбитими пальцями на нозі об камінь. Щоб не калічiti собі ніг об каміння на дорозі, ми зійшли на сіножаті та бічними стежками пробиралися чимраз ближче до своєї оселі.

Під час нашої, так би мовити, тернистої дороги тітка потішала мене ввесь час, що, як ми доб'ємося щасливо до свого села, то напевно застанемо уже когось із моїх батьків на господарстві. Я вірив у слова тітки, а від радості забував про наболілі ноги з понабиваними міхурами і скривавленими пальцями та й чимшивидше тягнув тітку за руку додому...

Уже було досить пізно, як ми перейшли попри село Городище і зупинилися над ставом біля греблі. Тут відсвіжилися водою, вимочили рані скривавлених ніг, відпочили трохи, а потім перейшли греблею став і вийшли на поля, що належали уже до нашого села, де ми з тіткою почувались мов би вже вдома...

Наближаючись до села, перед собою ми побачили ту саму жахливу картину, що бачили тоді, коли нас транспортували під

конвоєм кільканадцять днів тому! Нас обвіяло жахом, коли ми завважили навколо себе у витовченому збіжжі повно галерських вояків. У нас спочатку розвіялися всякі дотепер радісні надії на те, щоб в домі застати когось з рідних.

Спостерігаючи запорошених вояків, повіяло на мене безнадійністю, щоб застати маму чи тата в хаті! Схопив тітку за руку і, плачуучи, кажу:

— Тітко, напевно зловили мою маму, якщо вони перебувають ще тут, а нас звільнили!

Тітка не відповіла ні слова, лише держала ціпко за руку і зі страхом поміж галерців пробиралися чим швидше до села. Під час дороги між вояками, нас ніхто не зупиняв. Ми майже напівживими з великим ризиком пройшли попри цвинтар, на якому метушилося повно вояків. Тітка зі страху шепотіла молитву, я держався її руки, і ми поспішали чим швидше до своєї хати. Як тільки наблизилися до свого городу, зразу побачили, що не так воно все в порядку, як ми з тіткою уявляли собі в дорозі...

На подвір'ї стояли військові кухні й повно коней. В хаті приміщені була телефонічна централія, від якої звисали кругом телефонічні дроти, що розходилися на всі сторони. Тітка побачила таку неймовірно жахливу картину в нашій хаті, знову потягнула мене за руку та й каже:

— Михайлику! Чим скоріше втікаймо звідсіля до дідової хати, тут для нас немає місця — небезично.

Але мені боліли дуже ноги, і я був перевтомлений. Я сказав до тітки:

— Ви йдіть до дідового дому, а я залишуся на ніч у сусідів близько своєї хати, а прийду до вас завтра вранці.

Хоч настоювала тітка, щоб я не залишався поблизу своєї хати, а йшов таки з нею до діда, я не послухав тітки й залишився в сусідів.

Побіг в хату Марії Чорної, де з несподіваної появи майже всі оставпіли від здивування, бо уважали мене за пропавшого вже, а я з'явився живим.

Сусіди варили в той час кукурудзу качанами, поки вона доварилася, я розповідав про наше пережиття з тіткою від часу арештування нас жандармами.

Як вже зварилася кукурудза, тоді присіли всі до вечері, до якої попросили й мене, бо нічого іншого в біденській родині не було. Та цієї кукурудзи на всім осіб нас було досить заскупенько, щоб можна було заснути від неї! Я обгріз два качаники, відпочив трохи, а потім до своїх товаришів, Василя й Миколи, кажу:

— Тепер, хлопці, всі троє підемо на город моїх батьків і наломимо більше кукурудзи, якщо галерці ще зовсім її не знишили!

Мама хлопців та інші старші люди почали переконувати мене, щоб я цього не робив та не відважувався б навіть показуватися на город, де кругом вештається стільки вояків! Але іхнім страхом не дав я себе переконати чи настрашити, на цю пересторогу кажучи до них: кукурудзу садив я з мамою, то мушу хоч кілька качанів принести, бо польські бандити знишили огородину, всю домашню птицю, а тепер навіть цю останню корову зарізали, то піду подивитися хоч на моїх батьків город.

Хоч заборонила сусідка своїм синам йти зі мною в город, все ж таки своєї рішучої постанови я не міняв, не зважаючи на те, що ніхто зі мною не піде!

НА ГОРДІ

Вийшовши з хати і пролізши крізь коноплі сусідського городу, пробрався рабки до рову при дорозі, що його швидким рухом переповз і попри тин пробрався ззаду городу до вулички, що проходила на громадське пасовисько, так званої «за річкою». Потім проліз крізь дротяну загороду і рабки шукав за качанами кукурудзи, що її не доломили ще галерці. Знайшовши заледве два качани, обережно старався виломити їх. Та, мабуть, порухав кукурудзинням, яке зашелестіло. Нараз біля мене забриніли кулі, а я, вчувши стріли з крісів, залишив качани і чим швидше на череві виповз попід загороду на вуличку і скоком котячим пробрався крізь дорогу в сусідський город, заховався в коноплях і приглядався, як поляки ходили по городі й шукали своєї жертви, в яку стріляли. Завдяки вечірньому присмеркові пощастило врятуватися з рук поляків, від такого перестрашення через якийсь час серце билося в грудях мов би якийсь молоток, заки прийшов до себе і приповз до хати. Побачили сусіди мене перестраженого в хаті, аж відіхнули з радості, що не застрілили, ані зловили мене поляки, при чому вони казали:

— Як тільки вчули ми кілька стрілів на подвір'ї, зразу були ми певні того, якщо не забили, то, напевно, пристрілили тебе і зловили в свої руки!

Після цього випадку не хотілося мені більше заходити вже в свій город, так ляхи настрашили своїми пострілами...

Перевтомлений далекою дорогою — з додатковою пригодою в городі, я рішився залишитися через ніч у сусідів і до пізнього вечора приглядався крізь вікно, як кляті галерці господарюють на маєтку моїх батьків!..

Сусіди розповідали:

— Як тільки жандарми забрали тебе з тіткою з хати, ще того самого дня після полуночі заїхали кухні на подвір'я, зразу випровадили корову з хлівчика і біля кухні під яблунею зарізали її. Під вечір заїхав відділ кавалерії, коней запровадили до стодоли і на подвір'ї, а наступного дня в ранніх годинах затягали телефонічну мережу до хати і господарюють там по сьогоднішній день. Та на городі вашому все знищили вже давно, тепер ця голота лазить кругом по селі й грабує, що тільки попадеться їм під руки в нещасних людей. Селяни з болем серця приглядаються терпеливо, бояться жахливих репресій від галерців, щоб не зустріла їх та сама химерна доля, що зустріла твою маму з тобою і тіткою!

З болем серця і риданням оповідали сусіди про жахливе знищання польських жандармів, що так брутално і по-бандитському обходилися з народом на нашій власній землі...

Вранці я почувався вже багато краще, тільки боліли засохлі рани на ногах, але на день не хотів залишатися в сусідів. Щоб не дивитися на бандитів на свому дворі, я побіг до родини діда на горі «Бакайовій»...

На другий день перебування при дідовій родині, коло обідньої пори прийшов дід з села, почухав кучеряве волосся на голові з радості й каже:

— Під натиском большевиків поляки залишають окопи і стрімголов відступають на захід. При відступі з села,— продовжував далі дід,— поляки хотіли спалити хату твоїх батьків, Михайлику, та зважили на просьбу Семена Явного (що був війтлом села) і громади, щоб не пускали з вогнем будинку, бо вітер рознес вогонь по сусідських забудованнях, і погоріти може все село! Також на прохання селян поляки хати не підпалювали, лише залишили її в хаотичному стані знищення.

Як тільки поляки вибралися з села, дід з тіткою Ксенькою взяли з собою мене, щоб подивитися на господарство, в якому понад два тижні перебували галерці!

Увійшли ми в хату, де, дякувати Богу, застали незнищенну кухню і піч до печива хліба, поза тим знищено було все хатнє устаткування, включно із підлогою, що нею, мабуть, кухарі палили в печі й варили корову!

В стодолі не залишилося клаптика соломи, ми лише застали купи кінського калу й сміття по коліна. На городі все було знищено до тої міри, що жалко і смутно дивитися було, як галерська погань перебурила все догори корінням. Хоч, на

превелике щастя, залишився ще дах над головою!

Дід покрутив головою, втер капаючі слізки, і ми з тіткою взялися до чищення сміття з хати. Тоді дід залишив нас з тіткою і пішов додому, щоб принести дров, бараболі та іншої городини, щоб зварити вечерю. Під вечір дід залишив тітку зо мною і пішов знову до свого дому, а ми обидвое продовжували дальнє виносити сміття з хати.

Уже було під вечір, як ми очистили трохи сміття з кухні, тоді тітка взялася до приготування вечері. Тітка обирала бараболю, а я сів біля неї на землю і з тugoю на серці запитав її:

— Тітко, як на вашу думку, яка доля зустріла моїх батьків? Чи залишилися вони ще між живими? Якщо живі, де ж вони так довго ховаються?

Тітка пригорнула мене до себе і з жалем каже:

— Михайлику! Я вірю, що твої батьки врятувалися. Напевно тепер, коли поляки втекли з села, вони згодом повернуться до своєї хати, то ж не переживай і не плач, а терпливо очікуй на прихід батьків!

З такими болючими і пригноблюючими питаннями ми варили собі вечерю... А з тим бігом часу стихійно проминала пора ясного дня.

Доки світило ясне сонце, доти було нам дещо розрадніше в хаті, як тільки почав спадати вечірній сутінок, нам доводилося перебувати в темноті — лише при блиманині вогню в печі, до якої докладали час-до-часу дров, щоб відрадніше було перебувати в темноті.

Сидячи з тіткою біля блимаючого вогню, ми журилися химерною долею батьків, бо до спання не було де навіть положитися — на місці ліжка залишено було купу смердючого сміття. Дрімаючи, ми куняли при легенькому свіtlі печі, що жевріла привітним вогнем.

РАПТОВА РАДІСТЬ

...Уже була пізня пора вечора. Ми з тіткою дрімали біля печі, як раптом застукав хтось до дверей. Ми з тіткою дещо настрашилися в темній хаті стуком до дверей, але думали, що це прийшов хтось із родини або з сусідів. Ми підійшли до дверей подивитися, хто в таку пізню пору ночі загостив до нас, нещасних! Тітка відчинила двері, в яких побачили несподівано мов з того світа, вже тата з мамою в темноті ночі. Безмежна радість, яку годі описати, зустріла нас на порозі сіней з приходом врятованих батьків. По хвилині радісної родинної зустрічі з

риданням увійшли до темної хати і сіли між купами сміття поблизу печі, де всі якийсь час з радісної зустрічі плакали... Відтак мама зі слезами в очах почала оповідати про тернистий шлях та жахливі переживання під багнетами жандармів від початку арештування.

— ...Як тільки розлучили нас, Михайле, на фільварку в Городищах, зразу замкнули мене до смердючого магазину, де на бетоновій долівці із смертельним страхом перемучилася, сидячи під стіною до світанку дня. Сонце уже прорідалося своїми променями крізь загратоване віконце всередину магазину, коли увійшло двох жандармів і, мов би дійсно великого злочинця, випровадили мене на двір, де недалеко чекала вже підвoda з візником. Посадили на підвodu мене і під охороною цих жандармів завезли до села Білоголови на головну воєнну команду. По якомусь часі очікування — запровадили до просторого приміщення, в якому квартирувало майже тридцять вояків.

Хоч я знаходилася в оточенні вояків, ще й поставили вартового за дверима. Згодом принесли їжу з військової кухні, але харчів їсти не могла з тяжкого горя — переживань, а тільки молилася Богу за врятування тебе й тата, щоб хоч сила Божа врятувала вас із рук катівських поляків!

У мене не було вже найменшої іскри надії на врятування свого нещасного життя, лише з шепотом молитви і з душевним переживанням очікувала я тієї хвилини, коли випровадять на розстріл... В такому горі жахливих переживань мучилася цілий Божий день.

Нічною порою спати не могла, лише сиділа в кутку і просила Матір Божу про ласку, щоб чудом якимсь врятувала мене із рук клятих душогубів. Сидячи в темному кутку, я немов би спала та прислухувалася, про що між собою розмовляють вояки, які півшепотом говорили між собою, впевнені, що я сплю або не розумію польської мови.

Іхню розмову слухала уважно, з цієї розмови я переконалася, що й між ними ще є співчутливі душі людські до моого горя, лише вони не можуть допомогти мені нічим...

Найбільше зацеміло біля серця від смертельного жаху, коли я вчула з іхньої розмови про мою химерну долю, тим більше охопив смертельний жах мое серце напередодні неминучої загибелі. Переживаючи страшений страх, я боролася з думками, що снувалися в моїй зболілій голові. Нарешті зродилася яскрава думка, мабуть, з Божого провидіння, що невпинно шептала:

«Спробуй, людино, рятувати своє життя цієї ночі, бо завтра буде уже запізно!» Бліскавична іскра безперебійно переслідувала мене до пізньої ночі, мов би дух якийсь шептав до серця: «Втікай, втікай!... Бо ризиком втечі нічого не тратиш, але можеш врятуватися від неминучої смерті»... З думкою рятуватися через втечу боролася душевно в глибоку ніч, заки послухала гомуни своєї душі й остаточно рішилася на одне або друге — втікати, поки перевтомлені вояки спали міцним сном. Легенько піднялася на ноги в кутку і в темноті попід стіну посувалася поволі в напрямку дверей. У мене серце від жаху почало битися важким молотом у грудях, та я вже не зупинялася, але пробиралася крізь вояків чим раз ближче до дверей, за якими в нічній тиші чути було храпіння вартового. Помаленько отворила двері й вийшла на подвір'я, де недалеко військових кухонь стояв вартовий чи кухар — цього не знаю. Побачивши мене, він шепотом заговорив, від його голосу в мене прямо волосся на голові піднялося від страху,— подумала собі, пропала надія рятунку!.. Та, на превелике щастя мое, що це був совісний поляк чи, може, й українець? — підступив ближче до мене й тихим голосом прошепотів:

— Втікай, нещасна кобіто, якнайшвидше і якнайдальше від цього місця, бо життя твоє висить уже на волосині часу.

Мені прямо не хотілося вірити, і я стояла перестрашена, мов задерев'яніла, що він мене не ловить, а радить втікати... Але він ще раз прошепотів:

— Не трати золотої нагоди й часу, кобіто, а втікай за ночі, куди тільки ведуть очі тебе, щоб у ранніх годинах не впіймала погоня.

За цей час я прийшла трохи до притомності й з подякою рушила біgom в дорогу, але він тихенько затримав мене і вказав, в якому напрямку йти, щоб не попастися на застави, де можуть приловити, і вказав, якою дорогою найбезпечніше мені втікати...

Безсильна й перестрашена до безкраю, серед темної ночі, я сама не знала, куди втікати мені з тим своїм нещасним життям!

Не легко приходилося втікати мені з такими підриваними від переживань і страху силами, все ж таки зі страху перед смертю всіма силами пробиралася крізь воду, болото, кущі й каміння, від якого калічila ноги, падала й знову підіймалася і щодуху втікала якнайдальше від села Білоголови.

Над світанком я була вже досить далеко на полях села Нетерпієвці та й щодуху безперебійно втікала. Часто-густо доводилося спотикатися через межі й безсильно падати на землю.

Відідхнувши кілька хвилин у збіжжі чи в грядках бараболі, знову бігла, обминаючи якнайдаліше село Городище, щоб знову не попастися в катівські руки!..

Наступав уже ясний день, ось-ось із-за гір мало показатися сонце... Я присіла на межі, віддерла кусень сорочки і обвинула рани пооббитих пальців, з яких сочилася кров. Сидячи кілька хвилин на межі, я боролася з думками, куди ж мені втікати, бо усвідомлювала, що не можу вертатися до рідного села, куди, напевно, вже сьогодні буде вислана погоня. На думання не було часу, рішилася на небезпечну думку, що промайнула в розбурханій голові,— одиноким рятунком була б втеча до села Яцківці або Сирвирви, бо там зустрінуся, може, з Іваном?..

Проміння сходячого сонця освітило доспілий колос жита й пшениці. Я піднялася, уважно оглянулася кругом, чи не доганяють мене на конях жандарми...

Я не бігла вже... не було сили... бракувало віддиху в грудях, йшла поволі крізь поля села Насовець і оглядалась часто, чи не грозить небезпека погоні!

Пробирається крізь поля далі на північ від села і трохи розгубилася, бо не знала, в якому напрямку пробиратися до села Яцковець. Врешті вийшла на польову доріжку, по якій згодом надійшов селянин, що його я спітала, в якому напрямі найближчий шлях до села. Селянин здивовано подивився на мене, таку нещасну, з покаліченими ногами. Він, мабуть, відчув мою химерну долю зі страхом втечі, бо аж сльози покотилися по обличчі у нього. Згодом він сказав:

— Тут недалечко починаються вже поля, принадлежні до села Бзовиці, якщо хочете пробратися до Яцковець, то не йдіть уже дальше на захід, а прямуйте більше ось в цьому напрямі більше на південь! — пояснив він, вказуючи рукою найближчий шлях до мети...

Щоб вкоротити собі дорогу, залишила польову доріжку і навмання, крізь поля й межі, наблизилася чим раз ближче до омріяної оселі, до котрої від хвилини щасливої втечі пройшла багато кілометрів крізь поля та узгір'я серед темної ночі...

Сонце піднялося високо на небосхилі, як щасливо добилася до села Яцковець і зразу зайшла на подвір'я до родини Щайгена, що знала добре мене з часів евакуації, аж тоді допіру — відідхнула спокійно за ввесь час втечі крізь незнані поля далеких околиць!..

Як тільки узріли вони мене, в такому стані — нещасну й безсильну, що заледве держалася на ногах,— зразу пригорнулися до мене з великою радістю раптової зустрічі, бо вже не

сподівались, щоб ще колись могли побачили живою! Потім запровадили в хату і подали снідання, що його я не мала вже від часу арештування. Після сніданку обчистили засохлу кров скаліченого тіла, перебрали в чисте білля і веліли положитися до спання..

Але від журби про невідому долю Івана зовсім спати не могла... доки не довідалася від добрих людей, що Іван живий, здоровий і помагає при господарстві збирати хліб на полі.

«Так що не турбуйся тепер Іваном, а краще йди переспатися кілька годин».

Учула я цю радісну вістку, від якої почувалася щасливою, як ніколи, і раділа цілим серцем, що Бог милосердний дав мені цю силу відваги — вирватися з варварських рук клятих галерців та й добитися щасливо ось тут до цієї родини... Помолилася Богу й заснула кріпким сном.

Хоч після кількох годин кріпкого сну почувалася багато краще духовно й фізично, все ж таки серце моє розрубане було надвое, бо я не знала нічого про тебе, Михайлику, від тої хвилини, коли жандарми востаннє розлучили нас біля магазину в Городищах, та що з тобою зробили...

З такою журбою душевних переживань перебувала я в хаті, не виходячи навіть на подвір'я, щоб не вздріли небажані люди, або раптово не надіхав патруль на конях, що часто-густо переїздив через село.

Уже спадав присмерк вечірній, як у хату увійшов тато. Побачивши несподівано мене, замало з ніг не повалився з такої радості, що немов уже з того світу зустрілися ми, бо в часі вечері довідалася від цієї родини і батька, що вони знали вже про те, що поляки заарештували мене, а пізніше ходили чутки, що розстріляли мене не за грабунок чи городину, але за втечу Іvana з полону...

Кілька днів залишалася в хаті й приходила все до кращих сил здоров'я, а тато від ранку до вечора помогав при господарстві, відтак почала я потроху дещо допомагати при праці вдома чи на полі з вдячності для добрих людей, що в такому жахливому горі й недолі прийняли в свою хату, а тим самим ризикували своїм господарством і власним життям!..

По якомусь часі перебування в добрих людей ми рішилися з татом залишити місце нашого переховування, бо в разі насоку поляків на цю місцевість пропали б не тільки ми з татом, але тим більше вся родина, що нами заопікувалася. Тому ми постановили собі залишити це село і за всяку ціну ризикової небезпеки

перебратися до рідного села, потім перейти русло ріки Серет на другий бік в село Янківці, де стояли вже фронтом большевики. А там вже буде безпечніше, якщо дозволить Бог пробратися щасливо крізь русло ріки.

Хоч господарі переконували, що краще залишитися в них на деякий час, ніж ризикувати життям і перекрадатися на сторону большевиків,— над яким питанням передумували кілька днів, бо свідомі були того, що самі лізemo в руки ворога, в разі приловили б — то неминуча нам куля в голову...

Надворі сприяла гарна погода, в ранніх годинах, як тільки селяни почали йти в поле збирати хліб, ми обидвое на плечі взяли граблі й вила, залишили хату добрих людей, перехрестилися та й рушили в дорогу в напрямку села Андріївка, щоб обминути небажану небезпеку в селі, ми обминали його здалека бічними стежками і прobraлися попри місцевість Нестерівці на поля села Плесковиць. Ними йшли ми до недалеких забудовань, а, знаючи, що в ньому перебуває повно поляків, перейшли долину сіножаттю і вийшли на узгір'я Чернихівських «говдів» та прямо з запертим духом у грудях від страху підійшли до городів Василя Худика і Михайла Шнурівського, звідки бачили вже свою хату і подвір'я, на якому метушилося повно галерців. Потім городами, без найменшого вагання прийшли під хату Шнурівського, поставили граблі й вила під стіною, застукавши до дверей. Отворилися двері, в яких ми побачили Михайла з дружиною Теклюнею, які прямо очам своїм не вірили, коли уздріли нас ще живими, мов би уже з того світу. Від такої несподівано-радісної зустрічі в тяжкій недолі горя обливались гіркими слезами...

Хоч близькі сусіди дуже радо і ввічливо вітали нас у своїй хаті, все ж таки, знаючи розшуки жандармів за нашим життям, вони були смертельно перестрашені, що ми знаходимося в їхній хаті, бо в разі раптового наскоку поляків пропали б не тільки ми, але тим більше їхня вся родина!

Розуміючи їхнє переживання жахливого страху через нас, ми звірилися перед сусідами зі своїм таємним пляном, що ми не прийшли переховуватися в їхньому домі. Але ми рішилися на все, і ще сьогодні за дня хочемо перебратися через русло ріки на сторону большевиків! — бо тут в кожній хвилині грозить нам неминуча загибел.

Сусіди, почувши про такий ризиковано-небезпечний перехід крізь русло річки між польсько-большевицьким фронтом, аж зойкнули зі страху, кажучи:

— Ви ж свідомо вибираєтеся на неминучу смерть від

польських чи більшевицьких куль!

У нас не було вже багато часу на вагання, бо іншого рятунку перед нами не було, лише жевріла одинока іскра надії добитися до омріяної мети або дістатися в руки ворога!..

Хоч сусід дуже збентежений був нашою переправою крізь простору долину пасовиськ і русло річки, але, зрозумівши, що іншого рятунку для нас немає, дав нам переодягнутися в інші робочі лахи, відтак приготовив дві зв'язки конопель і кілька довгих коликів.

Уже було над вечором, коли ми попрощалися з сусідами, перехрестилися, Іван взяв коноплі на плечі, я колики і йдемо, мов би коноплі мочити. Перейшли город Миколи Поліщука і через кладочку на струмку вийшли на подвір'я Марії Форної і спід ока дивимося на своє подвір'я, де метушилося багато вояків. Вийшли на дорогу і швидким кроком йшли, щоб якнайскорше пройти попри наш город і вуличкою йшли до пасовиська «над річкою», де навколо нас вешталося повно поляків, що приглядалися, але не затримували нас. Ми пройшли щасливо вуличкою і вийшли на пасовиська та навіть, не оглядаючись, йшли з коноплями до ріки, де вже панувала тиша без одного вояка. Попри «капустяники» підійшли над берег річки і скрутили направо в напрямку Тиранового кута, щоб склонитися в очереті чи в кущах, під заслоною яких ми хотіли переправитися крізь вузьке русло води, бо тут було широке плесо, де коноплі звичайно мочилися на відкритій площині.

Не встигли ми перейти ще кільканадцять кроків від «капустяників», як нараз затарахкотів кулемет на нашему городі, лише кулі забриніли біля нас, мов бджоли. В цей момент тато, кидаючи коноплі, скопив за руку мене і ми чим швидше скочили з берега в воду та попри високий берег пробралися до недалеких очеретів з осокою, навіть не визираючи, чи не біжать до нас поляки!

Мабуть, погоня поляків доганяла нас, бо на їхні постріли негайно заторохкотіли на узгір'ї скоростріли більшевиків, що сприяли нашему рятункові, бо кулі їхні не свистіли понад головами у нас, лише не допустили поляків шукати за нами в воді.

Неглибокою водою добилися ми щасливо до кущів. Вилізли на берег в очерет, щоб віддихнути та розглянутися, в якому місці буде найкраще пробиратися крізь русло річки.

Хоч в цьому місці плесо річки було шириною лише кількох метрів, але глибина була майже 7 метрів, а я плавати не вмію. Тому певна була себе, що не переправимося на другий бік, та на

вагання перед смертельним жахом не було коли роздумуватися. Іван вхопив мене за плечі, одною рукою тримав, а другою боровся з водою, і через кілька хвилин ми знаходилися вже по другому боці й заховалися в кущах з радісним задоволенням, що вдалось врятуватися з рук поляків!

Перебуваючи в кущах, просушували намоклу одіж під промінням сонця, що схилялося до заходу, і приглядалися, як поляки після перестрілки пробиралися до того місця, де падали ми в воду, коли сипалися постріли за нами...

Прибігли поляки над воду, побачили плаваючі коноплі і колики, та своєї сподіваної жертви не знайшли, про яку думали, напевно, що найдуть хоч втопленими або пораненими. Большевики не стріляли вже більше на поляків, вони якийсь довший час крутилися понад бережком і повернулися назад до села.

До вечірнього присмерку ми перебували в кущах, де за цей час просохла наша одяжа, а ввечері підійшли городами до головної дороги, якою часто-густо проїздили большевицькі патрулі. Пройшли щасливо на другий бік дороги і чим швидше городами поміж забудуваннями та через кусень залісеного терену вийшли на поляну й підійшли до забудувань, де замешкував з родиною Іван Марцінишин, як лісовий побережник (гайовий). Та не були зовсім певні себе, чи перебуває ще його родина на лісничівці аж до цього ж часу. А, може, там закватиравало вже російське військо?

Щоб не попастися припадково в руки большевикам, ми підійшли обережно під хату, де крізь вікно уздріли вуйка з тіткою й дітьми... Вільно відідхнули та без жодного вагання вже застукали до вікна... Отворилися двері, в яких ми побачили вуйка з тіткою, здивованих, що в такий пізній час вечора застукав хтось у вікно!.. Побачивши нещасних нас перед собою, прямо очам не вірили своїм, що з'явилися ще живими. При цьому вони здивовано казали: «Ніколи не сподівалися уже побачити живими вас на цьому світі», — та з риданням від радісної зустрічі забрали в хату. Аж тільки тоді — після жахливого шляху тернистого, ми відідхнули свободно в оточенні своєї рідні!..

При родині перебували лише останніх кілька днів, якщо б напередодні були б знали, що в такому швидкому часі забереться польська голота з села, то ніколи не рішалися були переправлятися крізь фронтову лінію через русло річки Серет!..

Як тільки довідалися сьогодні вранці, що польська армія залишає окопи й відступає даліше на захід, зразу хотіли повертатися до своєї хати, але через міст не могли — він залишився знищеним воєнними діями... Тому прийшлося чекати

до вечора, заки перевезли нас човном, але ніколи не сподівалися застати обидвох разом в хаті. Бо ж пару днів тому довідалися від родини Шнурівських, що жандарми забрали вас обидвох як закладників, але — яка доля зустріла вас, то про це ніхто нічого не зінав!..

Уже робилася ясна днина, як мама закінчила з плачем розповідати про жахливі переживання із страхом та тернистий шлях рятування свого життя перед погонею галерських жандармів. Тоді тітка Ксеня, залишаючи нас родинно на купах смердючого сміття, відійшла до своєї рідні на гори «Бакаївки»!..

КУПІВЛЯ КНИЖКИ

Одного дня, повертаючись із школи, по дорозі я зустрів незнаного панка з валізкою в руці, в іншій він тримав книжку в твердій оправі... Підступив до мене й спитався: «Може би купив собі, юначе, ось цю гарну книжку — тільки за 75 грошів?» Оглядаючи книжку, що на перший погляд зaimпонувала своїм форматом й тематикою Св. Письма та віддаючи її, я відповів:

— Ваша книжка мені сподобалася мені дуже, та купити не можу її тому, що у мене лише 50 грошів у кишенні!

Підсміхаючись, панок зразу погодився відступити книжку за 50 грошів. Взявши книжку під пахву, із радісним задоволенням повертається я додому, радіючи, що матиму ще одну книжку більше до своєї бібліотеки!

Повернувшись в хату, зразу похвалився батькам, що майже за півдармо купив оказійно гарну книжку. Батько взяв лише книжку в руки — подивився на заголовок біблійного письма «Єгова», зразу потріпав за вухо й сердито сказав:

— Маєш книжку та чимшивидше біжи в село і пошукай того ж панка, заки не пішов ще до іншого села! Віддай йому книжку та нехай віддасть тобі гроші назад...

Хоч просив батька, щоб дозволив залишити для поширення домашньої бібліотечки, та батько лише сердито подивився на мене й рішучо відповів:

— Без жодних суперечок, біжи зразу в село й віддай книжку, коли повернешся назад, тоді говоритиму з тобою!

Хоч шкода було відносити книжку, та, рад-не-рад, проти батьківської волі поставничої не міг протиставитися. Забрав книжку й чимшивидше побіг у село, шукаючи за панком з валізкою. Панок привітав мене з радісною усмішкою, мабуть, подумав собі, що я прибіг, задиханий, купити ще іншу книжку! Та почувши, що тато прислав мене віддати йому книжку назад...

Досить здивовано подивився панок на мене й спитався:

— Хіба твої батьки не суть віруючі в Бога? Краще піду з тобою до батьків твоїх сам!

Та не зробивши ще кількох кроків, щось подумав, покрутив головою, забрав книжку, віддав заплачені гроші...

Повернувшись в хату з жалем, я був розгніваний на тата за книжку. Батько подивився лише з-під ока, взяв за руку мене й посадив біля себе, кажучи:

— Ти зазелененький ще, синочку, щоб знати, яку книжку купувати, ще й на вулиці!.. Хоч книжки писані українською мовою, та тільки ти являєшся ще не свідомий того, хто ці книжки видає. Яка в цьому мета, щоб розповсюджувати біблійного характеру книжки між нашим народом несвідомим на вулиці за такі мінімальні гроші з метою, щоб тим самим письмом святым розбити нашу страждальну Церкву в користь московсько-жидівських змовників, за їхні мільйонові фундації, пожертвувані на ту ціль! Тепер затям собі раз на завше про дійсну ціль книжок з тематикою святого письма біблійного «Єгови»!

Відколи на східних землях України наш народ опинився у безбожницькому атеїзмі комуністичної тиранії, що суверо переслідує й забороняє братам нашим не тільки що ходити до церков на відправи Служби Божої, але навіть молитись Богу вдома, викидаючи святі образи із хат... щоб через терор і жах знищити християнську Церкву, попри яку одиноку рятувався наш народ сотнями років від певного знищення! Натомість, жидівський народ, що перебуває негідний на землях України,— довгими віками не прошений,— тим більше поширює впливово свою віру, традицію й звичай, з побудуванням все більше нових божниць, що заступають місця наших давніх церков!

Отже, ніколи в своєму житті не цікався купівлєю або й читанням таких збаламучених книжок святого письма, що його творять й поширяють наши вороги тяженькі!

Ніколи не пошукуй багів інших, притримуйся завжди Першої заповіді Божої: «Не шукай Богів інших, крім мене, що випровадив тебе з дому єгипетської неволі». Завжди будь вірний своїй Церкві страждальній і народу власному, де б ти не перебував у своєму житті! Тим самим, не сплямиш моральної та національної гідності та не будеш ніколи ганебним зрадником своєї Церкви, народу й — Батьківщини!

Уважно вислухав я батьківські слова, мов би святу молитву, що залишилася в моїй пам'яті та в серці, закарбована з глибокою постановою:

— Ніколи в своєму житті — не буду належати до жодних релігійних сект та цікавитися іхніми книжками й пропагандивною літературою, що поширюється за гроші злобних ворогів на шкоду Церкви й українському народові.

Зі своєю постановою душевно придержувався завжди першої заповіді Божої, з якою попри свою Церкву стихійно підростав, читаючи книжки доцільні, не облудні, з яких усвідомлював собі про химерно-трагічну долю свого народу, книжки, над читанням яких доводилося часто-густо з душевних переживань обтирати слози з очей!

Читаючи книжки й літературу, що стихійно виховувала та гартувала серце й душу мою молоду, більше в національному дусі — зріння, ніж покірною овчкою з душою і кров'ю раба... Уже в тодішніх юних роках гартувалась душа із свідомістю, якщо народ зі зброєю в руках не вибore сувереної держави, то тим більше не здобуде ніколи волі для народу й України, тим більше з амвону церкви, що завжди мирян своїх навчала — бути мирними овечками. Любити ворога, як сам себе! Якщо ворог вдарить у щоку — підстав другу, ще й молитися Богу, за опам'ятання злобно-насильних ворогів, за іхні кайдани неволі... така наголошуюча теза пасувала більше для гнобителів, ніж для національних аспірацій порвати відвічні кайдани неволі!

Хоч часто-густо з дальших околиць приходив елемент з біблійними книжками до села, та прямо за півдармо залишати хотів книжки для родин задля збаламучення. Та селяни були вже настільки свідомі, яка злобна затія ворожої агентури скривається за біблійними книжками «Єгови», цих агентів, неначе останніх собак, проганяли з села...

Не зважаючи, що довший час — не було збаламученої овечки в селі, що відрікалася своєї прадідівської Церкви та пошукувала — віри інших ідолів. Все ж таки літньою порою 1935 р. повернувся до села один емігрант з Франції, звідкіля до свого убогого дому не привіз нічого доцільного поза свою затроєну душу, і всяку пропагандивну літературу св. письма «Єгови».

З приїздом емігранта з західнього світу, чимало здивувало селян явище, що повернувся з набитими валізками отруйної літератури — книжками. Навчився ширити злобну пропаганду проти своєї Церкви, але не навчився чомусь підписати свого власного імені!..

Отже, від перших днів почав скликати у вечірній час своїх сусідів та з добре підготованим на сліпо пропагандистом

наголошував науку про значення біблійного письма з правдивою вірою. Щоб збаламучені душі грішні завернути на шлях правдивої віри й Бога, поки ще не є запізно! При цьому твердив:

— Наши батьки й предки вірили й по сьогоднішній час вірять і служать не правдивому Богові, але ревносно служили для катані...

З наголошуванням нової науки правдивого Бога, з перевихованням грішних душ своїх земляків на одиноку віру правдиву «Єгови»... дуже в швидкому часі розсіяв вітер по селі... загомоніли селяни... що почувалися морально, релігійно й національно приниженні, щоб запаршивлена овечка ворожої агентури перевиховувала їх, розбиваючи єдність своєї материнської церкви.

В недовшому часі своєї облудної науки з біблією в руках, яку проповідував тільки на свому подвір'ї біля убогої хатини, не більше кількох присутніх осіб своєї родини, хоч не раз йому докучали юнаки в часі науки, що їх він завжди визискував грішними душами катані!..

Щоб не пішов за правдивого Бога «Єгова» несподівано, мусів залишати свою скромненьку хатину у садочку, де після цього ніколи більше уже не повертається до села... яке залишилося при своїй одинокій церкві з вірним служінням назавше без біблійної секти «Єгови»...

ПАЦИФІКАЦІЯ

Літньою порою 1928 р., коли почали горіти скирти зі збіжжям на панських фільварках на західних землях України, польська влада ці підпали приписувала, як саботажні злочинні дії, членам нелегальної Організації Українських Націоналістів, за ці саботажні підпали арештовували більше підозрілих свідоміших юнаків, а в більшості студентів з гімназіяльної школи... Над цими часто-густо зовсім невинними юнаками в підземеллях Комісаріятів переводили переслухання методами жорстоких знущань, щоб фізичними тортурами примусити їх призватися за підпали панського майна!..

Не зважаючи на ув'язнення десятків підозрілих юнаків, пожежі панських скирт не зменшувалися, а навпаки — все більшими пожежами поширювалися до пізньої осени, доки не спалені ще скирти були перемолочені...

Наступного літа, тобто 1929 р., у вечірній присмерк, можна було частіше побачити заграви вогнів на обрії небосхилу від палаючих скирт, поза узгір'я дальших фільварків, ніж вони

лунали попереднього року... Тим більшим лихом було для панів на фільварку, що напередодні палаючих скірт якісь духи невідомі ... підрізували телеграфічні стовпі, що падали до землі, нищили телефонічні дроти, щоб не було в цей час комунікації з поліційними станціями...

За саботажні підпали скірт й нищення телеграфічних стовпів, за які злочини являлися відповідальні перед окупацийною владою, виключно — збунтовані «гайдамаки з банди ОУН». Для цього ж поляки заставляли селян від заходу до сходу сонця тримати стійки біля телеграфічних стовпів і скірт фільваркових із збіжжям, де в той час з'являлися уже відповідальні за дії саботажів селяни... Само собою, щоб не потерпіли невинні люди свої, підпали й нищення стовпів значно зменшилося. Все ж таки заподіяної шкоди по фільварках польські шовіністи не могли забути і простити «хлопськім хамам й кабанам». Застосували карні експедиції осінньою порою 1930 р. з метою, «щоб збунтованих гайдамакуф і хлопського бидла» навчити розуму, як поводитися має і шанувати закони «Панства Польського»...

Уже з початком місяця вересня кружляли чутки між селянами, що поліційні загони, або по тридцять чи більше уланів — з полків кавалерії Трембовля або з Бродів надіжджають несподівано на села, квартируючи через кілька днів коштом господарів, яких часто-густо б'ють до непритомності. Розшивають солом'яні стріхи домів. Вимішують зерно в засіках, випускають пір'я з подушок й перин на вітер та й інші матеріальні шкоди поляки свавільно виконують!..

На таких небажано-злочинних гостей очікувало село Чернихів, лише ніхто не знов, коли і до котрих господарів мають загостити?..

Хоч було селянам відомо, що хтось з місцевих сексотів-хрунів виготовив список для поліційних органів, та ніхто не знов, хто мав би бути жертвою експедиційної банди!..

Наприкінці вересня, одного дня батько переглядав домашню бібліотеку, він покликав мене й сказав:

— Михайле, якщо хочеш врятувати книжки, на всякий випадок — якнайшвидше забери їх в мішки й вивези на поле та прикрий гноєм... У випадку насоку бандитів до хати, можуть зовсім певно знищити всі книжки!..

Послухавши мудрої поради батька, книжки я вложив до мішків і ще цього ж самога вечора вивіз у поле...

Два дні пізніше до села загостило 30 жандармів, що хотіли раптово в свої руки зловити кількох діяльних громадян. Та це не

вдалося гостям небажаним, бо майже уже з-під рук зникли в залісненому терені. Жандарми з досади, що не зловили в свої руки нікого по списку, взялися до свого злочинного діла, заходили на подвір'я по списку і робили всякі шкоди в коморах, висипаючи зерно на землю, вимішуячи його разом, борошно з мукою та інші матеріальні шкоди, включно з розшиванням дахів!..

Батько з дому не втікав, навіть не сподіався відвідин поліційної банди у себе на подвір'ї, та на цьому помилився...

На подвір'я зайшло кілька жандармів гордо й зухвало неначе б до свого власного домівства!.. Не питуючись нічого батька, вони зайшли до комори, все поперемішували догори ногами по своїй злочинній системі, та чомусь не поливали нафтою зерна й борошна, як це практикували деколи в інших селян!

Накоїли досить шкоди в коморі, приставили драбину до даху, по якій двох жандармів вийшли на дах, та чомусь не бурили його, лише совалися по ньому, мов би щось шукали!.. Поденервований до безкраю батько кинув пачечку сірників і промовив:

— Якщо, панове, не маєте охоти його бурити, ось тут маєте сірники, краще спаліть його!

Жандарми мовчазно ще кілька хвилин лазили по даху і на наказ своєго команданта злізли на землю, не виконавши чомусь ні одного, ані другого завдання!

Зайшло кількох у хату, шукаючи нелегальної літератури чи захованої зброї по всіх закутинах. Нічого не знайшли з того, за чим шукали — сердиті кинулися до ліжка, мабуть, з метою випустити пір'я з подушок й перин!.. Та в ліжку лежала тяжко хвора мама, яка злочинців привітала великою ненавистю й прокльонами, кажучи:

— Тільки через таких злочинних бандитів, як ви, сьогодні каратися мушу на смертельному ліжку, ще й хочете, грабівники, цю останню перину стягнути з мене! — з риданням плюючи на цю погань.

Жандарми розглянулися між собою, але хворої мами й перини не зачіпали уже, лише до мами сказали:

— Оспокуйся, кобето! — й вийшли з хати...

Напевно, були б знищили бібліотечку в той самий вандальський спосіб, що нищили сотнями книжки т-ва «Просвіта», «Рідна школа» та інших видавництв, книжки що їх топтали чобітими або, обливаючи нафтою, пускали з димом!.. Жандарми не задовольнялися ще знищеннем книжок, але в читальній залі зі стін стягали портрети Шевченка, Франка,

Петлюри й інших, розривали рамки, кидаючи на долівку, топтали чобіт'ми...

Найбільше лютував поляків великий образ гетьманів, але чомусь самі не нищили його. На дорозі зловили юнака Олексу Глинського (Ціхоцький), привели до гетьманів і веліли йому скинути цей образ і потоптати. Олекса, маючи не більше, як 17 років життя, відповів «панам»:

— Я не вішав його тут на стіні й скидати не буду його.

Розгнівані поляки скинули самі, розірвали масивні рамці — тоді наказали Олексі положитися на долівку, «понюхати землю».. відтак поспитали: «Чим пахне земля?»

Олекса перестрашений, не знаючи, що панам відповісти, сказав: «Земля пахне святою!»

Поляки, сердиті на неочікувано негативну відповідь, взяли кусень розірваної рами, нагнули Олексу до низу і вдарили кілька разів ще й стороною з цвяхами так, що за кожним ударом почала течіти кров, капаючи на підлогу.... Та уваги на це поляки не звертали, але ж знову заставляли «нюхати» землю. Олекса мовчазно й терпеливо приймав побої і всякі наруги, «понюхав» землю другий раз і рішучим голосом сказав: «Земля пахне Україною». Жандарми, мов би божевільні, кинулися з побоями на «збунтованого гайдамаку», заставивши землю нюхати ще раз. Олекса побачив, що бандити можуть серйозно побити його. Понюхавши землю третій раз, відповів: «Земля пахне Польщею!»

Силою підняли вони Олексу на ноги й верещали:

— Тераз в'єш, хам'є хлопскі, же зем'я пахне Польськом, але не святом, ані якомсь українськом... Жебісь запам'єтал соб'є раз на завше, хам'є, же то сом земі з крві й кості сом Панства Польського!

Хто знає, скільки шкоди й всякого лиха були б накоїли поляки, якщо б залишилися були з карною експедицією кілька днів довше в селі. Але на превелике щастя селян, під присмерк вечора — банда залишила село та більше уже не поверталася.

З бігом Божого часу потерпівші селяни призабували поволі за тяжкі шкоди, заподіяні поляками. Але ніколи не забували, не забивають та ще й нашадкам своїм залишать невмирущий переказ про вічну ганьбу польським окупантам за їхню злочинно-вандальську пацифікацію, що практикували її над безборонним та невинним народом в його ж рідній хаті!.. В процесі ганебної пацифікації, мабуть, найчастіше в Тернопільській округі,— потерпів студент 7 класи Василь Сосновський з Коровець, проти

якого вівся судовий процес за підпал державного майна. Ця афера була зфабрикована ляхами й коштувала батькам кілька тисяч злотих з доставкою понад 50-ти свідків на судові переслухування, заки невинного Василя вдалося врятувати від концтабору в «Березі Картузькій»!

ГЕРШКОВА ЯЄШНЯ

Після Першої світової війни в селі Чернихові — не залишилося ні одної жидівської родини, аж в дещо пізніших роках поселився з родиною Іцко як орендар місцевої корчми.... Де в той час поширювалася уже пропаганда під кличем: «Бойкотуй алькоголь й нікотину, що нищить твоє здоров'я та важко запрацьований гріш, який краще дати на добру національну ціль чи книжку, ніж безвартісно викидати його на монополь в кишеню окупанта!»

Згодом, основане т-во «Відродження», що значно вплинуло на інтереси з нікотиною і алькогольними напоями, що їх чарками потягали ще менше свідоміші селяни, бо молодь в корчму заходити соромилася — бойкотувала. Через такий торговельний недобір Іцко змушений був залишити корчму й вибрався в Тернопіль, від цього часу не було уже більше жидівської родини в селі...

Досить гарно розвивалася Кооператива, поза якою знаходився ще приватний склепок споживчих товарів Василя Кулія. Все ж таки кожного тижня приїздив — візком з одним конем Гершко з Тернополя. Маючи своїх несвідомих клієнтів бідненьких, привозив ім до хати конечні потреби денного ужитку, а навіть — кусні матерії на спіднички чи блюзки. За цей крам він жадав заплату по жидівському сумлінню, що тільки міг з бідного гоя здерти, бо ж в нього були діти, що коштом несвідомого гоя посилив до високих шкіл... Та бідне жіноцтво грошей не мало, про ці грошики Гершко й не дуже радо допоминався, для нього заплата була краще покладками, курчатами, гусьми, качками, звоями клоччя, прядивом, шкірками з зайчиків, включно з кінськими хвостами... Через це купно волосіння залишалося багато коней без хвостів у селі!

Не легкою справою було позбутися Гершка, хоч він не був жителем села,— але, мабуть, йшов найкращий інтерес йому в Глядках, Чернихові та в Плесківцях, тому він крутився з візком 6 днів у тижні, але ніколи не приїздив суботами!..

Літньою порою, одної погідної днини в неділю на гомін дзвонів люди спішилися на Службу Божу. В той самий час

попри церкву проїздив Гершко своїм візочком, бо завжди казав, що в неділю найкраще гандель йому ведеться...

Соколи затримали Гершка й спитали його, чому він не приїздив вчора на гандель, а сьогодні?.. Гершко, погладжуючи довгу сиву бороду, підсміхаючись, відповів:

— Ну, ну!.. Вчора була субота — мій сабаш...

— Гершку, якщо твій сабаш в суботу, наш сабаш в неділю. Не приїди більше в цей день до села обманювати неграмотних людей!..

Гершко, як бізнесовий жид, навіть не хотів слухати порад чи вказівок від «гоїв» та рішуче заявив, що ніхто не буде наказувати йому в демократичній системі Польщі, що він робити має в суботу чи в неділю!..

Дешо схвильсований осторогою юнаків, він вдарив коника батіжком й поїхав до сусіднього села Плесковець..

Гершко, мабуть призабув уже наказ, щоб він не приїздив більше до села на гандель в неділю,— бо приїздив дальше, але юнаки не забували й не простили йому жидівської впертої постанови. Він був настільки свідомий того, що він має більше значення перед законом уряду, ніж українці на своїй праділівській землі, тому цього упіmnення не брав собі серйозно під увагу!..

Кілька тижнів пізніше, одної погідної неділі після обідової пори, Гершко, повертаючись з Плесковець, іхав наладований крамом на візку з курми, качками, гусьми й покладками в кошах. Його коня затримали кількох соколів на дорозі при глибокому рові — недалеко від фігури-пам'ятника, що символізував річницю скасування панщини в 1848 р. Кількох юнаків перейняли Гершка й заговорили про торговельні справи, інші підняли візок за колеса... Ще не зтямився Гершко, як зо своїм крамом опинився несподівано в рові з візком разом!.. З порозбиваних кліток порозліталися домашні птиці по сусідському городі. З покладків, що їх було понад 60 тузинів— розплілася по землі яєшня, над якою кивав головою Гершко, обтираючи сльози з очей... Від цього випадку він ніколи більше не лише що не приїздив до села на гандель в неділі, але вагався уже навіть переїздити через село до Плесковець!.. В цей спосіб навчив розуму Гершка гой...

НІЧНА ПРИГОДА

Пізньою порою восени 1931 р. мені допіру минув 17-й рік життя. Найближчі друзі, що були на кілька років старші, одного дня підмовили мене, щоб коней повести з ними на панські

сіножаті в так звану «глибоку долину»...

Хоч іхня пропозиція надзвичайно заімпонувала мені, все ж таки я зобов'язаний був в першій мірі звернутися до батька, чи дозволить на таку нічну прогулку — поїхати з кіньми на нічліжані!..

Батько вислухав мою пропозицію, підсміхаючись, і на пів ноти заспівав: «Не веди, синку, коней наніч, замолодий ще хлопчина, якщо б тебе з'єли жаби — плакала б родина!.. Дивлячись на батька, що насміхався з мене, я опустив голову. Але він щось подумав й сказав:

— Якщо хочеш бавитися уже в парубка і з кіньми поїхати наніч, то можеш поїхати з товаришами, лише з одною умовою, що перед шостою годиною ранку коні мусять бути уже вдома — з огляду на те, що я приготовляюся на завтра виїхати до Тернополя!..

Задоволений дозволом батька, я дав йому своє запевнення, що коней привести постараюся на означений час!.. Зразу повідомив своїх друзів, що кликали мене увечері, коли іхнатимуть кіньми попри мою хату.

Перед 9-ю годиною вечора почув перед хатою на дорозі свистання моїх колег, на яких очікував уже довший час нетерпеливо... Випровадив коней за браму і в товаристві нас щільтох рушило в дорогу з веселою пісенькою на устах, що луною проходила крізь вечірній присмерк, понад долину русла річки Серет!..

Коней запровадили ми до найдальшої закутини — глибокої долини, під русло річки Серет, де по тому боці лежало село Обарінці... Ця закутина між густими кущами верболозів, знана людям була з переказів як «злодійня»... Тобто, колись давніше конокради викрадали коней в господарів і через час якийсь переховували між кущами в очеретах!..

Попутавши коней, ми під сяйвом ясного місяця помандрували з 600 метрів до скірт із сіном, що його настелили собі грубшою верствою, щоб від холодної та мокрої землі не перестудитися!.. При товариській гутірці навесело — пройшов час до пізньої ночі, і ми заснули міцним сном під подувом легенького морозу... Та ніхто із нас не мав зі собою годинника, щоб мені дотриматися в слові перед батьком та не заспати до світанку дня. Я вибився згодом zo сну і часто зривався з пахучого сіна та розглядався по небозводі за «косарями» й «возом», що були докладними годинниками в ясну пору ночі!..

Кілька годин я турбувався, щоб не заспати — майже не спав, а

переважно слідкував за небесним годинником, доки він не віщував недалекого світанку дня...

Залишивши друзів, сплячих кріпким сном, сам йшов сіножатями, вкритими легеньким килимом приморозку і чимшивидше поспішав до коней... Та чимало настрашився в той момент, коли відшукав коней своїх друзів — моїх не було — хоч зразу обманював себе думкою, що вони, напевно, відійшли далі в кущі!

Та, розглядаючись кругом по траві з біленським морозом — жодних слідів коней не знайшов... Тоді рішився піти з острахом понад беріжком річки, що в цьому ж місці був досить стрімкий — понад метр висотою. Саме русло плесом було не ширше від 8-9 метрів, проте глибиною було понад 6 метрів... Біжучи понад берегом, зі страхом якийсь час, нарешті, в присмерку ночі й мряки, недалеко перед собою побачив одного коня, прибігши, задиханий до нього, впізнав свого коня, що стояв над берегом з похилою головою над водою... і простягненою ногою держав на шнурку (путі) другого коня, що знаходився затоплений у воді — лише тримав голову догори...

Побачивши таку жахливу ситуацію з кіньми, з цього перестрашення і несподіванки я дійсно не знат, що мені робити!.. Кликати на допомогу нікого кругом мене не було, а село Обаринці за водою, й так ніхто не прийде з допомогою, нічна пора, не почусє... Бігти по товаришів також далеко, а тут якраз й ножа нема в кишенні!.. Не залишалося для мене нічого іншого, рішився піти дещо з допомогою коневі у воду. Скинув куртку — зловив за шнурок, натягнений кіньми, відтак за гриву коня затопленого і підложив під голову, щоб у вуха не набиралася вода... та кінь положив лише голову — куртка зникла під водою, а ситуація жахлива залишилась незмінною... Тримаючись за шнурок, щоб не піти самому на дно річки ловити раків, я всіма силами старався хоч би й розгризти зубами натягнене пuto. Та не довго прийшлося мучитися мені з розв'язуванням шнурка, бо кілька рухів коня у воді, мабуть, змусили коня на березі із знесилля держати довше його на шнурку. Кінь почав з острахом поволі зсуватися з беріжка прямо на мене, а я тримався за гриву по пахи у воді. Бачучи безнадійну ситуацію не тільки уже з врятуванням, але тим більше небезпеку власного життя... глянув востаннє на ясні зірки та на прощання лише промовив:

— Матір Божа, рятуй мене від неминучої загибелі!

В той момент безсильний кінь упав на мене. Я зразу опинився під глибокою водою, з глибини якої не так легко було

врятуватися одягненому, ще й у чоботях. Та з тяжким трудом виплив я на поверхню води й віддіхнув, тоді побачив, що знаходжуся на середині річки. Щоб не опинитися безсильному знову ж під водою, руками й ногами зо всіх сил старався втриматися на плесі води.

Бог святий знає, чи був би врятований зі своїм життям тоді, якщо б перед собою не побачив очеретової тростини, що китицями звисала низенько над водою. Майже потопаючий, з тяжким трудом добовтався настоящі до очеретових китиць і зловився за дві тростинки, з допомогою яких мені пощастило добрatisя до берега, врятувавши своє життя!..

Видряпавшися на сінокоси, аж тоді я усвідомив, що аварія трапилася зі мною!.. Глянув тоді за кіньми, з яких побачив лише піднесені голови, що допливали уже до протилежного плиткого беріжка... Відпочивши трохи, викашляв з себе набрану воду та рішився побігти по коней своїх товаришів, сісти на одного і чим швидше повідомити своїх товаришів. Та, піднявшись на ноги — бігти не міг, бо в чоботях було повно води...

З тяжким трудом стягнув намоклі чоботи й босими ногами побіг до коней, що побачили мене в такому жахливому стані й почали фирмкати зі страху, обертаючись, а задніми ногами бити об землю. Не вдалося мені зловити навіть одного коня — всі повтікали від мене!..

На ловлення коня — не було часу. Тоді я рішився побігти до товаришів й збудив їх з панічним страхом переляку з потопаючими кіньми. Зірвалися друзі на ноги й гукнули:

— Заривайся добре в сіно, ми біжимо на рятунок коней!..

У мене не було й думки, щоб намоченому та босому «зариватися в сіно», але я чим швидше спішив по мерзлій землі додому сповістити тата, що напевно уже нетерпеливо очікує мене з кіньми!..

Біжучи, ступав неначе гумовими ногами по примерзлій груді дороги, часто-густо спотикаючись об грудки, падаючи з безсильних ніг, розбиваючи собі коліна чи пальці!.. Пробігши понад один кілометр дороги, без жодної зупинки з віддихом добився додому, де нетерпеливо очікував уже сердитий батько... Адже підходив уже ранок!

Батько уздрів мене в такому хаотичному стані ще коло брами, обмоченим і з босими ногами на морозі, без віддиху... Від такої раптової несподіванки він навіть і кроком не міг поступитися до мене, лише дрижачим голосом спитався:

— Що сталося з тобою й кіньми?

Глянувши на перестрашеноого батька, що стояв немов закам'янілий і дивився на мене, я заледве спромігся півголосом промовити:

— Коні топляться в ріці на «Злодійні! — та безсильний повалився на землю.

Батько забрав мене на руки й поніс у хату, положивши на ліжко, та чим швидше побіг будити сусідів. Запрягли коней, забравши шнури, і чим швидше помчали на рятунок коней... З відходом батька з дому у мене не залишалося найменшої надії, щоб з перебуванням коней такий довгий час у льдовій воді, ще й з пов'язаними ногами, могли б вони залишитися ще живими!

З тяжким переживанням і болем серця підбадьорював себе при допомозі мами... безнадійною думкою, щоб побачити хоч живими ще своїх коней!.. Бо через своїх товаришів зробив таку жахливу прикрість зі стратою для своєї рідні!.. Та болюче каяння було уже по часі...

Прийшовши дещо до сили, ми нетерпеливо з мамою очікували приходу батька...

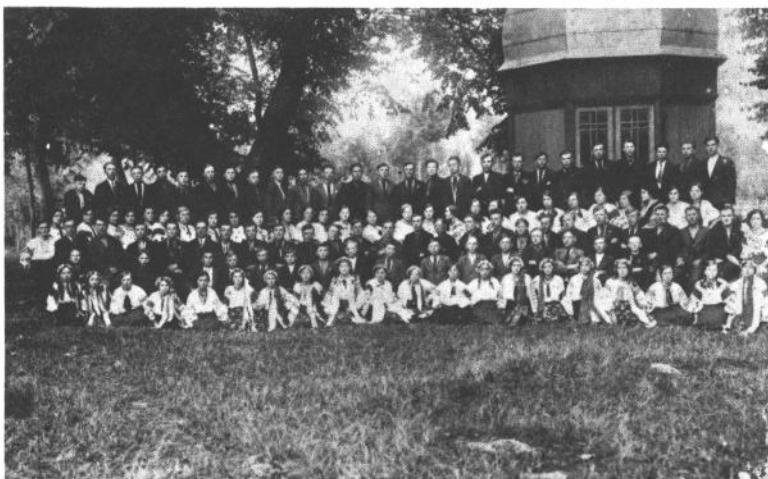
Уже було перед полуночевою порою, як батько із сусідами заїхали на подвір'я з одним конем, прив'язаним до воза, а другого привезли на возі. Він заледве був живий, перебуваючи кілька годин у льдовій воді... Цього коня ми стягнули на землю на підстелену солому та скрутелями з горохової соломи — на зміну невпинно продовжували натирати, щоб урухомити його застиглу кров.

Хоч натиранням і масажами вдалося дещо відрятувати, все ж таки з кожною хвилею часу тварина все більше ниділа, піду падала на силах... З неї не було уже надійних виглядів, щоб на майбутнє була придатна до праці. Щоб не дивитися на його щоденне хиріння, батько в короткому часі продав його лише за кілька злотих на шкіру...

Ось так, через нерозсудний выбрик мій, не тільки батько не поїхав до Тернополя, але, тим більше,— пропасти могли обос коней, ще й, крім них, закінчитися могло трагічно моє життя!..

Про цю нічну пригоду під ясними зірками залишилася в пам'яті незабутня згадка назавжди, з якою химерною долею доводилося мені, мимоволі, зустрічатися вже від ранніх років дитинства...

«СОКІЛ»

Т-во «Сокіл» у 1936 р.

З завоюванням Польщею Західних Земель України в 1920-х роках виникла проблема виховання підростаючої молоді, що мала протиставитись поголовній примусовій полонізації та моральній деградації. Створено було спортивне т-во «Сокіл», що його провід рівночасно брав активну участь у читальнях «Просвіти» і в заряді «Рідна Школа». Засадникою метою «Просвіти» і «Рідної Школи» було, щоб в цих товариських осередках згуртувати свідомішу молодь, а тим самим морально й національно впливати на менше свідоміших батьків з підростаючими дітьми, що блукали осторонь від культурно-освітнього й національного життя в селах і містах.

Товариство «Сокіл» в Черніхові було одинокою організацією на кільканадцять осель в даній окрузі Тернопільщини, хоч існували в сусідніх селах зорганізовані осередки молоді — «Луг» і «Каменярі». Але жодне із них не було такою пекучою сіллю в очах поліційних станиць і місцевих поляків, яким являлося саме товариство «Сокіл» в Черніхові!..

Не зважаючи на те, що «Сокіл» був зорганізований виключно на основі гімнастично-спортивного товариства, але в дійсності головна мета була не в тому, щоб молодь займалася фізичною підготовкою і вправами для виступів на фестинах. В «Соколі» крилася багато далекосяжніша мета старшини, що сподівалася виховувати нові кадри молодих українців, щоб в першій мірі

впливати й виховувати молодь в послухові, в карності, з пошаною до старших, як також з пошаною до самих себе. Якщо член товариства не зумів шанувати себе, не було місця для нього в рядах товариства!

Найголовнішою метою старшини було працювати над виховним впливом, щоб зорганізована молодь провадила життя своє чесно, морально, правдомовно, без алькоголю і нікотини, що нишать юне здоров'я і гідність людини, та цим самим задемонструвати свою національну свідомість в ім'я поневоленої батьківщини,— із смертельною ненавистю до гнобителів українського народу!

Від заснування т-ва «Сокіл», освітнім референтом був рідний брат моєї дружини о. декан Андрій Цурковський... Хоч сам не був одруженій і не мав своїх дітей в сокільських рядах, все ж таки — цілим серцем й душою відданий був, щоб цвіт української молоді виховувати в патріотично-національному дусі — під кличем: «В здоровому тілі — здорова душа!»

Молодь виховувалося без найменшого забарвлення соціалізму. Й були навіть ворожі ідеї Михайла Драгоманова, що були сприятливі для більше загубленої молоді, яка гуртувалася в таких радикальних товариствах, як «Каменярі».

Майже вся молодь знаходилася в рядах «Сокола», де ще в тих роках статут не дозволяв одночасово стати членом т-ва «Просвіта».

Багато допомагала співпраця свідомих батьків, що брали активну участь із збрісю в руках у Визвольних Змаганнях і яким глибоко залежало на тому, щоб виховання виключно було в національному дусі. Цього не проповідували священики з амвону, ні вчителі в школі не навчали, але навчали історію панування польських королів! Тому центральним завданням було виховання з усвідомленням, щоб молодь знала в першій мірі: Хто вона? Ким і за що закута! Щоб карне, моральне й національне виховання не пішло на марне. Збіgom часу все більше старалися Соколи відсепаруватися від своїх бувших колег, що згодом почали організовувати себе в «щелєцькі дружини Пілсудського» та називали себе «шляхта загродова»...

Хоч в Черніхові не було, так би мовити, кровних поляків, все ж таки не бракувало, як звичайно в рабському народі,ексотів й донощиків, що за Юдин гріш співпрацювали, як співробітники місцевої поліції, яку інформували про все, що тільки говорилося на засіданнях старшини «Сокола» чи інших товариств.

Щоб переконатися і дістати певні докази про негідних хрунів-

зрадників у селі, кілька соколів посвячували свій час, заки вдалося ім устійнити донощиків, про яких інформували діяльних селян, щоб обережними були в розмові з провокаторами.

Завдяки тому, що в селі не було польського шумовиння чи «загродової шляхти», зорганізована молодь в сокільських рядах свободно могла провадити освітньо-національну діяльність в патріотичному дусі, без перешкод і бешкетів «щелецьких» ворохобників... Цієї шовіністичної погані не бракувало в недалеких окружних селах, що з бігом часу набирала все більше на силах, з допомогою урядових чинників і поліційних станиць!..

Ще до відродження польської «шляхти загродової» родини, які ніколи раніше не розмовляли польською мовою, що її навіть добре не знали,— розмовляли українською. Згодом почали вчитися цвенькати «своєю» шляхетною мовою — тобто урядовою, а українську називали уже мовою «хлопського бидла!..

Хоч «Соколи» являлися нащадками своєї землі прадідівської, проте права не мали поза гранатові штані й вишиту сорочку — носити іншого однострою військового характеру... Натомість поляки, як завойовники наших земель, за якими панувала сила, закон і правда, носили військові однострій і кріси — без набоїв, тому, щоб «Соколи» не постріляли їх припадково їхніми ж кулями!..

Хоч «Соколи» являлися народом поневоленим, крісів не носили, як поляки, але в обороні своїй — в разі нападу поляків, застосовували міцні п'ястуки або частоколи, вирвані з парканів, розганяючи їх неначе б отару баранів на всі сторони в городи чи в залиснений терен...

Якщо б у всіх окружних селах молодь була б уся зорганізована з духом національної філософії в товариства «Соколів», то само собою було б багато легше протиставитися спільними силами цій новоствореній шовіністичній банді!..

Та, на привеликий жаль, в сусідських селах — в Плесківцях й Глядках, зорганізовані були т-ва «Каменярів», що заледве існували свою діяльністю, то й мови не було прийти до єдності з порозумінням, щоб разом протиставитися проти зростаючої сили поляків, що ставилися багато прихильніше до «щельців», ніж до «соколів» — завше кажучи: «Якщо має бути Україна під прапором синьо-жовтим, а не жовто-синім, нехай краще жодної не буде!»

Тодішнє роз'єдання між національно несвідомою молоддю було наявним доказом того, що ворог при допомозі різних

«хрунів» — місцевих зрадників — пляново творив цей фермент розбрата, в користь далекосяглої політики своєї агентури.

Переважно літньою порою «щелєцкі дружини» організовано приходили з інших місцевостей і демонстративним перемаршем в гультайський спосіб з криком проходили крізь село Чернихів з метою спровокувати окремих «соколів» до авантурної бучі, щоб тим самим мати підставу до розв'язання т-ва «Сокіл».

Старшина була настільки свідома цих інтриг, зокрема пляново провокаційних, що всіма силами старалась заспокоювати й переконувати соколів, щоб не дали себе спровокувати з цією шовіністичною голотою до непотрібної авантюри, з якої й так нічого не вийде на їх користь, а тим більше зі стратою на користь авантурників!

Найбільшою пекучо-докучливою заразою були поляки з села Янковець, що розташоване було лише кількасто метрів, по тому березі русла ріки Серет. Правда, в даній місцевості польських родин не було багато, лише кільканадцять. Але, маючи новопобудований костел, «дом людові», ще й до цього поліційну станицю, з якої інспірювали найбільше всякі ненависні авантурні інтриги проти чернихівських «гайдамакуф — кабануф»!

На поліційній станиці побували різні команданти, але завжди виявлялися запеклими ворогами всього того, що тільки було й пахло українським... До таких шовіністичних гробокопателів належав Підкуфка, Лаба, Каспшицький та інші подібні їм, що завжди однакову пісеньку співали: «Жеби тен Черніхов — вода або креф залляла!» Та, Богу дякувати, згодом самих шовіністичних лицарів кров залляла, Чернихів переважив їх і по сьогоднішній час існує...

Поза Янківцями слідуючими селами, в яких жило більше польських родин, були: Кудківці, Нестерівці, Серединці й Обаринці, що творили разом спільній ненависний фронт — супроти чернихівського т-ва «Сокіл», читальні «Просвіта», як також й проти церкви!..

Маючи в своїх селах побудовані в останніх часах костели й «Кулка рольніче», через ці осередки відроджувалася тенденція шовіністичного патріотизму «з крві й кості полякуф». Під цим шовіністичним кличем, — оформлювалася стихійно «шляхта загродова» з наголошеними лъозунгами: «України нігди не било, німа і нікдзе єй не бендзе!»

Літньою порою 1936 р. одної неділі після обідової пори, групою понад 30 у військових одностроях — з крісами на плечі, переходили демонстративно через село Чернихів, як звичайно,

гультяї пануючого народу з галасом й свистом. Вони прямо всіх людей села підняли на ноги із здивування з гультяйської поведінки «щелєцької» банди, без жодної реакції «соколів» чи селян, щоб обминути непотрібного клопоту для села!

Пройшла банда через село з гучним криком і помаршувала на узгір'я «Бакаївки», в напрямку села Серединівці. Кінчалося село на узгір'ї, починалась лісова дорога довжиною понад один кілометр. Над дорогою звисало густе гілля розлогих дерев, так, що навіть заступало ясне проміння сонця. Стояв напівтемний, лісовий присмерк...

Поляки пройшли узгір'я, сходили в долину, де раптово на дурних лицарів наскочила більша кількість невідомих «духів». Відібрали їхні кріси, «духи» добре ребра їм порахували, порозбивали носи, а тоді примусили скинути фуражирки під ноги, топтати орла й примовляти: «Я сем у...л — на ожелі Польском!» «Гарцежі» Пілсудського забрали свої кріси та, обтовчені, помандрували далі.

На реакцію окупанта не треба було довго чекати. Зразу на другий день в ранніх годинах прибуло до села кільканадцять поліцай з місцевих станиць й кілька тайних агентів з тернопільського комісаріату. Вони арештували кількох «соколів» й не «соколів» з підозрінням за участю у нападі на «щельщуф»!

Кількагодинні переслухування кількох юнаків не дали жодних позитивних результатів. Потерпілі поляки із арештованих нікого не відзначали, і після кількох годин заарештованих звільнили з браку доказів... Від цього часу панував уже спокій від наївних поляків, що не відважувалися опісля мандрувати з криком і свистом через узгір'я залісненого терену.

Через якийсь час після лісової пригоди, хоч нікого не посадили з юнаків до в'язниці, між «соколами» і «щельцями» ще більше зростав фермент ворожнечі, що був виключно інспірований через поліційну станицю в Янківцях. Станиця давала всі директиви та вказівки комендантам «щельців» Немчикові, — який з братом своїм являлися найбільшими шовіністичними фанатиками даного району... З ненависті й пімсти до українців, що носили вишивки з малиновими кокардами під шию, вони напускали своїх недорослих поляків, що нападали вдвох чи втрьох посеред дороги, побивали і розривали на кусні вишивки з кокардами. Ця ганебна поведінка злочинного елементу примушувала юнаків бути більше обережними і одинцем — між польським шумовинням не ходити...

Нічною порою, під 1 листопада 1936 р., було положено кілька вінків з квітами та один терновий вінець на пам'ятнику, що символізували болючу загадку про 70 юнаків, що поклали своє молоде життя в нерівних боях з поляками й більшевиками у визвольних змаганнях...

Уже раннім ранком біля пам'ятника з'явилося двоє жандармів. Вони хотіли примусити людей, що переходили, щоб вони пішли на пам'ятник — скинути вінки... Селяни ставилися із зневагою й обуренням до жандармів, кажучи:

— Вінків не клали й скидати не підемо! Вони не лежать на перешкоді нам! Якщо лежать на перешкоді вам, для чого не підете скинути самі?

Жандарми вагалися чомусь піти самим на пам'ятник, крутілися довший час біля нього з певним переконанням, що знайдеться хтось з таких «смільчаків», що прислугу виконає їм!

По довшому часі безуспішного ходження їхнього нервового старшини, один відійшов до Янковець, інший — залишився біля пам'ятника. Згодом повернувся жандарм в товаристві Немчука і двох «щельцуф», яких післали скидати вінки, самі з крісами в руках приглядалися, як Немчук з своїми колегами нищили вінки, викидаючи їх за огорожу грубого ланцюга, а синьо-жовті прапорці дерли на шматочки, топтали ногами.

Жандарми, з готовими крісами на всякий випадок до стрілу, стояли, мабуть, тому, що сподівалися зі сторони «збунтованих гайдамакуф» обурення за нищення вінків з прапорцями на «щельців», що їх викидали!

Та ця болюча подія закінчилася без жодного спротиву й авантюри з боку селян, що навіть з болю серця не сходилися приглядатись, як лютий ворог плюндрює вінки на могилі! Ця жахливо болюча картина залишилась незагоеною раною на ціле життя у кількох «соколів».

З бігом довшого часу, Немчук, мабуть, забув уже про те, що нищив вінки на могилі-пам'ятнику. Він почав згодом залицятися до однієї дівчини. В цьому романі абсолютно ніхто не перешкоджав йому, він ходив собі спокійно якийсь довший час, неначе б нічого прикрого не заподіяв ніколи для громади.

Хоч Немчук був командантом «зв'онзуф щелєцких» даної округи, але польською мовою володів досить слабенько, почав вчитися її тільки тоді, коли відроджуватися почав дух шовіністичної «шляхти загродової» на «Кресах Сходніх».

Одної пізньої ночі Немчук повертається від дівчини. Його зустрінуло на дорозі троє побратимів. Хоч він сказав «добрий

вечір» до них, не знаючи навіть до кого, бо не розпізнав в темряві ночі, а вони ще й лямпками світили йому в очі... На привітання його падали буки на нього, куди лише попалося духам невідомим!..

Несподіваний «привіт» не був зроблений з метою, щоб затовкти його як скотину негідну чи кості поламати! Лише була пригадка для нього, щоб пригадав собі геройство на могилі з вінками, за які дістав тепер винагороду... від «гайдамакуф» — чернихівських!

Напевно, ця комедія була б закінчилась спокійно, лише на кількох буках, бо був би соромився, напевно, командант «щельцуф» признаватися перед своїми колегами чи жандармами на станиці про те, що «гайдамаки» відважилися такому «фіфакові», як Немчук, ребра рахувати! Та не так воно вийшло, як побратими собі уявляли спочатку, вийшло зовсім щось інше... Котрийсь із «карної експедиції» підніс трохи вище дубчака і вдарив Немчука по усі. Від сильного удару він повалився до рова, почав кричати, просячи рятунку. На крик і лемент його серед тихої ночі надбігли від церкви вартівники. Не знаючи, що трапилося з людиною, почали їй сварити на нього, щоб криком своїм не будив собак та сплячих людей!

Коли наблизилися біжче, то й побачили його при свіtlі, облитого кров'ю та в рові лежачого, мусіли заопікуватися «героєм» і негайно відстavити на поліційну станицю до Янковиць...

В ранніх годинах кілька поліцай зі собою привезли окриваленого Немчука, що його праве вухо обірване було майже до половини. Як звичайно, поліція зразу арештувала кількох підозрілих юнаків, щоб Немчук пізнавав, котрий із них той, що зустрічався на дорозі. Між арештованими були двоє, що світили лямпками в очі Немчукові, та він подивився лише на арештованих і зразу заявив, що нікого піznати не може, тому що при зустрічі світили лямпками в очі...

По кількох годинах поліційного розслідування не було жодних доказів, хто побив його за дівчину, і на цьому вся процедура закінчилася. Але арештованих звільнili з застереженням, що Немчука не побито за дівчину, але з політичних котивів.

ПРОГУЛЬКА «СОКОЛІВ»

Літньою порою 1936 р., одної суботи в ранніх годинах група соколів з Чернихова вирушила понад 50 кілометрів в далеку

дорогу до місцевості Підлісся, щоб дати шану і поклін перед могилою-пам'ятником славному синові українського народу, о. Маркіянові Шашкевичеві.

Провідником прогулькової групи був д-р Анатолій Грицай зі своїм молодшим братом Зенком.

Надворі стояла погідна днина гарячого літа. Братія, залишаючи село в веселому настрої з пісенькою на устах, мандрувала в напрямку місцевостей — Городище, Носівці, Нетерпенці, Білоголові і Білокерниця...

Уже було сполудня, як добилися до села Ковтів, тут рішилися зробити відпочинкову перерву та підкріпити сили до дальшої мандрівки... В часі відпочинку місцеві люди поінформували нас, щоб не мандрувати дальше головним шляхом через села Верхобуже та Сасів, бо там стоять поліційні застави, що більші мандруючі групи завертують назад додому!

Щоб обминути непотрібний клопіт з поліційними переслідуваннями, ми залишили мурованку, — мандрували бічними стежками, крізь поля й сіножаті... Під опадаючий присмерк вечора, без жодних перешкод добилися щасливо до села Ушня. Тут рішилися... дальше не мандрувати, бо надходила ніч, але непрощено загостили на парафію о. Лиська, що неочікувану групу гостей привітав радісно з відкритими обіймами. Та чимало був здивований при цьому, що такою чисельною групою пощастило пробратися нам крізь поліційні застави на головних шляхах.

До пізнього вечора в товариській атмосфері відпочивали під розлогими деревами у парафіяльному садку, а відтак о. Лисько для побратимів приділив стодолу для нічного відпочинку на снопах. Посестрами заопікувалася дружина о. Лиська, забравши, примістила їх в приміщеннях резиденції, де, мабуть, добре спалося їм через нічку! Бо на снопах волосатої пшениці, докучливої й гарячої, абсолютно ніхто із братії не міг заснути до світанку дня...

Раннім-ранком братія зібралася, навіть не прощаючись з о. Лиськом, бо певні були себе, що прийдеться ще слідуючу ніч на снопах переночувати!

Пройшли село Ушню стежками крутими попри заліснений терен, мандрували під узгір'я до недалекої уже мети... «Біла Гора», з якої ген в далечині можна було бачити місто Золочів у південному напрямі.

Сходяче сонце підносилося уже з-за верхів далеких гір, як наша братія пробралася крізь кущі залісненого терену і вийшла

на простору поляну гори, на якій виднів перед нами в кільканадцять метрів високий залізний хрест, де навколо нього метушилися уже тисячі паломників, що з біжчих і дальших околиць взяли масову участь, щоб дати шану й поклін перед могилою-пам'ятником Маркіянові Шашкевичеві та зачерпнути віри й надії на крашу долю українського народу.

На відкритій просторій площі, недалеко від хреста, знаходилося десятки розташованих будок (кіосків) з різноманітним крамом, книжками й харчами.

О 10 годині перед полуноччю почалася відправа Служби Божої, що при участі 18-ти священиків відправляв о. Іван Бучко. У цій відправі брало участь приблизно 15,000 паломників!

Служба Божа майже добігала уже до свого завершення, як несподівано зчинилася жахлива паніка й метушня на площі.

Захвилювалися маси перестрашеної народу. Почулися крики жіноцтва й плач дітей... Ніхто не знав, що дійсно трапилося. Не було куди й утікати розбурханому натовпові народу. З західньої і північної сторони площу оточувала стрімка гора, до якої якраз тиснувся переполоханий народ — від залісненого терену з півдня. Під сильним тиском в панічному стані серед натовпу не встоялися перші над проваллям, валилися з ніг — котилися з риданням, неначе снопи, в долину...

Між перестрашеним натовпом, що втікав від лісу, почулися вигуки. З лісу напала банда комуністичних ворохобників з бучками й камінням в руках...

На превеликий жаль, ніхто з переполоханих мас народу не ставив чомусь жодного опору напасникам...

Защеміло біля серця у соколів — стоячи разом, не могли пасивно приглядатися на цю жахливу картину, коли одні других спихали з гори, падаючи десятками в долину!

Щоб опанувати якось цю хаотичну ситуацію паніки, один із соколів гукнув на своїх побратимів із закликом: «Хто що може тільки, бери в руки, йдемо назустріч банді ворохобників!» Як стояла братія гуртом, так разом вся рушила біgom проти натовпу втікаючих людей в напрямі залісненого терену із закликом: «Бий банду комуністичних ворохобників!» На заклик до групи нашої приєднувалися десятками сміливіші юнаки, що силою уже більше організованою добігали до банди напасників.

Ворохобники, побачивши несподівано перед собою зорганізовану силу — сотні мужчин, проти якої не могли вже встоятись, почали кидати камінням і бучками та в панічному страху втікали в заліснений терен...

Гурток членів т-ва «Сокіл» біля могили-
пам'ятника о. Маркіянові Шашкевичу — 1935 р.

Як тільки прогнали ворохобників, на площі завітав мирний спокій в народі, аж в той час допіру з'явилася кінна поліція в силі приблизно сто жандармів, що прибула мов би на допомогу, та іхня допомога була вже непотрібною.

Банда ворохобників залишила десятки потурбованих паломників, між якими був тяжко пробитий ножем колпортер «Дешевої книжки» з Яворова, що його зразу відставлено було до лікарні.

Під час жахливої метушні з переполохом народу відправа Служби Божої була перервана, але, як тільки все заспокоїлося, відправа Служби Божої продовжувалася до свого завершення, але настрій в народі не був уже таким радісним, як перед хаотичною подією. Самі шкоди, заподіяні кіоскам, що були поперевертані, витворювали уже не такий радісний настрій святочної церемонії, як він панував між паломниками попередньо.

По закінченні відправи Служби Божої і святочних церемоній наша братія соколів частинно, на тлі величавого хреста, зробила собі світлину на згадку незабутньої прогулки.

Уже була приблизно третя година з полудня, як наша братія, востаннє попрощала мовчазну могилу-пам'ятник і прямувала назад до гостинного села. Тут нетерпеливо очікував нас о. Лисько, бо не був певний, чи хтось із нас не був пошкоджений

напасниками.

Розташувалися ми під розлогими деревами відпочивати з цілоденного перебування на сонці. Отець Лисько більше був поінформований, розказував про зорганізовану комуністичну банду, що заздалегідь приготована була уже з польсько-жидівського елементу в порозумінні з поліційними чинниками, щоб за всяку ціну розігнати натовп і зіпсувати святочний настрій на «Білій Горі». Він продовжував:

— Банда ворохобників не була зорганізована з місцевого елементу, але підійшла нічною порою з Олеська, Бузька, Красного, але найбільшою групою являлися жидівські комуністи з Бродів...

В приятельській атмосфері ми провели час до пізнього вечора, потім зйшли на снопи хоч кілька годин перележати в колючих колосках...

Ранім-ранком, ще перед сходом сонця, попрощали о. Лиська й рушили в дорогу. Залишаючи село Ушню, мандрували уже головним шляхом до села Сасів. Тут перейшли русло річки Буг і йшли у напрямі села Колтів. По дорозі на нашу групу раптово насکочило кільканадцять поляків «щельціф», яким не подобалися українські пісні й вишивки з малиновими кокардами під шию. Поляки, мабуть, були певні себе, думаючи, що зо страху перед ними ми розсіємося, неначе зайчики, тоді вони товктиуть нас поодинці прикладами крісів на полі. Та на цьому помилился польські шовіністи, тим більше, що ми з'єдналися в цілість групою та без найменшої уваги йшли далі з пісенькою на устах. Побачивши, що нас є кілька разів більше від них, поляки не відважувалися навіть підступати більше до нашої братії, лише здалеку називали нас «гайдамакі», що ідять польський хліб, а співають по-кацапському. На цьому залишилося без поліційної інтервенції, яка зовсім певно напустила пастухів на нас пляново, щоб спровокувати до авантурної бучі, а тим самим мати причину арештувати декого із нашої братії!

Уже присмерк вечора запав, як братія добилася щасливо до рідного села.

Хоч почувалися утомлені та подратовані бандою ворохобників, все ж таки цінна прогулка залишилась милою згадкою на ціле життя!

В СОКІЛЬСЬКИХ РЯДАХ КУВАВСЯ ДУХ ОУН

Під гаслом «В здоровому тілі — здорована душа» гартувалися молодечі душі побратимів в сокільських рядах, з любов'ю до

свого народу й батьківщини!

Хоч товариство «Сокіл» мало понад 250 активних членів, з яких творилося чотири чоти: дві з побратимів, старших від 18-ти років, і чотири підростаючих від 8-ми років вгору, так само було дві чоти з посестер.

Все ж таки між дорослими побратимами не легко було пішукати відданих для святої справи юнаків, щоб завербувати в ряди Організації, що в тодішній час поширювала сіть своєї мережі з принципом, щоб хоч двох або трьох членів знаходилося на сторожі в кожній місцевості.

Незважаючи на те, що Петро був начальником т-ва «Сокіл», Григорій — скарбником, Михайло — чотарем, все ж таки поза товариством всі троє уже довший час були підготованими кандидатами на членів ОУН. Згодом Григорій з Михайлом завербували Василя Уніята, який походив з села Обаринці та одружився з дівчиною в селі Плесківцях, являвся головою читальні «Просвіта» і головою Товариства «Каменярів».

Хоч ми дуже добре знали про його промахи в співпраці з поліцією ще з часів шкільної лавки його в Тернополі, але були переконані, що він дозрів уже до своїх років і, напевно, помилок більше творити не буде, а конечно треба було когось завербувати — для цього завербували Василя!

Літньою порою 1935 року, одного дня я отримав повідомлення, щоб такого дня, в такій годині вечора обов'язково з'явитися в ліс біля фігури Святого Яна.

Хоч це було досить ризикованим — заходити в темний ліс, не знаючи, до кого й пощо, та ми знали, чим це скінчиться може. Проте, вагань не було, лише на означену годину з'явитися треба було на призначене місце!

Хоч всі три знали про умовлену зустріч, але кожний ішов свою стежиною особисто, щоб припадково не попалися всі три разом в піdstупні руки!

Через кілька хвилин очікування з різноманітними думками непевности, з лісу вийшов невідомий « дух », забрав нас у лісову темряву, навіть не перевіряв, хоч на всякий випадок у кожного знаходився револьвер у кишенні... Продираючись якийсь час крізь кущі лісових чагарників, нарешті, ми вийшли на маленьку поляну й зупинилися. Тут перед собою побачили 16 постатей, що маячіли в пітьмі темноти, в якій годі було розпізнати кого, а розмови між собою були заборонені.

По якомусь часі мертвої тиші із кущів знову з'явився невідомий « дух », наказавстати всім на « струнко » і сказав:

— Друзі, ви сюди прийшли, щоб добровільно й від широго серця зложити приречення на вірність свому поневоленому народові України. Якщо хтось між вами, присутніми, має якісь сумніви чи вагання стати в ряди Організації, може зараз виступити з ряду та відійти собі до спокійного життя, лише з одною умовою: щоб про зустріч ось тут сьогодні — ніхто більше поза вами не знав! Бо в іншому разі, за чийсь довгий язык може зустріти його згодом неприємна халепа... маєте кілька хвилин — до остаточного рішення, краще зразу, ніж пізніше!

Зробилась тишина, мов би у могилі, лише буйний вітер шумів верхами дерев, — віщував недалеку бурю з громами. Який вигляд в той момент був на обличчях в присутніх завдяки темряві — годі було сказати...

Стояли мовчки й непорушно, неначе мумії якісь. Ніхто не відважувався виступити з ряду, щоб не зробитися національним дезертиром перед своїми незнаними друзями.

Мертву мовчанку півголосом прорізав наказ «струнко», «права рука вгору», а потім невідомий дух шепотів:

— Прирікаю перед Богом й Україною, що готовий кожної хвилини в потребі проміняти своє лагідне життя на тверду долю борця або загинути в обороні національної гідності та вести безпощадну боротьбу з окупантом за визволення свого народу й України з ворожих кайданів неволі. Допоможи нам в цьому змагу, Божа Маті!

З віддіранням приречення невідомий дух кожному потиснув правицю, братія розходилася мовчки одинцем в усі напрямки темного лісу, над яким в той час насувалися чорні тумани хмар з громами, від яких дрижали лісові нетрі.

Хоч Василь складав приречення разом з нами, все ж таки небагато довір'я мали до нього з мотивів, що в свому селі не організував чомусь т-ва «Сокіл», але «Каменярів», тобто з філософією радикальної партії, що сприяла більше ідеям соціалістичної тенденції, ніж націоналістичним аспираціям!

Для цього ми бували завжди подальше від нього з інформаціями близької співпраці в районі до тої міри, що навіть не зверталися в актуальній справі з вербуванням юнаків в його власному селі Плесківцях!

Після лісової зустрічі лише всі три винесли остаточне постановче рішення, що обов'язково маємо взятися тепер до організування нових членів, хоч би по одному-двоє в кожному селі, а тим більше в тих, що мали зорганізовані «щелєцькі дружини», щоб більші інформації мати від своїх однодумців про

діяльність поляків у їхніх селах.

Через якийсь час, ще перед зимою, вдалося завербувати кільканадцять юнаків, по одному-двоє чи більше в Малашівцях, Янківцях, Обаринцях, Зарудді, Городищах, Носівцях, Кудкудківцях та в Нестерівцях, бо Висипівці мали вже активно діяльне звено.

Хоч у Глядках було кілька свідомих юнаків, але нікого із них не вдалося завербувати з огляду на те, що з точки їхнього мислення вони стояли на принципі філософії Радикальної Партії під гаслом:

«Якщо б Україна мала воскреснути під фашистським синьо-жовтим, а не жовто-синім прапором, краще, щоб її не було!»...

Отже, з таким збаламученим елементом, якому за основний принцип був у першій мірі прапор, ніж визволення батьківщини з-під польського гніту, не було найменшої потреби заходити навіть в товариські дискусії на ці теми, якщо до цієї міри були збаламучені пропагандою Радикальної Партії. До цих перших належали брати Адиковичі.

* * *

З початком березня 1937 р. Михайло від'їхав до військової служби, яку віdbував в 28-му полку піхоти «Щельцуф Каньовських» в Лодзі. Цей полк в 1918 році боровся не тільки з Українською Галицькою Армією на ЗУЗ за Львів, але боровся також на східному фронті проти більшевицької орди разом з армією отамана С.Петлюри під гаслом Й.Пілсудського — «За нашом й вашом вольносці» під Каневом над Дніпром, де був трагічно розбитий більшевиками, так що стратив там свій полковий бойовий прапор!

В даному полку 9-ої сотні служило понад 25 українців. Після закінчення ґрунтовного перевищколу вони повернулися додому осінньою порою з маневрів. Тоді поляків реєстрували до підофіцерської школи, а українців, як звичайно «зо Сходніх Кресуф», «чубариків» або «хахлів», приділювали до старшинських родин за джуру (ординарцем) — чистити взуття, бавити їхніх дітей та з кошичком ходити по крамницях по закупи... Таких земляків, що кидали зброю з рук і дуже радо йшли за лакеїв до польських родин, називали «лапайдухами» або «холуями».

З усіх українців в сотні було лише шість, що були активними членами Організації ОУН. Вони ніколи не могли погодитися з філософією лапайдухів, щоб приїхати на військовий перевищкол з-під Збруча, а потім кинути зброю і піти чистити чоботи своїм ворогам тільки задля того, щоб не мучитися на денних чи нічних

вправах на полях, думаючи: «Нехай товчуться поляки на полях в болоті — це ж їхня армія!» Та при цьому забували хохли, що тільки завдяки рабській крові не зуміли й не зуміють створити своєї власної армії та будувати суверенну державу, мовляв, «нехай будують інші, залишіть мене в спокої!»

Дня 23 травня 1938 року під час вечірнього компанійного збору сотні, старший сержант Шляковський офіційно подав до відома:

— Сьогодні на вулиці м. Ротердаму (Голландія), з рук атентатчика трагічною смертю загинув Голова Проводу Українських Націоналістів, полковник Євген Коновалець!..

Жахлива звістка про трагічну смерть Коновалця мов би стрілою пройшла крізь серця наші, та з болем на душі змушені були слухати зрівноважено й мовчазно, бо ж знаходилися між шовіністичними поляками, що слідкували безперебійно за рухами українців в казармі, на вулиці чи навіть в церквах.

Під кінець вересня 1938 р. я закінчив військову службу й щасливо повернувся в рідне село, де зразу включився до дальшої праці в рядах соколів, а тим більше по системі організаційної мережі. Бо повернувся з армії я з певним переконанням, що воєнний конфлікт між Німеччиною — Польщею абсолютно неминучий, в недовгому вже часі.

Та, на превеликий жаль, доля українського народу не увінчалася рожево-надійними успіхами, про які я довгими роками мріяв, надіявся та духово й фізично підготовлявся, що громада згодом спалахне революційним рухом проти польського гноблення над українським народом! Не так химерна доля хотіла, як народ собі бажав!..

Літньою порою 1939 р. поляки почали масово виарештовувати свідоміший підозрілий елемент серед української молоді, що їй приписували зразу принадлежність до нелегальної Організації Українських Націоналістів!

Як звичайно, по закону й формулі окупаційної влади, якщо комусь з арештованих не доказали принадлежності до ОУН, через кілька днів, «порахувавши» добре ребра й зуби, випускали із своїх катівських рук додому.

З бігом часу, одного дня поліція арештувала Василя, що було сигналом та пересторогою для нас всіх трьох з непевною ситуацією уже в кожній хвилині часу.

Щоб не було запізно, негайно зі своїх домів зліквідували всю нелегальну літературу і з попереднім недовір'ям до Василя приготувалися до арешту.

Кілька днів тримали Василя в тернопільському комісаріяті. Ми потішали себе: видержав... не зрадив! Та глибоко помилилися, бо одного дня Василь повернувся додому з постановою комісаріату, що має зголосуватися щотретій день на поліційну станцію в Янківцях...

Визволення його було для нас наявним доказом, що не все щось тут в порядку з Василем... Повернувшись з комісаріату, він навіть не подбав в інший спосіб (навіть, якщо змоги не мав сам), щоб якось поінформувати нас, як в дійсності наша справа представляється в поліційних руках. Його мовчазно-скрита поведінка тим більше переконувала нас, що, напевно, коштом здоров'я своїх друзів Василь звільнився з комісаріату, рятуючи свою шкуру й здоров'я... Та поза чистою та непевною ситуацією ніхто із нас не спішився із зустріччю з Василем у його домі!..

АРЕШТ

На підтвердження нашого зворушливого пережиття з побоюванням не треба було довго й чекати. Одного ранку, перед сходом сонця, збудила сестра Ірка мене з плачем і шепоче:

— Михайле, швидко вставай, збирайся! На подвір'я зайшли жандарми і привели із собою П. Тимочки і Г. Цвяха.

Тривожна вістка не дуже збентежила мене, я заздалегідь приготований був уже на відвідини жандармів. Піднявся з ліжка й почав одягатися, до помешкання увійшов командант поліції в товаристві жандарма з готовим крісом до стрілу. Підкуфка спитався:

— Чи тут мешкає М. Ступка?

— Так, це я! — відповідаю йому, взуваючись у черевики...

Наблизився до мене й промовив: «В іменю Жечипосполітії Польській єсте є приарештовані!»

Жандарм підступив ближче, комендант зробив обшук між книжками за нелегальною літературою. Я підвівся і запитав здивовано, за що вони арештують мене, якщо жодного переступства я не вчинив? Дальша розмова була коротка й рішуча: комandanта абсолютно не цікавить знати, чи поповнив переступок якийсь, чи ні... Він має наказ всіх трьох нас негайно відстavити до Тернополя.

Через якийсь час обшуку в помешканні комендант нічого не знайшов з нелегальної літератури, тоді велів виліпіти мене на подвір'я, де під яблунькою я побачив Гриця й Петра, що знаходилися під охороною третього жандарма, до яких долутили й мене, але рук не заковували. Лише попередили

погрозливо: «Якщо будете пробувати втікати по дорозі — дожене куля вас», — і під конвоєм трьох хоронителів провадили до своєї станиці в Янківцях. Тут на швидку руку перепровадили опис наших особистих даних, тоді під'їхала підвoda, на яку веліли нам сідати, і під охороною двох жандармів підвoda рушила в дорогу.

Сонце піднялося високо й сипало жар на землю. Від горячі дрижав серпанок над сіножатями, тремтів над недалеким лісом. Нас мучила спрага, підсилювана бурхливими думками переживань. Та загорді були ми, переїжджаючи село Малашівці, щоб задля своєї спраги у ворога просити ласки — води...

Коли зупинилась підвoda під головною брамою Комісаріату, тут очікували уже на нас агенти тайної поліції, які неначе злі духи перебрали нас під свою опіку, мов би грішні душі!.. Як тільки запровадили за браму, зразу почали верещати всякі глумливо-моральні поучення й національні образи, що в свої руки скопили «здрайцуф ойцизни» та «збунтованих гайдамакуф».

В канцелярії нас докладно обшукали, забрали всі речі, що ми мали при собі в кишенях, від штанів ремінці та шнурки з черевиків. Звідтіля довгим коридором гнали до сходової клітки та вниз до затухло-смердючого підземелля.

Коридор був вузький, охоронюваний жандармами при темному свіtlі... Першим до келії ч. 1 вкинули Григорія, під ч. 2 — Петра, відтак під ч. 3 — мене... Довший час стояти треба було при замкнених дверях, щоб звикнути до темного гробівця, що його темряви не могло побороти слабеньке світло, яке прорігалось крізь визирівку в дверях із коридору. Через кілька хвилин неначе загублений стояв під дверима, розглядаючи смердючу темницю...

Темниця була приблизно чотири метри довжиною та три метри шириною. При дверях недалеко стояла пріча дерев'яна, подальше неї — на похилій долівці бетоновій — стояла калюжа від смердючої параші (для мочі), з якої витворювався гостро-смердючий амоніяк, що докучливо в'їдався в очі та в ніс. Я скинув з прічі заялозений коц, щоб не набратися з нього воші, й, простягнувшись на дошках, заглибився в розсіяних думках, заспокоював розбурхані нерви з невпинним питанням: хто дійсно був зрадником, що запроторив нас ось сюди, в підвал?

Час проминав повільно на самоті, на душі було важко, притгнічуючи. Брудна темниця з гострим амоніяковим запахом навівала душевно тривожний страх... Глухі та брудні мури приховували жахливі картини, що колись тримали здогадні

таємниші про друзів, що переді мною в цьому живому гробівці мусіли каратися!

Час стихійно пробігав, я то лежав, то вставав, збираючи докути розсіяні думки... Яка пора ночі могла бути в той час, коли почулися кроки жандармів на коридорі, що із сусідньої темниці забрали Гриця на переслухання, годі сказати, але напевно було вже після 12-ої ночі.

Через якийсь час мертвої тиші знову почулися за дверима важкі кроки жандармів, що тиші ночі прорізали вигуком: «Тимочко!.. заскрготів ключ в замку. Почулися лайливі вигуки: «Виходь препдко, хам'є збунтоване — гайдамако!» Після недовгої метушні на коридорі його, друга мого, потягли десь догори зовсім певно на тортури...

Ці образливі катівські вигуки почали переслідувати й мене: моє тіло сильно охопило дрижання, що тряслось цілим організмом. Ходячи з кутка в куток, я полинув думками в минувшину стражданого українського народу, що стільки сліз, крові й жертв віддав в нерівному змагу за визволення з неволі своєї Батьківщини. Тяжким й тернистим шляхом йшли попередньо, та й мусять йти тепер все нові жертви українського народу, аж доки не минеться насильне поневолення з пануванням злобних ворогів...

З бігом часу дрижання, що нагадувало пропасницю, почало повільно спадати, а з ним зникали й примари. З кожною хвилиною я робився духовно сильніший, бадьорість і завзяття перемагали всякі сумніви й страх. Відроджувався знову оптимістичний дух, з яким приготований був уже на все, що тільки могло тут зустріти мене в цих катівських руках польських душогубів.

Зіскочивши з лавки, ще з більшою енергією заходив твердим кроком по темниці взад і вперед, що аж вартовий на коридорі підійшов до очка (визирівки), засвітив світло й слідкував за моїми рухами, побачивши, що немає нічого підозрілого зо мною, залишив двері й відійшов, але світло чомусь забув згасити. Це принагідне світло дало можливість мені краще розглянутися навколо по стінах своєї темниці, на яких я побачив багато написів українською мовою, що були вириті на брудному мурі: «Безпощадна боротьба — помста за тортури й смерть закотованих братів», «Україна була, є й буде вічна!», «Вічна ганьба ляцьким шовіністам і всім загарбникам земель України» та інше...

Поміж плямами засохлої братньої крові читав я дати і

прізвища тих друзів, що каралися в цій смердючій темниці переді мною. Та недовго прийшлося оглядати ті дорогі та болючі написи закотованих друзів. У дверях почувся раптовий стукіт — заскрготів ключ в замку, я зразу відскочив від стіни, подивився на отворені двері, в яких побачив двох жандармів з револьверами в руках, що стояли за порогом, даючи грізно мені наказ:

— Вилазь, збунтоване гайдамако, на коритаж! — гукнув один із них.

— Зараз, тільки візьму жакет,— відповів я.

— Нє тшеба! — й чим швидше, лише в сорочці, потягли мене коридором, а далі погнали до сходової клітки, що виходила з підземілля на гору до Комісаріату.

Тут біля сходів чекали уже на мене душогуби — комісар Каспшицький з Малиновським, де зразу ж вхопили мене попід руки, неначе чорти грішну душу, та швидким біgom майже винесли по сходах на другий поверх. Тут вони зупинилися перед першими дверима, щось між собою порозумілися шепотом і потягли до інших дверей, відімкнули ключем та чим швидше тягли крізь просторе приміщення, щоб я не побачив і не зорієнтувався, що діється властиво в цих катівнях.

Запровадили до просторого приміщення з кількома столами, від яких аж морозом обвіяло мені за спину, коли побачив на них лежачі биківці з іншими приладдями до катування під час переслухувань, і посудину з водою. Подивився навколо себе з острахом — по просторому приміщенні, де в кутку на стіні звисали на вишаках бамбукові палиці, ланцюжки й кайдани. Зразу стало ясним, чому саме приволокли мене серед глухої ночі до цієї катівні! Я був зовсім безрадний та непевний за своє здоров'я чи навіть за своє життя, що належало уже безпощадним душогубам!

Малиновський зразу вийшов за двері до іншого приміщення. Каспшицький залишився зі мною сам. Він був добре мені знаним ще з 1936 р., коли побував командантом поліційної станиці в Янківцях, де спромігся зробити кар'єру тим, що принагідно з його наказу було зліквідовано двох українців, що своє життя провадили нелегально, переховувалися у лісових криївках літньою порою, а взимку — по дальших оселях у своїх приятелів чи знайомих. Це були: Мізерний з Янківець та Крамер із Заруддя.

Понад два роки наполегливо ганялася за ними місцева поліція в окружному районі за те, що обидва час-до-часу нападали на багатші польські родини, забирали вартісні речі, головно убрання, взуття й м'ясні продукти, і цей забраний крам роздавали

своїм біднішим людям як подарунки, кажучи: «Це мозолі тяжкої праці й піт наших поневолених братів!» Жандармів, що стежили за ними, часто-густо турбували, або кидали до води. За ці свавільні вчинки воєвода з Тернополя видав жандармам наказ, щоб при кожній зустрічі поза селом — стріляти по ворохобниках без попередження.

Це було взимку. Одного дня відбувалося весілля в селі Обаринцях, на яке запрошені були обидва «переступники закону». Все закінчилося трагічною подією.

Поліція була поінформована через свого донощика (агента), що Крамер з Мізерним будуть присутніми як гості на весіллі. В поліційній облаві Каспшицький застрілив Крамера та важко поранив Мізерного, що пробував крізь поліційну заставу пробратися до недалекого лісу... За зліквідування обидвох українців Каспшицький згодом був висланий на шостимісячний поліційний перевищокіл до Варшави, звідки повернувся уже з призначенням на комісара тернопільського комісаріату.

Знаючи добре українську мову, він зразу став експертом політичного характеру з переслухуванням українців, що їх з бігом часу все більше арештовували за приналежність чи тільки за підозрінням приналежності до нелегального підпільного руху ОУН.

Незважаючи на це, наша розмова з Каспшицьким проходила спокійно й в прихильній атмосфері деякий час, що він навіть попросив сісти напроти нього до стола, мовляв, він пригадує собі мене з часів своєї служби в районі, бо навіть він часто вступав на чарку оковитої або на свіжі яблучка осінньою порою!

При тому, немов би в товариській розмові, розпитував докладно про деяких громадян, відомих йому, та окремих знаних дівчат. Та наша «товариська» розмова з його увічливою «гостинністю» досить швидко закінчилася, з цієї теми він перейшов раптово на питання:

— Чи тобі відомо, чому зі своїми товаришами знаходишся ось тут, у нас?

Я подивився здивовано на нього й відповів:

— Пане Каспшицький, ми сюди не прийшли самі, але привели нас бувші колеги ваші з Янківець, абсолютно не маю найменшого поняття, для чого, власне, сюди покликали нас!

Він глянув сердито на мене й відповів:

— Привели для того, щоб розказав нам всю правду про вашу організаційну діяльність у вашому селі та в районі.

Питанням цим я був дещо збентежений. Він уважно слідкував за рухом і зором моїх очей. Зрівноважено дивлячись на нього, я сказав:

— Пане комісар, хіба ж бути членом в т-ві «Просвіта», «Рідна Школа», «Сільський господар» чи приналежність до спортивного т-ва «Сокіл» являється порушенням державного закону?

Цим питанням тим більше він був поденервований — нічого не відповів, переглядав уважно якісь протоколи зізнань, що лежали перед ним на столі, потім, піднявши один протокол, спитався:

— Чи знаєш Василя Уніята з Плесковиць?

— Так, знаю,— відповів я.

— Чи не зустрічався з ним ночами на полі, в лісі, на цвінтари та в інших подібних місцях — поза селом?

У мене в очах померкло від цього питання. Я усвідомив, що арештування наше базується виключно на зізнаннях Василя. Не потрібним було уже читати його зізнання, що його підсунув мені Каспшицький. На ці зізнання він почув від мене лише, що це мусить бути якась зфантазована провокація. Хоч я по товариству знаю Уніята, але — ніколи в лісі чи де-інде в подібних місцях не було найменшої потреби з ним зустрічатися. А тим більше не було навіть і коли, бо кілька місяців тому він повернувся з військової служби, так що від цієї пори навіть не зустрічався ніколи з Василем!

На негативну відповідь Каспшицький робився все більше нервовим і сердитим, але продовжував дальнє свою підступну тактику, продовжуючи свій допит:

— З огляду на те, що знаю добре твого тата, тому мені шкода тебе, але слухай уважно тепер, бо це є в інтересі твоєї долі, а навіть здоров'я! Тебе привели сюди, щоб ти підтвердив підписом своїм зізнання Уніята, що переслуханий був кілька днів тому в цьому самому приміщенні. Він призвався сам добровільно, що через завербування вас трьох він став членом нелегальної ОУН. На цю організацію вплачував 50 грошів місячної вкладки. На підставі його зізнань — покликали тут вас, щоб докладніше розповіли нам про ваших колег «однодумців», що співпрацюють з вами, а тим більше, хто є вашим зверхником? Якщо не віриш моїм словам, прочитай сам ще раз.

Він подав в руки мені ще раз цей зрадницький протокол Василя, залишаючи самого, мовляв, переконайся з його зізнань сам, як ця справа ваша представляється. Тоді він вийшов за двері...

Через кілька хвилин, повернувшись назад до столу, він сердитим голосом запитався:

— Чи все зрозуміле й відоме тобі, про що зізнав Уніят? Що, надумався? Будеш тепер говорити всю правду?

Майже в такому ж рішучому тоні відповів і я йому:

— Я сказав вам уже попередньо і ще раз повторюю, що абсолютно нічого про ці плітки Уніята не знаю і більше сказати нічого не можу, бо сказав уже про все, що тільки знат.

На цьому скінчилася наша остання людяна розмова.

На мою відповідь він подивився на мене, неначе б прострілений звір, і сердито погрозливим голосом сказав:

— Останній раз звертаю тобі увагу, якщо бажаєш собі бути здоровим та звільненим з наших рук, то в добрий спосіб признайся сам добровільно до всього так, як зробив це Уніят! Бо якщо будеш пристосовуватися до «П'ятої заповіді націоналістів», що наказує не признаватися, то допоможемо тобі рота отворити, тоді зовсім певно про все будеш нам щебетати!

Я був розгублений, з розсіяними думками, проте стояв на своєму мовчазною скалою. Каспшицький, неначе прострілений звір, накинувся на мене з п'ястуками і з лайкою польських брудних виразів, вдаряючи мене, куди тільки забажалося йому.

Хоч з носа й рота покапала кров, та завзяття й рішучість ще більше кріпили дух і посилювали ненависть до клятих поляків.

Під час ударів і побоїв до кімнати увійшов Малиновський. Побачивши мене із закривленим носом, спитав Каспшицького, як справа представляється. А той, посміхаючись катівською усмішкою, відповів:

— Он єст свенти — ніц нєве!

Тоді підступив Малиновський ближче до мене і вдарив кілька разів так сильно, що я опинився аж під іншим столом. Та побої й крики підняли мене на ноги — починався тернистий шлях терпіння... Малиновський, вдаряючи мене по обличчі, питався:

— Якей народовосці єстеш, хаме збунтоване?

Обтираючи кров з губи, відповідаю:

— Українець!

— А сконд ти веш, же єстесь українець, а не полякем?

— Знаю тому, що моя мова, релігія, звичаї і обичаї, історія наших дідів і прадідів була українська, а тим більше, що живемо на своїх прадідівських землях України!

Знову ж з вереском «збунтований гайдамако» вони почали лупцювати мене п'ястуками, б'ючи чобітми, але на побої я був

морально й фізично приготований та знущання катів своїх сприймав мовчазно і терпеливо з затисненою губою. Не допомагала насолода застосування п'ястуків та побої Малиновського. Він наказав мені скинути черевики й шкарпетки, наложить на руки ланцюги та, крутячи їх і затискаючи кровообіг, змушували говорити про своїх зверхників та інших членів організації! Біль чим раз все більше й дошкульніше проникав у моє тіло, але я переносив це з терпінням. Ланцюг чим далі, тим більше в'ідався в тіло на руках. Але на ці терпіння кати не звертали уваги, так само як на прохання, благання чи стогін. Хоч прикро було переносити терпіння, і від болю темніло в очах, я вперто мовчав, знаючи добре, в чиїх руках находжуся. Моє рішення було постановче: не піддатися клятим катам нашого народу, щоб заплатити навіть своїм здоров'ям, але ніколи не зрадити своїх друзів на волі, не скотитись до ганебної зради, що її допустився Уніят! Зрошений потом і кров'ю, я терпеливо переносив всі насолоди душогубів, бо в той жахливий момент терпінь якась істина додавала міцності й сили духа, про яку я ніколи раніше не зінав!

Довший час насолоджувалися садисти моїм терпінням, але згодом моє тіло не витримало, померкло в очах, і я знесилений повалився на долівку, з чого раділи собі обидва душогуби!

Як довго лежав непритомний — не знаю. Опритомнювали холодною водою, що поливали на мою голову... На руках ланцюгів уже не було. Перед собою побачив я третього ката, комandanта Каліновського, що, підсміхаючись, глумливо спітався:

— Цо спіш, збунтований гайдамако-хамє?

З долівки підняли мене штурханами й запровадили до столу, давши в руки олівець та папір і кажучи:

— Тераз гадай правде!

За виразом поляків під терором, «гадаць» — означало говорити всю правду і в їхні руки катівські видавати невинних юнаків, залишених на волі, які вчора завербувалися в ряди Організації, щоб тим самим рятувати себе від їхніх катівських рук та на ціле життя залишитися ганебним зрадником своїх братів та національних аспірацій. Краще приймати тортури, ніж залишитися зрадником перед своїм народом!

Отже, що ж можна було на катівські вимоги говорити?

Я заявив рішуче ще раз, що нічого конкретно сказати їм не можу, бо їхні вимоги базуються на фальшиво сфабрикованих зізнаннях Уніята!

— О, відзіш го, он абсолютне ніц не в'є і навет розмавляць з нами нехце, збунтоване гайдамака! — вигукнув Маліновський.

— Алє ми знами такіх здрайцуф збунтованих, цо ніц невйом, але кеди ладні просіми, то втеди спевайом як птакі на вйосне, то тераз уважай, хаме збунтоване, а жебись сэм тщимал на подставе націоналіста, і до нічого не пшизнавайсем!

Я зрозумів зразу, стоячи, мов камінь мовчазний, що зближається кульмінаційна хвилина тяжких терпінь й здоров'я! Та не залишалося для мене в той час нічого іншого, лише в душі Бога молив, щоб кріпив силами терпеливо переносити муки терпінь!

Кати, не гайнюючи нічної пори, забрали мене від столу і потягли до кута. На руки наклали інші кайдани. Один «опікун» потягнув за руки мене назад, другий вдарив під коліна, я знову повалився, неначе підкошена галузка, на долівку. Тоді один із катів окутав мою голову смердючою шматою, міцно підтримуючи руками, другий положився на ноги вище колін, а третій — почав бити буківцем стопи моїх ніг. Щоб веселіше було йому бити, всі три насвистували веселу пісеньку — танцювальну польку.

Зразу відчувся жахливий біль, але з кожним ударом побоїв стопи робилися мов гумові — не чуйні. Натомість кожний удар відчувався розривними вогнями в голові...

Окутана шматами голова отруювала дихання до тієї міри, що відчував неминуче удушення. Зродився страх неминучої смерти з удушення. Мов ранений звір, я кинувся несподівано вбік так сильно, що двоє душогубів із мене покотилося на долівку. Використовуючи цей момент звільнення, віддіхнув свіжим повітрям.

Розлючені до безкраю кати, підносячись з долівки, звірячим ритмом верещали — неначе божевільні:

— Ти, хаме збунтоване! Чи в'єш, гдє сэм находзіш, еще бендзеш жуцал намі на подлогем! Ти в'єш, кого ти жуцаш?

Один із них вхопив з вішака бамбукову палицю, мене, закутого, зігнули майже втроє, палицю вложили під коліна в тій позиції, що кінцями лежала на закрутках ліктів моїх рук...

Не обійшлося без копняків й п'ястуків та всяких моральних глумів і національних знущань-наруг. Кати взяли за кінці палицю, на якій звисав я, занесли й повісили між двома столами, неначе б барана до печення. Не маючи рівноваги, перекрутися головою вниз, ноги опинилися вгорі, й і такій повішеній позиції опинився без найменшого руху над підлогою кілька цалів.

Заледве був при пам'яті, приглядався з запухлими очима на клятих катів, що безмилосердно знущалися над мною — тільки за те, що почував себе українцем! Звисаючи на палиці, в душі й серці зростала тим більша рішучість не покоритися клятим катам та никого із друзів не зрадити, без уваги на терпіння, здоров'я чи навіть життя! З цією рішучою постановою я безпомічно звисав між столами...

Чим довше звисав між столами догори ногами, тим більше почало меркнути мені в очах, в голові шуміло, немов би гуркіт з громами проходив! Душогуби приглядались з насолодою на мої терпіння ще й глумились наді мною:

— Попач, попач! Як збунтоване гайдамака — вальче за вольносць своїй України, яке нігди не било й не бендзє!

Не довго приходилося слухати моральних і національних наруг, від шуму в голові й темноти в очах я стихійно тратив чуття свого тіла і притомність, але запам'ятив ще в останній хвилині, як душогуби пустили кілька крапель холодної води до отворів у носі.... Холодні краплі води, чим більше опадали в голову, тим більше робилися страшеним тягарем, мов би зближалась уже остання хвилина життя! Коли свою притомність стратив зовсім, тоді один вийшов на столи і біківцем побивав по п'ятах і стопах, що були мов гумові ще з попереднього катування. Щоб веселіше йому було бити, інший пригравав на гармонійці веселу коломийку! Під біківцями й веселою коломийкою я стратив притомність, немов заснув мертвим сном, абсолютно нічого нечув, що душогуби зо мною робили й як довго тримали на столах.

Коли прийшов дешо до свідомості, лежав уже на долівці з розкутими руками, душогуби стояли наді мною, поливали холодною водою мое обличчя й голову.

Спроба катів поставити мене на ноги не вдалася їм, хоч дуже й радо був би підвіся сам, щоб обминути копняки, та стопи ніг були вже зовсім нечуйні, мов гумові, та при кожній спробі піднятися знову ж валився безсильний на долівку. Поляки з реготом дивилися на мої терпіння й неміч, один до одного кажучи:

— Попач, як збунтоване гайдамака таньче козака!

Було наявним доказом, що терпіння невинної жертви душогубам спроявляло приємність і насолоду, уже від уродження садистам. Невпинно продовжували бити й верещати:

— Вставай, збаламуцене хаме, ми пшипровадзілі цебе тутай не для того жебись соб'є спав... але жебісь поведзял нам про своїм бандицком організації та своїх звєрхнікуф!

Заледве дишачи, дивлячись мріячними очима на цю катівську погань, подумав собі з досади через терпіння: «Ви, прокляті ляхи, можете мене ще за животіння поцілувати туди, звідки ростуть ноги, та ніколи не дочекаєтесь від мене почути про те, щоб тепер, після цих смертельних катувань, зрадив когось зі своїх братів під цими тортурами, краще насолоджуйтесь з нас трьох терпінням», хоч в дійсності не знат, що витовкли кати із моїх друзів Петра й Гриця!

На думання не було часу, «опікуни» стояли наді мною і копняками примушували піднятися на ноги. Хоч настільки свідомі були того, що дійсно у мене сил немає вдергатися на стопах. Все ж таки заставляли фізично піднятися з принципу, щоб перед душогубами збаламучений гайдамака складав зізнання стоячи, а не лежачи чи на колінах!

Через якийсь час іхнього глуму й копняків побачили, що мені байдуже вже за своє здоров'я чи навіть й життя, вхопили за руки й приволокли до столу, вказуючи на крісло, наказали сідати, мабуть, з переконанням, що розуму нагнали биківцями до голови, тепер, напевно про все «співатиму», «як птакі на вйосне». Взялися за олівці й папери:

— Тераз гадай!

Та всі іхні надійні сподівання були знову надаремні. На іхні остохидливі питання, завжди одні й ті самі, слідувала одна і та ж сама відповідь:

— Пане Каспшицький, уже кілька разів заявляв вам, що до жодної організації нелегальної не належав, зверхників не мав і про нікого нічого не знаю, щоб про них розказати щось вам! Краще поспітайте Уніята, якщо він належав до якоїсь нелегальної організації, напевно буде знати про більше таких людей, про яких питаете мене ось тут з катуванням. Якщо ви, пане Каспшицький, маєте доказові зізнання Уніята, що я належав до нелегальної організації, ви ж маєте мене в руках, для чого ж відбираєте мені, невинному, здоров'я?

Каспшицький зі своїми бандитами подивилися на мене звірячими очима, кажучи:

— Хаме збунтоване, ми мами цєб€, гайдамако, в ренках, і цо хцеми зробіми з тобом, але нам потшеба доведзіць сэм про твоїх пшиложоних й таких гайдамакуф збунтованих, як єстесь ти сам!

З люті засичали, мов гадини, кинувши олівцями й паперами на підлогу, і один з них вдарив мене в груди так «поприятельському», що я з кріслом опинився під дверима. На цей стукіт і вереск до катівні увійшов найстарший службовець,

Комісаріату, комісар Krakівський, подивився на мене, немов би на якусь скотину, і спитав моїх опікунів:

— Цо, пшиналсем гайдамака до вшисткого?

Коли почув відповідь:

— Он свенти — ніц нєве.

— О, ти ніц невещ, збунтоване хам'е!

Krakівський, як тримав якусь річ у руках, так зразу і вдарив мене нею в губу. Від цього удару я відчув два зломані зуби в роті. Я ковтав спливаючу кров, а він щосили верещав, мов божевільний, аж пінівся з досади, кажучи:

— В круткому часе юж, вшисткіх хамуф збунтованих зніціми до єднай ногі. З вас, збунтоване бидло, навет сляду нє зостане на наших землях Велькопольськіх. То сом земі з крві й косці польського народу, а тераз хцеце на Польських зем'ях — ствожиць собе якомсь гайдамацкей банди — Україне!. Якей нє било, німа й нігди ей нє бендзє! — прокричав він, кинувши мене під стіл, і з Малиновським вийшов за двері.

Тоді Каспшицький з Малиновським спитали:

— Подпішеш тераз зезнання Уніята — чи єще даць тоб'є одном лекціє?

Мені вже обоятними були катівські питання, я заціпив скривавлені зуби з опухлою губою й словом не відізвався. Ця мовчанка ще більше сердила душогубів, вони вхопили мене за руки, притягли до столів, заложили кайдани з палицею під коліна і два рази ще вішали між столами, б'ючи до непритомності, а потім відливали водою...

Мабуть, було вже над світанком дня, коли останній раз відсвіжили мене водою, стоячи наді мною, мов би над небіжчиком, й кажучи:

— К... ці м... пшэ цебе, збунтоване гайдамако, ми юж зменчоне, але ежилі подчас дня непшизнасем і неподпішеш протоколу Уніята, то з наших ренк живим нєвийдзєш!

На тому закінчилося знущання наді мною. Веліли піднятися ійти з ними, та я навіть не спробував ставати на гумові ноги. Побачили садисти, що я заледве диш, вхопили під пахви та, мов би забиту собаку, волокли два поверхі вниз.

Яка саме була пора ранку, не знаю, коли вкинули мене біля сходів до підземелля. Тут в такому ж стані я побачив на сходах Григорія, який поперед мене кілька сходів безсильно, як і я, зсувався донизу...

Вартові з підземелля очікували вже на нас недалеко сходів,

щоб заопікуватися нами. Заки прийшли до нас, я вспів ще шепнути слабим голосом Грицеві, що ми впали жертвою через зраду Уніята. З відповіді, заледве чутної, зрозумів я, як видалось мені, що він признався до принадлежності до ОУН, але не видав нікого з друзів, залишених на волі, мовляв, пропадаймо самі.

Вартові, що очікували, з брудною лайкою перервали нашу розмову своїм вереском, щоб піднімалися на ноги і йшли за ними. Та побачили нашу неміч (ми сунулись на колінах), вхопили за руки і поволокли коридором до попередніх камер.

Двері замкнулися, заскрготів ключ. Заледве дихаючи, лежав я на брудному та вогкому бетоні. Прямо не було місця на холодному бетоні, в стопах пекло огнями, в очах безперебійно пробігали червоні світла, в голові відчував болючий шум з гудінням, від якого здавалося, що ось-ось одержу вибух крові або прямо збожеволію.

Всі старання піднятися на ноги, щоб дістатися якось до лавки, кінчалися безуспішним зусиллям.

Довший час пролежав я на бетоні — лише в сорочці, але з бігом часу відчув, що брудна смердюча слизь, натягнена сечею, злагіднює біль і гарячку. Тоді доповз до більшої калюжі сечі й почав «лікувати» свої «гумові» підошви. Не менше години пролежав в тій позі, як у стопах почалось відчуватися легенький біль, з яким поступово відроджувався сильніший біль і чуйність скатованого тіла. Згодом почала трясти сильна пропасниця. Поволі, клякнувши, притопз я до лавки, надів жакет на себе й повалився на дошки немічною колодою. Але відзискана думка снувалася дальше з питанням: Що дальше з нами буде? Як довго мучитимуть нас душогуби? Кого приведуть ще з друзів, що їх зрадив сексот Уніят?

В заглиблений задумі, в напливі різноманітних питань й снуючих думок забув навіть за дріжання, що трусило мною неначе пропасниця. Перележавши якийсь час, я відтак залишив леговисько і поволі вчився ходити від лавки до стіни, щоб розрехати трохи організм і кості, які так докучливо боліли кругом...

Яка пора днини була в той час, не знав, лише продовжував дальнє ходження по темній, смердючій келії та збентеженим переживанням прислухувався до руху вартових на коридорі...

Почулися кроки вартового на коридорі й скрігіт ключа в замку. Вони наповнили зболілу душу мою жахом. Невже ж знову потягнуть садисти нагору, до катівні?

Та цей раз двоє жандармів принесли філіжанку гарячої кави і

шматок хліба, що його їсти я не міг, але тепла кава була мов би бальзамом для мене. Спершу полоскав засохлі уста, а потім випив перемішану з власною кров'ю рідину...

Вартові при свіtlі, побачивши позасихану кров на обличчі, нічого не питалися, лише один на одного подивилися і мовчки вийшли за двері, я насолоджувається зі страшної спраги чорною кавою, що відсвіжувала внутрішні органи. Лише на мою спрагу було її зовсім замало.

Через кілька хвилин ті ж самі вартові принесли більшу посудину з водою, щоб нею вмитись. А я пив цю воду, щоб хоч трохи згасити надзвичайно пекучу спрагу. Миттю промайнула думка, чи не хотять душогуби, мабуть, в часі дня виводити в такому стані обкривавленому нагору, тому прислали з водою, щоб тим самим затерти сліди своїх садистських тортур!

Коли вартові замкнули двері й згасили світло, я зразу певний був себе, що в тому смердючому гробівці не довго будуть вже тримати, скорше чи пізніше, напевно, кудися звідсіля заберуть. А, може, з браку доказів звільнять додому, пророкував я собі в зболілій голові думками.

Та на ці сумнівні питання певної відповіді не було.

У власних думках, оптимістичних і моральних, залишалася гордість за те, що перед Богом, сумлінням й народом — сорому мати не буду, бо не караюся тут, в підземельній темниці за якісь негідні вчинки, але терпіння переношу за віддану любов до свого поневоленого народу та Батьківщини!

Хоч наші гнобителі переслідують і садистськими методами катують нас, надломлюючи юне здоров'я, але, як вірні сини свого народу, продовжуватимемо далі безпощадну боротьбу проти всіх загарбників аж до остаточної перемоги, з пірванням кайданів ворожої неволі!

Настрій бурхливих думок перервав відгомін чітких кроків по коридорі, блиснуло світло, відкрилися двері, а в них я побачив двох осіб у цивільному одязі. Рішучим голосом вони наказали вийти з темниці та йти за ними. Мене взяли між себе й провадили до сходів, де чекали вже мої нічні душогуби — Каспцицький і Малиновський. Коли я побачив безмилосердних садистів, мене зразу обвіяло холодом та померkle в очах. Я був певний, що все повториться знову. Та це був лише короткий момент хвилевого страху.

Вчораши садисти перебрали мене під свою опіку і по сходах вгору не тягли вже по-бандитському, як волокли попереднього разу. Але спокійною хodoю випровадили на другий поверх і

завели до тої самої катівні, що нічною порою вкоротчували мені віку. Привели до столу, але були немов би не ті самі садисти. Лагідним підступством заохочували підтвердити підписом протокол зізнань Василя.

Свідомість підказувала в той момент, що, напевно, денною порою не будуть застосовувати нічних катувань, то я рішуче відповів:

— Уже десятки разів говорив вам, що з Уніятом зустрічався дуже рідко і то не з метою творити чи приналежати до якоїсь нелегальної Організації, а в принагідній зустрічі ми розмовляли по справах т-ва «Сокіл» або про т-во «Каменярів», бо Уніят являється його головою. Жодної вкладки на якусь ціль ОУН — ніколи від нього не одержував, якщо деколи віддавав 50 грошей, то це була добровільна пожертва на «Рідну Школу», що не було жодним порушенням закону, і цей протокол своїх зізнань я згідний підписати.

В моїх «опікунів» настрій змінився зразу на катівський. Вони кунули олівці разом з моим протоколом зізнань та, неначе попечені, накинулися на мене, вхопили биківці та притиснули їх кілька разів до спини з вереском:

— Ми непотшебуєми слухаць твоїх глупіх бздуруф, але гадай, хто єст твоїм пшиложоним, в тey бандицкій організації збунтованих гайдамакуф? Не бендзеш гадаць — достанеш єще раз ноцном лекціє!

До своїх бандитів я був уже настільки звиклий, що міг приймати биківці, копняки та терпіти моральні наруги з заціпленими зубами, зовсім спокійно, бадьоро й терпеливо, бо ж настільки свідомий був, в чиїх руках находжуся.

Хоч заледве тримався на безсильних ногах, така мовчанка терпелива тим більше дратувала ляцьких катів. Та побачили садисти, що я ставлюся зовсім байдуже не тільки до іхнього насолоджування побоями, але навіть до власного здоров'я чи життя... згодом сплюнули на мене і залишили вже в спокої... тоді я підписав свій протокол насліпо, бо навіть не дали перечитати, що підписував, але за себе й так вже не турбувався, лише морально почувався добре, що нікого не видав із залишених друзів на волі.

Через цей увесь процес переслухань був вдячний Богові, що в наших домах при обшукові не знайшли жодних доказових матеріалів конспіративної літератури, тому не мали доказових матеріалів в руках, лише завдяки доносові Уніята заставляли тортурами знайти причину, щоб мучити «збунтованих

гайдамакуф», але мимо тяжких переживань в катівських руках — було певним вже в той час, що від Григорія і Петра також не довідалися нічого конкретного про інших членів в нашій окрузі.

Побачили опікуни, що прохання, погрози й тортури нічого не допомогли, щось між собою пошептались, залишили биківці й просто запровадили до канцелярії свого шефа Krakівського, лише через кілька дверей далі. Він зразу впізнав свою жертву з поломаними зубами з нічної зустрічі в катівні.

З неприхованою ненавистю він велів сідати біля його стола і в лагідний спосіб випитувався про діяльність нелегальної Організації і членів її в районі. На його хитрі й підступні питання відповіді мої були короткі й рішучі:

— Про ОУН знаю тільки з газет, до Організації ніколи не належав. Уніята знаю лише як недалекого сусіда з села Плесковець і вважаю, що всі його зізнання є витвореною фантазією неправди.

Краківський, мовчики переглядаючи нервово протоколи, подивився на мене катівськими очима і знову, лапаючи за слово, повторив попереднє питання:

— Кеди відзялесь же ОУН сом організаційом нелегальному і пшечів панства Польського, то для чого ставесь членком тей бандицької організації?

— Пане комісар, коли належати я міг до організації ОУН, якщо допіру кілька місяців тому, повернувся з військової служби?

— Єслі так, то для чого в зezнаннях Уніята подане вишиске тші збунтоване хаме, а не сом другі?

— Якщо Уніят належав до нелегальної Організації і зфабрикував неправдиві протоколи зізнань, щоб тільки рятувати себе перед законом справедливости, то для чого маю терпіти за нього на підставі його протоколів, а не він сам як член Організації!?

Комісар, скептично підсміхаючись, сказав:

— Ми всми бардzo добже, же вшистскі vi ск.... сини — сом брехліве гайдамаце збунтоване.

Натиснув дзвінок, на який з'явилися агенти і запровадили мене знову до смердючої темниці.

Якийсь час нервовим кроком ходив по темниці й роздумував над тим, для чого привели назад до підвальну? Та недовго прийшлося турбуватись цим, бо вкоротці знову прийшли обидва агенти, наказали забрати речі та провадили нагору. В мене зродилася іскра надії, що, напевно, випустять на волю, не маючи

жодних доказів інших, поза донос Уніята!

Виходячи з підземелля, я зразу побачив обидвох друзів своїх, що мужньо стояли під охороною двох жандармів, і моя самоблудна іскра надії розвіялась, мов туман куряви на вітрі. Привели до друзів, що були вже закуті, наложили кайданки на руки й мені ще й іншим ланцюгом долучили до кайданків друзів, так, що всі три були разом зв'язані, відтак довгим ланцюгом на яких три метри долучили до кайданків на руках. Коли були готові в дорогу, тоді агент задемонстрував револьвером, кажучи:

— Тераз пуйдзеце уліцами мяста, вразе пробоваць бенъдзеце ўцекаць, то допендзі куля вас, збунтоване гайдамаце!

Під охороною трьох агентів, неначе зграю собак, випровадили нас на свіже повітря під теплі проміння сонця. Вулицями, мов би в муравліську, метушився народ, між якими проходили близькі й знайомі, розпізнаючи наші бліді та підпухлі обличчя, киваючи лише головами, обливаючись слізами... Та у нас сорому не було перед своїми братами, йшли сміло, дивлячись гордо переходячим в очі, хоч гнали нас під суворим конвоєм ще й на ланцюгу, немов найтяжчих злочинців!

Під теплими променями сонця пригнали на політичний відділ, що містився зараз напроти пам'ятника Й. Пілсудського. Тут звільнили руки з кайданків, і нас передали під охорону інших агентів, що привітали нас також як «збунтованих гайдамакуф» та «здрайцуф Ойчизни»!

Після глумливих наруг — моральних і національних — переводили евіденцію, потім робили витиски пальців по одному і цілими плесами долоні, по закінченні цієї процедури на груди нависили числа нумерів, з якими в трьох позах робили світлини.

По закінченню всяких формальностей передали нас знову під охорону попередніх конвоїрів, які пригнали нас знову до Комісаріату і вкинули до попередніх смердючих темниць...

Закрилися двері, згасло світло — темнота і пекучий сморід тим більше пригнобив зболілу душу після свіжого повітря та ясних променів сонця. Положився на дошки лавки, голову окутав жакетом, щоб заспокоїти якось бурхливий настрій зі снуючих думок та докучливих питань. Спати не міг ніяк, хоч за всяку ціну хотів заснути та хоч на хвилину призабути тяжкі та болючі переживання з безвихідною ситуацією в катівських руках!

З безперебійними думками журби знову почало трясти, мов би в лихоманці, а думка снувалася луною до ясних променів сонця, свіжих левад і пахучих гаїв, якими насолоджувався ще два дні тому, як вільна людина, перед якою тепер закрилися важкі двері,

за якими доведеться, напевно, каратися довгими роками.

В темниці тиша, мов у гробівці, лише на коридорі час-до-часу вистукували ритм підкови вартових та чулося глухе гудіння проїждаючих вулицею авт попри мури Комісаріату.

Перекидаючись на дошках леговиська, стопи відчував ще напівзатерпі та при кожному дотику до лавки відчував на цілому тілі болючі наслідки биківців і побоїв. Від цих докучливих болів на дошках серце тим більше наповнялося люттю та безмежною ненавистю до клятих поляків, що своїми методами жорстокого насилля й терору переслідують та катують синів українського народу, що хотять самі бути господарями на своїх землях прадівських, як свободний народ, а не споконвіків як нація рабської неволі!

Сон не снувався, я сидів на лавці, молив і просив у Бога ласки, щоб дав силу кріпості й витривалості друзям та всім мученикам, що караються й стогнуть в кровожадних руках ляхів за ідеал святої справи!

Щоб мученики, які залишили сліди засохлої крові на стінах і калюжу сечі переносили терпеливо знущання й терор з рук своїх садистських ворогів і всякі — моральні та національні наруги від душогубів ще якийсь час довгий, бо клятий гнобитель свідомий вже того, що недовго прийдеться йому панувати вже на ЗУЗ.

Довший час боровся з бурхливими думками журби і навіть не стяминувся, як несподівано турботливі переживання переміг міцний сон. Хто знає, як довго був би спав солодким сном, мов би після купелі, якщо б не збудив скрегіт ключа в дверях і світло! Майже напівпритомний зіскочив з лавки та досить збентежений подумав: «Мабуть, знову поведуть нагору до переслухань?»

До темниці прийшов здорової будови жандарм в літах старших вже, приблизно був під 50-ку. Дивлячись на мене і підсміхаючись, українською мовою промовив:

— Будь спокійний, я прийшов тільки тому, щоб з того смороду тебе забрати на коридор трохи!

З підозрінням і недовір'ям до нього я подумав собі: «Напевно, якийсь недорослий малорос, працює не тільки, як поліцай, але тим більше працює сексотом (коляборантом) для катів та гробокопателів українського народу!»

Випровадив мене на коридор, кілька кроків від дверей темниці, сів на стільчик і каже:

— У мене сильний ревматизм в раменах і ногах, то хотів би, щоб ти зробив мені масаж!

«Краще бути тут біля нього на коридорі, ніж каратися у смердючій темниці», — подумав я собі.

Я взявся до натирання його плечей і ніг з певним переконанням, що в хитро-підступний спосіб яничар хоче делікатно від мене довідатися про те все, що не могли садисти вибити биківцями.

Дядько був досить хитрий і бесідливий — оповідав, що сам походить з Самбірщини, про свою родину, поліційну службу і т.д. Через якийсь час свого оповідання з цікавістю спитав мене: з якої місцевості, які суть товариства в селі? Чи всі три належали дійсно до ОУН, за що перебуваю тепер в темниці?

Знаючи завдання сексотів працювати за Юдин гріш, лише коротеньким змістом переповів йому, що це є тільки поліційні інтриги, щоб в цей спосіб виарештувати якнайбільше української невинної молоді. Доказом цього насильного свавілля є наше перебування в смердючих темницях. Бо ж з нас ніхто не належав до жодної нелегальної організації, як нам тут пришивають на підставі неправдивих зізнань одного сексота. Та на цю тему не хотів говорити більше з охоронцем, щоб припадково не сказати слова, непотрібного йому.

Яких дві години часу я натираю його, але він, переконавшись, що нічого не довідається від мене конкретного, запровадив до темниці. Закрилися двері, згасло світло. Я сів на лавку та боровся з думками: «Чи покличуть ще цієї ночі душогуби нагору до катівні чи ні?» Та здорова думка підказувала, якщо до теперішньої пори не тягли нікого нагору, то, напевно, залишать вже в спокой до ранку нас!

Сон не снувався вже, лише третіння переслідувало організм від бурхливих думок та холодного бетону й стін. Щоб не дзеленякати поломаними зубами на лавці, постійно ходив від дверей до стіни — довший час. Згодом почулися кроки вартового, блиснуло світло, але вже інший жандарм отворив двері й гукнув:

— Заберай маринаркі іprendko виходь на коритаж.

Я скопив жакета і чимшивше вийшов на коридор, який звичайно провадив до вихідної сходової клітки, де чекало вже двоє агентів, що відпровадили мене до канцелярії, тут віддали попередньо забрані речі, за які я розписався, і виглядало все, мов би переді мною стелилася доріжка на волю!..

Та не так сталося воно, як вже кілька разів зумів обманювати сам себе, рожеві надії дуже швидко розвіялися... Коли опікуни привели до вихідної брами, сказали:

— Тепер підеш з нами без кайданків на руках, але при кожній спробі втечі догонить тебе куля, — показуючи револьвер.

Почувши досить веселі слова від своїх хоронителів, аж під серцем защиміло, було вже ясним доказом, що шлях стелеться не до волі, але за грati в'язничних мурів!

Гнали мене не хідником поміж людей, а прямо серединою вулиці Міцкевича, що провадила до суду, віддаленого кількасот метрів від Комісаріату. Йдучи, неначе б поважний гість між двома ангелами-хоронителями, я невпинно боровся з думкою: «Чому провадять мене тільки самого? Що сталося через нічну пору з Грицем й Петром, що не женуть їх разом зі мною?»

З загадковим питанням вдихав свіже повітря, любувався проміннями теплого сонця та заздрісним оком приглядався на вільних людей, що так весело й безжурно метушилися вулицями міста.

Пригнали до суду, де перебрала мене судова служба, і запровадили до просторої залі, де поза моєю охороною нікого більше не було, тільки за судовою катедрою сидів високо суддя — переглядав документи. «Мабуть, з підписом Уніята», — подумав я собі.

Через кілька хвилин мертвої тиші подивився суддя на мене й лагідним голосом запитав ім'я, прізвище, відтак продовжував слідуючі питання:

— Чи відзялесь о тім, же ОУН — то сом нелегальна організація, пшечів панства Польського?

— Так, пане суддя, це мені відомо.

— Чи відзялесь о тім, же обивателі, ктуже належом до нелегальней організації, то сом здрайце ойчизни?

— Ні, пане, про це мені не відомо тому, що я не є поляком...

— Г-м, — пробурмотів собі щось під носом найясніший суддя.

Дивлячись на мене, запитав:

— Чи носів кеди бронь в своїх ренках, єжілі носів, то кеди і гдзє?

— Зброю носив в руках від березня 1937 р. до вересня 1938 р., в 28 полку піхоти «щельцуф Каньовскіх» в Лодзі.

— Кто поведзял тобе о тім, же ОУН сом організаційом нелегальнем в Польсце?

— Про це ніхто не казав мені, довідався з української преси.

— Кеди відзялесь о тім, же за пшиналежность до нелегальнай організації подземнай чека ценжка кара, то для чого ставесь

членком тій організації?

- Пане сенду, ніколи не був я членом ОУН.
- До яких спулемів зв'язонку належал?
- Належав до т-ва «Просвіта», «Рідна Школа», «Сільський господар» і спортивного т-ва «Сокіл».
- Для чого підписав протокол, в ктутому мувісем, же бились членком тій нелегальній організації?
- Пане суддя, підписаного протоколу навіть не читав, в якому сказано було тільки, що Уніята знаю як недалекого сусіда з с. Плесковиць, але ніколи з ним не творив чи належав до нелегальної організації, за яку неправду зфантазовану чиюсь заперечую з відкликом своєго підпису на протоколі не читанім!

Суддя питань більше не ставив, лише через службового урядника доручив нотатку мені, на якій слідував напис:

«З днем дзішшішим такий а такей — на подставе §98, єст тимчасово пшез сонд слеччи, пшищимане на шесть мессенчи окрес венъзеня».

Прочитавши відпустку знову за грati, мені аж в очах потемніло. Судові службовці запровадили під браму Іванової хати, натиснули дзвінок, отворилася чорна залізна брама і збунтованого гайдамаку передали під опіку в'язничної сторожі. Сторож подивився на цидулку паперу, зразу глянув на мене очима сіроманця й, кажучи: «ходь, хаме, зе мном», запровадив під двері, до яких в нього не було ключа. Прийшлося кілька хвилин чекати, заки прийшов ключник, а побачивши мене, запитав глумливо у нього:

— Цо, єще маш єднега гайдамаке збунтованего?

Сторож відчинив двері й щосили втурнув мене до приміщення на цементову долівку. Двері закрилися, я опинився в напівтемній келії, де несподівано побачив далі в кутку Гриця й Петра, що їх душогуби привели коротко переді мною!

Келія була порожня, без лавки чи матраців, видно, було лише як тимчасовий транзит... Петро в торбині мав буханець хліба, з яким вони вже розправлялися, та іхнього прийняття я не використав: хліб був засохлий, в мене боліла губа від запухлої щоки.

Найважніше для нас була можливість зі собою поговорити та обмінятися інформаціями про ситуацію. Нарешті, всі три могли упевнитися, що ніхто з нас не зрадив таємниць та не видав жодних прізвищ, так що поляки не мали підстави до дальших арештів в нашому районі. Лише нас троє стали жертвами сексата

Уніята, за злобу якого мусимо тепер на своїх терпіннях цю зрадливу аферу закінчити.

Через недовгий час спокійного віддиху й сидження на бетоні отворилися двері, в яких побачили ключника, що привітав нас, як звичайно, польською латинкою: «Виходьте і то prendko, збунтоване хаме». Виходячи з келії, він кожного з нас відав тяжкими ключами через голову. Запровадив до реєстраційної процедури у в'язничну канцелярію. Тут знову не обійшлося без всяких докірливих образ та глуму до «гайдамацького хлопа збунтованого». Нам залишили наразі одяг наш, думали, переодягнуть, напевно, в магазині, а все інше відбрали з кишень. Тоді запровадили до магазину з білизною, видали лише спідню білизну, але нашої одежі не змінювали на в'язничне.

В магазині також були польські шовіністи, що сувро переслідували за розмови українською мовою. На кожне питання заставляли п'ястуками відповідати лише польською мовою, бо за кожний вислів українською мовою — чекала кровотеча з носа або й з губ! При чому польські гайдуки верещали:

— Жрецє польські хлеб, а гадацє по кацапску! Ми научими бидло збунтоване, як шановаць вольносць, маце за добже і вельком вольносць демократичном скур...! Для тего хцеце зробіць собє якомсь бандицком Україне з зем Польських? Тераз збунтоване хами, пшестомплісце тен пруг венъзеня, то стацілісце вшисткє права вольносці, то з такім бидлом збунтованих хамуф, як ви тами — можеми тераз робіць, що тиле подобасєм — нам!

З магазину загнали до фризієрні, де з наших буйних чуприн не залишилося сліду, тоді по одному кликали до великого котла з водою купатися. Води було по пахи, але була напівбілого кольору з острим запахом хльорку. Коли опинився в дезинфекційному котлові — здавалося, що все тіло побите опало з мене, так жахливо пекло вогнями!

Після цього жахливого чистилища перебрався у в'язничну білизну, надів свій одяг і чекав на дальший наказ. В недовгому часі уздрів Гриця Й Петра, що зі стороною підходили до мене. Знову були разом. Сторож випровадив на вищий поверх і запровадив до залізної брами, що являлася ізолятором невинних синів українського народу. На свисток нашого хоронителя за брамою показався ключник, отворив браму і забрав нас під свою команду. Брама замкнулась за нами. Новий сторож привітав нас тою самою лайкою ненависті, як попередні кати, мов би найбільших злочинців, позвонюючи важкими ключами.

Спершу наказав не йти коридором, але скакати жабкою та на

сигнал свистка падати, падати носом до бетонової долівки або ставати на ноги, що було надзвичайно прикре й болюче на збиті биківцями тіло!

В цей спосіб гнали довгим коридором до східньої клітки з виходом на вищий поверх, де сторож передавав новому гайдукові іншого відділу, який знову перебирає з привітом як «збунтованих хамуф», «здрайцуф ойчизни» та по широті обкладав ключами, від яких знову дзвеніло у вухах. Насолоджувалися нами гайдуки, як тільки самі хотіли, де навіть один із них велів, щоб ми один другого били з усієї сили в лиці, та ми наказу його не виконували, що його дуже дратувало. За непослух він наказав ставати носом до стіни, а потім вдаряв в потилицю так сильно, що від удару розбивали собі губу об мур, з чого реготався шовініст та гнав нас коридором дальше!

Як пообтовкали вже нами всі кути в'язничних коридорів, тоді загнали на третій поверх і передали під опіку ключників Гіттерові, що в першій мірі привітав нас по в'язничному закону ключами через голову та лайкою про «збунтованих хамуф». Потім він отворив двері келії під числом 32. Щоб не одержати ключами через голову, ми чимшивидше увійшли до середини. Двері замкнулися, ми опинилися перед чотирма рядами своїх побратимів недолі. Між юнаками-«в'язнями», що заповняли келію, зустріли декого із знайомих, головно Генка Христинюка зі села Висипівці, Ліщину з села Білої коло Тернополя та інших.

Генко познайомив нас з братією, сказав, що ми «свої» і щоб поводитися з нами, як з рідними братами.

З приходом нас трьох в келії нараховувалось 33 в'язнів, яких зібрали поляки як свої жертви з довколішніх осель.

Старшим в'язнем — господарем келії — був Городечний. Він перебував вже третій рік за вбивство в 1936 р. комуністичного агента в селі Настасові. Всі інші каралися за цю саму святу справу, що й я, тобто за приналежність до ОУН.

Наше взаємне запізнання з довір'ям до себе тривало коротко, між нами не було злочинного елементу, ані поляків.

Деякі друзі сиділи вже по кілька тижнів чи місяців, їх цікавило довідатися про все, що діється на «вільному світі». Тому засипали питаннями — головно про міжнародну ситуацію, а зокрема між конфліктом напруження між Німеччиною і Польщею. В той час було загальновідомим фактом, що Польща і Німеччина до мирної згоди ніколи не прийдуть, і скоріше чи пізніше — дипломатів заступлять генералами, отже, війна неминуча, і то, мабуть, вже в недовшому часі.

Нашу оптимістичну інформацію друзі прийняли з великим одушевленням радости та задоволенням, що наближається вже гевна загибель для шовіністичної Польщі, що мусить пропасти та дістати заплату за свої ганебні вчинки, яких накоїла стільки своєю злочинно-ганебною політикою супроти українського народу.

Сигнал на нашу першу в'язничну вечерю спонукав забути хоч на хвилину дискусії на політичні теми. Головнішим було перейти на справи харчування і зв'язаніх з тим тюремними розпорядками, які для «збунтованих гайдамаків» являлися багато більше гостріші, ніж для звичайних злодіїв чи інших кримінальників.

Для українців з політичною філософією, проти яких велося судове слідство, слідувала регула закону, що в перші два місяці для «збунтованих гайдамакуф» було суверо заборонено одержувати від родини чи дружини якінебудь передачі харчів, як також не дозволялося жодних зустрічей з відвідинами. Тільки після двох місяців перебування у в'язниці було дозволено на зустріч з родиною один раз в тиждень та право одержати передачу з призначеними харчами й вагою — одну передачу (посилку) раз на тиждень.

Передані харчі можна було споживати лише в часі сніданку, обіду чи вечері. Між політичними в'язнями панувала солідарність і дружність тим, що вони ділилися одержаними харчами зі всіма, які ще не одержували передач. До харчової системи приділили нас до окремих районів: Гриця — до Теребовельського, Петра — до Збаразького, мене — до місцевого, Тернопільського.

У цій дружності виявився повний ідеалізм і відкинення всяких проявів егоїзму. Здоров'я й життя кожного мученика було загальним добром під гаслом «Один за всіх — всі за одного, за тортури і неволю українського народу!» «За голод в'язници та національні образи — смерть польським гнобителям!» Це був девіз й дороговказ тодішніх мучеників, терплячих за кращу долю свого народу й Батьківщину.

В келії не було ні стола, ні лавки, розподіл харчів з посилок треба було проводити на підлозі. Хліб, тістка, солонина та інші м'ясні вироби були вже досить притухлі на полицях з гарячої літньої пори. В міжчасі відкрилися двері, в них стало двоє в'язнів з котлом кмінкової кави. Кожному наліяли по півлітри цієї рідини та подали хліба по одному шматку, що спечений був з мішаної муки, з грису й трачиння. Перший раз в своєму житті я споживав

такий комбінований хліб та попивав кмікову каву. Хоч діста являлася набагато гірше собачої, але була смачна.

Після першої вечері — про насичення й не було що думати! Я приглядався на пожовкло-бліді обличчя й фізичний стан мучеників, що вже довший час перебували на тих харчах. А всі вони були в молодих літах, бо між братією не було старшого віком, як 26 років життя, щойно побачив я причину, чому вони такі бліді та виснажені стали!

Перервані вечерею розмови продовжувалися знову до чергового свистка о сьомій годині вечора, що був сигналом — приготуватися до спання. В першій мірі брали сінники, що іх сім зложені було під стіною, і клали на підлогу, тому кожний скидав з себе верхній одяг і складав його по-військовому в «костку», коли ключник отворяв двері, то чимшивши виносили його на коридор та клали на лавку, а черевики під неї. Келія була з квадратовою площею 5 х 4 метри величиною, в цьому тісному приміщенні ляхи мучили «хамське бидло збунтованих гайдамакуф», яким приходилося спати на семи поодинчих сінниках. Але найбільша проблема братії була під час спання, бо ж на сінниках місця не було для всіх, то майже половина друзів мучилася, сидячи через ніч під стінами.

Одиноке вікно, загратоване грубими штабами, було під стелею високо, так що через нього не можна було виглянути на двір. В одному кутку знаходилася більша посудина — так звана кібелль («параша»), до якої мало хто заходив, бо від стислої дієти не вимагала потреба! При тому стояла окрема посудина з водою до миття чи пиття.

З надмірної тісноти й спеки ніхто з братії не міг спати, то оповідали нам, новоприбулим, що найгірший харч видають на відділ політичних в'язнів, бо звичайним тюремникам не лише видають багато кращі харчі, але вони працюють в кухні, магазинах, розносять їжу й інші в'язничні роботи виконують поза турмою. На роботах по міських підприємствах, де отримують ще додаткові харчі, ця злодійська голота живе собі значно краще в тюрмі, ніж вона жила на волі!

Вранці Божий день починається знову сюрчанням свистка, який підіймає до вставання, снідання на перевірку, на прохід, обід, вечерю і спання.

Сніданок складався з шматка хліба і півлітри «баланді», себто запареної юшки з розбитаної муки, та скромненький додаточок з дружнього розподілу — передач закінчував наш гостинний пир. Після сніданку з нетерпеливістю очікували на заповідженій

ключником Гіттером півгодинний прохід по тюремному подвір'ї. Це був досить приємний момент, бо кожний був радий відідхнути свіжим повітрям, побачити ясне сонце та розрехати «кості».

Та сама процедура супроводжувалася не дуже приємними обставинами зовнішнього характеру. Зразу після виходу з келії в'язні якнайскоріше мусіли ставитися в два ряди на коридорі, очима до стіни із заложеними поза спиною руками.

Хто забував про в'язничний реглямін, «правило», або заповільний був, від Гіттера дістав пригадку копняками або ключами через голову. На подвір'ї зустрічало нас кілька сторожів з лютими собаками в руках, які спостерігали уважно — кожний наш крок і рух. Якщо б котрийсь із в'язнів опустив руку донизу, собака зразу кидався на нього і клав на землю. Мимо сторожі з собаками, то ще на трьох баштах — наші рухи обсервувалися з залоги з готовими кулеметами в руках!

Після 30-хвилинного кружляння навколо невеличкої міжтюремної площини знову, мов би якусь отару мирних овець, заганяли під глумливі вигуки в'язничих гайдуків з гавканням собак до келії.

Повернувшись з-під ясних променів сонця до келії, вся братія, мов би мурашки, бралася до наведення порядку. Змітали порохи із сінників, відсвіжували підлогу холодною водою, обтирали порохи на стінах, дверях і гратах.

Кожний старався якнайскоріше провести приписаний порядок, заки прийде Гіттер на перевірку, щоб привітати його вже в чистій келії, а якщо не подобався йому наведений порядок, бив «гайдамакуф» ключами або заставляв скакати жабкою — кругом попід стіни. Як вже заведений був порядок, всі уставлялися в чотири ряди, з огляду на брак місця, і очікували з візитою ключника.

Як тільки відчинялися двері, в яких з'являвся Гіттер, всі одноголосно вітали його «Добрий день, пане ключник!». Хоч не любив він цього привіту українською мовою, та, знаючи, що це є «збунтовані гайдамаки», лише перечислив всіх, перевірив порядок наведений — виходив за двері.

Линув Божий, час, а з ним стихійно пробігали дні й тижні. Тюремні мури з юнацьких облич стягали їхню свіжість, рожеву красу, фізичну силу, лише залишалися вияви завзяття з духом оптимізму.

З волі приходили свіжі жертви польського свавілля і фізичних знущань над ними. У всіх мучеників жевріла безмежна любов до свого народу й Батьківщини, а дихали вони смертельною

ненавистю до клятих поляків-наїзників, що безпощадним гнітом терору переслідують поневолений народ України!

Українці каралися по в'язницях морені голodom, побивані часто-густо садистами в п'яному стані. Від цих жахливих змущань знесиловала їх в'язниця фізично, та сильних дух оптимізму з вірою піддержував мучеників, що недовго залишилося вже для поляків панувати над нашим нещасним народом!

Майже кожного дня приганяли садисти все свіжі ув'язнені жертви, патріотів українського народу, якими заповняли в той близький час до війни тернопільську тюрму по береги. Поляки, не маючи вже приміщення більше на «збунтованих хамуф», прийшли до висновку, як давати собі раду дальше з тим навалом «хлопського бидла», згодом рішилися на звільнення кримінального елементу, що вимір кари не переступав повище шостимісячного судового вироку. Натомість звищими вироками кари — перевозили по інших в'язницях, або до «Берези Картузької», якщо засуджений був з мотивів політичного характеру. Тобто, в тернопільській тюрмі під суворою охороною залишали переважно тих в'язнів, що підпадали під карний §98, проти кого не було закінченого ще слідства.

Хоч відомим було, що німецькі дивізії стоять на кордоні Польщі, кожної хвилини готові до маршу, все ж таки поляки не вірили у вибух війни або були певні в себе — переконанням, що польська армія є настільки сильною, що сміло може протиставитися агресивним силам Німеччини! Що ж тоді рахуватися їм було з безсилими українцями?

Найбільше літньою порою 1939 р. поляки переводили масові арешти і цілий ряд політичних процесів в різних місцях Західної України з далекояглою метою щоб якнайбільше спаралізувати революційний дух в рядах ОУН, щоб на евентуальний випадок з вибухом війни на західному фронті мати забезпечений спокій на східному фронті (Кресах). Тому з твої причини тернопільський «суд следчий» приготовляв найбільший процес того часу проти членів ОУН, що мав відбуватися при кінці листопада або з початком грудня біжучого року.

Перед судовим процесом мали стати члени ОУН з округи Тернопіль, Теребовля, Збараж і Золочів. Всіх підсудних, що знаходилися в намічених округах, нараховувалося до 380 мучеників.

Хоч про найновіші події на польсько-німецьких кордонах —

«зі світа» – інформовані були часто, то свідомі настільки були того, що воєнна хуртовина звисас вже на волоскові. Але знову ж непокоїла непевність нашої майбутності з питанням: що поляки зроблять з нами, коли почнеться війна? Чи будуть нищити масово «гайдамакуф», застосовуючи вогонь скорострілів? Чи знищать у льохах підземелля?

Такі запитання не сходили мученикам з уяви і робили тим більше нас чуйними на кожний від粗к й кожну вістку.

Увечері 27 серпня, коли готувалися вже до мученого (через тісноту) спання, але ніхто ще не спав, лише всі разом обмірковували, як мали б рятуватися вразі прийшла б критична хвилина із загрозою нашого знищення, несподівано здивувала нас перша в таку пізнню пору вечора подія.

В келії заблистало світло, заскрготав ключ у дверях, в яких побачили Гіттера, інспектора й начальника в'язниці. Начальник тримав в руках список в'язнів, з якого вичитав лише прізвища Петра і моє, при чому сказав:

— Виходить на коридор і вдягатися у своє вбрання.

На цей виклик всі одноголосно з протестом запиталися:

— Куди забираєте людей під нічну пору?

Начальник подивився лагідно на зворушених в'язнів й каже:

— Будьте спокійні й кладіться до спання, тим людям нічого злого не станеться, і то запевняю вас.

Хоч начальник давав своє слово, але хто ж би повірив вже на слово своєму катові!

Нас прощали як найрідніших, як на останньому видженні, хоч дійсно ніхто не зінав, куди поведуть нас. Насувались різноманітні здогади — звільнють, інша в'язниця або ліквідація. В разі на волю — підготовляти добру оборону.

В канцелярії очікували вже нас з речами і короткою посвідкою про звільнення, що звучала так:

«На подставе браку мейсца увеньзеню М.С. єст тимчасово звольнене на «З» мессенчи окрес часу».

Така форма й час звільнення, ще й під неділю, виглядала досить підозрілою. Та ми вдалися на ласку Божу і спокійно виконували всі їхні формальні вимоги, що вимагали від нас — підписати потвердження за одержання особистих речей та документу про звільнення, що не смімо нікому на волі розповідати про наше перебування та спостереження за мурами тюрми. В разі у нас буде задовгий язик, і будемо розказувати іншим про все, то й так довідаємося, але на другий раз виходу

звідсіля вже не буде для нас.

Сторож, відпроваджуючи до вихідних дверей, не здергався, щоб нам ще своєю хамською іронією та кпинами не надокучити. Отворяючи двері, каже:

— Тепер, хами збунтовані, уважайте, щоб тут знову не опинилися, бо другим разом не дочекаєте вже його переступати!

Вийшли на подвір'я, до нас підступило двох зовнішніх вартових, перевірили посвідки звільнення, отворили зализну браму, що являлась вже останнім ізолятором тюремних мурів.

Нарешті все несподівано скінчилось, замкнулась вже чорна брама за нами, і ми опинилися у вечірньому присмерку вільними на вулиці. Та певності, що дійсно вже звільнені, у нас ще не було. Підозрівали, що це може бути лише якась підступна інтрига поляків. Тому поспішно мандрували бічними вуличками, щоб якнайшвидше й далі віддалитися від тюремної брами — не зустрічатися з поліцією. Мандрували досить обережно та оглядались на всі сторони, чи не слідкує хтось за нами. Та ніхто не слідкував і навіть не зустрічали по дорозі жодних поліційних стеж. Виглядало, що дійсно являємося таки звільнені! Отже, треба було тоді застановитися нам, що під надходячу ніч нам далі робити.

Шлях перед нами стелився понад 20 кілометрів додому, а тут виснажені фізично та безсильні в голодному стані ми рішилися — найперше подумати про якусь хоч би скромненьку вечерю. Бо ж в такому голодному стані абсолютно не могли пускатися в далеку дорогу, ще й під нічну пору!

Знаючи, що при вулиці Казимірівській властителем ресторану був свідомий українець Михайло Савуляк, вирішили вступити найперше до нього, неначе б до свого рідного батька. Загостили до ресторану, в якому не було в той час вже багато гостей, лише кілька осіб споживали вечерю коло столиків, де зразу побачили при одному столику Ярослава Ткача з Плесковиць, хоч він не був стрижений, але тільки що був звільнений також з рук Каспшицького, що два дні тому арештував його з підозрінням за приналежність до ОУН, але на Комісаріяті не могли нічого доказати йому, бо на списку сексота Уніята, ані в протоколах зізнань його не було.

Савуляк, побачивши наші бліді обличчя й острижені голови зразу був свідомий того, звідки химерна доля нас провадить, запровадив до столика й службі наказав подати вечерю, яку лише собі бажаємо.

Підкріпилися доброю вечерею і підійшли до каси, щоб

заплатити, та п. Савуляк категорично відмовився брати заплату і при тому підкреслюючи, що для нього є честь гостити людей, які жертвують своїм здоров'ям, свободою і життям в службі своєму народові, точувся б навіть й дуже ображений морально, якщо б на таких синах народу мав би робити інтерес! На прощання, завваживши, що я не маю жодного накриття голови, на хвилину затримав, пішов за двері й подав свій капелюх!

Уже було коло 11-ої години ночі, ми залишили ресторан і всі разом рушили в дорогу. Ніч була тиха й зоряна, та уваги ми не звертали на її чарівну красу, бо не мали дальше певності, чи із засідки не вискочить поліція або й інші поспілаки польські. З таким непевним і бурхливим наставленням перейшли с. Біла і битим шляхом йшли до Глубічка Великого, звідсіля польовою доріжкою крізь «тотри» пробиралися в низину до сіножатей, попри які перейшли с. Глядки і щасливо добилися до свого села.

З огляду на неділю, в яку наш парох о. Й.Грицай відправляти мав Службу Божу в Плесківцях, рішився піти з друзями на цю відправу, маючи намір зустрінутися там з Уніятом, щоб принарадно передати йому «привіт» від Гриця, що завдяки йому залишився ще надальше у в'язниці. Однаке, в церкві його не було. Видно, що вже усвідомив собі негідну свою роль співпраці з ворогом та не мав вже людської відваги, щоб показатися людям на очі. І не довелося мені ніколи більше денебудь його зустрічати. Бо вже того ж самого дня увечері жандарми доручили лист з покликом мобілізації, на який поклик «броніць ойцизну», забрали нас обидвох з Петром на підводу і вже над світанком дня в понеділок ми вже були на воєнній команді, що містилася під адресою «Сокул под золотом гвоздем» в Тернополі. Ось це була мета нашого звільнення з в'язниці.

З УПАДКОМ ПОЛЬСЬКОГО «МОЦАРСТВА»

Хоч польська армія боролася під бойовим гаслом «Недамі немцам гудзіка», та на превеликий сміх і ганьбу, лише через три тижні кривавої боротьби, віддали Німеччині не тільки плащ, а й Польське Моцарство.

Напередодні упадку Польської держави, з днем 19 вересня 1939 р., большевицька армія перефорсувала крізь русло річки Збруч із завданням, щоб визволити «молодшого брата» з-під гніту польської шляхти.

З приходом нових завойовників на Західні Землі України через кілька місяців з нашим народом обходилися досить прихильно і гостинно, неначе б дійсно прийшли з ясним сонцем Сталіним — подати братню руку з визволенням галичан з

польської неволі.

Мабуть, гнобитель українського народу ч. 2 обходився так пасивно й ліберально тому, що напевно потребував якогось певного часу, щоб пошукати собі до співпраці сексотів, донощиків та інших рабських душ, яких ніколи в історії не бракувало, недорослих безбатченків з рабською прікметою «яничарів».

Не зважаючи на те, що большевицька погань обходилася спочатку з народом без жодних провокацій чи переслідувань, все ж таки в народі панувала стихія з переживанням жаху з непевністю завтрашнього дня дочекати.

Кожна дозріла людина свідома була того, яким жахливим тираном була кровожадна рука сталінського терору над поневоленим народом на Східніх Землях України. Новий тиран, напевно, прийшов тепер по свіжу кров і жертви на ЗУЗ мучеників, що їх не подолали знищити польські гнобителі.

В такій непевній ситуації в атмосфері з жахом селяни мовчкі й терпеливо перебували до кінця січня 1940 р.

З початком лютого, тобто в найприкрішу пору зими, кровожадний Сталін зі своїми московсько-жидівськими комісарами НКВД приступив до своєго злочинно-катівського діла. Почав по списках, приготованих вже заздалегідь, виарештовувати мирне населення, не тільки самітніх, але цілими родинами з малолітніми дітьми, яких відвозили переважно до залізничної станції в Тернопіль, заладовували, неначе б якусь скотину, в брудні та смердючі вагони, окутані морозом, і транспортували до тюрми народів в Сибірські ліси на очевидну загибел!

Не зважаючи на те, що кровожадний тиран заздалегідь мав вже приготовані списки на вивіз з рідних земель на Далекий Схід, то до братобивства того причетними були місцеві пролетарі-комуністи, що секретно співпрацювали з енкаведистами проти своїх братів як проти «буржуазних націоналістів, фашистів та ворогів» свого народу. Не залишалося іншої вихідної альтернативи супроти місцевих зрадників, лише згодом зайнялися підпільні духи, що почали стихійно слідкувати за сексотами й хрунями, що підозрілими донощиками були на службі бувшої польської поліції. До цих зрадників комуністичної агентури належав, в першій мірі, Василь Когут, з яким близько співпрацювали його товариші-соціялісти з комуністичною філософією: Павло Худик, Андрій Сердунь, Іван Олійник (батько), Іван Борович та інші, менше важливі сексоти.

В люту пору зими було абсолютно неможливим, щоб засідки виконувати поблизу домів намічених агентів, щоб розшифрувати таємничі зустрічі їхні з енкаведистами, тому цей плян відложений був до ранньої весни.

Як тільки зникли сніги, зазеленіла деревина й кущі кругом, тоді підпільним духам приходилося під час темних ночей перебувати поза кущами поблизу хати Василя Когута, що родом походив з Глубічка Великого.

Багато ночей пробігало поза кущами в саді, заки вдалося згодом приглянутися, в якому убрани (одежі) приходить з відвідинами енкаведист, та на яке умовлення-гасло викликає зрадника з хати.

Коли зрадницька афера була вже розшифрована з наявним доказом зрадницької співпраці, одної ночі... дух стихії перебрався в подібний одяг і по умовленій формулі застукав до дверей, приблизно в ту саму пору ночі, коли загощував енкаведист. Василь, напевно, думав, що прийшов товариш його відвідати в службових справах, і двері відчинив сам, та не мав вже й коли слова промовити, так ненадійно попався в руки нічним духам, які зразу через квітучий садочок запровадили до недалекого лісу, де на нього очікували вже інші месники пімсти з пригнутою берізкою донизу. Василь побачив, в які руки попався і що його чекає, не мав іншого виходу, щоб не піти грішним зрадником зо світа білого в той світ. То перед духами справедливого суду і блідим місяченьком, що своїм сяйвом мутним пробігав крізь тумани хмар, висповідався за співпрацю з енкаведистами та ганебно-злочинну зраду своїх односельчан, включно з о. Грицаєм, його сином Зенком, з А. Цурковським, що був рідним братом його мами.

За цей непростимий злочин повис на берізці, мов би остання собака. Щоб не дати енкаведистам в руки наявного доказу, де дівся їхній донощик, бо могло б потерпіти багато людей в селі, зняли його з берізки і запарпали в лісових чагарниках. І ось такою смертю ганебно закінчив своє ганебне життя перший за большевиків їхній агент в с. Чернихові весною 1940 р.

Через якийсь період часу, після відставки Василя в дубину, одного дня літньою порою повертається додому Павло Худик, за котрим слідкували довший час, та не могли зловити його ніде під час нічної пори, такий був обережний вже відтоді, коли без вістки пропав його товариш Василь!

Павло переходити місток недалеко церкви, коли несподівано почулися постріли, від яких загинув другий агент за зраду, за яку

заплатив своїм життям. Та ця акція ліквідації сексота виконана була в невдалий час та на невдалому місці. Яка необдумана акція з ліквідацією Павла, що за неї заплатили життям двоє юнаків, яких лише з підозрінням забрали і в жорстокий спосіб замордували енкаведисти.

По неуспішно вдалій ліквідації Павла слідувала підготовка заплати на співпрацю з ворогом на Василя Козловського, що походив з села Нестерівці й одружений був з Анною Ч., що допомагала йому також в зрадницькій дії за юдин гріш. Коли він не мав змоги полагодити сексотської роботи, полагоджувала вона.

Хоч зналось в селі дуже добре, що Анна допомагала чоловікові в сексотській діяльності — бувшій поліції польській, та в тодішній час не зверталося більшої уваги на негідне шумовиння, яке не мало жодного значення в селі.

З приходом большевицької зарази Василь, як активний елемент пролетарської комуністичної системи, зразу включився до злочинної співпраці з енкаведистами, видаючи їм найближчі інформації про людей, в яких жеврів дух буржуазного націоналізму чи дух Мазепи.

Щоб мати наявний доказ дійсної співпраці з новими катами народу, через довший час знову ж духи стихії перебували ночами в кущах верболозів над річкою недалеко від його хати.

Одної пізньої ночі вдалося одержати докази, що до Василевої хати загощують енкаведисти. Від тієї ночі тим більше стежили за рухами ганебної співпраці з катами. Щоб довше сексот не видавав невинних людей в руки ворогові, через недовший час, одної ночі пізньою порою «духи пімсті» забрали Василя з Анною з хати, провели крізь город на потічок в верболози, де вони при сповіді призналися про співпрацю з енкаведистами за гроші. Але на їх обидвох не пригинали древини, а зразу кинули до неглибокої води, станули духи на їхні спини через кілька хвилин, доки зрадники не напилися води раз на завше за ганебно-злочинну торгівлю крові й життя своїх земляків!

Після ліквідації Василя залишилося було ще троє відомих сексотів в селі, але вони не являлися ще такими шкідливими, як їхні бувші товариші, то їхній присуд кари був відложений на пізніше, а радше не хотіли витворювати грізної атмосфери для села з реакційною помстою й люті з боку садистських душогубів. Все ж таки духи стихії слідкували за їхніми рухами й діями співпраці з енкаведистами аж до приходу німецької армії в 1941 р.

З приходом німецької армії духи стихії не хотіли вже самі розправлятися з негідними донощиками, згодом передали Олійника і Сердуня в руки німецької військової команді як комуністів, за співпрацю з більшевиками.

Але Йосифа Боровича не вдалося вже зловити, бо з приходом німців він зразу ж зник з села, бо знав дуже добре про свої негідні діла в селі, за які ніколи не простить йому народ, а скоріше чи пізніше обов'язково заплатити мусить своїм негідним життям! Тому він утік до лісу, з якого вже більше ніколи не повертається додому.

Переданих двох пролетарів в руки німцям, які, як звичайно по військовій системі, якщо громада не бажає собі мати комуністичних бацилів в селі, одного дня взяли обидвох й провадили в напрямку цвинтаря, не доходячи до якого вступили на подвір'я І. С. і біля криниці під яблунькою — післали душі грішних на лоно Авраама...

По екзекуції родини побитих, як звичайно, по християнському закону, хотіли похоронити між праведними покійниками на цвинтарі, та дочка Степана С., Наталка, рішуче запротестувала проти того, щоб негідних зрадників свого народу хоронити між чесними небіжчиками, а при тому й сказала:

— Через тих самих зрадників пропав батько мій без відома, стільки вивезено невинних селян в Сибірську тайгу. Десятками були повішенні, розстріляні чи в садистський спосіб були помордовані в каменоломах Глубіцьких «тovтрах», а тепер цю негідну погань хочете хоронити, як праведних покійників?!

З протестом Наталки солідаризувалася вся громада, і обидвох закопали за ровом цвинтаря, неначе б яких тварин, на викопиську, без хрестів на їхніх могилах...

БОЛЮЧА ТРАГЕДІЯ

Під кінець червня 1941 р., коли більшевицька армія в хаотичному стані панічно втікала стрімголов перед наступаючою армією німецькою, одного погідного дня більшевицький летун, втікаючи своїм літаком перед погонею ворожих літаків понад с. Чернихів, мабуть, хотів облегшити свого літака від тяжкої бомби, яку скинув чомусь якраз перелітаючи понад церквою (а скинути міг над залісненим тереном чи просторими полями)! Та хотілося йому, як безбожному атеїстові, звільнити її над церквою, щоб знищити Божий храм... Та, на превелике щастя, бомба просвистіла лише над хрестами трьох бань, не доторкаючи їх, впала на кільканадцять метрів далі від церкви на подвір'я громадського

будинку, в якому містилася крамниця споживчих товарів.

В той час біля цього будинку знаходилися слідуючі жертви:

Семен Глинський (книговод крамниці)

Михайло Прокопів

Василь Татарчук

Степан Качан

Юлія Притуляк

Анна Островська

Даного будинку бомба не заторкнула, тільки нещасні жертви порозривала на кусні до тої міри, що не можна було опісля зібрати їхні тіла до ціlosti!

В той жахливий хаотичний час з відворотом большевиків не було можливо, щоб погиблі жертви поховати на цвинтарі, то поховали під розлогими липами біля церкви.

НАСЛІДКИ БОЛЬШЕВИЦЬКОЇ ТИРАНІЇ

Жертви, що були вивезені московсько-жидівськими енкаведистами з Тернополя, або в жорстокий спосіб із зв'язаними руками дротом закатовані в нелюдський спосіб в каменоломах Глубіцьких «тovтрів» чи пропали без вістки в темницях і підземеллях тернопільської в'язниці — від вересня 1939 р. до червня 1941 р.

1. о. дек. Й.Грицай — загинув в транспорті на Сибір.
2. Зенон Грицай (син) р. 28 — повернувся після 10-ти років
3. Андрій Цурковський, р. 32 — повернувся після 10-ти років
4. Григорій Кметь, р. 42 — був УСС, пропав
5. Олекса Твердохліб, р. 43 — був старшиною при штабі Петлюри, пропав без відома
6. Степан Ступка, р. 44 — пропав
7. Володимир Прокопів, р. 26 — пропав
8. Іван Кабат, р. 31 — пропав
9. Петро Тимочко, р. 30 — повернувся після 15 р. заслання
10. Ірина Симчишин, р. 27 — пропала
11. Степан Гудима, р. 34 — повернувся після 10-ти років
12. Худик Іван, р. 56 — пропав
13. Худик Микола (син), р. 32 — пропав
14. Сухецький Михайло, р. 54 — пропав
15. Сухецька Марія (дружина), р. 52 — пропала
16. Сухецька Марія (дочка), р. 18 — повернулася після 10-ти років
17. Івях Юлія (Сухецька), р. 25 — повернулася після 10-ти років

18. Цвях Евген (син), р. 2 — повернувся
19. Врубель Евстахій, р. 47 — пропав
20. Врубель Катерина, р. 44 — пропала
21. Врубель Галина (дочка), р. 19 — повернулася після 10-ти років
22. Томашівський Франко, р. 59 — пропав
23. Томашівська Анна, р. 57 — пропала
24. Томашівська Марія (дочка), р. 20 — пропала
25. Томашівський Броник (син), р. 16 — пропав
26. Томашівський Павло (син), р. 18 — повернувся після 10-ти років
27. Томашівський Михайло (син), р. 14 — повернувся після 10-ти років
28. Воркун Петро, р. 48 — пропав
29. Воркун Стефанія (дружина) р. 46 — пропала
30. Воркун Анна (дочка), р. 23 — пропала
31. Сімків Михайло (чоловік), р. 26 — пропав
32. Пшитомський Михайло, р. 38 — пропав
33. Пшитомська Галина (дружина), р. 35 — пропала
34. Пшитомська (теща), р. 64 — пропала
35. Пшитомська Марія (дочка), р. 16 — пропала
36. Пшитомський Йосиф (син), р. 14 — пропав
37. Чабан Іван (Чорній), р. 59 — пропав
38. Чабан Евдокія (дружина), р. 57 — пропала
39. Чабан Олекса (син), р. 35 — повернувся після 10-ти років
40. Чабан Григорій (син), р. 33 — повернувся після 10-ти років
41. Чабан Розалія (дружина), р. 29 — пропала
42. Чабан Евгенія (друж. Олекси), р. 32 — пропала
43. Чабан Настуня (дочка Івана), р. 30 — пропала
44. Чабан Михайло (син), р. 28 — повернувся після 10-ти років
45. Чабан Наталка (дружина), р. 26 — повернулася після 10-ти років
46. Чабан Петро (син Івана), р. 25 — повернувся після 10-ти років
47. Чабан Ольга (дочка), р. 22 — повернулася після 10-ти років
48. Чабан Галина (дочка Олекси), р. 13 — пропала
49. Хмільовський Іван, р. 46 — пропав
50. Хмільовський Андрій (син), р. 21 — пропав
51. Хмільовська Марійка (дочка), р. 18 — пропала
52. Кусяк Антін, р. 29 — пропав

53. Каракоч Семен, р. 27 — пропав
54. Козловський Кипріян, р. 20 — пропав
55. Карпович Ілля, р. 22 — повернувся після 10-ти років
56. Каракоч Іван (Ілька), р. 19 — пропав
57. Глинський Микола (Чорний), р. 27 — пропав
58. Борович Дмитро, р. 22 — пропав
59. Борович Степан, р. 20 — пропав
60. Щікоцький Іван, р. 22 — пропав
61. Герман Михайло, р. 32 — повернувся після 10-ти років
62. Худик Еміліян (Онофрика), р. 24 — його не вивозили, до в'язниці не замикали.

Одного дня весняною порою 1941 р. повертається віз з польової праці із «Залісся», де несподівано із лісу наскочили на нього енкаведисти. Нічого не питуючись навіть, хто він є і звідки йде, лише здалека пустили серію куль з автоматів, від яких повалився на землю, та ще був живий, притомний, як інші оповідали — бачили здалеку...

Замість подати першу допомогу невинній людині, садисти не тільки все тіло й голову зрубали багнетами, та ще й після цієї жахливої масакри пустили ще серії куль з автоматів в його змасакроване тіло. Коли селяни привезли зрубане тіло до дому його батьків, положили в стодолі на долівці, на цю неймовірно жахливу картину змасакрованої людини з болю серця навіть батьки не могли дивитися на цю зрубану кулку тіла — не до пізнання жертви нещасної!..

МОГИЛА—ПАМ'ЯТНИК

Коли на зміну московсько-жидівській тиранії прийшли німецькі «юберменші» в 1941 р., зразу створився був комітет в селі Чернихові з рамени побудови «могили-пам'ятника» на панському городі, з інтенцією пропавших батьків, братів і сестер, що загинули намарно із кровожадних рук сталінського терору й насильства!

При насипі будови пам'ятника брали численну участь селяни з Глядок, Плесковець, Висиповець, Янковець та інших сусідських осель. Біля цієї будови йшла інтенсивна праця понад два місяці часу, закінченою була напередодні місцевого празника з днем Різдва Пресвятої Богородиці — 21 вересня.

Торжественна святочна церемонія з посвяченням могили-пам'ятника відбувалася при участі кількох священиків та кількох тисяч зібраного народу, що з великим ентузіазмом зійшовся був з

Збудовано

в 1941 р.

Знищено

в 1944 р.

**Могила-пам'ятник жертвам сталінського терору
в Черніхові.**

поблизьких і дальших районів, щоб величаво відсвяткувати та помолитися за покійні чи пропавші душі, бо ж й не було майже родини, яка б не strатила когось із рідні з рук большевицьких катів.

На превеликий жаль і смуток, недовго прийшлося цій сумно-понурій могилі, побудованій «на вічну ганьбу московсько-жидівській тиранії» стояти між кількома шумними смереками...

Як тільки червона большевицька орда прийшла назад в 1944 р., в недовшому часі під мовчазну могилу підложили з кількох сторін динаміт, яким зруйнували та зрівняли її з плесом площі, лише на сумну та незабутню згадку залишилося кілька похилих смерек, що тужним голосом шумлять, співаючи тривожно-болючу пісеньку про незабутніх батьків і рідних, що так марно загинули із кровожадних большевицьких рук та з рук братів-яничарів з рабською душою, що за юдин гріш своєю зрадою свідомо допомагали безпощадним розбійникам розпинати своїх кровних братів!

НАСИЛЬНА МОБІЛІЗАЦІЯ В ЧЕРВОНУ АРМІЮ В 1944 р.

Коли большевицька армія йшла вже, як переможна сила над німцями, чимраз дальше на Захід, зразу забирала з собою з села недомучених ще мужчин, без огляду на їхнє здоров'я чи літа, щоб лише якнайбільше знищити безборонного народу — з далекобіжною метою. Отже, в той час з с. Черніхова забрали насильно до Червоної армії слідуючих бійців:

1. Чубатий Михайло (Наконечний) — загинув
2. Сівінський Михайло — загинув
3. Сівінський Степан — загинув
4. Лунак Григорій — загинув
5. Лунак Микола, хоч каліка був — загинув
6. Герман Дмитро (Вініцькі) — загинув
7. Шагадин Степан — загинув
8. Онищук Олекса — загинув
9. Дідушок Іллія — загинув
10. Матуш Іван — загинув
11. Олійник Михайло (Степка) — загинув
12. Олійник Олекса (брат) — загинув
13. Олійник Семен (брат) — загинув
14. Олійник Петро (брат) — загинув
15. Олійник Іван (брат) — загинув
16. Гвоздик Микола — загинув
17. Марчук Петро — загинув
18. Шнурівський Іван — повернувся без ноги
19. Чорний Василь — повернувся без ноги
20. Бурич Іван — повернувся без ноги
21. Шагадин Петро — загинув
22. Шлийка Микола (хоч був без ока) — загинув
23. Блотний Михайло — загинув
24. Прокопів Яків (Кирила) — загинув
25. Марчук Іван — загинув
26. Сівінський Петро — загинув
27. Редчук Петро — загинув
28. Броцко Петро — загинув
29. Лялик Леоній — загинув
30. Олійник Іван (Плютинці) — загинув

НОВИЙ ТЕРОР І НАСИЛЛЯ

Поновний прихід кровожадного антихриста Сталіна на землі України треба завдячувати допомозі ментально хворих марксистських урядів Заходу. А зокрема можна подякувати вашингтонській колисці, що за свої більйони доларів виколисала найбільших злочинців світу з філософією марксизму — паразитів, які кров'ю українського й інших поневолених народів поклали в домовину гітлерівську тиранію. Після перемоги в Другій світовій війні московські опричники з енкаведистами з Тернополя зразу взялися знову ж до свого злочинного діла з переслідуванням й арештами. Жертвами терору й насилля впали свіжі жертви й мученики з села, між якими деякі були засуджені в

тернопільському суді від 10 до 15 років на заслання в Сибірський край.

До засуджених належали наступні жертви:

1. Худик Олекса, р. 22, що був засуджений на 15 років, але повернувся після 10-ти з недугою туберкульозу й незабаром відійшов у вічність.
2. Худик Катруська, р. 18 (сестра), повернулася після 10-ти років.
3. Карпович Степан (Івана), р. 22, повернувся після 10-ти років.
4. Ступка Степан (Івана), р. 17, на 15 років був засуджений, повернувся після 10-ти з підірваним здоров'ям.
5. Смульський Михайло, р. 49, повернувся після 10-ти років.
6. Смульська Анастазія (дружина), р. 46, пропала безвісти
7. Смульська Марійка (дочка), р. 19, повернулася після 10-ти років.
8. Саракун Параня, р. 43, повернулася після 10-ти років.
9. Саракун Володимир (син), р. 18, повернувся після 10-ти років.
10. Сивенький Іван, р. 20, повернувся після 10-ти років.

Цей неповний список нещасних жертв терору й свавілля насвітлює картину з доказами, як «гуманізм» з комуністичним раєм на землі за допомогою політиків у Вашингтоні допомагав сталінській тиранії нищити безборонне мирне населення лише за ті скромненькі ідеали українців, що побували в рядах «Сокола» та інших культурно-освітніх товариств, тільки з однією злочинно-катівською метою, щоб якнайшире й глибше спаразізувати та знищити стихію — силу духа в народі з національними аспіраціями. За ці святі ідеї поплило море сліз, крові та мільйони жертв впали із рук всіх гнобителів українського народу.

Але пролиті сліз, море крові, тортури, шибениці, розстріли, тюремні підземелля, вивезення в Сибірські сніги на неминучу загибель загартували нових месників з силою духа, щоб безпощадною боротьбою помститися над клятими гнобителями за кривди, заподіяні століттями, та скинути тяжке ярмо закотої України.

Та, на превеликий жаль і смуток, з болем серця народ був змушений правою сказати рішуче: — Ні! Бо з поконвіків в рабському народі пливе кров в жилах недорослих безбатченків, які абсолютно не навчилися нічого на заподіяних кривдах свого народу в минулому, тому їхня вдічена рабська кров не кличе до помсти — проти всіх загарбників своєї Батьківщини, але пливе в

жилах пасивного раба-опортуніста, якому тяжить більше на серці особиста кар'єра, ніж химерна доля своєї рідної землі й народу. Тому пливе руслом і ще більшим розбиттям братньої незгоди, ніж були батьки наші напередодні Визвольних Змагань 1918 р. Тож не треба всього лиха скидати на «тяженських вороженьків», але в першій мірі оглянемося самі на себе з рукою на грудях — і спитаємо себе щиро: чи ми доросли будувати свою власну хату?

ПО ДОРОЗІ В ТЕРНОПІЛЬ

Попрощавшись в останній раз з рідним селом, з Петром та іншими воїнами, іхали ми на поклик «броніць кордону фойчизни»!

Коли ми проїджали крізь село Івачів-Вижній, прийшов М.Білецький до підводи попрощатися й спитався: може залишається щось конкретне до полагодження? На довшу розмову не було коли, стискаючи братню руку на прощання, повідомив: розправитися якнайшвидше з сексотом Василем Уніятом, щоб рятувати друзів — поки не запізно ще!

Чому Микола з друзями не подбали виконати моє останнього прохання — бажання в імені інших — залишилося назавжди невідомим, але відомим є, які пророчі слова говорив я тоді: Уніят в недовшому часі став сексотом співпраці з енкаведистами, як тільки прийшли большевики через три тижні пізніше! Василь заангажувався активним агентом НКВД, що в тодішній час свою станицю тримало в Глубічку-Великому, оперуючи в понад 25 селях в округах — Тернопільський, Теребовельський, Зборівський і Золочівський, з яких округ за час перебування большевиків (приблизно двадцять місяців) він спромігся видати в руки найлютішого ворога свого народу 37 ідейних патріотів за юдин гріш — по 750 рублів за голову виданого брата як нагороду... Більшість з них в жахливий спосіб з пов'язаними руками були знищені в каменоломах Глубіцьких «тovтрів» або в підвалах тернопільської тюрми, бо з них нікого не вивозили на Далекий Схід, а зловити Юду зрадливого «духі» не могли, ніколи не бував вдома, а ходив перебраним жебраком по намічених округах — шукав невинних жертв кровожадним катам...

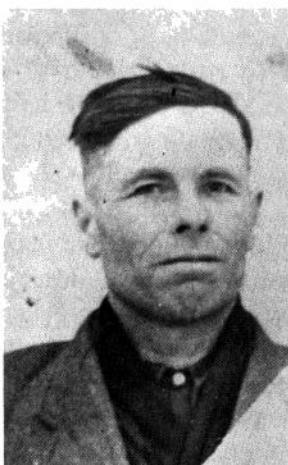
З приходом німців Василь довший час скривався поза домом, що навіть його дружина не знала, де подівся він!

Щойно пізніше дещо досягла рука месників Василя, що блукав в подальших селях від рідного. Припровадили його в ті самі каменоломи, що попередньо ліквідували енкаведисти проданих ним братів. Негідного зрадника порубано було на 37 частин, та,

на превеликий жаль, було вже запізно, бо воскресити жертви його ганебної зради ніхто вже не міг!

ДОЛЯ ПЕТРА

З упадком польського «моцарства» Петро повернувся щасливо додому та вже під нову владу большевиків, які, захопили всі документи його на політичному відділі в Тернополі, як принадлежного члена нелегальної ОУН. Не дали йому навіть часу відідхнути чи зорієнтуватися глибше, як по новій системі представляється справа, і згодом вивезли його в Сибірський край, звідки повернувся аж в 1955 р. з підірваним здоров'ям, але вже як лояльний громадянин з перевихованням з духу буржуазного націоналізму.

Петро
повернувшись із
сібірської «санаторії»
в 1955 р.

Григорій
з рідною сестрою Марійкою

ДОЛЯ ГРИГОРІЯ

З приходом большевиків до Тернополя того ж самого дня розбили тюрму і всіх в'язнів звільнили додому. Та Григорій знову дуже добре, хто такі большевики для українських націоналістів, тому не спішився додому, але зразу поплив з руслом у підпілля.

Енкаведисти, маючи доказові матеріали в руках з політичного відділу, часто-густо наскакували несподівано ночами на господарство Григорія, але ніколи не вдалося їм впіймати його в свої руки. Кілька місяців робили облави час-до-часу на хату, але безуспішно. Зі злости, що не зловили його в свої руки, з початком лютого 1940 р. забрали за нього на перший транспорт його дружину з сином, дволітнім Евгеном, сестру дружини і батьків та вивезли на Сибір.

Григорій перебував щасливо в укритті це большевицьке лихоліття аж до приходу німців, де одразу зі своїми друзями перебрав почту в Янківцях і працював до 1944 р.

Хоч він міг в той час залишити село, бо знов наступає на ЗУЗ, й піти на Захід, як це робили численні курокради та конокради без найменшої причини залишати рідні пороги, і втікали — не знаючи навіть самі, для чого вони втікають! Та в Гриця була зовсім інша патріотична душа, що не дозволяла йому бути ганебним дезертиром свого народу в такий жахливий час, але він лишився жити й умирati разом зо своїм народом на своїй прадідівській землі.

З приходом московської орди Григорій перебував в залисеному терені в підземній криївці недалеко від села Нестерівці, та Уніятів не бракувало, і хтось підглянув з сексотів та наслав енкаведистів. Одної ночі над світанком дня обступили криївку з Грицем і його другом. Щоб не попастися живими в руки катам — боролися до останнього набоя, а відтак — розривом гранати знищили себе. Ось так боролася Україна, одні своє життя жертвували, а яничари з рабською кров'ю лютим катам за гроши служили!

ПІДНА ЗГАДКИ ПОСТАТЬ

На парохію до села Чернихова прийшов з родиною о. декан Йосиф Грицай — у 1927 р. В нього було троє дітей: Только, Зенон і Оксана. Коли Зенон закінчив середню освіту в Тернополі, тоді записався на теологічні студії, як звичайно водилося, щоб по батькові залишився священичий рід в родині.

Однаке, згодом він змінив свою постанову, залишивши студії теології, й повернувся до своєї родини на парафію.

Як інтелігентна і свідома національно-патріотична людина, не гайнував на зайво свого вільного часу, але зразу включився до активної праці діяльної «Просвіти» та спортивного т-ва «Сокіл», але найбільше діяльного часу й труду присвячував для місцевого гуртка «Рідної Школи». При цьому ж гуртку зорганізував згодом

**Зенон Грицай
з дружиною Наталко і донечкою Дарією**

мандолінову оркестру, що брала активну участь не лише в часі виступів «Соколів» на фестинах, де грава національний гімн та пригравала до вправ сокільським чотам, але майже кожної неділі з хористами грали спільно Службу Божу на хорах — аж до приходу московських «освободителів» у вересні 1943 року.

Чотири місяці нові наїзники обходилися без жодних переслідувань чи ворожих провокацій з перестрашеним народом... Аж з початком лютого 1940 р. кровожадні енкаведисти загорнули з села кілька десятків людей разом з о. Й.Грицаєм, з його сином Зенком і рідним братом дружини отця — Андрієм Цурковським і з тисячами інших земляків вивезли з рідної Батьківщини. В той час саме шаліла сурова зима, то під час транспорту з голоду й холоду батько загинув в смердючому вагоні, не доїхавши до призначеної мети. Але Зенон зо своїм вуйком Андрієм перебули в сибірських лісах на невільничих роботах понад 10 років. Коли обидва щасливо повернулися з сибірського «курорту» з досить підриваним здоров'ям до Черніхова, де не застали вже нікого з родини. В хаті замешкували вже інші господарі — православного обряду... Не було де дітися обидвом, а повернутися назад, звідки приїхали, не хотіли.

Якийсь час перебували обидва в попередньої приятельки Зенона, Натали Семчишин. Згодом прийшли до кращих фізичних сил та, щоб мати якесь пристановище своє, Зенон одружився з Наталкою, а Андрій одружився з дочкою Якова Косовського, також на ім'я Наташка. З біgom часу, як

перевихована людина з «дурману буржуазного націоналізму», одержав посаду учителя в місцевій школі, де учителював до 1980 р.

Несподівано 13 грудня того ж року скінчив життя на 68 році свого трудящого та стражданого життя. Залишаючи горем прибиту та смутком повиту дорогеньку дружину Наталку, донечку Дарію і сина Остапа та близьких друзів та засмучену громаду.

Поза Батьківщиною залишив: рідну сестру Оксану з родиною, вуйка Евгена Грицая з родиною, тітку Наталію з мужем Василем і незабутніх побратимів із рядів сокільських за океаном!

Хоч батько Зенона відпроваджував покійників на вічний спочинок, запечатуючи їхні гроби, та, на превеликий жаль й смуток, ні батька, ані Зенона не хоронили за християнським звичаєм, але хоронили по новочасній системі безбожного атеїзму, що не дозволяє брати участі священикам в похоронній церемонії, щоб над домовиною покійника відпровадили останню Службу Божу та запечатати їхні могили.

Зенона відпроваджували у відкритій домовині на плечах найближчі друзі під звуки оркестри, що в прощальну дорогу грали «Со святыми упокой душу раба Твоего» при великому зборі народу. Такого величавого похорону ніхто з присутніх учасників не пам'ятав!..

Похорон З.Грицая 13 грудня 1980 р.

ПОНАД ІДЕЮ

Ой, тяженькі — вороженьки!
Та ще більше злючі яничари —
Що з ворогами співпрацювали,
Яким братів своїх продавали!

Не дозріли раби споконвіку,
Щоб хату свою будувати,
Пішли на службу ворогам проклятим,
На братів своїх — кайдани кувати!

Чи не ганьба й сором, недоростки, вам!
Що брати юне життя жертвували —
А ви, негідні,— за іхнє терпіння й кров
З катами чарку запивали?

Та байдуже безбатченкам було,
Щоб тільки кар'єри угодівські мати,
Та на труді й мозолях братів своїх —
Пасивно віку рабського доживати!

Подивітесь ви тепер, опортуністи —
Якого злочину ви учинили,
Що навіть цю святу організацію ОУН
На три фракції розбили!

Яку ж ціль й мету демагоги мали!
Якщо цей скривавлений прапор,
Під яким брати ваші — голови клали,
А ви, кар'єрники, його потоптали!

Подивітесь, безхребетні демагоги,
Який жахливий фермент незгоди учинили
Та розбратором ганебним на фракції —
Рідний край засоромили...

Пригляньтеся на себе близче, опортуністи,
З яких собі «естаблішмент» створили —
Не з метою, щоб боротися за визволення України,
Але тільки, щоб в ім'я Батьківщини дожити!

Наколи б ви, діячі, патріотами були,
То ніколи між своїм народом розбратору не робили,
Якого зробити не могла ворожа агентура,
То за неї негідні хруні довершили!

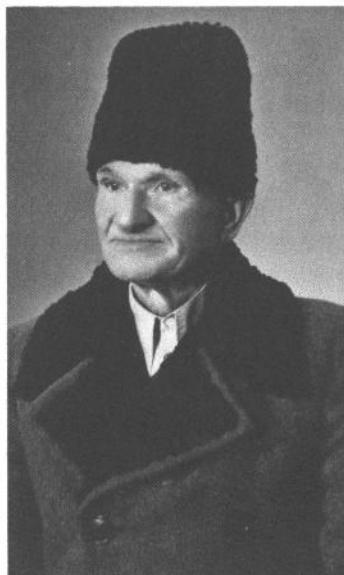
Де ж ви, діяльні діячі й директори,
В тодішніх часах побували,

Коли вороги тисячами братів ліквідували,
Від яких, «чесна еліто», навіть бучком не дістали!

Коли брати ваші по в'язницях карались,
То не задля кар'єри вони умирали,
Але з духом-стихії — для грядучих поколінь,
Щоб без ярма неволі — вільним життям господарювати!

M.C.

ЛІСТ ВІД БАТЬКА

Іван Ступка — батько

Коли відшукав батько мене через родака Демка Марцінишного в Монреалі (Канада) в 1958 р., написав листа слідуючого змісту:

«Дорогий сину! Ти пам'ятаєш день, коли залишив пороги рідної хати, де ще в той час панувала польська влада. Все ж таки в день Христового Воскресення лунав радісний гомін дзвонів понад лугами, гаями і довколішніми селами, що гомоном своїм оповіщав християнському людові радісну звістку — «Христос Воскрес».

Недовго вже після твого відходу гомоніли дзвони, згодом прийшли нові господарі. З ними прийшов новочасний «рай» модерного життя, в якому не лише замовкли дзвони, але й зникли вони раз назавжди з дзвіниці. Тепер в день найбільшої радості Христового Воскресення не чути гомону дзвонів, як гомоніли

колись. Їхнє місце заступили гудінням моторів бульдозерів, якими в часі свят засівають нивку, яка ще донедавна була нашою власною. Нині належить вона до нових властителів, які не лише привласнили нивку, але згодом випросили з власної хати. Тепер на старші літа поневірятися мушу по чужих кутах на ласці добрих людей, які прийняли мене ще в свою хату.

Нові господарі запровадили нам мов би радісне та щасливе колгоспне життя. Живеться тепер нам мов би два метра під землею. Сьогодні не лунає весела пісенька, що її мелодія розносилася луною понад садами і лугами колись в рідному селі до пізньої ночі, про що, напевно, ти не призабувся по сьогоднішні часи?

На ризико рішився підкреслити ось цих кілька рядків до тебе, дорогий сину, бо заки ще потрохи дихаю, хочу повідомити про щасливе та радісне нидіння наше в сучасному раю без польських панів. Залишені родаки, недомучені польськими гайдуками, що їх освободителі не порозвозили на лікування по санаторіях — чи в інші невідомі місця, мусить тепер голодними й обдертими тяжко працювати майже задармо на просторих ланах, які нещодавно належали до іхніх родин, батьків чи дідів. Над працюючими сторожать переважно безсовісні наставники з «вибраного народу», які найбільше причинилися до заведення щасливого життя.

Народ нещасний і мусить бути терпеливим ще більше, аніж був попередньо. Хоч живемо в своїй хаті, все ж таки залишилися надальше без правди і променів ясного сонця.

Брат твій Степан, маючи лише 16 років, вивезений був на лікування до санаторії, з котрої нещодавно повернувся після 10-ти років не виліченим, але тим більше з підірваним здоров'ям.

Не тужи і не нарікай, що доля забрала тебе з рідної хати в далекий світ. З твоїх побратимів найближчих давно і сліду немає вже!

Цілує тебе кріпко Іван»

Михайло Мишкевич

РОДОВІД МИШКЕВИЧІВ ІЗ СЕЛА ЧЕРНИХІВ

Мишкевичів прадід походив з Волині й осівся в селі Обаринці Тернопільського повіту.

Прибув він з двома синами, один із них називався Степан, котрий оженився був з Маланею Карпек. У них було троє дітей, Олекса, тобто наш батько, народився 28 серпня 1880 р., а помер 6

травня 1949 р. У нього було дві сестри — Теклюня і Настуня. Мама наша народилася в березні 1884 р. в селі Чернихів від батьків Йосафата Цвях і Катерини Заяць. Називалася Марія та померла 30 червня 1972 р.

Наші батьки вінчалися в 1904 р. У них було троє дітей: Михайло — народився 29 квітня 1905 р., сестра Варварка народилася 1 грудня 1908 р., а Маланя народилася 12 березня 1912 р. І родинне життя плило дальше своїм руслом над тихим Серетом.

Батько, виїжджаючи до Америки в 1908 р., забрав із собою мамину сестру Ганю. Він виїхав за море з метою заробити трохи грошей, щоби поліпшити родинне життя та відбудувати своє господарство. Але, не пригадую собі точно, як довго побував він в Америці, а все ж не більше двох років, а тоді повернувся до своєї рідні.

Коли батько повернувся з Америки, в той час батьків кузен — Баралішин виїхав до Канади. Через деякий час батько зібрався та, залишаючи молоду дружину з нами трьома малими дітьми, виїхав до кузена в Канаду, але там довго не побував, бо згодом переїхав до міста Аллентавн в Америці, де перебували тоді мамини сестри Ганька і Текля. З бігом часу іхня мама, а наша бабця виїхала також до своїх дочок в Америку, бо дідусь вже не жив в той час. Текля заміжня була за Івана Заяця, а тітка Ганька за Віцентія Котулко, що був по національності словак. Так застала нас Перша світова війна.

Не пригадую собі, як наша мама давала раду з нами, маленькими дітьми, щоб нас нагодувати, одягнути та вдержати якось при житті?

РОКОВИНИ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Громада села Чернихів 12 липня 1914 р. святкувала століття народин Тараса Шевченка. Тоді я ще був малим хлопцем і не пригадую добре про перебіг святочної програми, але дещо закарбувалося в пам'яті.

Серед села побудована була велика вітальна брама, прикрашена зеленими вінками із звисаючими довгими стрічками. Вгорі брами слідували вітальні написи, а по боках брами стояла почесна варта в одностроях Січовиків. Була це неділя. Після відправи Служби Божої в церкві, на дорозі товпилися сотні січовиків на конях. Всі прибрані були в білих чимерках (жупанах), в чорних шапках і червоно-синіх шараварах, що виглядало, неначе б прибув загін козаків біля церкви! Січовики вистройліся в радісно-бадьорі ряди, а відтак повільним кроком іхали

мурованкою до сусіднього села Янковець, що розташоване на лівому березі русла річки Серет.

Січовики іхали туди, щоб по дорозі стрінутися з січовиками із сусідніх сіл Янковець, Зарудя, Малашовець та інших місцевостей і разом з ними приїхати овацийно до Чернихова.

Нас багато хлопців (підростків) давай собі бігти парами за січовиками аж до річки. Коли січовики переїхали міст, тоді коням дали волю і пустили їх у гальоп. Тоді ми не могли вже дальше бігти за ними, чим ми були дуже незадоволені, бо залишились мусіли позаду їх. Ми, сердиті, повернулися назад до мосту та нетерпеливо чекали, коли січовики вертатимуться назад до Чернихова! За якийсь недовгий час чекання ми побачили, як із далеких сусідських сіл почали напливати товариства «Січі», а це був молодий дух і сила найкращого цвіту українського народу, що в одностроях бадьоро марширували до Чернихова.

Після маршуючих січовиків гуртками ми почули нарешті далекі звуки пісні січовиків, чим ближче, тим сильніше линув голос луною понад руслом річки! Була це зворушлива картина, на яку з великою любов'ю і радістю зі слезами в очах приглядалися ми, підростки, з тисячами присутнього народу, що радісно вітав сотні січовиків на конях із національними прапорами в руках, який мов би плив мурованкою до Чернихова.

Величавий похід зупинився на просторих сіножаттях, так звані «грабарки», вирівнялись стрункими лавами сотні молоді і під спів почалися ручні вправи. Це був величавий здвиг молоді в присутності кількатисячного натовпу!

Під вечір відправилася в церкві вечірня, після закінчення якої маси народу перейшли на площею читальні, що саме того року була закінчена її будова. Перед будинком читальні стояла трибуна, на яку вступив молодий січовик Григорій Прокопів з доповіддю у честь роковин Т.Шевченка.

Можна собі уявити про ту радісну хвилину, коли сотні січовиків сиділи на конях, а маси народу залляли кругом велику площа і дорогу та уважно слухали дзвінкого голосу Григорія із трибуни! А увечері відбувся величавий концерт. Та недовго радісний настрій панував в народі, а головно в учасників свята.

Незабаром після роковин Шевченка, 28 червня 1914 р., вибухнула Перша світова війна. В громаді все змінилося, провіяло кожного жахом, стало кругом сумно, щось недобре віщували в похилому віці селяни. Потім прийшов наказ з

Тернополя, щоб всі мужчини до 45 років життя негайно зголосилися на воєнну команду.

В неділю, після Служби Божої, недалеко церкви чекали вже підводи, щоб кілька десять військовиків візвезти до Тернополя. В той час почалася жахливо-болюча хвилина. Громада, прощаючи своїх рідних на війну, винесла з церкви хоругви і на чолі зі священиком сумним походом відпровадила від церкви воїнів на жахливе жниво війни.

Сидячи на паркані, я приглядався, як жінки пригортали до грудей своїх чоловіків, не пускаючи їх від себе. А біля них тулилися малі діти, тримаючи батька за руки і плачучи, благали його: «Не лишай, не лишай нас, тату!»

А там віддалік жінка котрогось чи мати, безсильна,— повалилась на дорогу й зімліла. Принесли її на подвір'я до Івана Прокопіва, щоб привести її до свідомості. Далі біля фіри мати пригорнула свого сина до грудей, мов би хотіла заховати його та не пустити від себе, і від гіркеньких сліз навіть світа не бачить. Та жахлива воєнна хуртовина сантиментів не мала, і найкращий елемент із села забрала, з якого багато воїнів вже ніколи не повернулись до своїх родин.

Незабаром австрійська армія евакуювала всіх жителів із села. Мама взяла нас троє і на мотуз корову, з якою примістили нас на вагон і з великим транспортом завезли нас до «Каринтії» (Австрія). Там був величезний табір для воєнних біженців недалеко міста Вольцберг, де ми перебували до кінця 1916 р. З початком 1917 р. перевезли нас на Мураву біля місцевості Святобожіци, недалеко від міста Кисова. Там ми перебували до 1918 р.

Коли вернулися ми до Черніхова, то вже села не застали, так знищено було воно воєнними діями. На своєму домівстві застали лише купи руїн і кругом глибокі окопи. Не було де дітися нам в селі. Ми перейшли до лісового терену, так званого «Паповиця», і примістилися в бліндажі, що залишила австрійська армія. В тих підземних бараках застали вже кілька черніхівських родин.

Коли влаштувалися ми в одному із бліндажів, тоді мама знайшла приміщення для корови в іншому бліндажі, яка одинока кормила нас своїм молоком, бо інші харчі було дуже тяжко дістати в сусідських селах.

В тому підземному бліндажі ми перебували понад рік часу, доки не побудували скромненької хатини на своїй землі.

Тато з Америки в 1921 р. привізши трохи долярів, почав господарювати на зруйнованому домівстві. Спочатку побудував

велику хату й стодолу, а потім ту хату, що ми побудували з мамою, перемінили на стайню для корови й коней.

В той час я помагав вже багато батькові в господарстві, та не довго, бо вже 7 липня 1923 р. виїхав до Канади.

Корабель, яким я плив, називався «Дорік». До канадської пристані в Квебеку причалив в неділю 4 жовтня 1923 р. Наш транспорт призначений був виключно на контрактові роботи в лісі. Коли скінчилася нам контрактова робота в лісах, тоді я зі своїм приятелем Анатолем Бушкевичем виїхали до Торонто, до його друга Миколи Рака із села Товстолуг, та попри нього і я осівся в Торонто.

П'ять років пізніше спровадив я батьків і сестер до Канади (3 червня 1928 р.), де знову родина наша злучилася разом.

Я одружився 19 лютого 1949 р. з Оленкою Редъкою, згодом у нас народилося двоє синів — Петро і Зенон. Петро народився 13 липня 1953 р., а Зенон — 21 серпня 1957 р.

Дружина моя народилася 11 січня 1916 р. від батьків Івана і Анни Редъка в селі Івачів Горішній, повіту Тернопіль.

Олена виїхала на працю до Франції 1937 р., а згодом переселилась до Канади, до своєї сестри Марії і швагра Михайла Яримовича.

Дякую Богові, що обдарував мене доброю дружиною і гарними синами з національною душою і патріотизмом до свого українського народу.

Сестра Варварка вийшла заміж за Марка Москалюка, у них народилося три донечки — Надія, Люба і Віра.

Сестра Маланя вийшла заміж за Гілярка Семчишина, у них народилося двоє синів — Евген і Мирослав.

Ось це скромненький нарис, що я запам'ятав собі з дитячих літ про рідне село Чернихів та нерожевий життєвий перебіг своєї рідні...

Михайло Мишкевич

Іван Голуб

СІЧЕНЬ 1935 РОКУ

На сходинах проводу товариства «Сокіл» в Чернихові пропоновано було, щоб хтось із членів зголосився поїхати до староства в Тернопіль, відобрести дозвіл на концерт в день 22 січня. Особисто треба було їхати й вибрати законний дозвіл. Хоч в старостві казали, що вишилють поштою, та ніколи пошта не доручувала на час такого дозволу, без якого місцева поліція з ненависти до українців не давала дозволу, щоб такий концерт чи

вистава могли відбутися. Тому вимагали поляки мати цей дозвіл від пана старости на письмі, за що платилося кілька злотих.

Я зголосився поїхати по дозвіл. Випало це в четвер, який залишився в пам'яті на ціле мое життя!

Зима шаліла дуже гостра, хоч був я добре вдягнений, коли йшов в дорогу; починав дути сильніший вітер з повальним снігом, що ми називали «сніговія».

Треба було пройти сім кілометрів дороги до Глубічка-Великого на залізничну станцію, щоб звідти поїхати до Тернополя.

Пройшовши понад два кілометри, минув село Глядки. Сильний вітер засипав очі, не можна було дивитися, куди йти, ані приспішити кроку, так немилосердно віяло і било снігом в лиці, тільки долина над рікою Серет давала орієнтацію, куди посуватися. З великим трудом, втомлений, добився я під село Івачів-Горішній, потім завернув направо і почав пробиратись під узгір'я «тovтров». Чим вище піднімався на узгір'я, тим більше сніговія валила мене з ніг, хоч снігу було вже повище колін. Посуваючись поволі, мов черепашиним рухом все вище на гору, де ще більше шаліла буря і не давала змоги дальше посуватись, з чого охопив мене жах, щоб не пропасти в задутих снігами каміноломах.

Несподівано надіхали сани напроти мене з гори, люди кажуть:

— Гей, чоловіче Божий! Та ж ти пропадеш в тих снігах, краще вертайся назад!

В дійсності, це більше курило снігами на «тovтрах», я вже не був певний себе, чи добитися знову до Глубічка? Але вертатися я не думав. Я мушу принести дозвіл. Неможливо, щоб в річницю 22 січня не відбувся концерт, й то ще через мене. Це ж буде соромно, що я такий боягуз і через сніговію не добився до староства! З такою рішучою постановою думок пробирається снігами крізь «тovтри». Аж тут, нарешті, чую дзвінок позад себе, зближилися коні біля мене, двоє людей просять сідати на сани.

Саньми іхало двоє мазурів (колоністів) із села Плесківці, в розмові питаютися мене, чого в таку сніговію йду до Тернополя. Відповідаю, що йду до староства по дозвіл на забаву.

З усмішкою один питаетися:

— Деесь забаглось вам танцювати в таку пору зими?

Але другий, що звався Посядло, підсміхаючись, каже:

— Невже ти призабув, як колись молодими ходили по

забавах, не зважаючи на погоду?

Щастя хотіло, щоб мій тато не раз лікував коні в Посядла, тому він так з пошаною відносився до мене, кажучи:

— Додому вертайся з нами, — й домовилися, в котрій годині й де маємо зустрінутися.

У міжчасі я заглибився думками і полинув до Києва, де на 22 січня 1918 року проголошено від нікого не залежну Самостійну Українську Державу, й в річницю цього національного свята відбудеться концерт.

Для цього поставила громада пам'ятник в селі для тих одчайдухів, що поклали свої буйні голови за кращу долю і волю свого народу. І як би я мав вертатись без дозволу на цей величаво-святковий концерт!

Зайшовши до староства (там вже була довша черга біля віконця, де видавали ці дозволи), я приглядався, як інші підходили до віконця й чомусь робили досить дивний вигляд. Коли я підійшов до віконця, то побачив, що секретарка мала дуже погане обличчя після віспи. Як зауважила, що хтось лякається її виглядом, вона зразу нервово відповідала, нехай пан прийде завтра. Я взяв це під увагу і, коли підійшов до неї, спокійно й лагідно попросив, щоб по зможності полагодила якнайскорше мою справу, бо далека дорога додому, ще й така сніговія. На велике предиво дуже членко відповіла:

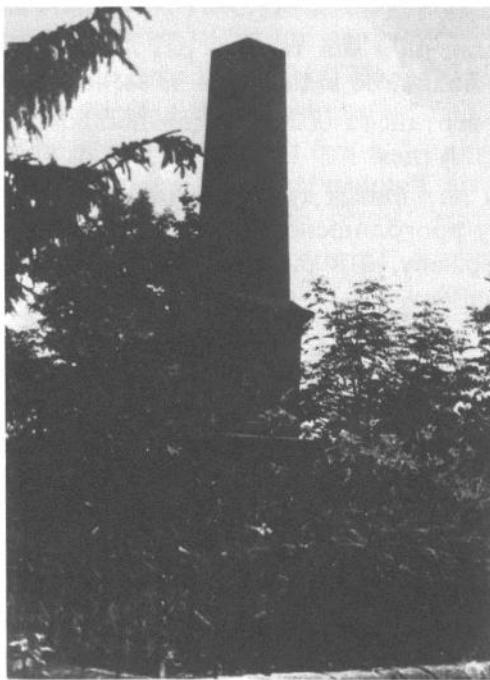
— Для цебе, дзецько, вшистко бендзє в другій годзіні — пшийдзеш по дозвул!

Можна уявити собі, з якою радістю виходив я з канцелярії, що сягнув вже те, на що чекають в селі з такою нетерпеливістю...

Зайшов до ресторану пана М. Савуляка, підкріпився гарячим борщем і голубцями. В другій годині зайшов побачити секретарку, яка зразу дала мені вже готовий дозвіл. На відході ще й сказала, що я ченний, і коли потрібно буде мені яких дозволів, то вона радо мені полагодить! Після цього частіше заходив до неї за позволенням, але вже не зимовою порою...

При повороті додому ми пережили ще пригоду на «тovтрах». Шоб не опинитись в ямах каменоломів, обидва мазури прив'язали себе довгими шнурами до саней і помалу йшли попереду коней, а я сидів на санях і тримав віжки. Може понад дві години, пробиваючись між снігами, потиху молились вони обидва, і я шептав також «Отченаш».

Шасливо з'їхали з гори на долину під Івачів, а там вже рівною долиною попри Серет скоро добилися до села. Я зразу вступив до

Пам'ятник поляглим у світовій і визвольній війні

канцелярії, де прийняли мене гарячим чаєм та раділи, що повернувся ще живий.

Концерт відбувся в переповненій залі читальні «Просвіти», яка була свідком наших бажань бути вільним народом. Реферати, декламації й пісні — кожного присутнього перенесли серцем і душою ген далеко до славного Києва в минулий період українського Народу!

Хоч ця місія коштувала мені три тижні перебування в ліжку, в тяжкій гарячці, бо в рукави мої вітер надув снігу, на який я не звертав навіть уваги, але ніколи не жалів за цим, а радів, що міг сповнити скромненький обов'язок, як член товариства «Сокіл»! Мені минав тоді 17-й рік життя.

СУМНА ПОРА ВЕСНИ

Залишаючи рідне село 21 березня 1939 року, я від'їхав до 60-го полку піхоти в Острів-Познанськім.

Не належало це до приємності — йти на військову службу та ще й до ворожої армії поляків. Перед очима стояла ганебна пацифікація, здирання «сщельцами» вишивок і малинових кокард

(гарасівок) з українських юнаків і дівчат. Заборона купувати землю з польських ланів, де навозили кольоністів з корінної Польщі з метою, щоб польонізувати «Східні Креси».

Також у війську заборонено було українським католицьким священикам відвідувати нас, українців. Тільки один раз у рік, на Великдень, дозволено було православному священикові відправити св. Службу Божу. Ось так виглядала опіка польського окупанта супроти українських католиків в армії!

З вибухом війни я потрапив у полон до німців, де за ворожий військовий однострій довелось тяжко страждати. В розмовах з німецькими охоронцями ми говорили, що ми українці, а не поляки, які силою факту заставили нас іти на фронт. Та відповідь була коротка: «Поляк чи українець — швайнє ганц егаль!»

Дякувати Богу, що я належав до тих щасливих, яких обминули гранати на фронті, а відтак не загризли воші у невільничих Сталагах й згодом повернувся щасливо до рідного села, якраз на св. Петра і Павла, 12 липня 1942 р.

Чекаючи у Львові на поїзд до Тернополя, тут побачив я дивні порядки нових завойовників. Німецька поліція із собаками (вівчурами) ходила на станції, де стояли довгі черги за квитками.

Подорожніх уставляли немилосердно в ряди при помочі в'їдливих собак і палиць. З видовища цієї картини мені прямо перевернувся світ дотори ногами. Питався сам себе, що це за люди, ці поліцай? А дже в Німеччині вони такі людяні й чені, а тут прийшли й стали прямо звірями.

Я мав квиток лише до Львова. Треба піти й купити квиток до Тернополя. Але це не так легко. Я вирішив піти просто до каси, не стаючи в чергу. Спиняє мене німець зі своїм пском. Знову запитав я його — просто з мосту, що він бажає собі від мене? Моя німецька мова зразу збила його з рівноваги. А я ще й при тому додав, що у мене немає багато часу з ним говорити, бо я приїхав на два тижні полагодити деякі справи, а по повороті до Берліна розкажу про його поведінку під час служби.

— Прошу подати мені ваше прізвище і службовий номер! — додав я. Перестраний німачисько не питав уже мене за документами, тільки перепросив і запровадив ще до каси й наказав видати мені квиток. Я подякував йому, і він залишив мене. На присутніх це зробило велике враження, що це за пташка? Скориставши з цього привілею, я купив ще для кількох подорожніх квитки, які з подивом не знали, як подякувати мені!

Перша зустріч з побратимами в селі. Чимало приголомшили мене сумні та болючі вісті, що так багато людей вивезли

большевики на Сибір, десятками постріляли біля Горобівського лісу, у каменоломах Глубіцьких «товтрів» та у підземеллях тернопільської тюрми!

«О, Боже,— подумав я собі. — Яка жахлива руйна села, майже усіх членів товариства «Сокіл» й «Самоосвітнього гуртка» вивезли невідомо куди».

Зразу пригадав я собі сцену з головного двірця у Львові, з якої був наявний доказ, яка доля чекає нас завтра. З перебуванням понад два роки поза рідним селом, став я зовсім чужим. Мене не розуміють молоді, та не можна навіть звертати ім уваги за їхні несвідомі помилки. На тяжке наше лихо, вони слухають порад і вказівок поручника большевицького, якого знали лише на ім'я «Гріша». Він залишився при відступі та включився працювати для добра України. Переховувався він перед німцями в селі Носівці.

У березні 1944 року загостила знову нова тиранія, у село увійшли большевики, невідомо, чи це регулярна армія, чи партизанський загін, бо майже усі були в цивільних одягах. Зразу почали шукати чобіт, розшуваючи недостріляних мужчин й стягаючи теплий одяг, кого тільки зловили у свої руки.

На тому не кінчилось ще лиxo, бо із заходу від села Висипівці й Озірна наступали ще німецькі частини. Погода не була пригідна до наступу, в долинах лежав ще сніг, горбками було болото, в якому важко було посуватися зі зброєю, яку доставляли тільки кіньми. Під час гарматного вогню большевики відступили за Серет до Янковець. В цих невигідних боях німці постріляли багато невинних людей. Коли я зайшов до фронтової команди і запитав, чому вони стріляють у безборонне населення, мені відповіли:

— Ми не знаємо, хто є большевицький вояк, а хто ні: бо майже усі вдягнені в цивільний одяг.

Для прикладу, з власної хати випровадили Степана Марчука і його сина Володимира і в сусідній хаті на подвір'ї О. Креміння розстріляли на очах заплаканої дружини і мами.

Тоді від німецьких куль полягли: Кабат Петро, Редчук Федір, Чабан Степан, Худик Василь і Дзядик Роман. Від заблуканих куль із-за ріки, з большевицької сторони, загинули: Каракоч Василь, Іванчишин Теодора, Чубатий Михайло та інші, що їх, на жаль, не пригадую собі, а було багато більше втрат.

Згодом німці дали наказ, щоб усі дорослі мужчини вибралися із села подальше від фронту. З ними і я залишив село та вже більше не повернувся до нього. Мій маршрут був через Плесківці,

Нестерівці, Кудинівці й село Підгайчики біля Озірної. В селі Волосівці німці тримали багато людей в школі для копання окопів, військова кухня видавала вечерю, коли поверталися з праці.

Ми копали окопи для німецької армії поблизу Озірної. Одного дня приіхав німецький старшина в ранзі полковника і звернувся з проханням до людей, щоб виконували широко роботу, а це допоможе стримати наступ червоної навали. Я тоді був його перекладачем. На моє лихо, що тоді був один чоловік із села Обаринці, щоб придбритися большевикам, розписав це в часописі, тобто я співпрацював з німцями, як великий фашист. Значить, добра реклама для мене, якщо б хотів поїхати назад до рідного села. Я зауважив, що чимшвидше треба йти даліше на Захід, бо старшини між собою говорили, що в короткому часі залишать цю лінію в тих околицях, де полки складалися з австрійських вояків, які не хотіли боротися за фюрера. Наприклад, за селом Підгайці, слідуюча станція за Озірною, на залізничному шляху Львів-Тернопіль стояла артилерія, яка обстрілювала головний шлях Тернопіль — Залізці. Обсяг артилерії був — села Малашівці, Янківці, Заруддя, Обаринці та Вертелка. Коли я запитав залогу гармати, чому тільки три постріли дають, — відповідь була, що такий наказ мають від команди. При цьому кажучи, що тільки для доброго прицілу потрібно віддати хоч три стрільни, й це, власне, був саботаж австрійських частин. Це діялося по Великодніх святах 1944 року, а незадовго залишили фронтову лінію без жодного пострілу, де в той час власне зустріла трагедія Українську Дивізію під Бродами! Німецькі війська спокійно відступали, а наша Дивізія йшла несвідомо у прірву неминучої загибелі, яку підготовило німецьке командування. З відступаючими частинами я поволікся до Городка біля Львова. Через два місяці знову німці відступали все даліше на Захід. Для жандармерії зганяли підводи, і один візник відрікся гарних коней і втік, мабуть, був слуга в доброго господаря, бо таких коней напевно ніколи сам господар не залишив би. Мене взяли тоді за водія (фірмана), й через кілька днів ми приіхали до Сянока, переходячи на Новий Тарг — Йордануф. Ці околиці були вже на території Польщі, де колись король Казимир Великий населив поляками, бо в селі Кружльова був такий напис на пам'ятнику, а недалеке село Шальова було вже лемківське.

Прийшла осінь 1944 року. Я не був вояк й не був цивільний, тримався німецьких жандармів та в дійсності виглядав на шуц-

поліцая. Жакет дали мені з української поліції, а зеленкуваті штани, що іх носили німці, плащ залізничної служби ще й з відзнаками.

Звичайно, що мене потребували німці, перебуваючи між поляками. Одного разу жовтневого дня, мій командант сказав мені, що твориться Українська Армія генерала Шандрука. Як хочу, то можу поїхати до збірного пункту в Криниці. На другий день дає він мані підводу й фірмана, який прибув з нами із Городка, й каже, що можемо туди поїхати, бо в недовшому часі вони виїдуть на Чехо-Словаччину!

Призабув я прізвище господаря, з яким ми заїхали до Криниці біля Сянока, тут мій господар повернувся до Городка, а мене приділили до п'ятої сотні, що її сотником був Дмитро Бойчук, поручником Зенон Стефанів, а отаманом — Николин.

Іван Голуб

ЗМІСТ

ЧАСТИНА ПЕРША Яків Косовський

Передмова	4
Положення, межі села, топографічні назви, перша оселя, церква, напади татарів і монастир	5
Найнижчі місцевості та яри	6
Місто Бозок	8
Оборонний замок, село — власність княгині Острозької і князя Тарновського, часи Хмельниччини, панщина	10
Кривава подія 1908 року	12
Примітки	21
Світова війна — руїна села	22
Село під українською владою	27
Мешканці села, що загинули у Світовій війні	29
Загинули у визвольній боротьбі	30
Село під оглядом релігійним	31
Звичаї, обряди, вірування і ноша	36
Будова хат	43
Культурно-освітнє життя	44
Економічно-господарський стан громади	56
Посілість в моргах	60
Драми: воєнні спомини — на Новий Рік	61
Корчма на «Цапівці»	62
Лісоруб - оповідання старого рубача	70
Рибалки й рибацькі звичаї	79
Далека дорога	82
Козацька могила	103
Давня пригода	106
Спомин з перед 50 років	111

ЧАСТИНА ДРУГА

На старому цвинтарі	118
Сліди польського повстання в 1863 р.	125
Відгук російсько-японської війни на Галицькім Поділлі	128
Лірники — жебраки — їхні звичаї й мова	133

«Пропаща Чота»	139
Осінь в Альпах	144
Різдвяні Свята	148
Щедрий Вечір і Богоявлення	155
На свято Івана Хрестителя	158
Сільське весілля на Галицькому Поділлі	162
Примітки до «Весілля»	185
Святвечірня пригода	185
«Пущення» і «Колодій»	189
Перший сніп	194
Обжинки	200
Нічліжані	205
Затоплені дзвони	210
Згінники	215
Відпуст	219

ЧАСТИНА ТРЕТЬЯ

М'ясници	224
Дід-пасічник	226
Косарі й іхні звичаї	233
Осінь	238
Останній чередар	248
Великодньосуботньої ночі	262
Перша моя роль	274
Сільський музик (оповідання)	282
Із днів невідомого завтра	292
За Збруч	297
Під Бородянкою (оповідання)	301
Братам-скитальцям — ізгоям рідної землі!	305

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

Михайло Ступка

Утеча	308
Армія Галера	309
На городі	322
Раптова радість	324
Купівля книжки	332
Пацифікація	335
Гершкова яєшня	339
Нічна пригода	340

«Сокіл»	345
Прогулька Соколів	351
В сокільських рядах кувався дух ОУН	355
Арешт	360
З упадком польського «Моцарства»	389
Боляча трагедія	393
Наслідки більшевицької тиранії	394
Могила-пам'ятник	396
Насильна мобілізація в червону армію в 1944 р.	397
Новий терор і насилля	398
По дорозі в Тернопіль	400
Доля Петра Й Григорія	401
Гідна згадки постать	402
Понад ідею	405
Лист від батька	406
* * *	
Михайло Мишкевич: Родовід Мишкевичів із села Чернихів	407
Роковини Тараса Шевченка	408
Іван Голуб: Січень 1935 року	411
Сумні пора весни	414

НАКЛАДОМ МИХАЙЛА СТУПКИ

